

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI OSZTÁLYÁNAK

KÖZLEMÉNYEI

XIX. KÖTET 1—4. SZÁM

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1962

I. OSZT. KÖZL.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI OSZTÁLYÁNAK
KÖZLEMÉNYEI

A SZERKESZTŐBIZOTTSÁG TAGJAI:
SÓTÉR ISTVÁN, LAKÓ GYÖRGY, SZABOLCSI BENCE

A SZERKESZTÉSÉRT FELEL:
SÓTÉR ISTVÁN
OSZTÁLYTITKÁR

SEGÉDSZERKESZTŐ:
GARAMVÖLGYI JÓZSEF

Szerkesztőség: Budapest V., Nádor u. 7., III. 338.

Kiadóhivatal: Budapest V., Alkotmány u. 21.

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztálya a következő idegen nyelvű folyóiratokat adja ki:

Acta Linguistica
Acta Litteraria
Acta Orientalia

A Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály, valamint a Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának közös folyóirata:

Acta Antiqua

Az Actákban orosz, német, angol, francia nyelven (az Acta Antiquában latinul is) jelennek meg a nemzetközi tudományosságot is érdeklő cikkek a nyelv-, irodalom-, művészet- és zenetudomány, orientalisztika és klasszika filológia köréből. A közlés nyelvét a szerző és a szerkesztőség együttesen állapítja meg. Kéziratok magyar nyelven vagy a fenti nyelvek egyikén az illető Acta szerkesztőségéhez küldendők be. Az Acta Linguistica szerkesztősége: Budapest V., Szalay u. 10., az Acta Litteraria szerkesztősége: Budapest V., Pesti Barnabás u. 1., az Acta Orientalia és az Acta Antiqua szerkesztősége: Budapest V., Alkotmány u. 21.

A Közleményekben megjelent munkák tiszteletdíja, nyomtatott ívenként 400 Ft, valamint 100 különlenyomat. Közlésre el nem fogadott kéziratokat a szerkesztőség lehetőleg visszajuttat a szerzőhöz, de a kéziratok megőrzéséért felelősséget nem vállal.

A Közlemények előfizetési ára kötetenként (egy kötet négy füzetből áll) belföldi címre 40 Ft, külföldi címre 60 Ft. Belföldi megrendelések az Akadémiai Kiadó (Budapest V., Alkotmány u. 21. Magyar Nemzeti Bank egyszámlaszám 05-915-111-46), külföldi megrendelések a „KULTURA” Könyv- és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (Budapest I., Fő utca 32. Magyar Nemzeti Bank egyszámlaszám: 43-790-181) útján eszközölhetők.

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI OSZTÁLYÁNAK

KÖZLEMÉNYEI

XIX. KÖTET

AKADÉMIAI KIADÓ BUDAPEST
1962

I. OSZT. KÖZL.

*A II. MAGYAR ZENETUDOMÁNYI KONFERENCIA
ANYAGÁBÓL*

(LISZT-BARTÓK KONFERENCIA, 1961. SZEPTEMBER 25-30).

RUSZNYÁK ISTVÁN elnöki megnyitója: .

Tisztelt hallgatóság, huszonöt évvel ezelőtt ennek az épületnek falai között egy nevezetes előadás hangzott el: Bartók Béla, az új akadémikus, olvasott fel nagy szellemi elődjéről, Liszt Ferencről. Jelképesnek érezzük, hogy ez az előadás maradandó jelentőséggel kapcsolta össze a kettejük nevét, s jelképes az is, hogy mi ma itt együtt ünnepelhetjük kettejük életének határátumait: Liszt Ferenc születésének százötvenedik és Bartók születésének nyolcvanadik évfordulóját. Mert ezeken a külső találkozásokon túl mély és szerves a kapcsolat, mely kettejük életművét összefűzi. Liszt Ferenc ugyanúgy egy határvidéki kultúra képviselőjeként jelent meg az európai zenében, mint utána Bartók Béla; ugyanúgy a népek és nemzetek hangjának összefoglalásán, a „népek testvérreválásán” dolgozott, mint Bartók, ugyanúgy egy válságokkal teli, erjedő, sőt forradalmi korszakban mutatott példát a kérdések nagyszabású művészi megoldására, mint Bartók.

Voltak persze lényeges különbségek is közöttük, különbözött körülöttük maga a kor s a társadalom. Mikor Liszt „magyar hazája hű fiának”, lángoló és lelkes hazafinak nevezte magát, még a magyar reformkor gyönyörű lendületének romantikus rajongása hatotta át; mikor Bartók szenvedélyes szeretettel fordult a magyar nép s a szomszéd népek felé, már illúzióktól mentesen látta az elnyomó urainak kiszolgáltatott, nyomorgó Magyarországot. Liszt szinte mindvégig megőrizte élete nagyszerű illúzióit; Bartók Béla nemcsak a művész és a gondolkodó, de a kutató tudós szemével is felmérte azt a világot, melynek felemeléséért harcolt, valósággal dulakodott vele, akár kortársa Ady Endre, hogy igazabb eszméltre ébressze. De nagy nevelők voltak mindketten, akik változtatni és megújítani, feltárni és magasba emelni akartak mindenütt és mindenekfelett, akik nemzetük kereteiből kilépve, örökké híven népükhöz, az emberiséget, az emberi haladást szolgálták egész munkásságukban. Európa zeneművészetének forradalmi megújítói voltak, akik otthagyták nyomukat koruk teljes szellemi fejlődésében.

Ezért ünnepelhetjük ma itt őket együtt, a magyar tudomány nevében is, s mi magyar tudósok, a mai Magyar Tudományos Akadémia munkásai, éppúgy felismerjük elődünket, társunkat és szövetségünket Liszt Ferencben, Széchenyi, Teleki, Eötvös barátjában és elsiratójában, mint Bartók Bélában, népzene tudományunk alapvetőjében, s büszkén valljuk magunkénak a két rokon lángelmét, akikben immár művészi tanítómestereit és példaképeit ünnepli az egész művelt emberiség.

KODÁLY ZOLTÁN megnyitó beszéde:

Azt a két művészt, akiknek nevében ma összegyűltünk, nem az évfordulók véletlene kapcsolja egybe. Mélységesen összetartoznak. Minden külső különbség ellenére életük és művük sokszorosán egyezik.

Bartók egész életében küzdött Lisztért mint előadóművész, mint író. Már növendék korában feltűnt a H-moll szonáta előadásával, s egész hangversenyző pályáján állandóan szerepeltek Liszt művei, főképp a kevésbé ismertek. Többször írt róla, akadémiai székfoglalója is vele foglalkozik.

De leginkább saját alkotásaival kapcsolódik Liszthez. Kezdetben egyenes folytatója, később, saját eredetisége kifejlődésével is, mintegy Liszt sejtéseit váltja valóra.

Ily szoros kapcsolat lélekrokonság jele, s újabban a géntípus rokonságával próbálják magyarázni, ami poláris ellentétek mellett is fönnállhat. Ilyen látszólagos ellentétek valóban vannak is köztük.

Liszt viszonya hazájához centripetális, Bartóké centrifugális. Liszt idegenben, világvárosokban nőtt fel, de mindig vágyott a hazájának érzett Magyarországra. Egyrészt sűrű külföldi kapcsolatai, másrészt az itthoni történelmi események miatt csak élete vége felé teljesült az a vágya, hogy legalább részben itt működhessen.

Bartók, a magyar vidék neveltje, mindig nyugat felé vágyott, míg aztán végleg kivándorolt, ott kereste az elismerést és szeretetet, amiben itthon nem volt része. És túl érzékeny szervezete nem volt felvértezve azzal az „aes triplex circa pectus”-szal, ami nélkül nem tudta volna élete utolsó éveit itthon elviselni.

Jóval rövidebb élet volt osztályrésze, mint Liszté, de sorsuk abban is hasonló, hogy művük teljes megértésre és elismerésre csak holtuk után talált.

Ez a konferencia is jele, hogy mindkettejük élete művében még sok a felderíteni, értelmezni való. A problémák egy része magyar kutatóknak esik jobban keze ügyébe. De széles körű nemzetközi kapcsolataik megkívánják minazon országok kutatóinak közreműködését, ahol megfordultak. Csak szoros nemzetközi együttműködéstől várhatunk sikert.

Ha csak valamivel közelebb jutunk annak a csodának megértéséhez, amit minden nagy művész munkája jelent, már nem volt hiábavaló ennek a konferenciának minden fáradozása. Ebben a reményben üdvözlöm a konferencia résztvevőit és kívánok jó és eredményes munkát.

DILLE, DENIJS (*Budapest*)

A BARTÓK-KUTATÁS PROBLÉMÁI

Ha arról beszélünk, hogy a Bartókkal kapcsolatos kutatások milyen problémákat vetnek fel, akkor főleg arra kívánunk rámutatni, hogy milyen eredményeket várunk ezektől a kutatásoktól, hangsúlyozva e kutatások szükségképpen velejáráó nehézségeit és a jelenleg folyamatban levő munkálatok hiányosságait. Nem mintha bíraskodni akarnánk azok felett, akik példamutató buzgalommal és sok jóakarattal fogtak a munkához, de meg kell állapítani, hogy rossz nyomokon haladtunk vagy azért, mert az alapul vett elképzelések nem voltak helyesek, vagy azért, mert a rendelkezésre álló információk elégtelenek voltak. Személy szerint azon a véleményen vagyok, hogy még az egész munka előttünk van, vagy azt legalább részben újra el kell végezni. E gondolatok kezdetnek nem hangzanak biztatóan, de egyrészt annak a ténynek az elismerését jelentik, hogy eddigi tévedéseinket ki kell igazítanunk, másrészt lehetővé teszik számunkra a kutatások igazi céljainak és módszereinek tisztázását.

Valóban, úgy vélem, hogy éppen az igazi és a pontos célok, valamint a szigorúan alkalmazandó módszerek tekintetében keletkeztek az eddigi félreértések, minthogy nem tudtuk megismerni, illetőleg felismerni Bartók életének komplex mivoltát, a zseni alakjának és személyiségének komplex természetét. Kiténő kifogásaink is akadtak az eltelt idő rövidségében, az anyagi nehézségekben, a kutatási terület óriási kiterjedtségében. De most, ismereteink és tapasztalataink felvérteznek bennünket arra, hogy szembenézve a nagy ügyvel annak teljes valóságában, előlről kezdjük a munkát, és felkészülünk a téma kimerítő kibogozására. E gondolatmenetet így foglalhatnám össze: végre hozzákezdhetünk ahhoz, amit németül úgy mondanának, hogy „Die Bartók-Forschung”.

Az első elvégzendő dolog a vizsgálódás területének tisztázása. Ezt én a területek egész együttesére mondom, vagyis mindazokra, amelyekre Bartók tevékenysége kiterjedt, amelyekkel érintkezésbe került, amelyeken élete és munkássága lejátszódott. E módszerrel életét és annak gyümölcsét, az alkotó művészetét együttesen vizsgálhatóvá tesszük. Ami életművét illeti, annak keletkezését, történetét, formáját, természetét, esztétikáját és stílusát, meg-

nyilvánulási módját, anyagi és szellemi körülményeit egyaránt tanulmányozni kell.

Az alábbi pontosabb csoportosítást javaslom:

1. Egy életrajz összeállítására van szükség, amely a következő területekre terjedne ki:
 - a) Bartók származása és családja, atavizmusai és öröklött tulajdonságai.
 - b) a helyek ahol élt, a környezetek, melyekben leggyakrabban megfordult, személyes és hivatalos kapcsolatai, barátságai, amelyeket ápolt, ellenségeskedések, melyek életét kísérték, vagyis mindaz, ami gondolatvilágának kibontakozására, egyéniségének kiformalódására, magán- és nyilvános életében egyaránt, hatással volt.
 - c) maga az életrajz, de nem csupán az anyagi és egyszerűen az emberi életé, hanem lelkének és teremtő szellemének életrajza is.
2. Az életrajz kiegészítéseként: leveleinek sajtó alá rendezése, és ha eljött az ideje, azok kiadása.
3. Műveinek sajtó alá rendezése és teljes kiadása.
4. A tanulmányok és egyéb dokumentumok sajtó alá rendezése és teljes kiadása, valamint a zenei folklórral összefüggő művek kiadása vagy újból való kiadása.
5. A komponálás technikájának tanulmányozása, amelyen nem csupán a legfőbb zenei formák, hanem a melodikus ritmikus elemek, a hangszeres és zenekari technika tanulmányozását is értem.
6. Az esztétika, a stílus és az eszmék tanulmányozása.
7. Életének és munkásságának ikonográfiája.

Úgy vélem, hogy ezen az úton haladva Bartók személyiségéről hármas szemszögből: történeti, tudományos és esztétikai nézőpontból nyernénk képet, és csak mindezek után vállalkozhatnánk arra, hogy helytálló szintézist végezzünk, és hogy megközelítsük mind a lélektani, mind a történelmi igazságot. Magától értetődik, hogy a kutatások anyagának meghatározása egyúttal meghatározza azok pontos célját is, és természetes az is, hogy az anyag természete a legszigorúbb tudományos és nyelvészeti módszerek alkalmazását írja számkra elő. Ami ezt az utóbbi követelményt illeti, ezt nem pozitív, hanem inkább negatív megjegyzésekkel kívánom megmagyarázni, vagyis arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy mely tévedéseket kellene elkerülni, és mely hiányokat kellene pótolni.

Az ikonográfiával kezdem. Nemcsak mindannak összegyűjtésére kellene törekedni, ami Bartókra magára, életére, munkásságára és családjára vonatkozik, de ki kellene igazítani a keltezési hibákat is, az egyéb, igen gyakori vélelmeket és fel kellene fedni a hamisításokat is. Felbukkannak olyan Bartók portrék is, amelyek nem őt ábrázolták vagy hamisítványok voltak. Olyan kéziratokról jelentek meg fénymásolatok, melyek nem voltak autográfok, fényképek jelentek meg téves adatokkal. Nem is olyan rég egy angol folyóirat

egy fényképet közölt, úgymond Bartókról és Geyer Stefiről, holott Bartók és Brailoiu asszony volt rajta.

Beszéljünk munkásságáról. Minimális követelmény lenne Bartók műveinek egy olyan teljes kiadása, amelyben a lehető legkevesebb hiba fordul elő. Világos az is, hogy tudományos, vagyis a zenei folklórra vonatkozó működését eddig meglehetősen háttérbe szorították. A román zenét illető nagy munka nem látott napvilágot, a szlovák zene tekintetében két ellentétes változattal van dolgunk, és nincs hírünk a török zenére vonatkozó munkásságról. Minthogy mindez a szakértők dolga, nem nyilatkozhatom a jelenlegi körülmények adta lehetőségek felől, de egy előtérben álló életmű szempontjából e helyzet eléggé elszomorító az alkotó halála után 15 évvel.

Ami Bartók zenei életművét illeti, a helyzet jobbnak látszik, de példadónak ez sem mondható. Sok partitúra tartalmaz elég súlyos sajtóhibákat, mások esetében nem vették figyelembe a szerző legutolsó korrekcióit. Mint-hogy egyes művekkel a raktárak meglehetősen el vannak látva és más esetekben a kiadók újrányomásokat végeztetnek anélkül, hogy a közölt észrevételeket figyelembe vennék, nem látom, hogy mikor és hogyan kerülhetne sor a hiteles szövegen alapuló és a szerző végső akaratának megfelelő komoly tanulmányokra. Tudományos szempontból meg kellene kísérelni a valóban létező variánsok megszerzését. Példaként említem a *Musettes* c. darabot, amely a „Szabadban” c. gyűjtemény része. Ez a darab előbb a zongorára írt „Szónátá”-ban szerepelt, majd módosított formában került az említett gyűjteménybe. Két olyan nyomtatott példánya van, melyeket Bartók használt akkor, amikor előadta a darabot, és amelyekre igen fontos, de egymástól különböző módosításokat vezetett. Ennek következtében rendkívül nehéz megállapítani, hogy melyik változat felelt meg Bartók igazi és végleges akaratának. Az *Universal* kiadónál megjelent jelenlegi változat bizonyára nem tükrözi ezt. Idézhetném a „Fából faragott királyfi” partitúráját is, melyben Bartók bizonyos módosításokat és rövidítéseket eszközölt, egyes taktusokat áthangszerelt, ezek azonban egyáltalában nem vagy csak részben lelhetők fel a forgalomban levő partitúrán. Bartók továbbá írt két zenekari szvitet, erre vonatkozó utalásai ismereteseek, mégis 15 évvel a zeneszerző halála után nem találtak módot arra, hogy e zenekari szvittek egyikét legalább kiadják.

Kiegészítésként hozzátehetem, hogy Bartók irodalmi szövegei tekintetében még nagyobb a lazaság. Nemcsak csonkított kiadások léteznek, melyeket bizonyos időben a pillanatnyi szükségesség vagy az indokolt, hogy a rövidítéseket esetleg maga Bartók végezte, az is előfordult, hogy németből vagy angolból fordítottak szövegeket, amelyeket Bartók maga eredetileg ezeken a nyelveken írt. Mondjuk, hogy mindez nem hanyagságból, hanem tájékozatlanságból származik, az eredmény azonban ugyanaz és így jobb lenne, ha egyáltalában nem fognának hozzá.

Az életmű tanulmányozása természetesen az alkotási technika és esztétika vizsgálatát is megkívánja, hogy így Bartók eszmevilágához általában és végül a művész etikájához jussunk el. A formai analíziseket kivéve, elég bizalmatlan vagyok azzal szemben, amit a németek úgy hívnak, hogy „die Hineininterpretierung”. Olyan interjúkban, melyeket nem hagyott jóvá, olyan cikkekben, melyeket nem írt meg, már elég sok olyan gondolatot kölcsönöztek neki, melyeket sohasem osztott. Nem szabad elfelejteni, hogy Bartók nagy alkotó volt, de kevésbé volt filozófus, ezen erények egyébként is ritkán párosulnak. Bach, Beethoven, Haydn és Mozart szolgáltatnak egyáltalában nem megszégyenítő példákat. Eszméik, mint Bartók eszméi is, általában nagyon nemesek, de elég egyszerűek és általános jellegűek. Életük és etikájuk ezekre épül, és a fejlődés során egységes jellegűvé válik, aminek viszont a jelen eset komplex volta ellentmondani látszik. E kérdésekbe való behatolás minden bizonnyal nagy nehézségekbe ütközik, mert ehhez előbb számos szöveget kellene összegyűjteni, melyek viszont jelenleg hozzáférhetetlenek és bizonyos ideig azok is maradnak. De addig is megsűrhetjük az interjúkat és azok nagy részét mellőzhetjük, mert többségükben az újságírók és nem Bartók gondolatait tükrözik.

E vizsgálódást kiszélesítve ki lehetne válogatni Bartók nyilatkozataiból azokat a gondolatokat, amelyek művészetének esztétikájára vonatkoznak, de e gondolatokat előbb magukkal a művekkel kellene összevetni. Én úgy vélem, hogy e gondolatok elég ritkák és így az induktív módszer több eredménnyel kecsegtet, amivel azt akarom mondani, hogy maguk a művek tanúskodnak Bartók esztétikájáról, melynek fejlődése ilyenformán sikerrel felvázolható.

A technikai szempont gazdag és érdekes világot tár fel. Az ezen a területen elvégezhető vizsgálódások különböző, egymásba kapcsolódó korszakok létezését állapíthatják meg, valamint olyan koncepciókét, amelyek néha elég radikálisan fejlődnek, de teljes törést mégsem mutatnak. A zenekarra írt Concertoban például olyan formulákat találunk, amelyek az I. Szvit idejéből valók. Ott van azután a népzenehez fűződő kapcsolat, amely az asszimiláció különböző módján, különböző korszakokban jelentkezik. Mindezekből adódna az abszolút zene technikája és a népzene technikája közötti váltakozó kölcsönhatással, az utóbbinak zsugorodásával és az ebből következő endoszmózzissal foglalkozó speciális irányú vizsgálódás. Ehhez mélyrehatóan kellene tanulmányozni mind a modern stilisztikai elemeket, mind a folklorisztikus elemeket. Mindaddig nem jött létre semmi e tekintetben és az a néhány megjegyzés, amelyeket egyes műkritikusok maguknak megengedtek, csak arra volt jó, hogy elárulja teljes tudatlanságukat e tárgyban. Kétségtelennek tűnik, hogy Bartók állítólagos nacionalizmusa más jellegű, mint amit általában e szón értenek, és hogy Bartók kezdettől fogva érezte az új orientáció, az új megfogalmazás szükségességét, hiszen már egy 1909-ben írt levelében kifejti, hogy nem olyan nacionalizmust kíván, mint amilyen pl. Smetanáé vagy Musszorgszkijé.

Ami tisztán a zene fejlődését illeti, sok mondanivaló volna Bartók szerepéről a modern zene kifejlődésében. Nemcsak ő volt az első, aki rendszeresen alkalmazta a politonalitást, de ő volt az is, aki Schönberggel együtt, de róla nem tudva, először különítette el a dallamot a harmóniától. Azt hiszem, hogy melódiai dallamosabbak és gazdagabbak, mint Schönbergéi. És mit mondjunk zenéjének tipikusan hangszeres jellegéről, ami hozzáfűzi őt Schönberghez és Sztravinszkijhez, de egyúttal meg is különbözteti tőlük. Meg kellene végül határozni az esztétika és a technika kapcsolatait és azt a szerepet, amit e tekintetben az etika játszhat.

Az esztétika és a technika problémáihoz kapcsolódik a stílus nem kevésbé fontos kérdése, és mégis ezzel eddig senki sem foglalkozhatott, mert előbb az előkészítő vizsgálódásokat kell elvégezni. Nem vitás, hogy manapság Bartók műveit sűrűn adják elő. Sajnálattal kell azonban megállapítanunk, hogy az előadások többsége nem megfelelő stílusú, vagy eléggé kínosan az előadott mű meg nem értését árulják el. Ez főleg a lemezfelvételekben mutatkozik meg. Engedjék meg, hogy e tekintetben valóban mintának szolgáló három magyar felvételt említsek: a Mikrokozmoszt Bartók Béláné előadásában, a Kékszakállú Herceg Várát a budapesti Opera és a 6 vonósnégyest a Tátrai vonósnégyes előadásában. Ezeken kívül vannak még sikeres felvételek, de nem sok. Nem mélyedhetek el ebben a stíluskérdésben, habár ez elsőrendű fontosságú a mű előadásakor, különösen akkor, ha hangfelvételtől van szó. A legnevesebb előadóművészek által elkövetett tévedések el kell, hogy gondolkoztassanak bennünket, és rá kell mutatniok a kérdés súlyosságára és megoldásának sürgősségére. Az interpretációk túl gyakran a szív sugallatát, az intuiciót követik, ami nem rossz ugyan, de sokszor egyáltalában nem elegendő, mert hiszen semmi sem pótolja a megismerést és a megértést.

A stílus, a technika és az esztétika kérdéskomplexusával kapcsolatban van még egy teljesen speciális jellegű, de nem jelentéktelen probléma, éspedig Bartók magyar jellegének problémája. Ezt három pontban foglalom össze:

1. Milyen formát vesz fel ez a jellemvonás, mennyiben nyilvánul meg az egyes művekben (pl. a Kékszakállú Herceg Várában) mint valamely ok hatása és mennyiben mint kinyilatkoztatás? Mi a fontossága az egész életműhöz viszonyítva?

2. A magyar jelleg miként járul hozzá az idegen folklorisztikus elemek asszimilációjához?

3. A magyar jelleg mit ad hozzá az általános emberihez és miként tükröződik az univerzális ember magában a magyar jellegben?

Az ugyanis könnyen észrevehető, hogy Bartók nemzeti jellemvonásainak semmi köze a sovinizmushoz vagy a tompa hazafiassághoz. A problémának ilyen természetű felvetését gyakorlatilag mindig elhanyagolták, nagyban megnehezítve ezzel Bartók személyiségének, gondolatainak és azok kiformalódásának pontos megértését. Természetesen e kérdés továbbfolytatását jelenti és

részben már magára Bartók életére vonatkozik az a különleges fontosságú és mélyen gyökerező probléma, amit Bartók és Kodály kapcsolatai rejtenek magukban. Bartók önéletírásában azt olvassuk: „E téren, nagy szerencsémre, kitűnő munkatársra leltem Kodály Zoltánban, aki, hála élelátásának és ítélő-erejének, a zene minden ágában nem egy megbecsülhetetlen intéssel és tanács-csal volt segítségemre.” Ismerve Bartók lakonikus és tartózkodó magatartását, ez a nyilatkozat sokkal többet mond, mint azok a lapos közhelyek, amelyek az életrajzokban fordulnak elő. Bartók és Kodály kapcsolata nem egyszerűen a harcostársak hasznos viszonya, nem is a barátok érzelmi jellegű összekötte-tése, hanem inkább két olyan rendkívüli ember kapcsolata volt, amilyenhez hasonlót az európai kultúrtörténet alig ismer. Egyéniségeik gyökeresen el-tértek egymástól, ugyanakkor mégis összekötötte őket a közös sors. E két kivételes ember egyedül szellemük energiájával és munkásságuk értékével befolyásolták és megváltoztatták a nemzet kulturális fejlődésének kialakulását. Hogy miben állt ez a hatás és mennyiben voltak egymásra hatással, ezek olyan kérdések, amelyeket érdemes lenne tanulmányozni annál is inkább, mert valószínű, hogy Kodály nagyobb hatással volt Bartókra, mint megfordítva.

Így elérkeztünk az életrajz problematikájához, melyet a végére hagytam, bár a Bartókra vonatkozó zenei tanulmányoknak legalábbis jelenleg ez a leg-főbb pontja. Nem kívánok viszont hosszan időzni e témánál, mert attól tar-tok, hogy egyébként visszaélnék a figyelmükkel. Az életrajzírás az a terület, ahol sajnos a legtöbb tévedés szokott keletkezni egyrészt a tények hiányos ismerete vagy a dokumentumok téves felfogása folytán vagy a lélektan tör-vényeinek és főleg a történelmi kritika követelményeinek föl nem ismerése következtében. Valóban meglep, hogy az életrajzírók mily kevés fáradságot fordítanak forrásaik pontosságának ellenőrzésére, hogy mennyire nem készí-tenek értékskálát a rendelkezésükre álló dokumentumokról, és hogy mennyire nem képesek e dokumentumokból azok valódi tartalmát kihámozni. A doku-mentumok halmaza még nem életrajz és a tények láncolata sem az. A doku-mentumok nem egyebek, mint megmerevedett látatömegek; hogy miként lehet ezeket ismét izzásba hozni, ebben rejlik az igazi életrajz titka. A biográfiának a teljes életet kell megelevenítenie, a belső, a mély, az érző és gondolkodó, a teremtő életet, annak magasságait és mélységeit, a meddő és a termékeny korszakokat éppúgy, mint a külső és történelmi életet. És még ez utóbbira, az egyszerű elbeszélő részre vonatkozóan is, oly csekély a tájékozottságunk, hogy évek kutatásaira volna szükség, míg az ember a tények megfelelő sorát láncra tudná fűzni. Még azt is hozzáteszem, hogy a legnagyobb körültekintés-sel kell azok irányában lennünk, akiket „posztumusz barátok”-ként nevez-nék, akik sokan vannak és képzelőerejük is igen termékeny. Az ő fantáziájuk-nak köszönhetjük azt a megállapítást, hogy Bartóknak kék szeme volt. Ugyan-ez a megjegyzés vonatkozik a levelekre is. E tárggyal hosszabban kellene foglalkoznom, mint ahogy az idő engedi. Megelégszem azzal, hogy Jean

Richtert idézem, aki G. de Nerval levelezésének kiadásával kapcsolatban e megjegyzést tette: „Valamely író levelezésének kiadása azzal a kockázattal jár, hogy a lehető leghamisabb képet adja életéről és pályájáról, mert az írásos nyomot hagyó részleteket érdemtelenül kiemeli, a mindennapi érintkezések és a valóban hű barátságok rovására, amelyek viszont a hétköznapi valódi szövetét, magának az életnek a magvát adják.” Amint látható, Richter nem valamely előítélet alapján bírálja a leveleknek tulajdonított túlzott fontosságát, hanem azért, mert azok meghamisítják a kapcsolatok valódi természetét, gyakran elszigetelik a tényeket, előtérbe állítanak oda nem való eseményeket. Ha túlságosan a levelek alapjára helyezkedünk, igen könnyen magatartásnak vagy érett megfontolások eredményének minősíthetünk olyasmiket, amik viszont nem többek, mint a szerencsés vagy nem szerencsés véletlenek hatásai, egy-egy szellemesség vagy a szeszély apró megnyilvánulásai. Gyakran megfélekednek arról, hogy a hang a levelezőtárs szerint változik, és a levelek írója is változik az idővel együtt. Ami Bartókot illeti, csak egy levelezés-részletet ismerünk és ennek az optikája is érezhetően meg fog változni azon a napon, amikor napvilágra kerülnek a ma még hozzáférhetetlen dokumentumok.

Még néhány szó azokhoz, akik a szerző magánéletével foglalkoznak. Jól ismerve Bartók életének ezt a részét, határozottan ki merem jelenteni, hogy személyiségének semmiféle feltárástól nem kell tartania, akármilyen természetű legyen is az, és hogy ebből Bartók csak megnagyobbodva, a tisztaságtól és emberiségtől oly mértékben ragyogva fog kikerülni, ahogy az csak néhány kiválasztott egyéniségnek lehet a sajátja. Ha életében vannak is árnyékos zónák, mint ahogy minden emberi életben vannak, éppen az e körülményekkel kapcsolatos személyek követelhetik magánéletük tiszteletben tartását. Azt hiszem egyébként, hogy az elemi jólneveltség eligazít a diszkréció tekintetében, és hogy a tudomány és az oda nem illő kíváncsiság két különböző dolog.

Egy Bartók életrajz megírása számomra jelenleg lehetetlennek látszik. Számos dokumentum összegyűjtésére, különböző részletterületek hosszúra nyúló kivizsgálására van előbb szükség. Így például nagyon is kívánatos lenne, hogy valaki egy monográfiát szenteljen kizárólag a Bartók és Pozsony városa közötti kapcsolatoknak. Ebben ki kellene fejteni az anyai ősök pozsonyi történetét, mert Bartók édesanyjának családi kapcsolatai fontosak voltak e városban való tartózkodása szempontjából. Miként folyt le ott az ifjúsága, mely intellektuális hatások alá került, hogy alakultak kapcsolatai Dohnányival, a két klikk rivalizálása: a Bartók csoporté és a Dohnányi híveié; olyan versengés, amely nem csupán a szalonokban és a levelekben nyilvánult meg, hanem az újságokban is tükröződött. És ne felejtjük el, hogy a pozsonyi Batka könyvtáros volt az, aki Bartókot kapcsolatba hozta Richterrel. E ténynek köszönhetjük a Kossuth szimfónia előadását, amire egyébként valószínűleg sohasem került volna sor.

Végső következtetéseim elég egyszerűek; megismétlem azt, amit az elején mondtam: minden problematikus még, mindent meg kell még tenni. Alig kutatunk fel még a vizsgálódások területét, gyakran azt sem tudjuk, hogy *hol* kell keresni és alig tudjuk, hogy *mit* kell keresni. Addig is sajnos megmérgez bennünket a hagiográfia, a helytelen kíváncsiság, a sietős zszurnalisztika, a hasznos és hírnévre vágyó áltudomány, hiányzanak az alapos zenei műveltségű, kipróbált tudományos képzettségű, elmélyedt általános tudású és biztos ítéletű munkások, a feddhetetlen és becsületes kutatók, akik hajlandók homályos és ismeretlen feladatok szolgálatába állni és akik előkészítenék a jövő nagy művét.

Ha a feladat óriási is, megoldása nem lehetetlen; mert emlékezünk Orániai Vilmos jelszavára: „Il ne faut pas espérer pour entreprendre ni réussir pour persévérer.” („Nem kell reménykedni ahhoz, hogy valamibe belefogjunk és sikeresnek sem kell ahhoz lenni, hogy kitartóak legyünk.”) Emlékezünk Bartók saját példájára, arra a hatalmas erő kifejtésre, ami a zene területén a legnagyobb volt századában és ami megérdemli, hogy az általa megjelölt úton haladjunk tovább. Komoly reményeket táplálunk különösen azóta, amióta a Bartók-család és a Tudományos Akadémia a kutatók rendelkezésére bocsátotta és megszervezte a Bartók Archívumot, ez ugyanis nagy fontosságú esemény, amely valószínűleg döntő fordulatot jelent a Bartók-kutatás problémáinak megoldása terén.

PETROV, SZTOJAN (*Szófia*)

BARTÓK BÉLA ÉS A BOLGÁR ZENEKULTÚRA

Két korszak határán élt és alakult művésszé Bartók Béla és akárcsak Szergej Prokofjevnek, Dimitrij Sosztakovicsnak és más kiváló jelenkori zeneszerzőknek, neki is sikerült a múlt tradíciótól nem eltávolodva, a szó teljes értelmében újtónak lennie. Miben áll zenéjének hatalmas varázsa és befolyást kifejtő ereje? Mindenekelőtt az élénk és csodálatos kapcsolatban Magyarország népi zenei kultúrájával. Részére ez a zene kiapadhatatlan forrása a gondolatoknak és kifejező eszközöknek, és hogy mélyebben behatolhasson titkaiba, rejtett zugaiba, szenvedélyesen tanulmányozza a hétköznapi emberek életét, elmélyül lelkivilágukban, történetükben, szokásaikban és magasztos gondolatait, művészi képeit valóságként és meggyőző erővel eleveníti meg nagyszerű műveiben. Ebben rejlik a titka a ma már nemzetközi jelentőségű bartóki zene rendkívüli népszerűségének. Csak az olyan művész, mint amilyen Bartók is volt, aki a „népi művészetre mint a magasabb művészi tökély példaképre tekintett” és bátran hangsúlyozta óriási jelentőségét a zeneszerzői kultúra fejlődésében, tárhatta fel oly korán és oly bőséggel a népi zene gazdagságát, így telhetett meg művészete életerővel és ez volt segítségére abban, hogy a zeneművészet és zenetudomány számára új láthatárokat nyisson, melyeket mind ez ideig alig vagy egyáltalán nem ismertünk. Mint nagy honfitársának és elődjének, Liszt Ferencnek lelkes követője, Bartók mélyen behatolt a magyar népzene sajátos vonásaiba, de ritka művészi ösztönével és alapos zenetudományi felkészültségével, egyben a magyar zene nemzeti sajátosságának minél mélyebb megismerésére törekedve, fejlesztette a Magyarországgal szomszédos államok — Csehszlovákia, Románia, Jugoszlávia, Bulgária, Ukrajna — folklórára vonatkozó ismereteit, később pedig átlépte Közép-, Kelet- és Délkelet-Európa határát, hogy a török, arab, néger zene sajátosságait és más országok és népek muzsikáját tanulmányozza.

De mindezen felül volt még egy mozzanat, amelyről feltétlenül meg kell emlékeznünk, és amely Bartók művészi fejlődését meghatározta, nevezetesen az a törekvés, amely néhány más mai zeneszerzőnél is megfigyelhető: szélesíteni a tartalom körét és ebből kiindulva a zenei kifejezőeszközöket, hogy a művészet visszaadja a korszak érverését és feszült ritmusát, azét a korszakét,

amely dinamikával és éles konfliktusokkal telített, amely viharok és harcok közt fejlődik. A dallami és harmóniai jellegű újításokkal egyidőben Bartók figyelme egészen új terület — a ritmika — felé fordult és olyan törekvéseket mutatott föl, amelyek korábban a legvilágosabban Musszorgszkij, Csajkovszkij és Rimszkij-Korszakov műveiben voltak megfigyelhetők. Bartók sikeres útkeresései megmutatták, hogy a zenei kifejező eszközök különfélesége, amely egyik vagy másik nemzet fejlődése folyamán alakul ki, kimeríthetetlen, és hogy a zeneszerzők még távolról sem ismerik és tanulmányozták törvényszerűségét, sajátosságát és nagy kifejező erejét. Bartók, aki átható, analitikus elmével és a realista alkotó és újító széles körű érdeklődésével rendelkezett, volt az első külföldi zeneszerző és zenetudós, aki figyelmét a bolgár zenekultúra egyik legjellegzetesebb és legérdekesebb sajátossága felé fordította, amely más népek zenekultúrájától megkülönbözteti. Ez a bolgár népzene eredeti ritmikája és metrikája, amelyben az aszimmetrikus ütemek, mint $\frac{5}{8}$, $\frac{7}{8}$, $\frac{8}{8}$, $\frac{9}{8}$, $\frac{10}{8}$, $\frac{11}{8}$, $\frac{12}{8}$, $\frac{13}{8}$, $\frac{14}{8}$ és a két és három tagú vagy kombinált aszimmetrikus ütemek legbonyolultabb kombinációi teljesen megszokottak Bulgária különböző vidékeinek lakossága számára. Emellett ezek a metrikus alakulatok igen gyakran kísérik a rendkívül nehéz, de egyben graciózus nemzeti táncok, mint a horo és mások előadását, amelyek más népeknél nem találhatók és mindenkor a leggyorsabb tempóban kerülnek előadásra. Tény, hogy az ilyen metrikus és ritmikus jelenségek aránylag újak a zeneszerzésben. Legelőször Chopin, Csajkovszkij Rimszkij-Korszakov, Szkrjabin, Sztravinszkij és más zeneszerzők alkalmazták, akiknek műveiben e sajátos metrikus és ritmikus formák az ősi szláv zenekultúra prototípusaiban gyökereznek. Aszimmetrikus ritmikai csoportok és ütemek találhatóak a lengyel, cseh, román, szlovák, magyar és más népek zenéjében, de sehol sem olyan jellegzetesek és alapvetőek a nép gyakorlatában, mint Bulgáriában. Éppen ez a körülmény készítette a bolgár zenetudósokat, mint ahogyan ezt Bartók maga is hangsúlyozta arra, hogy mindeneelőtt ezeket a zenei újdonságokat tanulmányozzák és elméleti magyarázatot találnak rájuk, miután a bolgár zeneszerzők gyakorlatában már régóta ott éltek.

1878-ban közvetlenül Bulgáriának a török uralomtól való felszabadulása után Anasztász Sztojanov, Veszelin Sztojanovnak, a neves bolgár zeneszerzőnek és Andrej Sztojanovnak, a zongoraművésznek és pedagógusnak az atyja, rövid zongoradarabokat komponált népi motívumokra. Ezekben alkalmazta először az $\frac{5}{8}$ -os és $\frac{7}{8}$ -os aszimmetrikus ütemeket. Röviddel ezután hasonló taktusokkal találkozunk Atanász Badev (Rimszkij-Korszakov tanítványa) műveiben, aki 1904-ben adta ki az első tudományos közleményt a bolgár népi zene ritmikus és metrikus sajátosságairól.

Bartók Béla első ismerkedése a bolgár zenével minden valószínűség szerint egybeesik folklór-kutató tevékenységének kezdetével, amikor a magyar, román és szlovák zene tanulmányozásával egyidejűleg ismerkedik meg a több mint két évszázada a Bánátban élő és a maga szokásait, kultúráját megőrző

bolgár lakosság népművészetével. Ennek eredményeképpen, és más kelet-európai országok muzsikájának megfigyelése alapján, Bartók Bulgária határain kívül az elsők közt jutott arra a fontos elméleti következtetésre, hogy a XX. század elején Európa keleti és délkeleti népeinek nemzeti kultúrája terén elért felfedezések befolyása alatt, a zeneelméleti gondolkozás látóhatára rendkívüli módon kiszélesedett. A mai zene gazdagítása és fejlesztése, véleménye szerint, megnyilvánul mind melodikus—harmonikus és hangrendszerbeni, mind ritmikus—metrikus vonatkozásában.

Ez az új terület Bartók számára nem csupán elméleti kutatások, hanem egyúttal a művészi feldolgozás és újjáalkotás tárgya is volt. És már Sztravinszkij „Petruská”-ját (1911) és a „Le Sacre du Printemps”-ját (1913) megelőzően — ahol szintén megfigyelhető az aszimmetrikus metrikai fejlesztés — Bartók zongorára és zenekarra írt Op. 1-es Rapszodiájában (1904) feltűnik a kettős és hármas egyszerű ütemfajták összetétele (a kezdő ütemekben és később a mű feldolgozási részében, lassú tempóban); továbbá az Op. 7-es 1. vonósnégyesben (1908) és különösen az „Allegro barbaro”-ban, Bartóknak fegyvertársával: Kodály Zoltánnal a folklór terén végzett együttes munkája még inkább gazdagította a zenei ütemek aszimmetrikus osztására vonatkozó ismereteit. Amit Dobri Hrisztov és Vaszil Sztoin bolgár zenetudósok tártak fel a bolgár zenében és amire első ízben adtak elméleti magyarázatot az ún. „hemiolikus” (félértékkal megnyújtott) időtartam fogalmával, az, a magyar és román zenére és más országok zenéjére is jellemzőnek bizonyult. Erről tanúskodik az a két első példa, amelyet Bartók „Az úgynevezett bolgár ritmusról” szóló tanulmányában közölt. Ezek közül az elsőt Kodály Zoltán Vésztfő környékén jegyezte fel 1918-ban; 1952-ben jelent meg a Vargyas Lajos szerkesztette gyűjteményben azzal a megjegyzéssel, hogy ennek a dalnak a dallama és a gyűjteményben ezt megelőző dalé is „bolgár eredetű” (289. l.). Így Bartók személyében a bolgár zenetudósok elmélete külföldi támogatóra lett.

A 20-as években Bartók, miután folytatta etnográfiai kutatásait és azokat összehasonlító elemzésekkel kapcsolta össze, továbbá miután megismerkedett Dobri Hrisztovnak „A népzene ritmikai alapjai” c. munkájával (SZNU 27. kötet 1913), amely első ízben ad elméleti magyarázatot a bolgár zene sajátos metrikájára és ritmikájára, még inkább elmélyül ezekben a problémákban. És minél inkább távolodik Igor Sztravinszkij a 20-as és különösen a 30-as években a népművészet forrásától, annál inkább telítődik Bartók művészete és tudományos tevékenysége olyan eszmékkal, amelyeket a népzene kincses-tárából merített.

Miután Bartók megírja a „Csodálatos mandarin” c. balettet (op. 19. 1919) és a „Táncszvit”-et (op. 23. 1923), amelyben helyenként alkalmazott $\frac{5}{4}$ -es ($\frac{5}{8}$ -os) és $\frac{7}{4}$ -es ($\frac{7}{8}$ -os) aszimmetrikus ütemeket találunk, és miután megismerkedik a Vaszil Sztoin szerkesztette „Népdalok Timoktól Vitáig” (1926) és „Közép-Észak-Bulgária népdalai” (1931) két alapvető gyűjteményével,

amelyek mintegy 7000, legkülönbözőbb metrikai felépítésű népdalt tartalmaznak, a zeneszerző számára új távlatok nyílnak meg a ritmika és metrika területén. Megismeri Vaszil Sztoin „A bolgár népzene, ritmika és metrika” (1927) és Dobri Hrisztov „A bolgár népzene technikai felépítése” (1928) c. értékes munkáikat. Mindez Bartók számára a bolgár népzene tanulmányozásához új forrást, alkotómunkája számára új területet jelentett. És ezután írt műveiben világosan előtérbe lépnek az új elemek. Körülbelül ebben az időben Bartók új fogalmat: „a dallam aszimmetrikus ütemű fejlesztését” vezeti be a zenetudományba. Egyik ilyen műve az V. Vonósnygyes (1934), amelyben a zeneszerző a Balkán-félsziget zenekultúrájára emlékeztető ritmikai építkezést alkalmaz. A vonósnygyes harmadik tétele, a Scherzo olyan 9/8-as ütemben íródott, ahol az ütem tagja felével megnyúlik (2 + 2 + 2 + 3), másodpercenként kb. 420 időegységnyi tempó mellett. Ennek a Scherzonak a zenéjében ténylegesen érezzük a „Szamokovi horo” típusú graciózus és temperamentumos bolgár horo ritmusát és ennek következtében az új megjelölés: az „Alla bulgarese” természetesen és meggyőzően hangzik. Ez a megjelölés, a zenetudománynak ez az új szakkifejezése nagyon emlékeztet a klasszikusok műveiben található „Allemande”, „Polacca” megjelölésekre vagy Schubert „Deutsches Tempo”-jára (Ländler, Op. 171), tehát olyan kifejezésekre, amelyek a nyugat-európai zene fejlődésével kapcsolatosak. A Bartók által jelzett tempó a Scherzo első részében található, 66 ütemen át, míg a tétel középrésze szintén eredeti metrikájú felépítésű: 10/8-as ütem (3 + 2 + 2 + 3), amely a népzében már sokkal ritkábban található. Meg kell jegyeznünk, hogy az összetett aszimmetrikus ütemek, mint 5/8, 7/8, 10/8 és mások még a 20-as években megjelennek a bolgár zeneszerzők új nemzedékének, így Pancsov Vladigerovnak, Petko Sztoianovnak és Ljubimir Pipkovnak a műveiben. Különösen Pipkov művészetére jellemzőek, aki sokoldalúan felhasználta ezeket „Lovasok” és „Thrákia” c. dalaiban, I. Vonósnygyesében (1926), Hegedű-zongorasonátájában (1929), valamint hegedűre, gordonkára és zongorára írt Triójában (1930).

A 30-as években Bartók intenzíven foglalkozik a bolgár ritmika tanulmányozásával. Kottaanyagot, elméleti munkákat szerez be, és mint azt Rajna Kacarova bolgár zenetudóshoz írt leveléből megtudjuk, tanulja a bolgár nyelvet és új szakirodalom beszerzéséhez küld pénzt. Ezenfelül Bulgáriába kíván látogatni, hogy a helyszínen ismerkedjék meg a bolgár népzenevel. Sajnos Antonov, a Bartók műveiből rendezendő hangverseny szervezője, néhány nappal a koncert előtt felbontotta a szerződést és ennek következtében nem valósult meg Bartók bulgáriai utazása. Bartók nem válthatta valóra szenvedélyes kívánságát, hogy a helyszínen tanulmányozza a bolgár ritmikát, hogy „meghallhassa — ahogyan ő maga kifejezte magát — hogyan éneklük a parasztok a falvakban ezeket a rendkívüli ritmusokat” (levele R. Kacarovához). Ugyanebben a levélben Bartók „álnoknak” (hitzegőnek — „perfide”) nevezi Antonov eljárását, aki a maga spekulációs céljait követve, azoknak

a reakciós bolgár köröknek a kifejezőjévé válik, akik elutasítják a népi, haladó, a népművészet éltető talajából táplálkozó művészetet. De ugyanakkor a haladó bolgár zenei körök hatalmas érdeklődéssel várták a kiváló magyar muzsikusz érkezését. Hogy Bartók Béla mit jelentett a bolgár zenei szakemberek számára, és hogyan várták műveinek előadását Bulgáriában, az látható Ljubomir Pipkovnak a neves bolgár zeneszerzőnek a cikkéből, amely a magyar zeneszerző meghíúsult vendégszereplésének az idejében íródott. „Az újjászülető magyar zenében Bartók Béla jelentősége óriási — írja Pipkov. — Ha a zongorista Bartókot (aki korunk egyik legnagyobb zongoraművés�ének számít) nem tekintjük és csak mint zeneszerzőt vizsgáljuk, megértjük, mi az új, amit Bartók adott Magyarországnak és az egész világnak. — Mindenekelőtt Bartók mélyen behatolt a magyar népzene világába és átvitte annak esztétikáját a maga művészetébe. Most hát irányt kapott a magyar zene és Bartók művésze jelzi annak egész fordulatát. Számunkra, bolgárok számára a magyar példa tanulságos, Bartók műveiben olyan élet és olyan ritmus van, amely rokon a mienkkel. Bartók Béla ittléte nagy, hatalmas zenei esemény lesz” („Bolgár Népszínház” c. lap, V. évf. 91. sz. 1935. február 20.).

Bartóknak nem nyílt lehetősége, hogy meglátogassa Bulgáriát, de továbbra is folytatja a bolgár zene ritmikai—metrikai sajátosságainak tanulmányozását és új érdekes következtetésekre és eredményekre jut. Miután az egyenlőtlen összetételű ütemek, vagy mint ő kifejezi magát, az „aszimmetrikus ütemű dallamfejlesztés” ismereteivel gazdagodott, 1936-ban megalkotta a „Zene húroshangszerekre ütőkre és cselesztára” c. újító szellemű kompozícióját. Ez a rendkívüli mű, minden intonációs-dallami gazdagsága, gondolati mélysége és mesterségbeli tökélye mellett lenyűgöz ritmikai felépítésének különleges szellemességével, a mind a négy tételben alkalmazott aszimmetrikus ritmusokkal. Különösen érdekes az első tétel polifonikusan felépített introdukciója, amelynek alapja egy négyütemes téma, a nyugat-európai zenére egyáltalán nem jellemző ritmikai—metrikai felépítéssel, a 8/8-os, 12/8-os, 8/8-os és 7/8-os ütemek összetételével. Ez az összetétel a téma minden újabb megjelenésekor ismétlődik, vagyis ötször jelenik meg öt különböző szólamban, a brácsában, a 3. és 4. hegedűben, a gordonkában, a 2. hegedűben és a kontrabasszusban. A kromatikusan, főleg küsszenkundokra épülő dallam folytonos hullámmozgás-szerű megformálása a zenének fájdalmas jelleget ad, és azt a jelleget az aszimmetrikus ütemű fejlesztés, a hangsúlyok gyakori váltása és a szólamvezetésben megjelenő szinkópa még csak tovább erősíti. Mindez a szomorú, lassú recitativikus népdalokra emlékeztet. A Második tételének: az Allegrónak a zenéje 2/4-es ütemben indul, de a tétel közepe ismét aszimmetrikussá alakul, és az indulószérúség átadja helyét egy sajátos, 2/4 + 5/8 összetett ütemben mozgó táncszerű témának; ez az ütem egészében nézve olyan 9/8-ot jelent, ahol a negyedik tag megnyúlik. A téma világos népi jellegét még inkább megerősíti az, hogy dór hangnemben íródott. Aszimmetrikus ütemű fejlesztést figyelhe-

tünk meg a fennmaradó két tételben is; az utolsó tételben, a mű végén pedig újra uralkodóvá válik, ami által a bevezetés ritmikai fejlesztésére emlékeztet.

Bartók, amikor a maga számára a ritmika új forrásait tárta fel, nemcsak műveiben alkalmazta őket sokoldalúan, de nagy jelentőséget tulajdonított nekik a felnövő nemzedék körében végzett pedagógiai munkában is, mint olyan feltételnek, amelytől a sokoldalúan fejlett muzsikus kialakítása függ. Felfogása szerint a fiatal zenész gazdag alkotói képzeletének kifejlődése elképzelhetetlen anélkül, hogy élénk, energikus ritmikai érzék művelődjék ki benne, amely élesen reagál az életből és a népművészetből merített új ritmikai gazdagságra. Ezekből az elképzelésekből indul ki Bartók, amikor egyedülálló „Mikrokozmosz”-ában felhívja a figyelmet az új ritmikának erre a fontos új sajátosságára is. Miközben egy sereg pedagógiai és előadóművészi problémát old meg a „Mikrokozmosz”-ban, fontos helyet juttat az aszimmetrikus ütemosztásnak. A negyedik és hatodik füzetbe „a bolgár ritmus” speciális megjelölésével vagy anélkül, 5/8-as (a bolgár „Pajduskó” üteme), 7/8-os (a bolgár Rucsenyica üteme), 8/8-as (három változatban) és 9/8-os aszimmetrikus ütemű daraboknak egész sorozatát foglalja bele, valamennyit gyors tempóban és teljesen a népzenei prototípusok ritmusának megfelelően. A „Mikrokozmosz”-ban váltott ütemek is vannak, amelyek Bartók véleménye szerint szintén nagy szerepet játszanak a zenész intellektusának kialakításában.

Miután Bartók meglehetősen nagy gyakorlati és elméleti tapasztalatokat halmozott fel a bolgár népzene ritmikája területén, 1938-ban annak széles körű népszerűsítésébe kezd. Előadásokat tart pedagógusok és zenei tényezők számára, továbbá megírja „Az úgynevezett bolgár ritmus” c. tanulmányát. Számunkra abban az alapvető és a legfontosabb az, hogy a bolgár zenetudósok által felállított hipotézis a nyugat-európai zenében és zenetudományban nem használatos, felével megnyújtott időtartamról, e nagyszerű művésznak és tudósnak nemcsak kompozícióiban kapott helyet, de tudományos munkáiban elméleti megalapozást is nyert. Bartóktól származik ennek a sajátos ritmusnak az új meghatározása: *„Bolgár ritmus az a ritmusféleség, amelyben az ütemjelző törtszám nevezőjében mutatott érték rendkívül rövid, kb. 300–400-as M. M. jelzésű és amelyben ezek a nagyon rövid alapértékek egy-egy ütem keretén belül nem egyenlő nagyobb értékekbe, tehát nem szimmetrikusan csoportosulnak.”* Az új szakkifejezésnek a „bolgár ritmusnak” a tudományba való bevezetését Bartók azzal indokolta, hogy ez a ritmus bolgár földön rendkívül elterjedt, és azzal, hogy ott ismerik a legjobban. Bartóknak ténylegesen igaza van, a tanulmányában felhozott mindkét érvében. Ami viszont azt a problémát illeti, hogy a ritmikának és metrikának ezek a sajátos jelenségei hol jöhettek létre, ez a zenetudósok feladata, akiknek figyelmüket mindenekelőtt a régi szlávok zenekultúrájának tanulmányozására kell fordítaniok; ha pedig a bolgár zenekultúráról van szó, a Balkán félsziget ősi trák lakosságának a zenekultúráját is tanulmányoznunk kell, a régi bolgár lakosságát, a bolgár szlávó-

két és protobolgárokét, akik a Volga menti területekről jöttek bolgár földre. Figyelembe kell vennünk továbbá azt a Bartók által kifejtett, nem megalapozatlan feltevést, hogy a ritmika megjelenésének elsődleges okai talán a zenei és nyelvi kultúra „dinamikus hang-akcentusai”, valamint a gazdag és sokoldalú tánc-folklór, amellyel a népzene mindig elszakíthatatlan kapcsolatban állt. Nekünk, zenetudósoknak Bartók még egy hágyatékát kell átvinnünk az életbe, amely nélkül nem tanulmányozhatjuk országaink zenekultúráját: az évszázadokon át összefonódó magyar, cseh, szlovák, lengyel, orosz, ukrán, román nép és a balkáni népek dallami, hangrendszerbeli és ritmikai gazdagságának az összehasonlító tanulmányozását.

A jelen közlemény nem törekszik teljességre, minthogy a téma új és feltáratlan problémákat foglal magába, nemcsak a ritmika területén, hanem azoknak a műveknek az intonációs-dallami nyelvezetét, hangnemi és harmóniai építkezését illetően is, amelyekben Bartók a bolgár zenére jellemző ritmusokat felhasználta. Ha figyelembe vesszük, hogy Bartók művészetét itt még ebben a viszonylatban is csak részben vizsgáltuk, és ha számolunk a kérdés bonyolultságával, kimondhatjuk, hogy Bartók egyes műveiben a bolgár intonáció is helyet kapott. De ezt a területet külön kutatás tárgyaként tekintjük.

A bolgár népzenei elemek jelenléte Bartók Bélának, a zseniális magyar zeneszerzőnek a művészetében nemcsak, hogy nem csökkenti jelentőségét mint nemzeti zeneszerzőét, hanem ellenkezőleg, hasonlóan más kimagasló zeneszerzőkhöz, csak tovább növeli nagyságát, mint világméretű művészhumanistát, mert nála az egyes kifejezőeszközök mindig alárendelődnek a nagy alkotói eszméknek, a nemzeti zenei gondolkodás törvényeinek.

Most, amikor a zeneművészet hívei az egész világon tiszteletüket és elismerésüket fejezik ki a zseniális magyar zeneszerző és humanista nagy műve iránt, a mély nagyrabecsülés érzésével csatlakozunk hozzájuk, hogy kifejezzük meleg érzéseinket az alkotóművésznek, Bulgária nagy barátjának, kultúrája szenvedélyes hívének, a nagy tanítómesternek: Bartók Bélának. Művésze él ma és élni fog évszázadokon át, hogy közelebb hozza egymáshoz népeinket győzelmes útjukon a ragyogó csúcsok felé, amelyeket az új világ építésének tündöklő, mindent legyőző eszméi világítanak meg és amelyek a boldogságon és társadalmi egyenlőségen, a kulturális haladáson, a békén és a népek közti barátságon alapulnak.

LEHMANN, DIETER (*Leipzig*)

MEGJEGYZÉSEK A XIX. SZÁZAD NEGYVENES ÉS ÖTVENES ÉVEINEK OROSZORSZÁGI LISZT-RECEPCIÓJÁHOZ

Az oroszországi Liszt-recepció korai időszakáról (XIX. sz. első fele), eltekintve Sztaszov „Liszt, Schumann és Berlioz Oroszországban” c. cikkétől, a nemzetközi kutatás csak kevésbé tájékozott. Kívánatosnak látszik ezért e korszak Liszt-recepciójának közelebbi vizsgálata, habár a forrásmunkák hiánya e vizsgálatot a német kutató számára nem is teszi könnyűvé.

Fejtegetéseimben arra fogok szorítkozni, hogyan értékelte az orosz zenekritika Lisztet mint zongoravirtuózt 1842-es első pétervári fellépése óta, továbbá néhány jellegzetes dokumentum alapján ki fogom mutatni, hogyan ítélték meg Lisztet, a zeneszerzőt az orosz zenekritikusok, nevezetesen Szerov, az ötvenes években.

A XIX. század harmincas és negyvenes éveiben Oroszországban fellemlő zenei publicisztika és zenekritika számára az orosz zeneérettel való foglalkozás mellett — nem utolsó sorban éppen a nemzeti orosz zene további fejlődésére tekintettel — elengedhetetlen feladat volt megvitatni a korabeli nyugat-európai zenét és olyan nagynevű nyugat-európai muzikusokat, mint Schumann, Berlioz, Wagner és Liszt művészetét. A XIX. század negyvenes éveinek orosz zenekritikája természetesen túlnyomórészt a zongoravirtuóz Liszt bírálatával foglalkozott. Azok a hangversenyek, amelyeket Liszt 1842-ben, 1843-ban és 1847-ben Oroszországban adott, és amelyek a széles orosz közönségben éppen úgy, mint Európa többi országaiban a lelkesedés valóságos viharait váltották ki, a fiatal orosz zenekritikánál figyelemre méltóan egyetlen visszhangra találtak. Igen érdekes Glinka véleménye Liszt zongorajátékáról. Sztaszov visszaemlékezései révén tudjuk, mennyire különösen és kirívóan hangzott akkoriban a tetszésnyilvánító hangok kórusában Glinka véleménye, aki kifejtette, hogy „Liszt olykor olyan kiválóan játszik, mint senki más a világon, de néha elviselhetetlenül is, egészen hibás kifejezéssel, azáltal, hogy a tempókat elnyújtja és hogy más mesterek, még Chopin és Beethoven, Weber és Bach műveihez is sok saját és gyakran ízléstelen s egyáltalán helytelen díszítéseit fűzi hozzá.” Liszt játékkal kapcsolatban Glinka: „*vagdalthús*” *muzsika zongorán* kifejezéssel élt, P.M. Kovalevszkij viszont így ír Glinkáról: „Ragyogó és különösen erős billentésű zongoristákat nem tudott elviselni. „Zengzetes”

— mondotta —, de nem varázsos-hangzású”. A két művész között kialakult barátságos kapcsolat ellenére mindaz, ami Liszt tolmácsolásában kifejeződött, Glinka számára idegen maradt. Glinka elismerte Lisztben a rendkívüli egyéniséget, a nagy tehetségű zongoristát — Thalberget mindenesetre nagyobbra becsülte, mint Lisztet —, de a zongora új szerepét, Liszt zongorastílusának jelentőségét nem értette meg.

Glinkának Field-orientációjából erednek Lisztről mint zongoravirtuózról hangoztatott kritikai megnyilatkozások, amelyek egyet jelentettek a klaszszikus zongorahangzás-ideál hagyományért való következetes síkraszállással, valamint a romantikus lélektani eltúlzással és a patétikus pózolásal való szembehelyezkedéssel. A Liszt-féle interpretációs stílus nagy mozdulatai és ragyogása mögött kétségtelenül bizonyos rejtett veszélyt látott korának orosz zongoramuzsikája és orosz muzsikusai számára. Ez a nyitja Liszt zongorastílusára vonatkozó kritikus, hangsúlyozottan tartózkodó Glinka értékelésének. Liszt kompozícióról Glinka, Sztaszov szerint, nem nyilatkozott, mert már nem ismerhette meg Liszt jelentős műveit.

Míg Glinka, sajátos Field-orientációja ellenére legalábbis törekedett, hogy a liszti zongorajáték pozitív és negatív oldalait higgadtan bírálja, addig a korabeli orosz zenekritikusok többsége vagy lelkesen kiállt Liszt mellett, vagy mereven ellene foglalt állást; határozatlan és ingatag volt ítéletalkotásában. Glinka felfogásához bizonyos értelemben közel állt Oszip Szenkovszkij kritikus, aki 1847-ben a *Biblioteka dlja ctenija* c. folyóiratban megjelent Chopinről szóló cikkében kora zongoramuzsikájának virtuóz irányával foglalkozott és Lisztet meg Thalberget ennek az iránynak legjelentősebb képviselőiként jelölte meg, akik nagy interpretáló tehetségük révén valamennyi művésznél jobban járultak hozzá az új játéktechnika általános elismertetéséhez. Szenkovszkij így ír: „Ha ezeket a virtuózokat halljuk, akkor valóban kétségesnek tűnik, lehetséges-e a zongorából — legalábbis a hangszer mai állapotában — teltebb zengést és nagyobb erőt kihozni . . . Az artisztikusát bizonyára már nem lehet tovább fejleszteni: de az artisztikumtól az igazi, valódi zene olyan messze van, mint egymástól ég és föld.” Itt Szenkovszkij, tudatosan vagy tudat alatt, Vlagyimir Odojevskij egyik gondolatához kapcsolódott, aki 1838-ban ezt írta a *Szevernaja Pesela* c. folyóiratban: „A jelenlegi zongoramuzsika egész feladata abban áll, hogy egy kétkezű embert ültetnek a zongorához, a hallgató azonban azt higgye, hogy a játékosnak négy keze van.”

Míg egy névtelen kritikus 1838-ban a *Szevernaja Pesela* folyóiratban közölt „Adolf Henselt és a modern zongorajáték” c. cikkében Lisztnek szeméret veti, hogy játékában a zenei forma minden törvényét lerombolja, Liszt pétervári fellépése után a fiatal Sztaszovnál és barátjánál, Szerovnál csak a túlradó lelkesedés szavaival találkozunk, melyek mindkettőjük valamiféle mámoros állapotáról adnak hírt a hangverseny meghallgatása után. Sztaszov szavait a nemzetközi Liszt-kutatásban már többszörösen idézték, úgyhogy itt eltekint-

hetek azok taglalásától. A magyar mester előadóművészi varázshatalmának meghódolt Jurij Arnold kritikus is. Sztjepan Sevirjov és Alekszandr Gercen Liszt iránti lelkesedésüket némileg mérsékeltebb formában juttatták kifejezésre, míg oly kritikusok, mint Faddej Bulgarin és Vaszilij Botkin tartózkodtak az elvibb jellegű állásfoglalástól. Alekszandr Dargomizsszkij — Sztaszov szerint — nem nyilatkozott Lisztről.

Liszt zeneszerzői életművének értékelésével az orosz zenekritika lényegében csak az ötvenes években kezdett foglalkozni, minthogy Liszt nagyobb művei csupán a század közepe óta ismertek Oroszországban. A zeneszerző Liszt megítélése tekintetében is sok eltérő véleménnyel találkozhattunk az ötvenes évek Oroszországában. Volt aki panegürikussal üdvözölte, volt aki szkeptikusan elutasította. Minderről Berthold Macke (az 1845-ben Pétervárt működő zongoratanár, Berlioz barátja) ad hírt Lisztről szóló leveleiben. Ő maga is 1850-ben a „Biblioteka dlja ctenija” c. folyóiratban még valósággal romantikusan isteníttette Liszt lángelméjét; 1852-ben pedig Liszt Rákóczi-induló-feldolgozásának bírálatával kapcsolatban ironikus hangot üt meg, majd öt évvel később (közben Hanslick követőjévé szegődött) már leplezetlenül arról ír a „Pétervári Hírek”-ben, hogy: „Régebben csak akkor komponált Liszt, ha erre ihlete indította. Ma a spekuláció szelleme elnyomta az inspirációét. Az egyedüli istenség, amit imád, az — a hatás, és ezen csak olyat értenek, ami a tömegnek tetszik.” Damecke véleménye szerint, amellyel éppen nem állt egyedül, Lisztnek „figyelemreméltó tehetsége volt mint színésznek”, „nagy komédiás” volt, és azok közé a zenészek közé számított, „akiknek a természet nagyobb tehetséget adott a spekulatív, mint a tisztán zenei leleményhez”.

Talán legyen szabad megkímélnem Önöket a megrögzötten konzervatív Jurij Arnold 1857-ből való, egyenesen gyűlölködő kirohanásainak részletesebb taglalásától, melyekben „ideges excentrikus”-nak nevezte Lisztet, aki „nyilvánvalóan szándékosan vét a zene természetes alapjai ellen” és akinek szimfonikus költeményeit mindenestől „zenei szemét”-ként jellemezte.

Érdekes viszont az ötvenes évek folyamán Alekszandr Szerovban végbe ment változás a Liszt-zene iránti magatartását illetően. Szerov a pétervári hangversenyéletről 1851-ben közölt első cikkében még kétségbe vonta Liszt zeneszerzői képességét és csak mint kitűnő virtuózt ismerte el. Hasonlóképpen nyilatkozott Sztaszov már 1847-ben, ugyanakkor azonban azt is hangsúlyozta, hogy Liszt és Berlioz a jövő zenéjének legzseniálisabb hirdetői. Szerov beállítotttsága Liszt (mint zeneszerző) iránt 1858-ban, németországi tartózkodása idején alapvetően megváltozott. Ekkor ismerte meg Wagner mellett Lisztet és alkotásait. „Levelek külföldről” c. írásaiban 1858-ban és 1859-ben, továbbá más ez időből származó cikkeiben ez az orosz kritikus lelkesen kiállt a komponista Liszt mellett, és nyilvános gúny tárgyává tette a Damecke-hez hasonló publicistákat. Szerov most már azt a felfogást képviselte, hogy a művészet új eszményeivel párosult igazi zenekritika Wagner és Liszt műveinek beható

tanulmányozása és megérteni-tudása révén nőhet majd fel és érlelődhet meg. A „Levelek külföldről” c. sorozat 1859-ből való darabjaiban Szerov különösen a „Tasso”-t és az „Esztergomi misé”-t dicsőíti, és itt írja ezt a Lisztre jellemző mondatot: „Ideje, hogy a kritika és a közönség észre térjen; Wagner győzött, most már a véle oly rokon másik zseni is győzedelmeskedni fog.” Különösen nagyra becsülte Szerov a „Les Préludes”-öt, míg a „Prometheus”-t kissé száraznak jellemezte, amely a harmóniai eszközök minden újszerűsége mellett nélkülözi a dallami érdekességet és a belső zenei gondolatfolyamatot. A fentiek azt igazolták, hogy Szerovban megvolt az érzék a Liszt-zene kritikai-objektív megítélésére, de az ötvenes években — Szerov (s ez jellemző volt rá) Liszt zeneköltészetét a wagneri zene visszhangjának tekinti.

Összefoglalásul elmondhatjuk, hogy a XIX. század negyvenes és ötvenes éveinek orosz zenekritikájában az addig ismert Liszt-műveknek általában egyoldalú, erősen a korhoz kötött értékelése vált úrrá. Az orosz zenekritikusok többsége számára a magyar mester zenéje még túlságosan új, túlságosan szokatlan volt. Megítéléséhez hiányoztak az érvényes mértékek. Így egyedül a szubjektív benyomás és az egészen személyes ízlés maradt a meghatározó tényező. A Liszt-recepció korai időszakára ezért a legtöbb zenekritikusknál egy bizonytalan, ingadozó Liszt-kép jellemző.

A Liszt és műve iránti váltakozó megítélésben a kor általános zenei helyzete nyilvánult meg, de megnyilvánult benne egy-egy orosz kritikus sajátos zenei-ideológiai fejlődése is. Ebben az időben — Szerovtól eltekintve — még kevésbé figyelhetők meg Liszt műveinek igazán kritikai fejtegetéseire irányuló törekvések. Ami Liszt művészetéből igazán nagy és korszakos jelentőségű, annak magától értetődően még nem lehetett teljes tudatában a XIX. század ötvenes éveinek orosz zenekritikája, mégis, az orosz zene legjobb koponyái valamit már akkor megéreztek Liszt merész, kifejezést- és hangzást-forradalmasító újító-szelleméből, ha Lisztnek az orosz zene számára jövőbemutató jelentősége, továbbá programzenészként, nemzeti jellegű ösztönzőként és előrelendítőként vállalt termékeny szerepe akkor még teljesen beláthatatlan is volt.

OČADLIK, MIRKO (*Prága*)

A RADIKÁLIS DEMOKRATÁK — LISZT ÉS SMETANA

Azoknak a kiváló zeneszerző-egyéniségeknek a fejlődését, akiknek fel-növése és érett kora a márciusi időszak előttre esik, sem nem ismerték fel helyesen, sem nem tisztázták pontosan. A dokumentumok közül, melyek tel-jessé tehetnék művészegyéniséggé fejlődésüket, jelentős mértékben éppen azok hiányoznak, melyek segítségével helyesen és tárgyilagosan foghatnók fel művészi alkotásuk rendkívüliségét. Itt majdnem mindig a források hallgatá-sáról lehet beszélni. De a megalkotott művészi értékek és a források hallga-tása közti ellentmondás olyannyira feltűnő, hogy elkerülhetetlen a kérdés: egyáltalán hogyan juthatott mindez idáig.

A növekvő elnyomás kora, cenzúra rendeleteivel, rendőri ellenőrzésével és bürokratikus büntető-szankcióival nemcsak a nyilvános, de a privát hallga-tás légkörét is kialakította. A levélstílus semlegessége, az autentikus és teljes naplófeljegyzések hiánya azzal a következménnyel jár, hogy egyáltalán nem lehet szemmel tartani az alkotói egyéniségek és a forradalmi mozgalmak elő-készítő hullámainak összhangját. A Chopin levelezéséből ismert okiratszerű példát, hogy ugyanis politikai-forradalmi jellegű megjegyzések csak akkor fordulnak elő, ha a levelek cenzúra nélküli országokba vannak címezve, két-ségtelenül más személyiségekre is lehet vonatkoztatni. Éppen az ilyen szemé-lyiségeknél szükséges, amennyire csak lehet, világnézeti beállítottságukba behatolni, mert ez az a mód, amellyel esztetizáló sablonoktól szabaddá tehet-jük magunkat, és amellyel az alkotói haladószellemiség lényegét felderít-hetjük.

Liszt megjelenése művészi pályafutásának kezdetén óriási visszhangot keltett, oly visszhangot, mely egész életén át töretlenül tartott. Ha azonban a pozitív és a Liszt ellen irányult visszhangot értékelni kívánnók, a mennyiségi túlsúlyt a negatív hangokban találják meg. Ezt a tényt semmiképp se lehet Liszt tulajdonképpeni művészetével, akár zeneszerzőként tekintjük, akár virtuózként, megokolni, mert ez a visszhang Liszt művészetének közvetlen hallgatósági körén messze túlterjedt és egy többé-kevésbé nyílt vélemény for-májában egy sokkal szélesebb világban terjedt el, mint amit az akkori zene-világ képviselt. Az a konfliktus, amely Lisztnek a zenevilágban való fellépését

előidézte, nem csupán a jövő zenéjének, a „Zukunftsmusik”-nak ügye volt; kifejezetten társadalmi, világnézeti konfliktus jellegét öltötte, s innen nyerte a világ Liszt iránti állásfoglalása különös jellegét. Liszt eltérő jelenségnek mutatkozott korának muzsikusaihoz képest, önmaga határolva el magát Paganini vakító tüneményétől, mert demokratának érezték őt általában, ha e megjelölésnek nem is volt pontosan meghatározott tartalma, s ha közvetlen magatartása nem is volt általánosságban ismert.

Lisztnek a magyarság melletti feltétel nélküli hitvallása, és az a visszhang, mellyel Liszt a harmincas évek végén Magyarországon találkozott, a világban csupán ironikus visszhangot váltott ki. Lehetséges lett volna ez, ha e magatartás mögött nem valami sokkal élesebb állásfoglalást érezték volna? Mindenekelőtt jól értett a világreakció a publicisztika szószólóin át ahhoz, hogy Liszt természetes hazafiságából gúnyt űzzön. Kérdés, hogy ez akkor is megtörtént volna-e, ha nem éppen a magyarság lett volna Európa legnyugtalanabb forradalmi eleme, hiszen az ő nemzeti-forradalmi rohama veszélyeztetni kezdte a stabilizálódott világrendet.

Liszt azonban Chopinnel való barátságában átélte az 1830. évi megbukott lengyel forradalom egész radikalizmusát és dinamizmusát és annak folytatását sejtette a következő évtizedekben. Hasonlóan pozitív kapcsolatot érzett más nemzetek haladó szellemű mozgalmával is. Ez a rokonszenv a népek mozgalmairól bizonyítja, hogy Liszt szabadságpárti gondolkodásmódja nem ismert határt, s hogy míg ő a művészetben az individuális nemzeti zenei elemet hangsúlyozta, megtalálta a módját annak is, hogy emberien és elvszerűen fogja fel a demokrácia világméreteiben érvényes nemzetközi princípiumát, s mindebből akkor sem csinált titkot, amikor az egyeseknek alig lehetett hasznára. De bizonyára alig tekinthető véletlennek, hogy Foyatiers Spartakus-szobrához, melyet 1837-ben állítottak föl a Tuillériákon, Liszt volt a modell. Egyáltalán nem látszik szükségesnek Lisztnek Lamennaishez és a Saint-Simonistákhoz való általánosan ismert viszonyára hivatkozni.

A népek tartós elnyomatása Lisztben eggyé válik a haladó szellemű emberiség elnyomatásának tudatával. Ami csak a társadalmi veszedelmek területéről az ő látószögébe került, azt lerögzítette feljegyzéseiben. Egy 1840-ből származó, Brünnből D'Agoult grófnéhoz intézett levelében megállapítja, hogy a „híres Spielberg” a város fölé magasodik; ehhez kiegészítőleg hozzá kell fűzni, bár Liszt már nem írta le, amit közvetlenül ezzel a megállapítással mondani vél, hogy ez az akkori világ legfélelmetesebb kínzókamrája volt. Ha minden Liszt-megnyilvánulás gondos tolmácsolásával tárjuk fel konkrét érdeklődésének világát, igazat fogunk adni Sedlnicky osztrák rendőrminiszter 1838-ból való véleményének, mely lényegében a következőket jelenti: „... rossz társaságba keveredett, ami azonban sem politikai, sem erkölcsi jellemét nem veszélyeztette. Politikai üzemekben való részvételét azonban soha nem lehetett megfigyelni. Épp oly kevésbé tette magát kérdésessé egyéb,

külföldön élő forradalmárokkal való közelebbi kapcsolatai révén. Sokkal inkább látszik, bár hiú és könnyelmű, a mai fiatal franciák fantasztikus szokásait affektáló, emellett azonban jóságos és, művészi értékétől eltekintve, jelentéktelen fiatalembernek". A metternichi rendőrminiszter nyelvén ezek a megállapítások világos gyanúsításokat jelentenek, csakhogy százszázalékos érvényre-juttatásuk nem látszott éppen alkalmasnak. Liszt éppen polgári magatartása révén fontos alakja volt a politikai játéknak, ami végül abban is megmutatkozott, hogy Lisztet egy időre kölcsönadták az osztrák nemességnek, amikor Bach reakciós rendszere összeomlásának legszélére jutva minden lehető eszközt megkeresett pozíciójának erősítésére.

Ha majd egyszer Liszt valamennyi hangversenykörútjának összefüggéseit felkutatták, és ugyanúgy azt a tényt is, hogyan találkoztak ezek az utazások az európai demokratizmus nagyobb és kisebb központjaival, akkor majd be fog bizonyosodni, hogy a jótékonysági cselekedeteknek, melyekkel Liszt a reakció és a konzervativizmus éberségét szokta lefegyverezni, nagy politikai jelentősége volt.

Szembenézve Liszt eme alapvető polgári szempontjaival, az ő legsajátabb zeneművészete egészen más megvilágításban jelenik meg. Alkotásának zenei-programszerű voltát a demokratikus program princípiuma határozta meg. Ezt a korabeli haladó szellemű művészek hasonló párhuzambaállításai révén lehet megállapítani —, egyelőre legfőképpen az orosz és lengyel kultúra körében történt ilyen megállapítás, ezt új magyar megállapítások egészítik ki egybehangzó problémák magábanálló komplexusává — és Liszt jelleme, ha már nem forradalmi, de bizonyosan radikális demokrataként teljes világgossággal és meggyőző erővel tárul föl előttünk.

Ebben az összefüggésben különösen a Liszt—Smetana-kapcsolatra szeretném irányítani a figyelmet, amit a világ Liszt-irodalma, Smetana életművének és társadalmi hátterének nem-ismeréséből kifolyólag elhanyagol. Smetana hivatkozásának Lisztre 1848-ban, Smetana döntő válságának idején, mélyenjáró okai voltak. Maga Smetana, aki 13 évvel fiatalabb volt Lisztnél, a március előtti időben titkos szövetségese volt a cseh radikális demokraták beállítottóságának és terveinek. Műve még az első hivatalos opus előtt új kifejezésmódra és új zenei stílusra talál. Éppen a forradalom előtti idő és az 1848-as év tulajdonképpeni kezdetének választóvonalán kezd számára a monodematizmus elve, mint alkotószempontjainak támasztó pillére alakot öltetni. Ez a zenei elv azonban a legszorosabb összefüggésben van a társadalmi haladás konkrét problémáival, így a mű programatikus magatartást tanúsít az élet problémáinak új megoldásai iránt.

Akkoriban Smetana fordult Liszthez, aki őt nem ismerte; — nem lehet megállapítani, hogy zenei vonatkozásban semmi közelebbi vagy elérhető segítséget nem lelt volna nála. A művész Liszt kétségtelenül Smetana érdeklődésének előterében áll, de nem kevésbé szól Smetana érdeklődése Lisztnek,

a haladó szellemű demokratának. Amikor mindketten zeneművészi irányzatokról folytatandó döntő beszélgetésekre ülnek össze — erre csupán nyolc évvel levelezésük megkezdése és egy egyetlen futólagos találkozásuk után kerül sor —, Liszt mély élményeket hord magában a levert magyar forradalomról és megtudja, hogy a prágai cseh muzsikusz lényegében ugyanazt a válságot éli át, hogy alapjában nincs különbség a Habsburg-monarchia népeinek és demokratáinak sorsa között.

1856-os prágai tartózkodása idején Liszt mindennapos vendég volt Smetana házában. 1857-ben Smetana volt Liszt vendége Altenburgban, Weimarban. Ez 1859-ben megisméltődött, végül 1865-ben Pesten jött létre köztük találkozás. Érthetően nem történtek feljegyzések ezekről a találkozásokról, de hatásuk kifejezésre jutott Smetana alkotásában. De nem a zeneiekben —, jellemző, hogy Smetana semmit sem vett át művébe Liszt zenei megjegyzéseiből és technikai zeneszerzői tanácsaiból! Eszmei beállítottságban viszont Smetana nézőpontja feltűnően mint radikális demokratáé rögzítődik; teljesen megszabadul az elnyomott Prága konvenciójától, erőteljesebben vonzódik a cseh nép világos, népszerű zenei kifejezéséhez, s végül ez a program-tárgy kristályosodik ki önálló koncepciójában, a szimfonikus költeményekben és korábbi kisebb kompozíciók programszerű zárt ciklusokká rendezésében. August Wilhelm Ambros írta akkor Smetanáról egy cikkében: szellemes külön.

Smetanának, aki annyira nyomasztó és helyileg korlátozott viszonyok között fejlődött művésszé, mint senki más korának nagy művészei közül, Liszt a dolgok összefüggéseinek tudatát adta, amit ő világméreteken helyesen ismert fel. A legsúlyosabb politikai reakció idején erősíti meg Liszt Smetanát demokratikus tudatában és mutat rá az új zenének azokra a biztos érintkezési és támaszpontjaira, amelyek, mint alapra, a széles néptömegekre utalnak. Liszt, aki egész skáláját fedezte fel mindazon nemzeti kultúrák dallami kifejezőmódjainak, melyekkel érintkezésbe került, felismerte Smetana helyes meggyökerezését a tiszta cseh népiesség intonációjában, és módját lelte, hogy felfogásával és útmutatásával Smetanát egy magasabb koncentrációhoz irányítsa, amely következetesen átgondolt elemekből a koncepció monumentalitásához vezetett. Éppen a döntő találkozások idején érleli Liszt a koncepció monotematizmusát, és az alkotói feladatok iránti alapvető szemlélet megegyezése kétségtelenül megszilárdította az ifjabb kolléga világnézeti fejlődését is. Bizonyosan nem volt véletlen, hogy mindketten, Liszt is, Smetana is, következetes képviselői voltak annak az elméleti zenei koncepciónak, amit A. B. Marx képviselt, és hogy Marxnak az invenció feltételhez kötöttségéről és a zenemű organikus formájáról szóló téziseit alapjában mindkét zeneszerző olyan következtetéssel realizálta, mint utánuk az ifjú-orosz iskolán kívül egyedül César Franck.

Azok, akik Liszt baráti köréből Smetanával összejöttek, Smetanát helyi jelenséggként tekintették. De Lisztnek Smetana iránt nyilvánított tündető

rokonszenve, amit Altenburgban éppúgy, mint a Szent Erzsébet pesti ősbemutatója alkalmával kifejezésre juttatott, általános meglepetést keltett Smetana barátaiiban, így például Reményi Edében is. Ezek kétségtelenül jelentékeny segítséget jelentettek Smetanának további életútján. Smetana legérettebb alkotóperiódusa, egy minden formájában modern cseh zeneművészetnek igazi megteremtése Liszt belső ideológiai beavatkozásának nyomait viseli. Smetana további találkozása Liszttel Liszt alkalomszerű prágai tartózkodásaira korlátozódott. De itt is, ahol Smetana kompozícióit legalább töredékeiben hallhatta, Liszt teljesen magáévá tette Smetana princípiumát, amennyiben elismerte éppen a művészet közlékenységének demokratikus elvéhez való alapvető hűséget, alkalmazva azt a kompozíció magas organikus rendjére.

Smetana utolsó tíz életéve, süketségének időszaka, Lisztben bár távoli, de rendkívül figyelmes szemlélőre talált. Smetana maga minden távolságon át is érezte Liszt érdeklődését és egyetértését. Míg művészi körökben a Liszt princípiumától való elfordulás következett be, mikor a burzsoá fejlődés új állapota elakadt a külső, formális demokratizmusnál, Smetana hű maradt az ő radikális demokratikus vonalához. És hogy hasonló beállítottsággal Liszt is tragikus egyedüllétre jutott, ezt kitűnő tanulmányában Szabolcsi Bence kimutatta. Smetana „Má vlast”-ciklusa és Liszt későbbi sorozata, a Magyar Történelmi Arcképek, valamint a keletkezése révén e csodálatos művel rokon kompozíciók e két nagy zeneszerző mély összefüggését mutatják, alkotásaik legbensőbb lényegében, műveik elérni kívánt hatásának koncepciójában és befolyásukban az adott helyzetnek egy tökéletesebb társadalmi formációra történő megváltoztatására.

Liszthez szóló leveleiben, de különösen Lisztről baráti körben elmondott elbeszéléseiben — sok fennmaradt ezek közül feljegyzésekben és visszaemlékezésekben — Smetana a legnagyobb csodálat hangján szólt Lisztről. Lisztet igazi mesternek tartotta, de nemcsak a hangok biróalmában, hanem az élet és a haladó szellemű világ közössége iránti alapvető alkotói állásfoglalásában is. Mindkét zeneszerzőnek, az emberi sorstól mélységesen érintve, művükkel saját útján kellett haladnia. De egyéniségeik és művük radikális demokratizmusa az idők során még erőteljesebben jutott kifejezésre, — ma elmondhatjuk, hogy művük hatalmasabban él, mint saját életük idején. Ez azért van így, mert a legteljesebb mértékben s a legjobb hagyományok szerint eljött az ideje a világ igazi forradalmainak és változásainak. Az új magyar és cseh zenekultúra legnagyobb mestereik művében és ideológiájában találták meg próbakövéket. Liszt és Smetana műve beteljesedett, éppen úgy, mint ahogyan beteljesedett küldetésük mint művészeknek — és mint radikális demokratáknak.

ALFRED HOFFMANN—NICOLAE MISSIR (*Bukarest*)

LISZT FERENC 1846—47. ÉVI HANGVERSENYKÖRÚTJA BÁNÁTBAN, ERDÉLYBEN ÉS ROMÁNIÁBAN

A román zenetörténet a XIX. század elejétől kezdve említi a neves külföldi előadóművészek és zenei együttesek hangversenykörútjait, amelyekre egyre gyakrabban került sor a mai Román Népköztársaság területén. A művészek szereplése többnyire kedvezően befolyásolta a román közvélemény kialakulását, és ösztönzője lett a hivatásos nemzeti zenei élet megindulásának is. Bár e koncertek és előadások visszhangja gyakran nem terjedt túl az arisztokrácia szalonjainak keretein, mégis felébresztették a zenei érdeklődést és többé-kevésbé visszahatottak a román művészeti élet egészére is. A nagy magyar zenészek, Liszt Ferencnek az említett országokban tett hangversenykörútja is ilyen, az akkori idők kulturális életével szorosan összefonódott esemény volt.

A XIX. század, és különösen annak második fele, melynek küszöbén Liszt erre a körútra indul, döntő korszak a román zene kifejlődése szempontjából. Ezek azok az évek, amelyek során a román hivatásos zenei élet alapjait lerakják egyrészt azáltal, hogy ebben az időben egyre növekszik az érdeklődés a népi alkotások értékei iránt, másrészt ekkor indul meg az új zenészgenerációk tagjainak alkotómunkája, akik előbb külföldi, majd később romániai iskolákban képezték magukat és arra törekedtek, hogy a zeneszerzés klasszikus technikáját a sajátos nemzeti zenei anyagra alkalmazzák. Ez az a korszak, amelyben a román zenei intézmények megalakulnak — így a zenés színház, a konzervatórium, ekkor tartják meg az első szimfonikus hangversenyeket, ekkor szerveződnek az első kamarazenei együttesek, és erre az időszakra esik az értékes népi hagyományokon nyugvó kórusművészet kezdete is. Röviden, ez az a korszak, amelytől fogva az addigi elszigetelt, bátortalan megnyilvánulások helyett a román zenei élet kialakulásáról lehet beszélni mind a zeneszerzés, mind pedig az előadóművészet tekintetében.

A XIX. század közepén, az 1848-as forradalmak előestéjén a román zene a maga jellegzetes vonásainak kialakulása érdekében küzdelmet vívott a legkülönfélébb külföldi hatásokkal, melyek az ország kulturális és művészeti életében egymásnak találkozókat adtak. A zenei élet megszabadult a kizárólagosságra törekvő görög és török hatásoktól, fokozatosan emancipálta magát az egyház uralma alól és egyre inkább az 1848-as haladó értelmiség törekvéseit

tükrözve, abban az irányban igyekezett fejlődni, hogy a kor realitásaihoz közelálló alkotásokat hozzon létre, a társadalmi bírálat tartalmával, bíráló jelleggel és lehetőleg minél közelebb a nép nyelvéhez. Ez a felszabadulási folyamat azonban nem ment könnyen és a nemzeti művészet igazi sajátosságai csak sok fáradtság árán kristályosodtak ki.

A folkloristák munkája az említett folyamat kialakulása érdekében igen fontos volt ebben az időben, bár ekkor még nem lehet az irodalmi anyag és a folklór zene világos elhatárolásáról beszélni. A nyugati országokban iskolázott zeneszerzők közül számosan különös érdeklődéssel fordulnak a román dallamok kutatása és értelmezése felé. Ugyanakkor sokan a hangversenyzető zenészek közül, akik a század első felében a román fejedelemségeken utaztak keresztül, a maguk rögtönzött vagy kidolgozott alkotásaiban román népi témákat használtak fel, mint pl. Romberg (cellista), aki a „Gordonka-capriccio moldvai és havasalföldi dallamokra” c. művet komponálta.

Ugyanerre a korra esnek a román lírai színház első kísérletei is, elkeseredett küzdelemben a kozmopolita irányzatokkal. Hála a haladó értelmiség erőfeszítéseinek, a forradalmat megelőző években megalakulnak a nemzeti színjátszó társulatok, melyek zeneszínházi működése, különösen Bukarestben és Jassyban, lerakja a későbbi román operának és operettnek az alapjait.

Liszt megjelenése ebben a környezetben különös jelentőségű, hiszen művészetének oly értékes vonásai, mint hazafiassága, a népi alkotásokhoz való kapcsolata, illetőleg a folklórnak magas művészi formákká történő kifejtése, valamint az a következetes igyekezete, hogy a nemzeti sajátosságokat a zenéjében kifejezésre juttassa, egybeesett a haladó román értelmiség törekvéseivel. A nagy művész rokonszenvvel kíséri a román zenei iskola és komponálás kezdeteit és különös érdeklődéssel hallgatja a „lautari” nevű román népi muzsikásokat.

Személyisége ösztönzőleg hat a román kulturális és művészeti élet képviselőire, különösen azon körök tagjaira, akik az 1848-as forradalom végrehajtására hivatottak. Liszt hangversenykörútjának sokirányú visszhangja minden bizonnyal túllép azokon a kereteken, melyekről a korabeli, egyébként meglehetősen gazdag dokumentumok, feljegyzések és sajtótudósítások tanúskodnak, beszámolva a nagy művész diadalmas sikereiről. A részletek kétségtelenül érdekesek, nem ritkán éppen festői jellegük folytán és arra is alkalmasak, hogy a korról alkotott képünket kiegészítsék. Az újságok krónikái, szerzőik dilettáns nyelvezte ellenére adalékokat nyújtanak ahhoz is, hogy Liszt Ferenc művészetének néhány vonását jobban megismerjük. A legértékesebb dokumentumok mégis azok, amelyekből kiviláglik a magyar zeneszerzőnek a kor lelkiismeretére gyakorolt pozitív hatása és az a segítsége, melyet jelenléte által a román zene fiatal hajtásai számára nyújtott. Hogy jobban érzékeljük a kor hangulatát, valamint azokat az irányzatokat, amelyeknek Liszt oly értékes ösztönzést nyújtott, az alábbiakban idézzük Jancu Văcărescu bukaresti költő-

nek a művészhez írt versét. A nagy művésznak ajánlott vers német fordítását közöljük, melyet Enric Winterhalder költő és újságíró készített. A vers „An Franz Liszt” címmel 1847 február 10/22-én jelent meg a „Bukarester Deutsche Zeitung”-ban. Miután hévvel átítatott sorokban ünnepli Liszt művészetének szépségét és örömmel emlékezik meg arról, hogy az egész világ csodálatának román nyelven is kifejezést adhat, a költő így zárja versét:

Wie Freiheits Morgenröthe
Rührt dein Gesang die Herzen;
Du singst der Liebe Allmacht, —
Geheilt sind alle Schmerzen.

Tief eingepägt im Busen
Der Töne Harmonie
Des Zauberklangs vergessen
Wird der Romäne nie

Bewahr' auch du im Herzen
Wo die die Freude lacht
Erinn'ung diesen Wörtern
Die Liebe dargebracht.

Liszt látogatására vonatkozó adatokat és dokumentumokat és a nagy művész által különböző városokban adott 17 koncertet Liszt biográfusai, zenetudósok, történészek, kritikusok, folkloristák stb. számos tanulmányban dolgozták fel. Hogy csak néhányat idézzünk, igen értékesek pl. G. OpreSCO professzor, akadémikus, Octavian Beu, Lakatos István, Dr. Prahács Margit és még sok más szerző tanulmányai. A Román Népköztársaság Akadémiájának Művészet-történeti Intézetében nemrég hozzáfogtak az anyag részletes tanulmányozásához és rendszerezéséhez azzal a céllal, hogy egy minél teljesebb bibliográfiát szerkesszenek, beleértve az időközben előkerült még kiadatlan adatokat is. Mindez együtt alkalmas lesz arra, hogy meggyőző kép alakuljon ki Liszt hangversenykörútjáról. Természetesen ezen előadás keretében nem kívánjuk kimeríteni ezt a tárgyat, csupán azokat a fontosabb mozzanatokot érintjük és azokat a dokumentumokat emeljük ki, amelyek a Liszt életével és munkásságával foglalkozó magyar kutatók számára talán kevésbé hozzáférhetőek.

Liszt Romániát pályafutása során az utolsó kiterjedt hangversenykörút keretében látogatta meg. Amint maga a művész említi levelezésében, ez volt talán a legsikeresebb, melynek hatására később meglátogatta Oroszországot és Konstantinápolyt. Úgy véljük, hogy ez a körút nemcsak Liszt életének egyes eseményeit tükrözte, hanem azon igyekezetének is megnyilvánulása volt, hogy látókörét mindig bővítse, új embereket és országokat lásson és különböző népek művészeti alkotásaival ismerkedjék meg. „A zarándoklás évei”-nek szerzőjét a személyes dicsőség gyarapítása sokkal kevésbé kísértette, mint az a szándéka, hogy az emberekről és a művészekről gyűjtött tapasztalatait bővítse.

Az első bánáti város, ahova Liszt 1846. november 1-én megérkezett, Temesvár volt, ahol a helyi hivatalos személyek fogadták. A város utcái telve voltak az őt ünneplő lelkes sokasággal. Ugyanazon az estén, a színházteremben tartott előadás után, a művész tiszteletére fáklyásmenetet rendeztek és egy férfikórus Liszt lakása előtt előadta Franz Limmernek, a zenekar vezetőjének a szerzeményét. A temesvári diadalmas fogadtatás egyébként jellemző az egész bánáti körútra, valamint Arad, Kolozsvár és Nagyenyed erdélyi városokra. Diadalívek, fáklyás felvonulások, babérkoszorúk, az ebből az alkalomból rendezett külön zenei ünnepélyek mind a tisztelet megnyilvánulásának jeleiként kísérték Liszt útját amerre csak járt. A művészre rendkívüli hatást gyakoroltak a megbecsülésnek és ragaszkodásnak e jelei. Temesvári tartózkodása idején ezt írja Augusz Anton barátjának: „Soha művész nem álmodhatott fantasztikusabban dicsőséges utazásról és mindez anélkül, hogy előre a legesekélyebb sejtésem is lett volna róla. Az az aranyból való babérkoszorú, amelyet Temesvár mintegy húsz notabilitása a második koncertem után a fejemre helyezett, kitűnően sikerült és fényes helyet fog kapni azon 5 vagy 6 dolog között, amelyek pályafutásom legfontosabb állomásait jelzik.”¹

Az első temesvári hangversenyt Liszt 1846. november 2-án adta a Megye-háza dísztermében. A programon az Andante szerepelt a Lammermoori Luciából, a Fantázia a „Norma” c. operából, Beethoven Andante-variációk, Schuberttől „Ave Maria” és „Erlkönig”, a „Magyar Dallok” és a közönség kívánságára a Rákóczi induló. A november 4-i második hangversenyen a színházteremben Liszt eljátszotta a Tell Vilmos nyitányt, Schuberttől a „Die Forelle” c. művet, a Hexameron bravúr-változatokat a „Puritánok” témájára, Chopintól egy Mazurkát és egy Polonaise-t, a „Magyar Dallok”-at és ismét a Rákóczi-indulót. Ez a program ismétlődött kisebb-nagyobb változásokkal az egész hangversenykörút folyamán. Látni belőle, hogy Liszt miként értékelte a zenekedvelő, de nem eléggé érett ízlésű közönséget, melynek tehát pl. Beethoven bonyolultabb műveit, melyeket más országokban a programjába iktatott, itt nem kívánt előadni. A jelen írásunk tárgyát képező hangversenykörút során az uralkodó elem a hangszeres virtuozitás volt, továbbá Lisztnek az a képessége, amellyel a divatos operák és a legismertebb dalok témáiból kifejezetten pianista eszközökkel bámulatos improvizációkat produkált. Liszt ez alkalommal nem annyira mint zeneszerző, hanem inkább mint a nagyszabású romantikus virtuóz, hangulati elemek intenzív felhasználásával, a zongorajáték magasívelésű szárnyalásával ejtette bámulatba hallgatóságát.

A temesvári hatalmas siker folytatódott Aradon, ahol Liszt november 8-án és 10-én „A fehér kereszt” vendéglőben játszott, nagyszámú és lelkes közönség előtt, majd Lugoson, november 15-én. Liszt útja a lakosság minden rétegében rendkívüli visszhangot keltett, aminek egyik érdekes bizonyosságát a

¹ Franz Liszt: Briefe an Baron Anton Augusz, Budapest, 1911, p. 41—43.

„Honderú” egyik munkatársa szolgáltatta, aki kísérve Lisztet körútján, Lugosból azt tudósította, hogy az egyszerű elnyomott emberek, midőn a művész lelkes fogadtatásáról értesültek, benne az igazság hírnökét látták: „Amint a Liszt számára előkészített kocsi mellett álltunk, néhány paraszt közeledett, kérvényekkel a kezükben. Semmi áron nem akartak távozni arra hivatkozva, hogy már régen várnak egy ’ilyen fontos úrra’, aki segíteni tudna rajtuk és érvényt szerezne jogos kívánságaiknak”.²

Az utolsó, jótékony célú, november 17-i temesvári hangverseny után a művész Szebenbe megy, ahol impresszáriója és a körút szervezője, Jean Belloni fogadja. Liszt november 20-án a Vigadóteremben jelenik meg a közönség előtt. Bár a hivatalos fogadtatás egyszerűbb volt, mint a többi erdélyi városban, a hangverseny ugyanolyan lelkesedést váltott ki, minden darabot tapsvihar fogadott. Egy kellemetlen incidens az est befejezését megzavarta, ugyanis a Rákóczi induló megújrázott interpretációját a város szász arisztokráciája ellenségesen fogadta, minthogy a Habsburg uralom elleni forradalmi harcok emlékét idéző művet nem nézték jó szemmel. Hiszen ne felejtjük el, hogy Liszt az 1848. évi forradalom előtti túlfűtött atmoszférában turnézott. Azonkívül Liszt művészete olykor túllépte a nagyszerű virtuozitás határait és felhívásként hatott. Egyébként pontos adatok tanúskodnak, amint látni fogjuk arról is, hogy Metternich emberei nagy figyelemmel kísérték a magyar művész külföldi tevékenységét.

A szebeni eset szomorú emlékét hamar elhomályosította a kolozsvári diadal, ahova Liszt november 24-én érkezik. A városbeli tartózkodása valószínűleg ünneppé alakult, és az a rajongás, ami körülvette arra bírta a művészt, hogy négy hangversenyt is adjon, melyek közül az utolsóra — jótékony céllal — a Nemzeti Színházban került sor 1846. december 6-án. Nem időzünk tovább Liszt kolozsvári napjainak vázolásánál, mert a részleteket már több tanulmány feldolgozta, így főleg a kolozsvári Lakatos Istváné, a Magyar Tudományos Akadémia által 1955-ben kiadott „Liszt—Bartók” emlékkönyvben.³

A Nagyenyedén december 8-án adott koncert után Liszt elhagyva Erdélyt, Nagyszebenen és a Vöröstoronyi szoroson át Bukarestbe indul, ahova 8 nap múlva érkezik meg. A zseniális magyar muzsikus Románia fővárosában igen nagy érdeklődést váltott ki, mélységben és jelentőségben sokkal nagyobb, mint a szokásos visszhangnál, amelyre a Bukarestbe látogató, Oroszországba vagy Konstantinápolyba készülők szólólisták és énekesek általában számíthattak. Az előkelő társaság tagjai, valamint a fővárosi haladó intellektüellek meleg fogadtatásban részesítették Lisztet, ennek jeleként a vendéget Mihail Dimitrie Ghika bárnak, Dora d’Istria író apjának palotájában fogadták. Fontosabb azonban ennél az, hogy Liszt megismerte azokat a jelentős román írókat, akik

² Honderú, Budapest, 1846. 24. sz. december 15.

³ LAKATOS ISTVÁN, Kolozsvári Liszt-Emlékek. Zenetudományi tanulmányok Liszt Ferenc és Bartók Béla Emlékére. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1955.

a Iancu Văcărescu elnöklete alatt működő „Irodalmi Társaság” köré csoportosultak. E társaság hivatalos célja a nemzeti irodalom pártolása volt, de valójában az volt a feladata, hogy leplezze a kormány szervei előtt a „Frația” („Testvériség”) nevű titkos forradalmi egyesületet. Elég ha emlékeztetünk arra, hogy az „Irodalmi Társaság” titkára az a Nicolae Balcescu volt, aki később az 1848. évi forradalom vezető alakja lett. Majdnem valamennyi író, akikkel Liszt ismeretséget kötött — közülük Cesar Bolliac, C. A. Rosetti, Enrie Winterhalder és Ioan Catina nevét említjük — tagja volt ezeknek az egyesületeknek vagy rokonszenvezett velük. Fejlett intellektuális lelkiismeretük fel fogta Liszt művészetének teljes jelentőségét, ami a főúri szalonok szokásos nagyvilági közönsége előtt persze rejtve maradt. Érdemesnek tartjuk megemlíteni Liszt barátságát Szathmáry Carol Popp iránt, akivel Bukarestben újra találkozott, miután előzőleg Olaszországban 1839-ben és 1840-ben megismerte. G. Oprescu akadémikus és professzor több lényegbevágó tanulmányt szentelt a két művész barátságának, ismerteti Szathmáry Lisztnek dedikált alkotásait és így közelebbről rávilágít azok keletkezésének idejére. Más kutatók, így pl. Octavian Beu azt állítják, hogy Szathmáry Liszt-portréja 1847-ben Jassyban készült. Oprescu így elemzi a művet: „Szathmáry fennmaradt rajzai között van egy nagyszerű Liszt-portré, amely a művészt álmodozva, a motívumintonálás pillanatában ábrázolja. A portré fiatal emberként, szinte gyermekként mutatja a művészt, annak angyalian szép fejével, és így valóban méltó a koraérett tehetségével lelkeket elragadó zseniális improvizátorhoz. A rajz tollal és vízfestéssel készült. Nem valószínű, hogy Lisztet 36 éves korában ábrázolná, amilyen idős 1847-ben volt, inkább előbb, valószínűleg Rómában készülhetett, ahol a festő és a zenész találkoztak, éspedig 1839-ben, amikor mindketten e városban tartózkodtak. Romániában megújítják barátságukat, ami megmagyarázza a második, bizalmasabb és humoros, ugyancsak Lisztnek ajánlott rajzot, amely az oláhországi utazáson készült. E ceruzavázlat a „Capu dracului”-nál jött létre, Galatz környékén, amikor a művész Jassy felé haladt vagy onnan volt útban Kiev felé. A három útitárs, Liszt, Henry Schreyer és Szathmáry gyalogosan jelennek meg, úszva a hóban, a lassan haladó kocsik mögött. A rajz felett a kissé gúnyos felirat olvasható: „Nur langsam fahren”.⁴

Liszt barátsága Szathmáry iránt tartós maradt a romániai látogatás után is. Később, 1855-ben Bounaventura Genelli, valamint W. von Kaulbach, a híres müncheni történelmi képfestő figyelmébe ajánlja őt.

Liszt első bukaresti hangversenyére a Ieronim Momolo színház termében 1846. december 21-én kerül sor, a turné szokásos programjával, melyhez ekkor Rossini Tarantellája és Weber Felhívás a keringőre c. műve járul. A visszhang krónikája ezúttal irodalmi értékkel bír, hála Cesar Bolliac író és költő tollának,⁵ aki Liszt zongoraművészetének eredetiségét és zenekari vonatkozásait

⁴ G. OPRESCU, Pictorii din familia Szathmary, Analecta I, Budapest, 1943, p. 53.

⁵ Curierul român, Bukarest, XVIII. 1846 december 14. 94 sz.

emeli ki, amely vonások egyébként e kor más zenei kommentárjaiban is olvashatók. Bolliac tisztelettel adózik Liszt lánglelkének, de ugyanakkor némi keserőséggel jegyzi meg, célozva a közönség társadalmi helyzetére, hogy csak két- vagy háromszáz ember volt képes a helyarat megfizetni, a fiatal értelmiségnek viszont így nem volt módja arra, hogy a nagy művészt meghallgathassa.

A „Curierul Român” c. újság közben beszünteti megjelenését és így Cesar Bolliacnak nincs módja arra, hogy a december 23-i és 31-i bukaresti Liszt koncertekről beszámoljon. Gheorghe Bibesco herceg palotájában december 31-én tartott estélyről egyetlen utalás maradt fenn, mely szerint Liszt „. . . két román népdalt választott témának és ezeket oly varázslatos és sokféle variációban formálta át, hogy a jelenlevők, nem tudván azt, hogy miként juttassák kifejezésre tetszésüket, előbb halkán mormoltak egy brávót, amely azután végigzúgott az egész termen . . .”⁶ Ez az első említése annak, hogy Liszt az improvizálás során román népdalokat használt fel, amelyeket a turné során ismert meg. Liszt bukaresti hangversenyeiről nemcsak az említett feljegyzések tanúskodnak, hanem Jancu Văcărescu verse is, amelyet e dolgozat elején idéztünk, és amelyet a második koncert után a teremben szétosztottak. Németre fordítva meg is jelent a bécsi „Die Gegenwart” c. folyóiratban. Említsük meg még a nagy művésztől szóló sorokat abban a levélben, melyet Catina költő C. D. Aricesco nevű barátjának írt: „Liszt megérkezett Bukarestbe. Ő az a zongorázásban, ami a hegedülésben Paganini, a szavalásban Talma. Ha az ember Lisztet látja, a megtestesült ihlettel áll szemben, homloka széles és magas, arca sápadt és hosszúkás, hajának gesztenyefürtjei a szemeket eltakarva omlanak alá és valamilyen megmagyarázhatatlan költőiséget sugároznak magukból.”⁷

A Bukarestben tett látogatás Lisztben kellemes emlékeket hagyott hátra, amint az Georg Freiherr von Seydlitznek írt leveléből⁸ kiderül, amelyben válaszolja a Kolozsvártól Bukarestig tartó utazás festőiségét és Mihail Ghika baráti vendégszeretetét. Kitűnik ez egy másik, kevésbé ismert és nem azonosítható személynek írt leveléből is, melyet a budapesti Liszt Múzeum bocsátott rendelkezésünkre. 1847. január 1-én, a Bukarestből való távozás előtt a nagy zenész így ír: „3 Konzerte sind bereits brillant vorüber in Bukarest — und gestern Soirée bei Hof zur welchen ich mit hochfürstlichen Schlitten . . . gebracht wurde”.

Liszt hangversenykörútjának következő állomása a régi moldvai város, Jassy volt, ahol az „Albina Romíneasca” c. újság ünnepélyesen bejelenti érkezését és első koncertjét. A január 17/5-i első, valamint a január 20/8-i

⁶ Vestitorul romínesc, Bukarest X. 1846 december 21. 100. sz. p. 327.

⁷ C. D. ARICESCU, Un preumblare pe munti sau Lumca reala si lumca ideala, Bucarest, 1872 p. 132.

⁸ La Mara, Franz Liszt's Briefe, Vol. VIII. Leipzig, 1905. p. 45—47.

második hangversenyt Alecu Balsnak, a nagy bankárnak a szalonjában tartják, Liszt a Párizsból külön erre az alkalomra odaküldött „Erard” zongorán játszik. A legünnepélyesebb keretek között zajlik le a 3. koncert, melyre az „Új színház” Copou negyedbeli nemrég felavatott épületében kerül sor. Az „Albina Romíneasca” c. újság a három koncertről bőséges tudósításokat hozott, melyek irodalmi hasonlatokban bővelkedtek ugyan, és így túlságosan romantikus ízűeknek tűnnek, mégis olyan részleteket tartalmaznak, melyek alapján kiegészíthetjük Liszt interpretáló művészetéről alkotott képünket. Az első koncertről szóló kritika, miután a magyar zenész látogatását mint „a művészet egén megjelenő legragyogóbb tüneményt” jellemzi, megkísérli körülírni a zongorista nagyszerű tudását: „. . . a clavecin-en végzett műveletei (sic) a non plus ultrája e hangszernek. A legmerészebb futamokban, a legnehezebb váltásokban és a legfinomabb árnyalatokban a jobb és a bal kéz egyaránt részt vesz, egybeolvadnak és minden látható erőfeszítés nélkül olyan akkordokat hoznak létre, amelyek a hallgatót a fájdalomba, az örömbé vagy a gyöngédségbe ragadják magukkal, a nagy mester hangulatának megfelelően.”⁹ A második koncert programján szereplő valamennyi darab interpretációját elemezve a krónikás többek között Liszt játéknak a Tell Vilmos nyitányban nyújtott zenekari jellegét húzza alá. „Liszt, a nagy költő, Rossini széles koncepciójának egész terjedelmét vissza tudta adni az egyetlen zongorán, képes volt az egész zenekart helyettesíteni és tökéletesen reprodukálta a partitúra egy-egy szóló hangszerének különleges jellemvonásait. Ebből látható, hogy Liszt nemcsak a zongorajátékban mélyedt el, hanem tudása valamennyi többi hangszerre is kiterjedt”¹⁰. Szó van még e beszámolókból a mester zongorajátékának ellentéteiben és változásaiban megnyilvánuló művészetéről: „Liszt játéknak csodálatraméltó az is, hogy a legnagyobb erő kifejtés ellenállhatatlan lendületében, mely fúriaként ragad magával oly annyira, hogy az ember fél a hangszer darabokra törésétől, a művész, mely hatalmasabb mint ő maga, felindulását legyőzni és irányítani képes, hogy hirtelen átmenjen a legcsekélyebb zökkenő vagy erő kifejtés nélkül a legválasztékosabb finomságok részleteibe és a legkecsesebb befejezésbe.”¹¹

Liszt Jassyban 1847. január 25/13-án adta harmadik koncertjét, mely a román zenetörténet szempontjából a legfontosabb volt.

Ebből az alkalomból ugyanis a nagy magyar művészen kívül a közönség elé lépett Alexandru Flechtenmacher is, aki 1846-tól kezdve betöltötte a „Nemzeti Színház” karmesteri posztját, és aki egyben a lírai színjátszás és a román szimfonikus hangversenyezés egyik első úttörője volt. A Liszt által játszott darabok után Flechtenmacher dirigálta a Színház zenekarát, melynek műsorán a Iosif Härffner katonakarmester „Nemzeti Nyitánya”, valamint

⁹ Albina Romíneasca, XIX, 1847, 3. sz. január 9. p. 8—9.

¹⁰ Albina Romíneasca, XIX, 1847, 4. sz. január p. 13—16.

¹¹ I. m.

Flechtenmacher „Moldvai Nyitánya” volt, mely utóbbi fontos mérföldkőnek számít a román hangversenyzene kifejlődésében.

A tudósító beszámolója szerint ez a művészeti esemény nagy közönséget vonzott a társadalom minden rétegéből: „A művész Jassyba érkezésének hírére sok zenekedvelő, a környező kerületek lakói eljöttek meghallgatni őt . . . e nagy terembe, telve a társadalmilag igen különböző, de ugyanazon lelkes hangulat által fűtött közönséggel.” Lisztnek egy műkedvelő szobrász által erre az alkalomra készített mellszobra virágokkal volt borítva, és a költők verseiket ajánlották a művésznek. Ami Flechtenmacher nyitányát illeti, azt mind a közönség, mind Liszt maga kedvezően fogadta: „A. Flechtenmacher Moldvai Nyitánya igen kedvező hatást váltott ki, és a közönség, a mű érdemeinek elismeréseként annak megismétlését kívánta, ami annál inkább megtisztelő, mert ez a nagy mester jelenlétében történt, aki maga is sietett, hogy kifejezze elismerését a fiatal honfitársunk számára. Befejezéseként Liszt úr ragyogó improvizációkat nyújtott a Hora (nemzeti tánc) témájára és a Moldvai Nyitányra és ezzel megkapó formában nyilvánította ki háláját azért a megkülönböztetett fogadtatásért, amelyben fővárosunk egész társadalma mind a nyilvánosság előtt, mind pedig magánhelyeken, őt részesítette.”¹²

Ez az esemény különösképpen jelentős volt, mert jól illusztrálta azt a támogatást és bátorítást, amelyet Liszt nyújtott a fiatal román zenei élet művelői számára. Egyébként Liszt érdeklődése a román témák improvizálása iránt nem szorítkozott a Bukarestben és Jassyban adott hangversenyeire. Bizonyítékok vannak arra nézve, hogy ugyanezen hangversenykörút során, Konstantinápolyban Abdul Medgid Kahn szultán előtt játszván, Liszt programjába iktatta a „Variációk régi román dallamokra” c. művet is.¹³

Liszt látogatását Jassyban nemcsak a fentemlített lelkes sajtótudósítások, valamint Gheorghe Asachi és Dimitrie Gusti hozzáírt versei jelzik. A Román Népköztársaság Akadémiai Könyvtárának kéziratárában őriznek egy dokumentumot, mely tanúsítja, hogy a nagy magyar művész működését az osztrák császárság diplomáciai képviselői közelről figyelemmel kísérték. Metternichhez küldött jelentésében Eisenbach, a Jassy-i osztrák konzul Liszt és társai számára „a jó magaviselet bizonyítványát” állítja ki, valószínűleg azért, hogy eltörölje vagy csökkentse azokat a gyanúkat, amelyeket a szebeni incidens, vagy a bukaresti haladó körökben kiváltott túl nagy érdeklődés okozhatott. A jelentés szövege a következő: „Iassy, 25. I. 1847. Durchlauchstigster Fürst! . . . Ankunft in Iassy des Pianisten Franz Liszt. Am 13. des Monates traf der berühmte Pianist Franz Liszt, von Bukarest kommend, in dieser Hauptstadt ein, nachdem er drei Konzerte mit dem glänzendsten Erfolge gegeben reisete er heute nach Kiew u. Odessa ab, von wo er im Frühjahr sich nach Constantinopel zu begeben bedenket, um längere Zeit dort zu verweilen.

¹² Albina Romineasca, XIX. 1847. 5. sz. január 16. p. 17—18.

¹³ Albina Romineasca, XIX, 1847. 48. sz. június 19.

Sein u. seines Reisegesellschafters, des ungarischen Edelmanns Guido de Karátsonyi, erster Besuch gleich am Tage nach seiner Ankunft galt dem K. K. Agenten, das von diesen zwei Herren während der Zeit Ihres Hierseyns eingehaltene anständige und taktvolle Benehmen könnte gar vielen Reisenden als ein Exempel musterhafter Aufführung im Auslande anempfohlen werden . . .”¹⁴

Jassy-i tartózkodása után Liszt hangversenykörútra indul Oroszországba, majd Kiev és Csernowitz után ismét moldva földön és Jassyn keresztül halad át (május 27-én) Galatz felé, ahol hajóra száll, hogy Konstantinápolyba jusson. A nagy művész diadalútja folytatódott . . .

A román népzenevel történt érintkezés Liszt érzelmvilágára nem maradt hatás nélkül. „A magyarországi cigányok és zenéjük” c. könyvében felidézi a román népzeneészekkel való találkozásait és dicséri a „lautari” művészi eredetiségét: „Bukarestben és Jassyben több, a magyarországiakhoz hasonló vándorló zenekart vezettek elénk. A nagy zenei vénából való kitűnő eret ismertünk fel bennük. Igen boldogak melódiáik, melyekből az együtt töltött hosszú estéken érdekes gyűjtést formáltunk. Egyébként jellegükben és az árnyalatokban eléggé érezhetően eltérnek a magyar cigányoktól . . .”¹⁵

Liszt egyetlen román „lautar” nevét sem említi leveleiben, mégis igen valószínű, hogy a nagy zenész Jassyban hallotta a híres Barbu Lautarut, aki a moldvai népi zenészek hagyományában szinte legendás alakká változott. E vonatkozásban egy bő hivatkozás áll rendelkezésünkre a „La vie parisienne” c. francia hetilap 1874. évi november 28-i, 48. számában, melyet később Théodore Burada a „Jassy város zenei krónikája” c. könyvében románul is idézett. A cikk szerzője közli, hogy Liszt igen nagyra becsülte Barbu improvizáló tehetségét és egészen kivételes zenei memóriáját. Valószínű, hogy ugyancsak erős hatást tett rá Bukovina híres népi muzsikusa, Nicolae Picu, akit a Hurmuzache család házában hallgatott meg.

Sokáig ismeretlen volt az a tény, hogy Liszt egyik alkotásához felhasználta a hangversenykörútja során benne megragadt román dallamokat. Bartók Béla viszont az addig kiadatlan Román Rapszódíával kapcsolatban így ír 1930. november 5-én Budapestről Octavian Beu-nak: „Ich weiss nicht ob Sie es wissen, dass Liszt eine bisher unveröffentlichte Rhapsodie mit wahrscheinlich rumänischen Themen hat, sie befindet sich im Weimarer Liszt Museum in einem sogenannten „Sammelbande” in welchem sich auch die ersten Fassungen der 15. ung. Rhapsodien befinden. Er hat auch da Themen benützt, die er in Komitat Szatmár (Satu Mare) gehört hat. Ich glaube, dieses Werk wurde in der Gesamt-Ausgabe Breitkopf und Härtel noch nicht veröffentlicht.”¹⁶

¹⁴ A Román Népköztársaság Akadémiájának Könyvtára, Kéziratosztály; Konzuli jelentések és a bukaresti és Jassy-i osztrák konzuli ügynökök diplomáciai levelezése; Eisenbach an Metternich, Moldau—Walachei, fasc. 58.

¹⁵ F. Liszt, Des bohémiens et de leur musique en Hongrie, Leipzig, 1881. p. 227.

¹⁶ Bartók Béla levelei. Zeneműkiadó Vállalat, Budapest, 1955. 185. l.

Octavian Beu valóban meg is találta a jelzett levéltárban Lisztnak egy vázlatfüzetét, benne a népi dallamokkal. Valószínűleg az a gyűjtés van benne, amelyre a művész a fent említett könyvében hivatkozik. Megkerült a román témákra írt rapszodiának egy igen tisztán leírt másolata is. A későbbiek során kiderítették, hogy a másolatot Joachim Raff zeneszerző készítette, aki előbb tanítványa, majd titkára volt Lisztnak. Később ugyanazon román kutató a bécsi „Gesellschaft der Musikfreunde” levéltárában megtalálta a rapszódia eredetijét. Octavian Beu még azzal is hozzájárult Liszt „Román Rapszodiá”-jának elterjesztéséhez, hogy elkészítette az Universal kiadónál való megjelenetés céljaira a magyarázó előszót. A rapszodiát először Aurelia Cionca román zongorista adta elő, jelenleg a Román Népköztársaság érdemes művésze — 1931. december 17-én tartott hangversenyén. E dolgozat keretei nem engedik meg a Rapszódia vagy a vázlatfüzet részletes elemzését. Egyébként Octavian Beu behatóan foglalkozott mindkét kézirattal a romániai Liszt turnéről szóló könyvében.¹⁷

Liszt hangversenykörútja rendkívülien érdekes művészeti esemény volt, sokirányú és hosszantartó visszhanggal. Ma, a művészettörténet e lapjainak felújítása hozzájárul a gyümölcsöző román—magyar kölcsönös kapcsolatok megerősítéséhez a kultúra területén.

¹⁷ OCTAVIAN BEU, Franz Liszt in tara noastra, Sibiu, 1931.

BÓKA LÁSZLÓ

LÍRA ÉS REALIZMUS*

A líra elméletének, a lírai költészet történetének századunkban könyvtárnyira gyűlt a szakirodalma. Olyan tanulmányoknak sem vagyunk szűkében, melyek a lírai költészet egy-egy sajátos kérdésével foglalkoznak (a lírai költészet és a filozófia, a lírai költemény szerkezete, a lírai kép kérdése, a lírai költészet nyelve, a lírai költészet technikája stb.). Elgondolkodtató azonban, hogy korunkban, melyben olyan szenvedélyes viták feszegették az irodalom és a realizmus viszonyát, alig esett érdemleges szó a líra és a realizmus kérdéséről. Ez annál is inkább el kell, hogy gondolkodtasson bennünket, mert nemcsak az idealista, polgári esztétikusok, irodalomelmélet-írók, irodalomtörténészek kerültek meg — érthető okból — a líra realizmusának kérdését, de a szocialista-realizmus irodalomelméletének kialakítói sem sokat foglalkoztak vele. Ha a realizmus kérdése valamely irodalmi vitában felmerült, a példák szinte mindig az epikus vagy a drámai ábrázolás köréből kerültek ki.

Joggal, s nyilván önkritikai élel, állapíthatta meg Lukács György 1955-ben azt, hogy a marxista—leninista visszatükröződési elmélet teoretikusai a líra problémáit „bűnösen” elhanyagolták (Lukács György, Politikai pártosság és költői kiteljesedés. Csillag. 1955. IX, 600. l.). Megállapíthatjuk azt is, hogy e téren azóta sem sok történt. Az a hézagpótló szovjet mű, mely a minap „A marxista—leninista esztétika alapjai” címen jelent meg (Budapest, 1961. Kossuth), s amelyben a marxista—leninista esztétika alapkérdéseit fejtik ki rendszeresen a tudós szerzők, gyümölcsöztetve a Szovjetunió Kommunista Pártja XX. Kongresszusa óta megélenkült viták legfontosabb eredményeit, a legmostohábban a líra kérdéseivel bánik. A hazai szakirodalom sem nyújt sok segítséget e kérdésben. Legújabban egy számottevő kísérlet történt a lírai költészet elméletének megalapozására, a Barta Jánosé (Zur Theorie der lyrischen Dichtung. Zagadnienia Rodzajów Literackich, t. IV, z 1/6.), ám ez a gazdag szempontú, sok tekintetben úttörő tanulmány sem foglalkozik behatóan a líra és a realizmus viszonyával.

* Elhangzott a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának 1961. decemberi felolvasó ülésén.

Pedig ebben a kérdésben a hallgatás és a halogatás valóban bűnössé válik. Századunk nem is jelentéktelen költői, stílus-irányok programadói, szenvedélyes manifesztumokban, hitvallás-szerű ars poeticákban tettek hitet a költészet és a valóság — pozitív vagy negatív — viszonyáról, annak jeléről, hogy e kérdés a költői gyakorlat eleven, időszzerű kérdése. Az irodalomtudomány, mely tudja, hogy a költői program és a költői gyakorlat nem mindig fedik tökéletesen egymást, a perdöntő költői gyakorlat megítélésének kérdésében nem bízhatja rá magát a programok deklarációira. De az is nyilvánvaló, hogy a líra és a realizmus viszonyának tisztázatlansága kétségeket ébreszthet a szocialista-realizmus elmélete iránt is, — nem lehet egyetemes érvényű egy olyan elmélet, mely az egyik legfontosabb műfaj területén nem vagy csak korlátozottan érvényesíthető. A kérdés megoldásához akkor is hozzá kell tehát látnunk, ha a végleges megoldás reménye nem kecsegtet, ha célunk alig lehet több a kérdés helyes felvetésénél s néhány szerény részletkérdés tisztázásánál.

A kérdés tisztázását azzal kell kezdenünk, hogy leszögezzük: a lírai költemény éppen úgy az objektív valóságot tükrözi vissza, mint a regény, mint a dráma, mint minden művészet és művészeti ág. Ezzel ugyanis eleve kiküszöbölhetjük azt a sok félreértést és félremagyarázást, melynek az a forrása, hogy a lírai költő szubjektivitását valamiképp visszavetítik a művében tükröződő valóságra. Sőt azt is le kell szögeznünk, hogy nemcsak a lírai költő viszonya szubjektív a valósághoz, hanem minden művészé, akármilyen művészeti ágban, műfajban alkot. Hogy a művész viszonya az objektív valósághoz milyen bonyolult, hogy az út az élmény és a mű között milyen kevéssé határozhatja meg a mű műfaját, azt nem nehéz bebizonyítani. Vargha Kálmán „Móricz Zsigmond ars poetica-ja” című tanulmányában idézi Móricz Zsigmond egy rádiónyilatkozatát: „A huszonötezer oldalnyi írásom akár huszonötezer versnek felel meg. Lírának, amelynek csak formája az objektív előadás”. (ItK. 1961. évf. 4. sz. 401. l.) Ugyanitt idézi egy magánlevelét is: „. . . valamiképp minden írás líra: a szenvedő szív gyötrelme idegen alakok burkában egyénítve”. Leányának pedig azt írta, pályakezdésére emlékezve: „Nem tudtam, mit kellene leírnom. Itt volt az élet, s mindenki egyformán beszélt, magyarul, hogy lehet az embereket jellemezni, megkülönböztetni egymástól. S mi az az ember életében, amit érdemes leírni s amit muszáj leírni . . . igen késő volt, huszonnyolc éves korom után, mikor rájöttem, hogy voltaképpen csak azt lehet leírni, ami fáj. Ami megsebzti az embert. S ami bosszú. S aztán negyvennyolc éves koromban tanultam meg, hogy nem egyéni dolgot is meg lehet írni: azt ami gyönyörködtet” (Móricz Virág: Apám regénye. Budapest, 1953. Szépirodalmi Könyvkiadó. 32. l.). Ady nagy gonddal s becsvággal szerkesztett „Így is történhetik” című elbeszélés-kötetének (Budapest, 1910. Nyugat) előszavában írja: „És csak azt érzem, hogy ezúttal más formájú versekkel állok azok elé, akik olvasnak, szeretnek, utálnak vagy megszoktak.

Ekkor s így vált fontossá, enyémmé és szerelmesemmé e könyv, melybe annyi Ady-dal temetődött el . . . Szóval szeretettel nézzék az ilyen Ady-verseket is kissé ködszerű történet-kosztúmeikben" (ih. 5–6. l.). Nem szaporítom a példákat. A jellegzetesen epikus Móricz Zsigmond épp úgy lírának érzi epikáját, mint a jellegzetesen lírikus Ady a magáét, mert mindketten alkotó szubjektivitásukból indulnak ki, s onnan minősítik műveiket, s a maguk szempontjából igazuk is van. De maguk a művek mást mondanak, annak jeléül, hogy az alkotó szubjektivitása nem lehet kiindulópontunk, hanem csak maga a műalkotás.

Ebből a meggyőződésünkéből természetesen következik egy másik tétel: a lírai költemény valóság-tükrözése nem határozható meg az epikus vagy a drámai alkotás analógiájára. Ennek a leszögezésére azért van szükség, mert a lírai visszatükrözés megközelítése során a kutatók legnehezebben a realista típus-alkotás követelményének alkalmazásától tudnak megszabadulni. Jellegzetes e téren — a már idézett — „A marxista – leninista esztétika alapjai” című munka okfejtése. „A műfajok és a művészeti ágak” című fejezetben ez olvasható többek közt: „A valóság sokfélesége azonban nem írja elő kötelezően, hogy a valóságot befejezett jellemelekben kell tükrözni. A valóság sok esetben művészileg megragadható úgy is, ha feltárjuk az ember lelkivilágának valamilyen oldalait, amelyeknek konkretizálásához nincs szükség a jellem befejezett leírására és cselekményben való kibontására” (ih. 527. l.). Ebből a helyes kiindulópontból azonban az okfejtés nem tud következetesen tovább jutni, hanem az alábbi vitatható gondolatsorral folytatja: „Ilyen forma az irodalomban a líra, amelynek középpontjában konkrét emberi élmény, vagyis az emberi jellemnek csak egyvalamely állapota áll. De az élmény mögött ott érezzük az élményt kiváltó élethelyzetsituációt, s ezáltal az élményt az egész életfolyamat egy mozzanataként fogjuk fel, s csak az élet egész folyamatában érthetjük meg. Ezért a költő egyes lírai műveit is végeredményben úgy fogjuk fel, mint egy meghatározott és egységes jellem — a lírai hős — megnyilatkozását” (uo.). Hogy mit ért ez a gondolatmenet lírai hősről, az kiderül a továbbiakból, a lírai-epikus műfajt ugyanis így határozza meg: „. . . amelyben a jellemek és az események epikus ábrázolása lírai-hősnek, az író költői „én”-jének, élményeinek kibontásával történik” (uo.). Nyilvánvaló, hogy a lírai hős, mely azonos a költő énjével, az epikus és drámai hős analógiájára született meg. Vitathatónak pedig azért nevezem, mert vajon csak a lírai alkotásokat foghatjuk úgy fel, mint egy meghatározott és egységes jellem megnyilatkozásait? Vajon a regénynek és a drámának nincs lírai hőse, alkotója személyében? Közhely már Flaubert nyilatkozata — „Én vagyok madame Bovary” — de Móricz Zsigmond ennél is különbséget tett. 1920-ban megírta „Légy jó mindhalálig” című regényét. Móricz Zsigmond életútjának ismerői előtt nyilvánvaló volt, hogy a regény önéletrajzi jelentőségű is, a debreceni kisdíák Móricz Zsigmond kilencvenes évekbeli élményeinek emlékműveiből épült fel a regény. Testvérének, Móricz Miklósnak, hiteles tanúságtételéből (Móricz

Miklós: Móricz Zsigmond indulása. Budapest, 1959. Magvető. 142—171. l.) azóta pontosan tudjuk, milyen sokat köszönhet a kis Nyilas Misi alakja a debreceni kisdíák élményeinek. Móricz Miklós egyébként azt írja a regény történeti-önéletrajzi-tárgyi hitelességének adatszerű tisztázása során: „*A légy jó mindhalálig* nem abban az értelemben debreceni, mint ahogy *A bál* kisújszállási vagy a *Jó szerencsét* felvidéki. *A Légy* jónak önmaga a hőse is, az anyaga is” (ih. 166. l.). Czine Mihály kitűnő Móricz-monográfiája pedig még részletesebben és alaposabban tárta fel a *Légy jó mindhalálig* valóság-gyökereit (Móricz Zsigmond útja a forradalmakig. Budapest, 1960. 39—52. l.). Mindennek alapján sem mondhatnók azt, hogy a *Légy jó mindhalálig* lírai hőse Móricz Zsigmond, mert a kilencvenes évek Debrecenének valóságából, a kollégiumi élet valóságából, közvetlen környezetéből és személyes emlékeiből egy tipikus körülmények közt élő tipikus hőst alkotott, Nyilas Misit. Ám nyomban megváltozik a kép, ha ismerjük azt a Móricz-levelet, melyet a regény színpadi változatával kapcsolatban írt egy debreceni barátnőjének: „A Nyilas Misi tragédiájában valóban nem a debreceni kollégium szenvedéseit írtam meg, hanem a kommun alatt s után elszenvedett dolgokat. Ezt, tudja, még eddig soha senkinek ki nem vallottam. Én akkor egy rettenetes vihar áldozata voltam. Valami olyan naiv s gyerekes szenvedésen mentem át, hogy csak a gyermeki szív rejtelvei közt tudtam megmutatni azt, amit éreztem, s lám, az egész világ elfogadta s a gyermek sorsát látták benne” (Nagy Péter, Móricz Zsigmond. Budapest, 1953. Művelt Nép. 147. l.). Innen nézve mindjárt nyilvánvaló, hogy a *Légy jó mindhalálig*-nak lírai hőse maga Móricz Zsigmond s regényére nyugodtan alkalmazhatnók „A marxista—leninista esztétika alapjai”-nak már idézett passzusát: a jellemek és az események epikus ábrázolása lírai hősnek, az író költői „én”-jének, élményeinek kibontásával történik. A lírai hős tétele tehát igaz, de nemcsak a lírikus alkotásra alkalmazható és semmiképp sem alkalmas arra, hogy a líra sajátos realizmusát megközelíthessük segítségével. A lírai hős formulája rendkívül fontossá válik az alkotáslélektani vizsgálatok során, de a műfaj-elmélet terén nem sokra megyünk alkalmazásával. Megint csak azt kell, még nagyobb nyomatékkal, hangsúlyoznunk: kiindulópontunk csak maga a műalkotás lehet.

Az eddigiek kiegészítéséül még egy megállapítást kell tennünk: a lírai költemény valóság-tükrözése nem korlátozható abban, hogy mit tükröz vissza. Ez azt jelenti, hogy a visszatükrözött valóság nem határozza meg a visszatükrözés jellegét, nem határozhatja meg műfaját, sőt — végső fokon — azt sem, hogy a visszatükrözés realista lesz-e vagy nem. A föld keletkezésének objektív folyamata egyként lehet teológiai elmélkedés és geogéniai, geológiai, geofizikai, geodinamikai tudományos kutatás tárgya: maga az objektív valóság közömbös azzal szemben, hogy a teremtő isten hatalmát keressük-e benne vagy egy természeti folyamat törvényszerűségeit. Ugyanígy nem preponálja a valóság azt sem, hogy geofizikus vagy lírai költő foglalkozik-e vele, azt sem, hogy

vallásos hymnust ír-e róla vagy realista lírai költeményt. Itt azonban még egy megszorítást kell tennünk: ez a korlátatlanság az íróművészek közül csak a lírai költő sajátja. Hogy az alkalmilag és ötletszerűen felvetett témánk körében maradjunk: a föld keletkezéséről realista regényt vagy realista drámát írni, mivel a föld kialakulásakor ember s társadalom nem volt, bajos lenne. Az epikum és a drámaiság kötve van a társadalmi valósághoz, s ha képzelhető is olyan regényíró vagy drámaíró, aki a természeti jelenségek mitologikus megszemélyesítésével megkísérli a föld keletkezését történetté vagy drámává rögzíteni, akkor is társadalmivá kell formálnia az anyag mozgását, azaz meg kell hamisítania, olyan viszonylatokat kell teremtenie, melyek az anyag mozgását és változását éppen természeti jellegétől fosztják meg, azaz lényegében hamisítják meg. A lírai költő nem ismer ilyen kötést: a társadalmi elem magában az alkotóban kell, hogy éljen s abban a tendenciában, mellyel ábrázolását egy meghatározott kor társadalma számára alkotja meg, az ábrázolás tárgyában nem. Hasonlatokkal közelítheti korlátozott képzeletünk számára a természeti jelenséget, de társadalmiasítania nem kell, istenek harca nélkül jelenítheti meg a föld kialakulásának minden mozzanatát, mint szép kísérletében, „A mindenség énekei”-ben Képes Géza tette:

De záporok közt egyre hült a tűzgolyó
s a láva-tengeren mint vízen pille-jég
bőrzött a felszín, dermedt kőzet-váladék
formált lebegő, ráncos s már nem lángoló
szigeteket. Jövendő tengerek vize még
gőz-bundaként borul a hűlő, zsugorodó
anyagra. Olyan töppedt már a megnyúló
gömb mint nagy szilvaszem, melyet egy kéz letép
s a nap tüzén aszal: völgyes, hegyes vidék
gyűrődik arcán — Már a fentről zúduló
ár tengerré dagad — falja folyók vizét;
s a tengervízbe gyűl a kén, foszfor, szén, a só, —
olyanná érik lassan mint a vérsavó.
Mint terhes anyaöl vonaglik méhe lent:
vért ad s életre hívja majd az élettelen.

De nincs korlátozva a társadalmi jelenségek körében sem. A lírai költő visszatükrözhet bármely társadalmi folyamatot, társadalmi konfliktust, nemcsak annak egy pillanatnyi szakaszát, egyetlen mozzanatát, szóval mindazt, ami az epikus és drámai ábrázolás tárgya, anélkül, hogy lírai jellegét elveszítené. S itt megint azt kell mondanunk, hogy a lírai költő szabadsága nagyobb, mert mindez megfordítva nem érvényes: ha az epikus vagy a drámaíró megkísérelné azt, ami a lírai költőnek szabadságában áll, hogy az ember lelkivilágának csak egyetlen vetületét ábrázolja, anélkül, hogy egy teljes jellemet jelenítene meg, anélkül, hogy cselekményben vagy konfliktusban bontaná ki az ábrázolt életszituációt, akkor elveszne műve epikus vagy drámai jellege. A lírai költemény valóság-tükrözésének vizsgálatánál tehát nem indulhatunk ki magából az ábrázolt-tükrözött objektív valóságból sem, nem tehetjük fel, hogy vannak

írói ábrázolásra alkalmas vagy alkalmatlan valóságok, hanem csakis a műből indulhatunk ki és csakis az ábrázolás módját firtathatjuk, líraisága és realizmusa csak innen közelíthető meg.

Mindez nem azt jelenti, hogy számunkra érdektelen a költő szubjektivitása, vagy maga az objektív valóság, melyet a költő lírai költeménye visszatükröz, sőt azt sem jelenti, hogy lemondunk más műfajok összehasonlításra alkalmas mozzanatainak felhasználásáról. Csupán azt akartuk elérni, hogy maga a mű kerüljön a vizsgálódás előterébe, abból kiindulva, a költő alkotó módszerén keresztül jussunk el mind a mű tárgyához, mind a mű alkotójához. A műalkotás realizmusát ugyanis az alkotó módszer határozza meg. El kell fogadnunk a realizmus kérdéséről folytatott vitáknak azt a summázását, mely „A marxista—leninista esztétika alapjai”-ban így hangzik: „... a realizmus meghatározott, konkrét-történelmi módszer vagy irányzat a művészetben, és semmiképp sem azonosítható az élet hű tükrözésével általában” (ih. 564. l.).

A realizmus módszerének az a nagy fontosságú meghatározása, melyet Engelsnek köszönhetünk („A realizmus az én nézetem szerint magában foglalja a részletek hűségén kívül a tipikus jellemek tipikus körülmények közötti hű ábrázolását”), nemcsak megvilágította a realista ábrázolás irányát, módszerét, de számos félreértés forrásává vált. Nem vették tekintetbe először is azt, hogy a „magában foglalja” nem azonos azzal, hogy ebből áll csupán, a tipikus jellemek tipikus körülmények közötti hű ábrázolásának követelményét hangsúlyozva, legtöbbször megfélekedtek a részletek hűségének követelményéről, s végül nem vették tekintetbe, hogy Engels megállapítása egy XIX. századi regény konkrét bírálata során született meg, annyit mond el Engels nézeteiből, amennyi annak a regénynek megítéléséhez szükséges és elegendő, de korántsem elegendő arra, hogy a realizmus módszerét minden műfajra s minden korra egyenlő érvennyel meghatározza. A szovjet kutatók felvetették bátran a kérdést: „Helyénvaló-e a fenti egyetlen megállapítást a realizmus, e bonyolult jelenség meghatározásának nyilvánítanunk? Nagyon sokat segít a realista regény- és drámairodalom sajátosságainak megértésében, teljes mértékben alkalmazható a realista festészetre. De nem mindig tudja feltárni, mi a realizmus a zenében, az építészetben vagy a lírai költészetben”. (A marxista—leninista esztétika alapjai. 578. l.). Nyilvánvaló, hogy a lírai költészet realista módszerét csupán Engels zseniális, de főként az epikára vonatkozó megállapítása alapján nem határozhatjuk meg. Az is nyilvánvaló, hogy a tipikusság fogalma — amelyet persze változatlanul a realizmus egyik érvényességi jegyének kell tekintenünk, minden olyan revizionista törekvéssel szemben, mely szívesen helyettesítené be az extremitással — korról korra változik: a szocializmus és a kapitalizmus végső harcának korában, a kommunizmus építésének korában, az új természettudományos világkép kialakulásának, a modern technika térhódításának korában, a geocentrikus világképet felváltó

kozmoszvilágkép kialakulásának korában, a kozmikus biokémia, a kozmikus fiziológia kialakulásának korában mást kell tipikusnak neveznünk, mint amit a XIX. században nevezhettek annak.

Ma realizmuson azt a művészi alkotó módszert értjük, mely a kor tipikus körülményei közt élő tipikus jellemeit, a körülmények részletes konkrétságában, a jellemek individuális sokoldalúságában úgy ábrázolja, hogy egyrészt hűen megmutatja, hogyan fogja fel a környező világot, hogyan rezonál gondolkodásmódja, képzelete, érzésvilága, akarata a környező világra, hogyan válik ez a rezonancia küzdelemmé és tette, másrészt kifejezi, hogy ez a küzdelem, ez a tett, ez a rezonancia mennyiben szolgálja a társadalmi haladás egyetemes emberi érdekét. Ahogy Alexej Tolsztoj megfogalmazta: „A realizmus a művészetben belülről fakadó tanúságtétel arról, hogyan küzd az ember a körülötte levő anyagi környezetben. Eltérően a romantikától, amely kiragadja az embert az anyagi környezetből, s harcra küldi az absztrakciók ellen, ahogy Don Quijote harcra kelt a szélmalomokkal; eltérően a naturalizmustól, amely kívülről festi le általában az anyagi környezetet, s nem hatol be a dolgok belső logikájába — a realizmus belülről tárja fel az ember belső világát, az emberét, aki úgy hozzá van nőve a környezethez, mint a fa gyökerei által a tápláló talajhoz” (idézi: A marxista—leninista esztétika alapjai, 583. l.).

Ha — természetesen a végleges definíció igénye nélkül — ebben a szelvényben használjuk a realizmus fogalmát, ebbe a formulába belefér a lírai költészet is, s megvan az az előnye is, hogy ennek segítségével nem kell okvetlenül antirealistának bélyegezni a nem-realista művészt, sőt megengedi azt is, hogy a nem-realista művészek az élet bizonyos jelenségeit reálisan ábrázolhassák, hogy valóságos élményeket és érzéseket fejezhetnek ki, anélkül, hogy el kellene mosnunk a realizmus művészete és a nem-realista művészetek közötti határt.

A lírai visszatükrözés lényegét, sajátosságát, legnagyobb igénnyel Lukács György kísérte meg meghatározni. Lukács egyfelől megállapítja, hogy „a lírában a visszatükröződés folyamata, a 'világ tükrének' (Heine Goetheről) szubjektív jellege olyan értelmet nyer, amely e mozzanat szerepét, szemben az epikával és drámával, minőségileg másnak mutatja . . . a költői szubjektivitás sajátos, műfajteremtő jelentősége . . . még a látszólag legobjektívabb lírában is a közvetlenül érzékelhető, és ezért érzékileg-költőileg megformált középpontja a műnek. Nem az alkotó szubjektívitásnak, a visszatükröződés tükrének előtérbe-lépése alakítja ki ezt a más műfajokhoz viszonyított minőségi különbséget, hanem láthatóvá váló sajátos aktivitása, sajátos létezési módja, dinamikus szerepe magában a művészi formában” (Politikai pártosság és költői kiteljesedés. Csillag. 1955. IX, 600—601. l.). Másrészt azt mondja ki, hogy „a lírikus magatartása — egyidőben, elválaszthatatlanul — aktív és passzív, alkotó és visszatükröző. Mert az út a jelenségtől a lényegig, a felszíntől a törvényszerűségig csak aktívan járható. De ez az aktivitás az

egész folyamat alap-jellegét: az objektív valóság visszatükröződését semmiképp sem szünteti meg. Ellenkezőleg. Ez annak mélyebb, igazabb formája. Természetesen csak akkor, ha mindig ragaszkodunk ahhoz, hogy lényeg és törvény éppúgy objektív valóság, mint jelenség és felszín, hogy a valóság egészét csak akkor tudjuk (megközelítően) megragadni, ha a jelenség és a lényeg objektív dialektikáját és ugyanakkor a lényeg felé való előnyomulás szubjektív dialektikáját, mint egymással elválaszthatatlanul összekapcsolatokat fogjuk fel . . . a lírai forma különössége abban áll, hogy benne ez a folyamat művészileg is mint folyamat jelenik meg; a megformált valóság előttünk fejlődik úgyszólván in statu nascendi, mialatt az epika és a dráma formái — szintén a szubjektív dialektika működése alapján — a költőileg visszatükrözött valóságban a jelenségnek és lényegnek pusztán objektív dialektikáját ábrázolják. Ami az epikában és a drámában teremtett természetként (natura naturata) objektív dialektikus mozgalmasságában fejlődik, a lírában teremtő természetként (natura naturans) előttünk születik meg” (i.h. 601--602. l.). Ehhez még csak azt kell hozzáfűznünk, amit Lukács Christopher Caudwell elméletét bírálva kifejt, elvetve Caudwellnek azt a felfogását, mely „a lírát kizárólag evokatív oldaláról tekinti, benne misztifikált 'álom-művet' lát, amely ellentétben a valóságot visszatükröző műfajokkal, csupán a tiszta, elszigetelt szubjektivitást fejezi ki és kizárólag erre apellál. Caudwell helyesen látja . . . hogy a művészi hatás az ember öntudatához fordul, nem tudatához. De lerontja azt, ami helyes ebben a megállapításban, egyrészt azzal, hogy merev metafizikai antinómiát konstruál, amennyiben az öntudatot a világtól való elzárkózásnak fogja fel, másrészt, hogy ezt a hatást csak a lírának tulajdonítja . . . ahhoz az elmélethez jut, hogy csak a líra használja a szót mint valóságos szervet, mégpedig a realitás szerkezetének szétrombolójaként, míg pl. a regények nincsenek közvetlenül szavakban komponálva . . . A dekadencia művészetszemléletének hatása alatt Caudwell nem látja, hogy minden igazi nagy líra, Goethe vagy Puskin lírája mindig a valóság visszatükrözése, hogy Goethe ezt a gyakorlatot még elméletileg is megformálta az 'alkalmi költeményre' vonatkozó felfogásában, sőt azt mondotta: 'Legfőbb magaslátán a költészet egészen külsőlegesnek látszik; minél inkább visszavonul a belsőbe, annál inkább a süllyedés útján van', s hogy a regényben a valóságnak semmiféle objektív értelemben helyes visszatükrözése nem lehetne művészileg hatásos a szavak, hasonlatok stb. evokatív ereje nélkül. Natasa 'vidám lépései' Tolsztoj *Háború és békéjében* nem kevésbé evokatívak, mint akármelyik metafora a lírai költészetben” (A különösség mint esztétikai kategória. Budapest, 1957. Akadémiai Kiadó. 229. l.).

Azt hiszem az eddig mondottak alapján nem kell kifejtennem, hogy felfogásom hol és milyen mértékben tér el Lukács György elméletétől s hol van lényeges érintkezés, sőt azonosság a két felfogás között. Csak arra kell rámutatnom, amit a lírai alkotómódszer szempontjából a leglényegesebbnek tartok, amit ő a költői szubjektivitás műfajteremtő jelentőségének nevez, s amelyről

azt mondja, hogy ez a lírában aktivitásában láthatóvá válik magában a művészi formában, s hogy hatása nem általában a tudatra, hanem az öntudatra sugárzik. Ha ezt elfogadjuk — hangsúlyozva természetesen, hogy az öntudatot semmiképp sem tartjuk a világtól izolált szubjektivitásnak, mint Caudwell —, akkor nyilvánvalóvá válik, hogy a líra az objektív valóságot azon a rezonancián keresztül tükrözi vissza, melyet az a költő gondolkodásmódjában, képzeletében, érzésvilágában, akaratában kivált s mivel *magát a rezonancia folyamatát* jeleníti meg, ahogy az egy személyiségben lefolyik s nem annak aktivitássá, történéssé, cselekménnyé váló, konfliktusban kirobbanó objektív dialektikájában, ezért hat az öntudatra, ez személyes jellegű hatásának titka. Nem véletlenül fogalmaztam úgy, hogy a rezonanciát úgy ábrázolja aktivitásában, ahogyan az *egy* személyiségben lefolyik s nem úgy, hogy amiként *a* költő személyiségében lefolyik. Ha ezt a megszorítást elhagyjuk, akkor egyrészt megint beletevéődünk abba a felfogásba, mely a költő szubjektivitását tartja a líra tárgyának, másrészt feladjuk a tipikusság követelményét, harmadrészt vagy kizárunk a lírából minden olyan jellegű remekművet, mint Petőfi „A kisbéres”-e, de kizárjuk az olyan kat'exochen lírai remekműveket, mint a „Tündéralom”, mint Ady „Proletár fiú verse”, kuruc-versei, kizárjuk Arany balladáit, vagy a „lírai szerepjátszás” formulájához kell visszatérnünk. Nem az dönti el, hogy egy vers líra-e, hogy a költő azt mondja-e el, hogy ő személyesen, minden csábításnak ellenállva, nem adja fel a hatalom kegyéért Petőfihez fűződő hűségét, vagy azt írja le, hogy Szondi két apródjának könnyes halottsiratása hogyan válik a győzővel szembeni ellenállássá, hanem az, hogy meg tudja-e jeleníteni azt a lírai folyamatot, ahogyan a személyes részvétből nemzeti ellenállás válik. Petőfi bizonyára sohasem volt kisbéres, Ady sem volt proletár fiú, de „A kisbéres” és a „Proletár fiú verse” lírai remekművek, mert hibátlanul kizengik azt a rezonanciát, melyet a kisbéres érez kovély életörömében, amint minden dolgozó egészséges ember érez, mikor élesen, vidáman, szépen belefütyöl a világba, mert hibátlanul el tudja mondani, hogyan ébred rá egy proletárfiú, hogy apja egy olyan erő részese, mely hatalmasabbá teszi a királynál is, hogyan születik meg minden emberben feltörekvő osztályának királyi öntudata.

Az nem jut kifejezésre azonban a lírai módszerről szóló elméletekben, amire Lukács is csak céloz, anélkül, hogy konkrétan kifejtene, hogy miként jut ez kifejezésre magában a művészi formában. Lukács vitatkozik Caudwellel, aki a nyelvnek, a szavak evokatív erejének hatását csak a lírára kívánná korlátozni. Ebben igaza van. De vajon Caudwell nem jár-e mégis helyes nyomon, amikor a nyelvi formának különleges szerepet szán a lírai kifejezésben? És nem kell-e még egy lépéssel tovább mennünk e téren és felvetnünk a kérdést: vajon nincs-e a lírai kifejezésben, lírai ábrázolásban különleges szerepe a verses formának, a zárt, formai egységekre bontott, klasszikus formáiban ritmikusan tagolt, gyakran formai elemek ismétlésére és rímek zenéjére épült emberi beszédnek?

Felmerül a kérdés: vajon nem tévedünk-e valamely formalizmus útjára, ha a líraiság művészi módszerét a verses formához kötjük? Ez a veszély fennáll, de szabad-e visszarettenünk bármilyen veszélytől? Nem nagyobb veszély-e a probléma további kerülgetése? Elég utalnunk arra a poetikai nihilizmusra, mely az egyébként sokéremű svájci kutatónak, Emil Staigernak „Grundbegriffe der Poetik” (Zürich, 1951. Atlantis. 2. bővített kiadás) című munkájából árad. Staiger azon az alapon, hogy az egyes műfajok a maguk tisztaságában úgyszólván sohasem jelennek meg, végeredményben a műfaji kategóriák elvetését ajánlja s már-már azon a határon jár, hogy csak az egyes művek egyedi értelmezését tartja lehetségesnek s felveti a kérdést, nem lenne-e helyesebb az epikai, lírai, drámai megjelölést teljesen elválasztani az eposz, a líra és a dráma kategóriáitól (i.h. 256. l.).

Vannak elgondolkodtató tények, melyek feltevésünket támogatják. Mert igaz ugyan, hogy az egyes műfajok teljes tisztaságukban ritkán jelennek meg, ezért beszélhetünk lírai regényről, ezért lehetséges regények dramatizálása, ezért értékelhetünk úgy egy-egy drámát, hogy epikus jellegű. De amilyen nagy hatású drámát alkotott Móricz Zsigmond a „Légy jó mindhalálig”-ból, anélkül, hogy eszmei mondanivalója csorbát szenvedett volna, vajon lehet-e egy lírai költeményt dramatizálni vagy epikusan elbeszélni anélkül, hogy meg ne semmisítenők líraiságát is, eszmeiségét is?

Minden mű veszít hatásából, ha idegen nyelvre fordítják. De egy idegen nyelvre fordított regény epikuma, egy idegen nyelvre fordított dráma drámaisága érintetlenül kerül át egy más nyelvi beágyazottságba is. Elmondhatjuk ezt a lírai költeményről is? S ez nemcsak a nyelv miatt van így, hanem az egyes irodalmak formakezelésbeli különbsége s formai hagyományainak különbsége okán is. Milyen mesterkéltén hat a spanyol románc versformája magyarul, mivé válik a francia alexandrinusba írt vers, ha magyar tizenkettősökké pattogatjuk, öblösítjük, népiesítjük! Mégis: a legnagyobb műfordítók olykor feláldoznak a vers tartalmi hűségéből valamit azért, hogy valamit megőrizzenek a vers formájából, mintha azt éreznék, hogy a forma valami rendkívül lényegeset jelent a vers lírai hatása szempontjából. Vagy: egy verses dráma idegen nyelvű fordítása sem könnyű feladat, mégis könnyebb, mint egy lírai versé s ez mintha arra mutatna, hogy a drámaiság nincs annyira kötve a versformához, mint a lírikum.

Ha van a líraiságnak úgynevezett „tisztá” megjelenési formája, akkor az a lírai vers. Ez nem lehet külsőség, itt valahol egy lényeges momentum rejlik, ami nélkül sem a líráról általában, sem a líra realizmusáról nem mondhatunk lényegbevágó szót. Hadd mondjak még egy példát. Lehetséges, sőt olykor szükséges is, hogy egy epikus vagy drámai mű emlékének megrögzítése, de olykor elemzése céljából (mesebonyolítás, a történet fővonalának és mellékvonalainak szétbontása, a konfliktust előkészítő expozíció menetének rögzítése céljából) tartalmi kivonatot, tartalmi-kompozicionális vázlatot készítsünk

róla. Magam is készítettem ilyet, láttam egyetemi hallgatók ilyen olvasmányjegyzékét, de láttam azt a vázlatot, melyet Otto Klemperer skiccelt egy munkatársa számára a Varázsfuvola drámai felépítéséről, láttam Riedl Frigyes egy kivonatát Kemény Zord idő-jéről. Ezek a kivonatok, kompozíciós vázlatok nem voltak nevelésesek s éppen a kivonatolt drámák vagy epikus kompozíciók lényegét rögzítették. De mi marad egy lírai versből, ha valaki, elvete-műltségében, tartalmi kivonatot készít róla!

Párisba tegnap beszökött az Ősz.
Szent Mihály útján suhant nesztelen,
Kánikulában, halk lombok alatt
S találkozott velem.

Ballagtam éppen a Szajna felé
S égtek lelkemben kis rőzse-dalok:
Füstösek, furcsák, búsak, bíborak,
Arról, hogy meghalok.

Elért az Ősz és súgott valamit,
Szent Mihály útja beleremegett,
Züm, züm: röpködtek végig az úton
Tréfás falevelek.

Egy perc: a Nyár meg sem hőkölt belé
S Párisból az Ősz kacagva szaladt.
Itt járt, s hogy itt járt, én tudom csupán
Nyögő lombok alatt.

Csak travesztia lehetne ennek a versnek tartalmi kivonata. Elképzelhetetlen és kimondhatatlan lenne e vers epikus elmondása, prózában. Képzeljék el, hogy Ady azt mondja egy barátjának vagy akár Lédának, hogy „Éppen a Szajna felé ballagtam s lelkemben füstös, furcsa, bús, bíboros kis rőzsedalok égtek arról, hogy meghalok . . .” Elviselhetetlen affektációnak és modorosság-nak éreznők, ha valaki azt közölné velünk prózában, hogy neki az ősz súgott valamit, vagy, hogy a Boul-Mich-en tréfás falevelek röpködtek és azt mondták: züm, züm! Még az is kimondhatatlan, hogy az ősz beszökött Párisba, azt sem lehet kimondani prózában, hogy halk lomb, nyögő lomb, tréfás falevél, a nyár meg sem hőkölt belé. Nemhogy a köznyelv, de egy regény nyelve is affektálnak hatna, elviselhetetlenül modorosnak éreznők, ha ezt egy dráma, egy regény, egy novella hőse mondaná. S ez még csak a nyelvi kifejezés elleni ösztönös viszolygásunk lenne, a nyelvi konvenció megsértése, szokatlan szavak, szókapcsolatok elleni ellenérzésünk. De a vers informatív tartalmát sem lehet a köznapi beszédben közölni. Nem köznapi ember, de ki az a költő, aki bárkinek el tudná mondani, hogy a közeledő halál hangulatában sétált Párisban és ebben a hangulatában azt érezte, hogy — bár még kánikula van — már itt az ősz, és hogy ezt senki sem vette észre, csak ő. Holott milyen közhelyes, sablonos lélektani szituáció ez, hogy egy rossz hangulat impulzívvá tesz termé-

szeti jelenségekkel szemben. Nem az a tipikus, hogy az ősz megszokott és törvényszerű bekövetkezése a halált juttatja eszembe, hanem az, hogy az elmúlás hangulata már nyári kánikulában az ősz közelgetését véteti észre velem. De hiába tipikus lélektani helyzet ez, az emberi érintkezés konvenciója nem teszi lehetővé, hogy ebből közlés legyen.

Hogy is írta Karinthy?

Nem mondhatom el senkinek,
Elmondom hát mindenkinek.

Próbáltam súgni, szájon és fülön,
Mindnyájatoknak, egyenként, külön.

A titkot, ami úgyis egyremegy
S amit nem tudhat más, csak egy meg egy...

...Mert félig már ki is bukott, tudom
De mindig megrekedt a félúton...

...Elmondom én, elmondanám,
De béna a kezem s dadog a szám.

Elmondanám, az út hová vezet,
Segítsetek hát, nyújtsatok kezét.

Emeljete fel, szólni, látni, élni,
Itt lent a porban nem tudok beszélni.

A csörgőt eldobtam és nincs harangom.
Itt lent a porban rossz a hangom...

Egy szószéket a sok közül kibérlek,
Engedjete fel lépcsőjére, kérlek.

Még nem tudom, mit mondok majd, nem én,
De úgy sejtem, örömhírt hoztam én...

Amit nem mondhatok el senkinek,
Amit majd elmondok mindenkinek.

Ez a szószék, ez a fentebb hely, ahonnan el lehet mondani azt, amit a köznapi beszéd porában nem lehet, ami személyes közlés, de amit személy—személynek mégsem mondhat el, ez a versforma, a nem köznapi nyelv, a nem köznapi beszédmód. Megint csak lélektani sablon az, hogy amit az ember konvencionális körülmények közt nem tudna kimondani, azt egy rendkívüli helyzetben, egy szószék, egy szónoki emelvény, egy katedra magasán, egy börtöncella, egy hadifogolytábor szokatlan körülményei között, a szerelem túlhevülésében vagy a halál aktualitásában ki tudja mondani. A lírai közlésnek ez a nem konvencionális szituációja a kötött forma s a költői nyelv. Mert nem beszélünk szabályosan tagolt ritmusban, mert óvakodunk attól, hogy köznapi mondataink rímbe csendüljenek a szólam-határokon, mihelyt

ritmus tagolja beszédünket és rímbe csendülnek szavaink, a hallgató eleve szignumot lát valami nem köznapi közlésre s ezért nem taszítják a szokatlan szavak, szókapcsolatok, de nem taszítja a szokatlanul bensőséges, egyébként szemérmetlenül kitárulkozóan érzett közlés sem: a szokatlan nyelvi kifejezési forma elfogadhatóvá teszi a szókinés, szóhasználat, de a mondanivaló szokatlanságát. A ritmus, az azonos szótagszámú és lejtésű sorok zenéje fogadtatja el velem azt, hogy beszökött az ősz, hogy halk lombok alatt suhant nesztelen, metrum és ritmus különös játéka következtében nem akadok fel azon, hogy a lelkemben égő dalok füstösek, furesák, búsak, bíborak, és a nyári kánikulában fölérzett őszi hangulat ellentétét azért fogadom el gondolkodás nélkül, mert a tízszótagos sor végén fellobogó kis rőzse-dalok-ra egy váratlanul határozótagos sor mondja bizarr akusztikai ellentétként és a rímben mégis összeforrva azt, hogy meghalok s ezt az ellentétet és egybecsengést még jobban kielezi az, hogy a rőzse-dalok égő tüzére a halál dermedt hidegsége rímel. A szavaknak az ád evokatív erőt, hogy egy ritmus áradása sodorja őket helyükre, vagy az, hogy értelmüket a sorvégek összecsengése kielezi, illetve olyan bizarr ellentét-párba állítja őket, mint az égő rőzse és a halál ellentéte, vagy az, hogy az első versszakban halk lombok, az utolsó strófában nyögő lombok lehullt levelei a harmadik versszakban váratlanul és meghökkentően tréfásak, hogy az első versszakban nesztelenül suhanó ősz, mely a harmadik strófában a nesztelen suhanással egybehangzóan súg valamit, a záró versszakban kacagva szalad, de a nesztelenség és a szaladás, a suhanás és a kacagás egy rímpárba van beleépítve. „Itt lent a porban nem tudok beszélni . . . Itt lent a porban rossz a hangom . . .” — mondja a költő — és fellép a rendkívüli beszéd, a kötött szó magasára: „Engedjete fel lépcsőjére, kérlek.”

Mindez így igaz, — nem férne be előadásomba, ha azokat a költői nyilatkozatokat rendre idézném, melyek a kötött forma felszabadító lehetőségét dicsérik. De csak akkor igaz, ha ez a személyes közlés egyben olyan jellegzetes, tipikus, hogy a vershallgató, versolvasó joggal érzi, hogy ezt ő is érezte, csak nem tudta kimondani az érintkezési-közlési konvenció kötöttségében, ha a rendkívüli formában történt közlés öntudatosít, felszabadít valami meglevőt. Ha a költő visszaél a kötött forma szabadságával és valami extremitást közöl, akkor hatása lehet meghökkentő, de nem lesz mély és nem lesz marandó. A verses közlés eredete — a közösségi jelzés, a munkadal — ősi hagyományként őrzi e közlésforma társadalmi jellegét. Igaza van Belinszkijnek: „Egyetlen költő sem lehet nagygyá sem önmagából, sem önmagán keresztül, sem a saját fájdalmai, sem a maga örömei által: minden nagy költő azért nagy, mert fájdalmai és örömei mélyen a társadalmi életben és a történelemben gyökereznek, mert a költő egyben a társadalom, a kor és az emberiség szószólója és képviselője . . .” (idézi Reiner Kunze, *Über die Lyrik als dichterisches Heldendasein des Lyrikers und des Volkes. Fragen des lyrischen Schaffens*. Halle [Saale], 1960. VEB Verlag Sprache und Literatur. 13. 1.).

A kötött forma tehát a líraiság természetes kifejezési formája, az a közeg, melyben a meghitt közlés lehetővé válik, melyben feloldódik a szavak szemérme a köznapi beszéd konvenciójának törvényszerűségei alól. De nemcsak ezért tartozik a kötött forma, a verses forma a lírai kifejeződéshez. Ha a lírai közlés, a lírikum, valóban annak a rezonanciának kifejezése, melyet az anyagi és társadalmi valóság kivált az emberből, ha benne a felismerés ámulata, a lehetőségekre felgyúlt képzelet fölvilágosítása, a találkozás öröme vagy felszisszenő első fájdalma, a tettefordító indulat fellobbanása fejeződik ki s ezek az elsődleges rezonanciák nyomban kifejeződnek, vagy emlékek visszavillan a múltból, éppen mert elsődlegesek és pillanatnyiak, mert nem egy lassú folyamat előzményt és következményt magába foglaló epikus vagy drámai feltárásai, nemcsak megragadásuk nehéz, de rögzítésük is. Amit a lírikus kifejez, az az élmény valóságában egy kurta indulatszó, kurta *jaaj*, kurta, elámuló *ól*, egy szisszenet, egy szitok vagy csak egy szótlán szemvillanás, a szív torkot szorító feldobogása, egy néma kézszorítás vagy egy legördülő könnycsepp, de lehet a tartós öröm vagy a hosszú szorongás, nem mindig öntudatos, csak néha felsejlő, megvilágosodó állapota. Adaequat kifejezési formájuk nem a hosszú, kifejtő, magyarázó közlés és hatásuk nem okvetlenül az azonnali megértés, hanem néha csak a meghökkenés vagy annyi, hogy az élmény egészéből egy hangulati elem ragad meg az olvasóban. Egy-egy lírai vers értelme, teljes értelme, gyakran csak nagysokára világosodik meg az olvasóban, vagy csak nagysokára érik hozzá az olvasó, hogy az, ami tudatára hatott, öntudatáig eljusson. Olvastuk mi ifjonti lázban Ady „Mai próféta átka” című versét, tetszett is, meg is rendített:

Alázottnál jobban alázva
 Vizsgálom szívem, izmom, kedvem:
 Hol a próféta örült láza,
 Mely fölörjög, tombol az Égre?
 Hát már az átoknak is vége?

Úgy szakadtunk be a Pokolba,
 Mintha korbácsra s térítésre
 Dühünk, hangunk sohse lett volna.
 Öldöklő angyalai az Úrnak
 Soha így meg nem öltek Múltat.

Már nem tudjuk, mit veszítettünk,
 Nem gyilkol új vcsztések gondja,
 Dermedett álm minden tettünk
 S minden álmunk egy dermedett tett:
 S vagyunk ördögnél esettebbek.

Már csúfja minden állatoknak
 Isten híres sarja az Ember
 S a próféták is csak makognak.
 Még mélyebb Pokol, még több Nincsen: –
 Ezt add, Híres, ezt add, Te Isten.

De ahhoz, hogy teljes értelme megvilágosodjék előttünk, ahhoz az kellett, hogy akkor csendüljön vissza bennünk a vers, amikor Hitler motorizált hadserege itt robogott végig a Duna alsó rakpartján, hogy vérbe gázolja Jugoszláviát, amikor odajutottunk, hogy rettegve s mégis vágyakozva lestük a ránkzúduló bombaszőnyeget, amikor a rakpart lépesőin szivárvány-színnel villogott a megfagyott vére azoknak, kiket a fasizmus tébolyult elve kifosztva, lemeztelenítve, tarkólövés után rugdalt a Duna jégtáblái közé; akkor tudtuk, mit jelent a Pokolba szakadni, akkor megismertük az érzést, melyben az átok is elfül, akkor visszahallottuk Ady szavát: „Már csúfja minden állatoknak . . .” S ami ifjú fülemnek csak bizarr rím-muzsika volt, mikor hajamban még „sercegett és recsegett a fésű”, az ma könnyezettő, elstutogni való, teljes értelmű líra:

Nézz, Drágám, kincseimre,
Lázáros, szomorú nincseimre
S legyenek neked sötétek, ifjak:
Őszülő tincseimre . . .

De hogy ez a pillanat-szülte lírikum úgy rögződjék meg, hogy mindegyre, mind több értelemmel, mind súlyosabb tartalommal, mind vérízűbb zamattal visszacsendülhessen-visszavillan hasson, anélkül, hogy rögzülése megmerevítene, ahhoz egy olyan formában kell megjelenie, mely zártságával megőrzi s ritmusa lüktetésével, rímei zenéjével elevenen tartja, az időben való elevenség óraketyegését, szívdobogását, pulzus-ütemét adja hozzá.

Megint csak Karinthy idézem, nemcsak azért, mert az „Így írtok ti”-ban ő alkotta meg magyarul a legtökéletesebb műfajelméletet és stílustant, de mert olyan kitűnő költő is volt:

Hallgasd meg, aztán mondd utánam ezt:
Versben mondom, hogy jobban megjegyezd . . .

. . . Tedd most szívedbe és füledbe el —
Az értelmét majd megtudod, ha kell.

MÉNÉ TEKEL — ha érted, vagy nem érted,
Jegyezd meg jól: tenéked szól s teérted.

Egykor sötétben elmondott dalom,
Mint lángírás, világít a falon.

Jegyezd meg jól: ma szürke szók czek,
De élni fognak, hogyha én nem élek
S lesznek, ha nem lesznek.

(Méné, Tekel . . .)

„Versben mondom, hogy jobban megjegyezd . . . Tedd most szívedbe és füledbe el — Az értelmet majd megtudod, ha kell” — aligha foglalták össze ilyen frappáns tömörséggel azt, hogy a vers-forma nemesak különleges, ünnepi vagy mindenesetre szokatlan, rendkívüli közlés-forma, a lírikus szószéke, de egyben a pillanatnyit megragadó, megrögzítő, visszaidéző forma is, mely a

megrögzített mozzanatot zártságával el tudja különíteni, illetve meg tudja tartani egyedi zártságában s időt érzékeltető ritmikájával mégis elevenségében, mozgásában érzékelteti, a lírai pillanat örökkévalósága. Azt nyilván nem kell külön hangsúlyoznom, hogy ez a rögzítő, visszaidéző funkció nem külsőség és nem önmagáért való tulajdonsága a verses formának. A versforma zártsága, szabályossága, zeneisége nem azért van, hogy önmagát megőrizze. „Versben mondom, hogy jobban megjegyezd . . . Az értelmét majd megtudod, ha kell . . . Jegyezd meg jól: tenéked szól s teérted”.

A versforma azonban nemcsak lírai közlésre alkalmas helyzet-teremtő, lírikumot rögzítő, külső és önmagában üres forma, hanem a lírai alkotás része, mely magához a tükrözéshez tartozik. Legáltalánosabban azzal, hogy rendezettségével, szabályosságával, mértékével és arányával, változatosságával és harmóniájával akkor is jelzi a valóság természetes rendjét és harmóniáját, életteli mozgását, ha a versben megszólaló rezonancia az egyén és környezet találkozásának, a lírai pillanatoknak zilált, zaklatott, visszás, diszharmonikus, megtorpanó szakaszát tükrözi. Sajátosan a tükrözés lényegéhez tartozik azzal, hogy strófaszervezetével vagy strófákra nem tagolt áradásával, ritmikájának lassú vagy aprózott ütemével segít érzékletessé tenni a rezonancia jellegét. Ha ezt hallom:

Holott náddal ringat,
holott csobogással,
kékellő derűvel,
tavi csókolással.

Lehet, hogy szerelme
földertül majd mással,
de az is ringassa
ilyen ringatással.

(Ringató)

Vagy ha ezt hallom:

A város peremén, ahol élek
beomló alkonyokon,
mint pici denevérek, puha
szárnyakon száll a korom,
s lerakódik, mint a *guanó*,
keményen, vastagon.

Lelkünkre így ül ez a kor.
És mint nehéz esők
vastag rongyai mosogatják
a csorba pléhtetőt —
hiába törli a bú szívünkről
a rákövesedőt...

(A város peremén)

Vagy ha nem teljes verset, nem is egy verskezdetet hallok, csak rányitva egy előadóteremre egy vers egészéből kiszakítva csak ennyi jut fülembe:

A világ vagyok — minden, ami volt van:
 a sok nemzetség, mely egymásra tör.
 A honfoglalók győznek velem holtan
 s a meghódoltak kínja meggyötör.
 Árpád és Zalán, Werbőczy és Dózsa —
 török, tatár, tót, román kavargog
 e szívben, mely e múltnak már adósa
 szelíd jövővel — mai magyarok !

Akkor: magából a versformából is kiérzek valamit abból, amit József Attila ki akar fejezni, nem külső ruhája a versforma a költő mondanivalójának, hanem az elsőben benne a víz, a csónak, az ölelés lágy ringatása, a másodikban benne a szemlélődő eszmélkedés elszánt nyugalma és a harmadikban a tett előtti, de már tettere kész, végső, törvényerejű szavak eszmei rendjét kifejező költő nyugalma és biztonsága tagolja a vers ritmusát. S így a forma a tükrözés-ábrázolás aktív részévé válik. Mivel azonban a költő nemcsak alkotja a formát, hanem él a nemzeti költészet és a világirodalom hagyományos formakincsével (természetesen újjáéledve-újjáalkotva azt is, amit készen választ), olykor éppen azzal fejezi ki mondanivalójának lényegét, hogy az ellentét feszültségét teremti meg a tartalom és a forma közt:

S ha Tibur gazdadalnoka egykor ily
 mértéken zengte a megelégedést,
 hadd dalljam rajt ma himnuszát én
 a soha-meg-nem-elégedésnek !

(In Horatium)

Babits ilyen nyíltan tárja fel azt, hogy forma és tartalom egymásnak-futtatásával akarja kifejezni, hogy egy új világ új eszményű költője. Ady egyszerre fordul szembe a népies-nemzeti hagyománnyal s a líra tematikáját szemérmesen korlátozó konvencióval s egy hazug kor szemforgató álerkölcseivel, amikor a testi szerelmet megéneklő „A szerelem eposzából” című versét így invokálja:

Szokásos hívással hadd hívjam Múzsámat,
 Szegény bús testemet, mely vívott csatákat,
 Mely ma is annyi bajt és Sátán-dalt érlel
 A benne lakozó Múzsa kegyelmével...

...Dalolj nekem, Múzsám, ne a hét vezérről,
 Dalolj nekem, Múzsám a nagy csatatérről,
 Hol, ahogy először ember nézett Napba,
 Embernek sorsáról jegyződött bús mappa.

Melynél szörnyűbb téren Attila se harcolt,
 Melyet női testen gyémánt-Végzet karcolt,
 Ninivék, Xerxesek, fajták, birodalmak
 Hol vígan sülyedvén víg halállal haltak.

Nagy énekmondásnak, tudom mi az ára,
 Én is készültem a hunn-trilógiára,

De mikor Árpádék s talántán hunn atyjuk
Mind csak addig voltak, míg megszakadt magvuk...

A hatást az fokozza fel, hogy olyan jóízzel pattogtatja Arany, éppen a szemérmes Arany ritmusát. S ha magyarságunk sorsáért csatázó verseit kurucok sípszavára ritmizálja, ezzel nemcsak Tiszáék bitang politikája elleni indulatát tudja kimondani, hanem azt is, hogy megint és még mindig ott tartunk, ahol a nádon-éren bujdosó, a labancot csak egy-egy rajtaütéssel körülesiripoló kurucok tartottak. A forma elmélyíti s meggazdagítja mondanivalóját. A forma maga is tükröz, a lírában a forma maga is alkotás, lényegét megtestesítő alak.

A formálás folyamatában válik érzékelhetővé a lírai mű szubjektív dialektikája, a formában válik láthatóvá a lírai tükrözés aktivitása, az, hogy a lírikus egyszerre alkotó és visszatükröző.

Nyilvánvaló, hogy az alkotás folyamatának sokkal egzaktabb és szélesebb körű vizsgálata és a lírai vers formájának — a tartalom és forma egységében való — sokkal konkrétabb s mélyebben elemző vizsgálatára lesz szükségünk ahhoz, hogy a lírai költő módszeréről, a lírai módszerről valamenynyire végleges érvénnyel szólhassunk. De az már a fentebbiek felvázolása alapján sem kétséges, hogy a realista lírai visszatükrözés módszerének kutatásában nem állhatunk meg ott, hogy az emberi élmény, az emberi jellem valamely állapotának valóságát és az élményt kiváltó élethelyzetet vizsgáljuk, mint a lírai hős megnyilatkozását. A líra realizmusa nemcsak ezek objektív valóságának tükrözésén fordul meg, hanem azon, hogy egyrészt a rezonáns költő rezonanciáját vissza tudja-e tükrözni a mű, másrészt azon, hogy a lírai pillanatra szorító tükrözés honnan, s milyen látószögből, milyen perspektívát befogva történik. Az első nélkül a lírai alkotás lírikumát veszítjük el szem elől, a második nélkül realizmusát. S a fentiek alapján kétségtelennek látszik, hogy mindez legalább oly mértékben fordul meg a lírai mű formáján, mint — az egyébként tőle elválaszthatatlan — eszmeiségén. S ez nem kis problémák elé állítja a kutatót. Gondoljunk egyfelől arra, hogy az idealista, elvszerűen szubjektivista művész is megragadhat olyan élettényeket és jelenségeket, melyekre felfigyelt és valószerűen kifejezheti az általuk kiváltott rezonanciát (A marxista—leninista esztétika alapjai, 574), másfelől gondoljunk arra, hogy még a szocialista-realizmus olyan nagy alkotóinak, mint Majakovszkij, mint József Attila is vannak csüggedt pillanatai, illetve formabontó, sőt formalista korszakai. Mindkét esetben az a kérdés vetődik fel: lehet-e egy lírai költeményt vagy egy lírai korszak termékeit az életműből kiszakítva értékelni? Én nemcsak arra a veszélyre gondolok, melynek lehetősége a XX. kongresszus óta egyre csökken, amit az egyes helyzetekben alkotott egyes művek vizsgálatára szorító szemantikusi kritikai gyakorlat jelentett ítéleteivel és elismeréseivel egyaránt. Hiszen ez a szűkösség nemcsak a szemantikusi kritika sajátja, bizonyos mértékig mindenfajta kritika sajátja, ha meggondoljuk azt, hogy a kritikus mégiscsak egy konkrét művet van hivatva

megbírálni, s még az irodalomtörténeti igényű, az életmű egészére tekintő kritikus sem tehet mást, ha egy költő első művével kerül szembe, — azt bajos az életmű összefüggésében vizsgálni. Én elsősorban ott látom a nehézséget, hogy az egyes lírai költeményekből nem mindig lehet kielemezni a lírai magatartás irányát. Ady háború alatt írt verseinek világ- és emberiszonya, melyeket még olyan dokumentumok is motiválnak, mint egy 1914 őszi kelt levele („Ordítani szeretnék, ha lehetne, a düttől, hogy a mi embrió-polgárságunk, melynek lelkévé szegődni akartam, milyen állatian ordítja a vért. Ez sohse volt érdemes azokra a javakra, mikhez eljuttatni szerettük volna őket. Szánja a fene az embert, én egyszerűen — mint őseim a krisztusban; új pogányságban s halálos gögben — utálom”). (Hatvany, Ady a kortársak közt. Budapest, é. n. Genius. 230. l.), egy fokozatos izolálódási folyamatra vallanak, ugyanakkor, amikor Babits hangos szóval kilép izolációjából, ugyanakkor, amikor Kosztolányiban valósággal túlsordul az emberi részvét. Ha az egyes verseket vizsgálom. De ha az életművek egészét nézem, akkor ezek a versek Adynál a végső, egyértelmű, fenntartás nélküli forradalmiság irányába mutatnak, Babitsnál, Kosztolányinál pedig egy kurta kizökkenést fokozódó izoláltságukból. Juhász Gyula kezdőkorszakának egész vers-szeriára gondolok, melyekben egy olyan életérzés kap hangot, amely sokkalta dekadensebbnek mutatja társainál, akár Babitsnál, akár Kosztolányinál, arra a fenntartás nélküli nietzscheanizmusra, melynek hozzáfogható lírai kifejezése nem volt sem előtte, sem utána irodalmunkban. Ám ezek a versek, még a legdekadensebbek is, egy olyan pokoljárásnak hatnak az életmű egészében, mely éppenséggel szerves előzménye tisztulásának és felemelkedésének s az életmű perspektívájában nem nehéz kimutatni, hogy ezek hogyan korrespondálnak későbbi lírájával. A formabontás — amit mindenképp a líraiság időleges csökkenésének tudok csak felfogni — épp úgy nem értékelhető önmagában, mint egy házrobbantást ábrázoló filmkocka, mert önmagában nem árulja el, hogy célja a pusztítás volt-e, vagy új, szebb, emberhez méltóbb hajlék felépítése. Végül: ha nem is nehéz kimutatni egy regényen vagy egy drámán, ha pontosan ismerjük megírásának idejét és alkotójának életét a megírás idejében, a mű írása közben érvényesülő alkalmi élményeket, egy regényt vagy egy drámát kompozíciója, a már megalkotott részek definitív volta megvédi a pillanat hatásától. A Doctor Faustuson — magától írójától tudhatjuk — nyomot hagyott a második imperialista világháború eseményeinek forgandósága, de azt is tudjuk, hogy végeredményben azt az alapkonceptiót alkotta meg, melyet egy életen keresztül hordozott magában. Ennyiben az epikus alkotások vagy a drámák nincsenek olyan módon egymásba kulcsolódva, mint a lírikus egyes művei, melyek naplószerűen követik az író életét. S mert pillanatokra pillanatnyilag reagálnak, összefüggésükből kiszakítva mást mondanak. Gondoljanak arra, hogy Kőlcsey január 22-én írta 1823-ban Hymnusát, január 23-án a Remeté-t, s alig egy hét múlva vetette papírra a Vanitatum vanitas első fogalmazását. Szabad-e,

lehet-e akár egyikről, akár másiktól ítéletet mondanom, egymástól függetlenül, összefüggésükből kiragadva !?

Megnyugtató választ nem tudok adni magamnak, de az bizonyos, hogy az egyes lírai alkotás realizmusának megítélése nem történhet olyan ígérennyel, mint egy lírai életműé, az elsőben nyilván a rezonancia aktivitásának tükrözése lesz a domináló szempont, a másokban nyilván a rezonancia irányának vizsgálata, az egyikben a tartalom és a forma konkrét egysége, a másokban azok az ingadozások, eltolódások és közeledések, melyek egy lírai stílus kialakulásának útját mutatják. Annyi bizonyos, hogy mind a történetiség, mind a dialektika elve és módszere a felé a felfogás felé közelít, mely egész életművek és műfajok egységes és történeti vizsgálatát tűzi ki célul s nem Emil Staiger felfogásához, mely csak egyes művek vizsgálatát tartja racionálisnak s a lírait elébe és fölébe helyezi a lírának.

Még egy dolog szól amellett, hogy a líra és a realizmus viszonyának vizsgálatánál sokkal nagyobb figyelmet kell szentelnünk a forma vizsgálatának. Ha a kötött forma a lírikus szószéke, ha a versforma a lírikum megrogzításának eszköze, ha a verstest lényegét ábrázoló, lényegét tükröző része a lírai alkotásnak, akkor nyilvánvaló, hogy a lírai tükrözés tipikussága nem ítéhető meg nélküle. Engem nem a tipikusságtól elválaszthatatlan stílus-demokratizmus igénye ejtett efelől gondolkodóba, hanem Horváth Jánosnak egy meggondolkodtató véleménye a szabad-versről. Horváth azt írta többek közt: „Baja, ritmus szempontjából, az, ami minden prózának, stilizálatlan ritmusnak: hangzata többféleképp értelmezhető, mert mindenkor alkalmi esetlegék szerint alakulván, befogadója lelkében nem talál magával eleve összehangzó ritmusvagyakat és stílust. Kifejezés szempontjából viszont előnye lehet, hogy teljes passzivitásra szorítja hallgatóját, míg maga vegyítetlen egyedi és alkalmi különösségében active érvényesülhet. Örökké csak szabadverset írni azonban nyilvánvaló öncsonkítás: kihasználatlan hagyása a szabályos ritmus ezer meg ezer lehetőségének s annak a bizonyosságnak, hogy akihez szól az író, az szintén résztvesz, gyönyörködve, az ő alakihletében. Különös ember, akinek *soha* sincs olyan lelki állapota, mely nemzete költőinek és népének évezredek alak-kincstárában magához illő kifejezésre találna...” (A magyar vers. Budapest, 1948. Akadémia. 64. l.). S még jobban meghökkentett, mikor Horváth Rendszeres magyar verstanát (Budapest, 1951. Akadémia.) szerkesztettem, ebben a Petőfi utáni líra elemzésének végén ezt olvastam a József Attilához furcsálkodva közeledő elemzés során: „Ha egyébként nem, a formának valóban alárendeli magát... Általában azt mondhatni róla, hogy sem forma által, sem formátlansággal feltűnni nem akar. A koráig kiképzett formákat szabadon s nem egyhangú válogatással kezeli” (i.h. 176—177. l.).

Az objektív valóság, a rezonancia aktivitása és iránya, versformában kifejezve, együttesen határozhatja meg a lírai mű visszatükrözésének realizmusát.

FEKETE LAJOS

A FETHNĀMÉRÓL*

Arab írással írott perzsa és török nyelvű fethnāmékről szándékozom beszámolni.

A fethnāme¹ arab szó, de a perzsában és a törökben is otthonos; szabályszerű arab összetétel, az összetétel tagjai (*feth* és *nāme*) azt jelentik, hogy 'győzelem,' és 'irat, levél'. A szótárak annyit mondanak róla, hogy 'győzelmi jelentés', az enciklopédiák, lexikonok semmit. Úgy látszik, hogy a fethnāme elemzésével senki nem foglalkozott.

A fethnāme, mint legfelsőbb kancelláriákban készült irat, a királyi misszilisek közé tartozik; olyan soron kívül küldött levél, amilyenekkel felséges urak szokták felkeresni külföldi felséges társaikat, valami rendkívüli eseményt: trónra lépésüket, háború végén a megbízottaik által szövegezett békefeltételek elfogadását, vagy hasonló adva tudomásukra. Minden királyi misszilis ünnepélyes alkalmi irat (ezért neve és szokásos jelzői: *nāme-i humāyūn*, *nāme-i šerif*, *nāme-i aqdes* 'nemes, felséges, magas irat' stb.), s a fethnāme ezek legmagasabb változata. Ez tartalmából is következik. Az a misszilis ugyanis, amely az új uralkodó trónra lépését jelenti be, csak dicső őseit emlegetheti, de saját magasztalására legfeljebb annyit mondhat, hogy riválisait legyűrve, és rendszerint a testvérgyilkosságban megelőzve, ő lett a győztes; a békekötés ratifikálása pedig olyan irat, amelyben a megbékélés ténye csendes mérsékletet parancsol a szövegezéshez. A fethnāme ellenben olyan sikerről számol be, amelyet az uralkodó külföldi ellenfelén vívott ki, s azt külföldre kiható, személys dicsőség gyanánt lehet tudomásul adni.

*Elhangzott a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának 1962. februári felolvasó ülésén.

¹ Az idegen szavak átírásánál használt „jeles” betűk hangértékét a következőkben

adom:

č = magyar cs	s = magyar sz	ž = magyar zs
h = „ h	š = „ s	a ' jelnek és a
h̄ = „ ch	š̄ = „ sz	' jelnek nincs hangja
č̄ = „ dzs	š̄̄ = „ sz	
č̄̄ = „ j	š̄̄̄ = „ t	
č̄̄̄ = „ g	š̄̄̄̄ = „ j	
q = „ k	š̄̄̄̄̄ = „ z	

E meghatározásból folyik, hogy a fethnâme múlt idők írásbeli terméke, olyan időké, amelyeknek voltak nagynevű mohamedán királyai, ezeknek ünnepi közlésre méltó győzelmei, és a közlésnek ilyen szokásai.

Ismerünk-e fethnâme szövegeket?

Megbízható formában, fényképi hasonmás kíséretében kiadva csak egyetlen egyet. Ez a hiteles formában ismert fethnâme az 1444. évi várnai csatáról szól, II. Murád szultán küldte, feltehetőleg Ğihānšāh mirzának; két részben került kiadásra, az első fele Ankarában, a második Prágában;² kezdete és címe még mindig hiányzik. Fényképi másolatban további négy fethnámét, és két hosszabb töredéket ismerek. A várnai csatáról szóló fethnâme után időrendben a következő két fethnámét Uzun Ḥasan aq-qoyunlu fejedelem küldte II. Mehmed Oszmán-házi szultánnak, az egyiket 1459-ben (vagy 1462-ben) Ğürĝistān ellen vezetett hadjáratáról, kelet nélkül,³ a másikat kettős híradással, az 1868. (872.) évben Ḥasan 'Ali ellen és azt követően a Timurida Abū Sa'īd ellen vívott harcairól;⁴ emezt ezért kettős fethnáménak fogom nevezni; a negyediket Oszmán-házi II. Mehmed küldte 1470-ben (875-ben) Eigribun (Euboea, Negroponte) meghódításáról saját fiainak,⁵ és megfelelő módosításokkal feltehetőleg külföldi uralkodóknak is; az ötödiket száz évvel később, 1597-ben (1005-ben) III. Mehmed szultán Eger megvételéről és a mezőkeresztesi ütközetről a velencei köztársaságnak.⁶ A két töredék közül a régebbi I. Mehmed 1415. (818.) évi bogdáni (moldvai) fethnáméjának a töredéke,⁷ ez valamennyi fethnáménál régibb, és ha teljes volna, talán értekezésem gerincéül szolgálna; 38 sornyi megmaradt része, az egésznek mintegy kétharmada, — négy-öt nyomtatott oldalra terjedő szöveg — ugyanis olyan sajtóságokat mutat, amelyek a fethnámét egyetemesen jellemzik; sőt úgy látszik, hogy gondolatmenetével és frázisaival későbbi fethnáméknak mintául szolgált; a másik töredék II. Mehmed szultánnak Uzun Ḥasan felett kivívt győzelméről számol be,⁸ tekintélyes terjedelmű, de helyenként nehezen olvasható.

A XV. századból való fethnámék mind perzsa nyelvűek, a XV. században a fethnâme szokásos nyelve a perzsa nyelv volt; ezeket az isztambuli levéltárak őrzik. Az 1597-ből való egri fethnâme török nyelven szól, ez a velencei levéltárból való.

Fényképi másolatban valamennyi megvan az egyetemi török intézet fényképmásolatgyűjteményében.

² ADNAN S. ERZI dolgozata, *Bulleten XIV*, 595—631, Ankara 1950, és FEKETE LAJOS dolgozata, *Byzantinoslavica XIV*, 258—270, Prague 1953.

³ Eredetije Isztambulban, a Topkapı Sarayı Müzesi levéltárában, E 8966 sz. a.

⁴ Eredetije ugyanott E. 10,727 sz. a.

⁵ Eredetije uo. E. 10,822 sz. a.

⁶ Eredetije Venezia, Archivio di Stato, az 1597. évi török iratok között.

⁷ Eredetije Isztambulban, a Topkapı Sarayı Müzesi levéltárában, E. 9,510 sz. a.

⁸ Eredetije uo. E. 9096 sz. a. — Az isztambuli iratok fényképeiért a törökországi levéltárak vezetőségének, a fényképek közvetítéséért ÖMER LÜTFİ BARKAN, ADNAN SADIK ERZI és HALİL SAHİLLİOĞLU kartársaknak, a velencei iratok fényképeéért a velencei levéltárak vezetőségének ez alkalommal is őszinte köszönetemet fejezem ki.

Különféle másolatgyűjteményekből, főleg a sokszor idézett Ahmed Feridün féle gyűjteményből⁹ további fethnāme szövegeket is ismerünk, de e gyűjtemény szövegeiről kiderült, hogy másolatok másolatai, többször önkényes módosításokkal és tudatos hamisításokkal. (A hamisítás egy sűrített példáját később én is szóvá fogom tenni.) Az Oszmán-ház legnagyobb hadi tényeiről nem ismerünk eredeti szövegű fethnāmét. A II. Mehmed harcairól szóló fethnāme¹⁰ ugyanis 322 oldalas kézirat, a papiros mindkét oldalára írott verses história, tehát nem misszilis (a misszilisek ugyanis csak a papiros egyik oldalára vannak írva), s ennél fogva nem fog vizsgálgódásom körébe tartozni. A törökök által döntő jelentőségűnek ismert ütközetek, így az 1514. évi csaldiráni, az 1526. évi mohácsi csaták fethnāméja, és az Egyiptom meghódításáról szóló fethnāme csak Ahmed Feridün gyűjteményéből ismeretes, az itt található szövegek nem megbízhatók.

Mint rendkívüli alkalommal küldött felséges misszilis, a fethnāme kivételesen gondos külsőben, ünnepi formában és ünnepélyes körülmények között kívánt a címzett kezéhez eljutni. Külön futár vitte a címzethez, például egy-egy szomszéd uralkodóhoz, s amikor ez a selyemburkolatból kibontotta, és olvasni vagy olvastatni kezdte, az irat hosszan tekeredett lábai elé a földre; a fethnāme papírszalagja ugyanis eléri a három-négy métert, Uzun Hasan kettős fethnāméja (tizenhat lapra van fényképezve, kicsinyítve) nyolc-tíz méter hosszú lehet (nincs pontos adatom).

Írástípusa az illető udvarok dívánjaiban használatos ünnepi írástípus volt, az Oszmán-háznál a ğerī és a divānī típus, Uzun Hasan udvarában a divānī típus egy gondos változata. Uzun Hasan irataiban diakritikus pontok szórványosan fordulnak elő, az Oszmán-ház perzsa irataiban gyakrabban (nyilván azért, mert a török udvarban perzsa nyelven ritkábban írtak). A várnai fethnāme nehéz kezű egyszerű írás, de a többi fethnāme igen gondosan van kiállítva. Uzun Hasan kettős fethnāméja is nagy igényű, rangos kiállítású kalligrafikus munka; a Korán-citátumok sokszor pontozva és harekézve, arany festékkel vannak festve (ezért a fényképen gyengén láthatók), az írás nagy méretű betűkkel van rajzolva, méternyi szalagon tenyérnyi sorközökkel nyolc-tíz sor számára van hely. Ugyanilyen a bogdáni (moldvai) hadjáratról szóló töredék, a hatodiknak jelzett fethnāme, az ünnepi ğerī egy finom változatában írva. Az egyetlen török nyelvű fethnāme, az Eger megvételeéről szóló, divānī típusban ğerī motívumokkal van írva; simán induló sorai fokozatosan tömötté dagadnak, a sorok vége mint a bocskor orra magasán fölfelé kanyarodik. Az írás gondosan összehozott betűhalmaz, a hasonló nemű írások között nézni a legszebb, olvasni a legnehezebb: amennyit a tartalom nyújtani

⁹ Ahmed Feridün, Münše'ât iis-salāṭin, Isztambul, 1. kiadás 1264 (i. sz. 1848), 2. kiadás ugyanott 1274 (i. sz. 1858). Idézeteim az első kiadásra vonatkoznak.

¹⁰ Fethnāme-i sultan Mehmed, műellifi: Kivāmī, hazırlyıyan FRANZ BABINGER, Isztambul 1955, VIII 322 l.; hasonmás kiadás.

akar az értelemnek, ugyanannyit nyújtani kíván az írás a szemnek, betűk kígyózó hajlésaiban keresve a szépet abban a mértékben és formában, amelyt a vallás megengedett.

Mivel a megbízható formában ismert öt fethnâme és a két töredék közül Uzun Ḥasan kettő fethnâméja egyesíti magában a fethnâme legjellegzetesebb sajátosságait, és a legtartalmasabb is, ennek taglalásával kezdem a fethnâme vizsgálatát.

Ismertetem először ezt az iratot, konkrétan a tartalmával, azután a fethnâmét általában.

Az irat feje (*sernâme*), azaz a kibocsájtó uralkodó bemutatkozása (ekkor a budai kancelláriában ilyen helyeken Nos Matthias Corvinust írtak: talán Uzun Ḥasan is kapott ilyen kezdésű levelet, mert kapcsolatban állt Mátyás királlyal), és a címzett első megnevezése, a rá vonatkoztatott áldó formulával hiányzik. Ennek az a magyarázata, hogy a felséges missziliseket hosszú, egyberagasztott papírszalagra írták, és a ragasztás idővel szétvált. Uzun Ḥasan fethnâméjából a megmaradt rész sor elején, a *ve ba'd* szavakkal kezdődik: „ezek után (a következőket kívánjuk közölni)”; az uralkodó bemutatkozása és a bevezető formula után ezzel a frázissal vagy hasonlóval (neve: *fašl* vagy *fašl-el hiṭāb*) szoktak a levél tárgyára áttérni.

Ezt a frázist egy erkölcsi értekezés követi, amelynek a megfelelőjét a latin diplomatika arengának nevezi.

Uzun Ḥasan kettős fethnâméjában ez az értekező rész, aránylag hosszan, így szól: Az idők kezdetén, amikor a Végzet íródeákjai és az Akarat híradói az emberek sorsának rögzítésén fáradoztak, az ő élettáblájára — Uzun Ḥasan itt és több helyen harmadik személyben szól önmagáról, egyes helyeken többes számú első személyben — a Korán e szavait vették: „fényes győzelmet adományoztunk neked”,¹¹ „a győzelem Alláhtól van, és a diadal közel van”.¹² (A Korán-idézeteket a fethnâme természetesen arab nyelven közli, Alláh megnevezésére több szót használ, az arab szavakon: *Allah*, *Ḥaqq*, *Ḥudā*, *Ḥudāvend*, *Rabb* kívül perzsa nyelven *Yezdān*-nak is írja). És az is írva van a könyvben, hogy „Alláh annak adja királyságát, akinek akarja”.¹³ Uzun Ḥasan szükségesnek látja, hogy hálát mondjon Alláhnak, „aki megtartja, amit ígért, és egymaga megveri az ellenséges sereget”.¹⁴ A Korán-idézetek között, amelyek Uzun Ḥasan hivatottságát igazolják, különösen hatásos az volt, hogy „Alláh fényes győzelmet adományozott neki”, és hogy ezt „pár éven belül” megadja, mert az idézett mondás arab szövegű betűi számértékének összege, és a „pár éven belül” (بعض) kifejezés arab betűi számértékének összege, a kronogramma (*tārīh*), külön-külön a 872. számot (1467. aug. 2—1468. júl. 21), Uzun Ḥasan

¹¹ Korán 48 : 1

¹² Korán 61 : 13.

¹³ Korán 7 : 125, 2 : 248.

¹⁴ Imaszöveg, ünnep előtti nap reggelén imádkozzák.

győzelmének évszámát adja. A napnál is világosabb tehát, hogy ez a szózat a Koránban, „az írás rejtelmes kincsházában” Uzun Ḥasanra vonatkozik, neki szól, róla szól: Alláh őt győzelemre, uralkodásra teremtette. Ő győzött, és jól uralkodik; államának ügyei teljesen rendben vannak. De azt is tudja, hogy mindez Alláh kegyelméből van így, „hogy próbára tegye őt, hogy vajjon hálás-e, avagy hálátlan.”¹⁵ Ő hálás, nagyon hálás, és ismételten köszönetet mond annak, „aki őt a kegyelem palástjával beborította”.

Uzun Ḥasan 8—10 Korán-idézettel mutatja be a saját helyzetét, és ugyanígy Korán-idézetekkel jellemzi ellenségét. Mert neki, mint Alláhtól rendelt királynak, ellenségei is vannak. Régebbi ellensége Ğihānšāh¹⁶ volt, egy szomszéd dinasztia, a qara-qoyunlu türkmén törzs fejedelme; ezen való győzelmét a fethnāmében csak megemlíti. Mostani ellensége Ğihānšāh fia, Ḥasan ‘Alī,¹⁷ Ązerbāyġān királya. Ez az ember dőzsölésben és dorbézolásban fecserli bűnös életét, és nem figyel arra az intó szóra, hogy „aki nem alkalmazkodik ahhoz, amit Alláh a földre lebocsátott, az hitetlen, káfir”. Tehát Ḥasan ‘Alī is káfir. Ḥasan ‘Alī országából „a siralom és szenvedés sivatagja szegényei, a baj és pusztulás vándorai, a qanāribnā-t recitálók” szerteszét bujdosva idegenben keresnek menedéket. (A *qanāribnā* egy ima összevont neve, olyan szó mint a *basmala*, *ḥamdala*, *ḥavqala*, tartalma körülbelül: „Tebenned bízunk Uram”.) Uzun Ḥasan hallja a szenvedők jajkiáltását, de hallja azt az ígét is, hogy „aki megmenti az igazhívókat a földi élet bajai közül egy bajtól, megmenti azt Alláh a végítélet bajai közül egy bajtól”, és azt a parancsot is, hogy — megint arab idézet — „a szegény elnyomottakat támogatni: Alláhtól rendelt kötelesség”. Ezért hadat indított Ḥasan ‘Alī ellen, a káfir ellen, Alláh teremtményeinek elnyomója ellen.

A megtámadott Ḥasan ‘Alī helyzete nyilvánvalóan nagyon rossz; Ḥasan ‘Alīnak látomásai és hallomásai vannak, szorongatásában nehéz szózatokat vél hallani, ilyeneket: „eljött az igazság, pusztul a gabság”, „a sereg vereséget fog szenvedni és megfutamodik”. S valóban Ḥasan ‘Alī emberei úgy szétszóródtak, „mint a szétvert moly” (*k-al-‘ihn al-manfuš*), ahogy a próféta jövendölése szerint a végítélet napján a hegyek is úgy fognak szétmállani, mint a szétvert moly. Ḥasan ‘Alī országa tehát vérontás nélkül Uzun Ḥasan hatalmába került. Itt egy rövid katalógus következik, 11 vár neve, az ismertebbek: Maku, Van, Bayazid stb. amelyek Hoy körül, a mai Törökország és Perzsia határvidékén oly közel fekszenek egymáshoz, mint a magyarországi török időkben a nógrádi vidék sok apró vára: Nógrád, Drégely, Szécsény stb., tehát alapjában nem látszik nagynak az a terület, amelyet Uzun Ḥasan elfoglalt Ḥasan ‘Alitól. E reális adatok után a fethnāme újból a szentkönyvet

¹⁵ Korán 27 : 40 — Az alább következőkben idézetek forrását általában nem tüntetem fel, mert számos esetben ismételten kellene ugyanazt a jelzetet adnom, amelyet a szöveg során megadok, és a sorok száma alapján könnyen meg lehet találni.

¹⁶ Ğihānšāh, qara-qoyunlu fejedelem 1439—1467.

¹⁷ Az említett Ğihānšāh fia és utóda, 1467—1468.

idézi: „bételjesedett tehát az ige”, „Ő nektek adja földjüket, otthonukat, és holmijukat”, „gazdag zsákmányt ígért, és azt hamar megadta nektek”. És Ḥasan ‘Alī, Uzun Ḥasan ellensége, szintén 8–10 Korán-idézetet kapott, 8–10 Korán-idézet igazolja, hogy káfir, hogy bűnös, és büntetésre méltó.

Eddig a fethnāme első fele, az 1468 telén (872-ben) kivívt győzelemről.

Uzun Ḥasan e fethnāméja ugyanis, mintha két egymásba szőtt mesét olvasnánk, ugyanitt egy következő katonai sikeréről is beszámol (ezért nevezem ezt az írást kettős fethnāménak).

A folytatás azzal kezdődik, hogy Uzun Ḥasan a győzelem hírért éppen közölni készült a címmel — akinek itt ez a neve: „a vágyak Ka‘ba-temploma és a kívánságok iránymutató táblája: *qibla*” (mind a kettő erős, nagy vallási fogalom) —, amikor túlvilági tudósítók (tehát angyalok) tudomására adták, hogy Sulṭān Abū Sa‘īd Mirza Szamarkandból és tizenkét megnevezett országból: Hindosztánból, Kasgárból, Bedahsánból stb. sereget gyűjtve, ellene nyomul. Az Uzun Ḥasan által megvert Ġihānsāh és Ḥasan ‘Alī országa ugyanis az Abū Sa‘īd hatalmi köréhez tartozott, Abū Sa‘īd tehát hadat indított ezek védelmére, Uzun Ḥasan ellen. Abu Sa‘īdot, a neves Timuridát, aki tizenkét mohamedán országból, köztük a nagy múltú Horászánból, az iszlám második szent földjéről tudott Uzun Ḥasan ellen sereget gyűjteni, Uzun Ḥasan nem illette bántó Korán-idézetekkel, mint illette Ḥasan ‘Alīt, hanem arra a jó viszonyra emlékeztetve, amely az ő ősei és Abū Sa‘īd nagyapja, a nagy Timur között fennállott, megbékíteni és békés formák között visszatérésre bírni igyekezett. Két ízben követet küldött hozzá, előbb saját fiát és testvére fiát, Murād biget, azután Sayyid Muršideddīn ‘Alī-t, a legnagyobb próféta: : Ṭā u Yāsīn, azaz Mohamed kiváló ivadékát. Mindkét követjárás sikertelen maradt, mert, ahogy a próféta mondja, „az értelmet sokszor megzavarja a kapzsiság”, s ahogy azt egy perzsa vers is motiválja:

Ha az ember sorsa beborul
Amit csak tesz, teszi botorul.

Sulṭān Abū Sa‘īd botorsága abban nyilvánult, hogy nagy birodalom alapításáról álmodozott, de döntő csatát még vállalkozása kezdetén sem tudott kivívni. Ő, a hódításra induló, egy szekérvárba zárta be magát, s azt hitte, hogy „vára meg fogja védeni”, és nem akarta tudomásul venni, hogy „bárhon is lesztek, elér benneteket a halál, még ha magas tornyokban is volnátok”.

A maga helyzetének igazolására Uzun Ḥasan itt is talál alkalmas Korán-idézeteket. Ő ebből az igéből merített erőt: „Aki Alláhban bíz, annak Ő elég” (ez a mindenki mohamedán fohásza volt), „aki sorsát az igazságra alapítja, uralkodni fog, aki eltér az igazságtól, pusztulni fog” (ez a mondás Uzun Ḥasan királyi jellegje volt, pecsétje lenyomatáról is ismeretes), és újból idézve azt a tételt, amivel a fethnāme első felében Ḥasan ‘Alī megtámadását indokolta,

hogy „a zsarnok elpusztítása Alláhtól rendelt kötelesség”, ostrom alá vette Abū Saʿīd szekérvárát, amelyet ez Uzun Ḥasan újonnan szerzett földjén állított fel. Abū Saʿīd négy hónapon át állta az ostromot, de közben élelmiszere elfogyott, hadiszere és népe pusztult, úgyhogy neki is hallomásai támadtak, többi között az, hogy „kis sereg nagy sereget képes legyőzni Alláh engedelmével”. Megromlott helyzetét felismerve, „a megbánás ujját kezdte rágni”, és elhatározta, hogy visszavonul, hazamegy Szamarkandba. Visszavonuló seregét Uzun Ḥasan emberei nyomon követték és zavarták. Abū Saʿīd védekezett, de nem volt szerencséje. Nem is lehetett, mert nem volt harcra termett ember. Ahogy a közbeszótt perzsa vers mondja, próbálkozása

Dőre ábránd, báva gondolat;
Csak bátor kéz az, mi tette kész,
Reszketegje mindig félre néz.

Majd megint a Korán igéiből merítve, így folytatja: égi sugalmazásra — mert a királyok tudvalevőleg égi sugalmazásban részesülnek — ő maga is Abū Saʿīd után indult, és átkelt az Arasz folyón. Ekkor is azt mondta magában, hogy „Alláh az ő számára támasznak elég, Ő az, aki segítségével erősíti őt”; neki is hallomása támadt, ő az égiek ezen üzenetét hallotta: „mehetsz, ahova akarsz, mindenütt te leszel a győztes”, és egy perzsa verssel is biztatónak látta helyzetét:

A jobbomon jószerecse, bal oldalról rám nevet a hatalom,
Jelenem a kengyelvasban, jövőmet a gyeplőszárban markolom.

Eleget téve ennek a mondásnak: „Áldott legyen Alláh minden szombaton és minden csütörtökön” (vagyis a hét elején: szombaton, és a hét végén: csütörtökön, tehát minden nap), egy megnevezett napon, reğeb 13-án, Abū Saʿīd utóvédjét megtámadta. És ekkor megint beigazolódtott az ige: „ha csak húsz igaz ember is van köztetek, azok kétszázat le fognak győzni”. Abū Saʿīd utóvédje — itt 8 főember meg van nevezve — vereséget szenvedett, s leghívebb barátja, Sayyid Mazīd Argūn fogságba esett. Erre Abū Saʿīd másnap, reğeb 14-én, egy vasárnapi napon, megint egy Korán-igéhez igazodva, amely azt mondja, hogy „Urunk bocsásd meg bűncinket, és bocsásd meg tetteinkben tévedéseinket”, anyját számos előkelő úrral, akik főleg a vallás titkaiban voltak nagy tudók, követségbe küldte Uzun Ḥasanhoz. Uzun Ḥasan a követeknek azt felelte, hogy ha valóban békés szándékai vannak, jöjjön Abū Saʿīd maga, hogy közös pamlagon egymás mellé telepedve egymást lássák, s megbeszéljék a dolgokat; ő Abū Saʿīd irányában nagylelkű és udvarias lesz, és kitüntetéssel fogja őt visszabocsátani.

Abū Saʿīd ezt a kitüntetést nem kívánta, s erre a találkozásra nem vállalkozott; de arra is képtelen volt, hogy seregét összetartsa. Emberei, ráemlé-

kezve az írás szavaira, hogy „azok megverik őket Alláh engedélyével” (ez Korán-idézet), szétszóródtak, és Uzun Ḥasan jeles, kiváló nemes fia, az ifjúi szerencsésű, akinek a vágyai valóra váltak, aki a vallás izma, Sultān Ḥalīl Bahādir nevű, Sultān Abū Sa‘īd Mirzát, a nagynevű Timur unokáját fiaival együtt foglyul ejtette. Az ellenségből ennél az összecsapásnál

Sokat megölt a nyíl és a kardcsapás,
Elnyomható csak így volt e lázadás,

és megint beteljesedett az ige: „Alláh gazdag zsákmányt ígért, és azt hamar megadta nektek”. A zsákmány jellemzésére is külön perzsa verse van:

Ennyi zsákmányt nem lelt a had még soha,
Hasonlót is szem nem látott még soha;
Arany, ezüst, igazgyöngy és drágakő,
Fáradt tevék cammogva hordták elő.

Miután Abū Sa‘īd minden országa — írja tovább a fetḥnāme — „Mifelségünk hatalmába került”, a hatalom kérdése el volt döntve. Uzun Ḥasan kancellistája e megállapítás után a kobzos verseket megint a templomos ember moralizáló hangjával cserélte fel. Úgy lehetett hallani — mondja — hogy a túlvilágról leszállt a szózat: „Irgalmazzon, aki a földön van, s irgalmazni fog, aki az egekben van”, s e szózaton kívül azért is, mert „olyan íz van a megbocsátásban, amilyen nincs a bosszúállásban”, a győztes király, Uzun Ḥasan, a meghódolókra terítette kegyelme palástját, s hálákat rebegett Alláhnak, „aki beváltotta ígérését és örökségül nekünk adta a földet”. Engedelmeskedve annak a parancsnak, hogy „tégy jót, ahogy Alláh is jót tesz veled”, Uzun Ḥasan arra törekszik, hogy „az iszlám hívői az igazság sátrának hűvös árnyékában az üdülés puha pamlagán pihengessenek”. „Ez Alláh vezetése, Ő azt vezeteli így szolgálai közül, akit akar”, mondja a Korán nyelvén, s ezt perzsa verssel is megerősíti:

Egekbe és földi révbe az jut el,
Aki jót tesz Alláh földi népivel.

Közli azon óhaját, hogy a címzett a baráti érintkezés kapuját tartsa kitarva, mert ez a Hűszrevek és Kajszarok között régi nemes szokás és dicséretes hagyomány, s a fetḥnāmét egy hosszabbra nyúló arab imával zárja. Ennek a vége így hangzik: „Hála legyen Alláhnak, ez az első szavunk, ez az utolsó szavunk, ezt mondja szívünk, ezt mondja szánk, és folyamatos szakadatlan áldás az ő prófétájára, Mohamedre; és üdvözet, üdvözet, az iszlám minden hívőjének.”

Aláírás gyanánt ez a szöveg áll: „A találkozás után vágyakozó jó barától, a Kegyes Királyban bizakodótól, Ḥasan ben-i ‘Alī ben-i ‘Osmāntól. Uzun Ḥasan ugyanis így nevezte magát, csak mások, idegenek nevezték őt törökül

Uzun Hasan-nak, arabul *Hasan-i Tavīl*-nak, perzsául *Hasan-i Dirāz*-nak, ami magyarul annyit jelent, hogy „Hosszú Hasan”, „Magas Hasan”. A történelmi irodalom az európai tájakon Uzun Hasan-nak nevezi. Jelmondata pedig ugyanaz volt, ami hatszáz évvel régebben Hārūn al-Rašīd-nak, Nagy Károly kortársának is jelmondata volt: „A Kegyes Királyban bizakodó”.

A fentiekkel nemcsak Uzun Hasan kettős fethnāméjának a szerkezetét és tartalmát ismertettem, hanem általában a többi fényképi hasonmásban ismert fethnāme szerkezetét, és tartalmának alkalomszerű lényegét is.

A fethnāme szerkezete ugyanis mindig ugyanaz. A vallási jellegű bevezető elmélkedést követi az események hírbeli közlése, vagyis a katonai siker elmondása, barátoknak biztatásul, ellenségnek, riválisnak intő szóul, és befejezésül a hálaadó Tedeum; esetleg még a dátum, és a lapszélén mellékes megjegyzés, hogy a levelet küldője kire bízta.

Bár a fethnāme szövege mindig megtisztelően terjedelmes, reális híryanysága általában nagyon csekély. A bogdáni fethnāmében csak az ország (*Boğdan*, *Qara Boğdan*) van megnevezve. A várnai fethnāme 60 írott sorában, (ami kitölt vagy öt-hat nyomtatott oldalt) csak annyi a reális közlés, hogy az ellenség *Yānōš* (azaz Hunyadi János) vezetése alatt Edirne irányában előre nyomulva, vereséget szenvedett, hadseregét a győzelmes gázik megsemmisítették, Üngürüs királyát megölték; a királyt nem nevezi meg, Várna nevét nem említi. Az eigribuzi fethnāméből csak az derül ki, hogy az oszmánik megtámadták Eigribuzt, a hitetleneknek egy szigeten épült erős várát, s azt a felmentő sereg beavatkozása dacára elfoglalták; a török vezér meg van nevezve, az ellenségből senki. Uzun Hasan gürğistāni fethnāméjában csak az ország neve (*Gürğistān*), III. Mehmed egri fethnāméjában csak Eger neve (*Eğri*) van megadva, helynév említése nélkül a mezőkeresztesi ütközet hullámozó menete van érintve, s a törökök győzelme földön túli hatalmak tényleges beavatkozásával van indokolva. Több reália nem található bennük, s dátum is ritkán. Uzun Hasan kettős fethnāméja az események részleteinek közlésében is felette áll a többi fethnāménak.

A hírbeli közlés motiválása szabályszerűen azonos. A fethnāme kibocsátója mindig védekező fél, és isteni parancsot teljesít. Önmagát és a mohamedán vallás szabadságát védte I. Murád szultán 1415-ben, amikor Bogdán ellen indult, II. Murád 1444-ben, amikor Hunyadi János betörését védte ki, s II. Mehmed is 1472-ben, amikor Eigribuz ellen támadt; a kaukázusi tájakon Uzun Hasan háborúja Gürğistān ellen azért volt „szent háború”, mert Gürğistān lakosai káfirok voltak, Hasan ‘Ali ellen azért, mert ez támogatta a gyaurokat, különben ő, népével együtt eretnek volt, sííta volt; s védekező háború volt a Timurida Abū Sa‘īd ellen vezetett háborúja is; III. Mehmed ugyanis vallási jellegével indokolta hadjáratát az egri fethnāmében, hogy Alláh parancsa így szól: „Harcoljatok Alláh útjain”, s mint minden mohamedán uralkodó,

ő is „két világra szóló boldogság örömét és a túlvilágra elható érdemek teljeségét” remélte vállalkozásától.

Egyező motívum az is, hogy az ellenség ereje mindig nagyobb, de Alláh az igazhívókat segíti, angyalait ténylegesen beveti a harcba; így történt Mezőkeresztesnél is. A harc isteni rendeletre folyik, a győzelem isteni segítséggel következik be. A gyaurok teljes vereséget szenvednek, s az utolsó szálig a pokolba kerülnek (Uzun Ḥasan gürğistāni fethnāméjában a pokolnak négy neve van: *saqar u sa'ir u ħahannam u bīs al-mašir*). A harc sikeréhez fűződő reményeket minden fethnāmében Korán-idézetek igazolják és biztosítják. Nagy sikere van a fogalmazónak, a münšī-nek, ha alkalmas kronogramát tud találni, ha a Koránból olyan verset tud idézni, amely „az írás rejtelmes szavaiban” urához „címezett” győzelmet helyez kilátásba, és nagy szerencséje, ha az uralkodó azt a nevet viseli, amit a próféta viselt; mindkét eset fokozott biztosíték a győzelemhez. Az idézetek egymás után helyezve mindig ezt a gondolatsort adják: „Alláh a hitetlenek elleni harcot kötelességünké tette; harcosait jutalmazza, és gazdag zsákmányt juttat nekik; ígérteit beváltotta, tehát mély hála illeti őt”. Egy-egy fethnāmében általában nyolc-tíz Korán-idézet fordul elő, a nagyon alkalmasak különböző fethnāmékban ismétlődnek. Uzun Ḥasan gürğistāni fethnāméjában tizenegy, kettős fethnāméjában sokkal több, összesen harminckét Korán-idézet és vagy húsz arab nyelvű imaszöveg, szólás, vers, közmondás van beszöve; ezek a szentkönyv nyelvén és szinte a szentkönyv igéivel mondják el két háborúja történetét, csak az alkalmi adatokat kellett perzsa nyelven betoldani, és egyszerre dokumentálják mind a politikai hatalmát vesztett arab kultúra változatlan szilárdságát, mind ennek a Taurusz hegyei között székelő rövid életű türkmén dinasztíának magas kancelláriai készültségét.

A Korán-idézetek és imaszövegek vallásos alaphangulatot adnak a fethnāmének, és kötik stílusát. Mivel a fethnāme nyelve a XV. században a perzsa volt, szövegezésében a perzsa nyelvű ünnepélyes iratok és történelmi szövegek stilisztikai formái fordulnak elő.

A fethnāme fogalmazója szereti a hasonlatokat, s ezeket részben a földi életből, a történelemből, részben a földön kívüli kozmoszból veszi.

A földi életből származó hasonlatok között a legtöbb a perzsa múlt legenda világából való. Példák: *Farīdūn far* ('Feridún-i fenségű'), *Dārā darāyat* ('Dáreusz-i bölcsességű'), *Nūširvān 'adālat* ('Núsirván-i igazságosságú'), *Husrav-i zamīn u zamān* ('az idő és tér Hüsrev-je'), *Rustam-saġā'at* ('Ruszem-i vitézségű'). Jó baráti uralkodó társakat a fethnāme szívesen hasonlít Salamon királyhoz (*Sulaymān-mišāl* 'olyan mint Salamon', *Sulaymān-i makān* 'kora Salamonja'), és Salamon király vezéréhez, Ászafhoz (*Āšaf-ray* 'éles eszű, mint Ászaf'), és Nagy Sándorhoz (*Sikandar-šavkat* 'hatalmas, mint Nagy Sándor', *Sikandar-i qīrān* 'korának Nagy Sándora', *Sikandar-dar* 'olyan fenséges, mint Nagy Sándor'). A vatikáni levéltár nem fethnāme jellegű

királyi missziliseiben ilyen jelzőket is találtam: *hikmat-pižūh* 'tudománykereső', *Aristo-āyīn* 'aristotelesi magatartású', *Filātūn-qarīn* 'Plato társa', ezeket nyilván a pápa szellemi jellegű szerepére vonatkoztatta az irat szerkesztője.

Egyes hasonlatait az állatvilágból veszi, ezek között az élen az állatok királya, az oroszlán áll. A *šir* a vitézség jelzője (jobb lábában görbe végű kardot tartva ma is ott áll a perzsa címerben, mint szelíd főalak a tűző nap előtt), gyakran ebben a kapcsolatban fordul elő: *šir-i biše-i dilāverī* „a hősiesség őserdejének oroszlánja”; e frázis szokásos parallelája: *nahang-i baḥr-i bahādīrī* „a bahádírság tengerének krokodilusa” (a *bahādīrī* szó értelmére a magyarban is, az oroszban is könnyű dolog pontos megfelelőt találni). Az oroszlánnak és krokodilusnak jellemzett vitézek úgy rohantak az ütközetbe, mint a csata fényétől bódult lepke (*parvāna-šifat šifā*), mint a küzdelem tüzetől tébolyba esett szalamander (*samandar-āsū āšūfta*), s az ellenség úgy szétfutott, ahogy a megugrott szamár (*ḥomr-i mustanfīrat*) az oroszlán elől. Hasonló ellentétben szokott állni a keleti csodamadár, a *humā* és az '*anqa*, a fethnâme kibocsájtója oldalán, a „démon” (*ifrit*) és „hitvány féreg” (*aqrab*, többesszámban '*aqārib*, pl. *aqārib-i āqārib-šīār* 'féregszerűen hitvány rokonok') az ellenség jellemzésére. Az egri fethnâme az egri vár tornyát is e csodamadarak repülésével határozza meg: az a torony olyan magas, hogy amikor a *humā* körülrepüli, szárnyait rémültében összehúzza, és amikor az '*anqa* körülrepüli, reszketve tollát hullatja. Minden fethnámében szerepet kap a csalogány, amint a béke és boldogság rózsaligetében, szökőkutak és víztartó medencék között dalát zengi; egyszer nálunk ismertebb arab – török néven mint *būbūl* csicsereg, máskor perzsa néven mint *hazār dāstān* ('ezer ének énekese') csattog, ismét máskor, másik arab néven mint '*andalīb* zengi andalító énekét. A perzsa fráziscsoportok, perzsa mondai elemek és versek, részben remekírók szállingó versei, részben házi készítmények tehát másféle színt adnak a fethnâme stílusához, s a Korán-idézetekkel együtt motiválják a tényeket és hirdetik uruk dicsőségét.

A földön túl létező világból, a kozmoszból vett hasonlatok leggazdagabb alkalmazási helye az irat „feje”, a bemutatkozó és címző rész. Ez a rész több fethnáméről hiányzik (nagy örömük lesz a török levéltárosoknak, ha gazdag lymbusaikban egy-egy ilyen részt megtalálnak és helyére illesztnek), de a meglevő egy-kettőből és nem fethnâme jellegű felséges iratokból a hiányzó rész nyelvét és szövegét jól el tudjuk képzelni. A megeímzett külföldi felség hatalma és híre szerint rendkívül jeles ember (máskülönben nem is volna méltó arra, hogy fethnámét kapjon). A legmagasabb rangú címzéshez hozzátartozik a Naphoz és az éghez való hasonlítás; a címzett „fényes mint a Nap” (*Hōršīd-ḥāšmat*), „arca olyan, mint a Nap (*Hōršīd-liqā*), „fövege a Nap” (*Hōršīd-kulāh, āftāb kulāh*), „égi magasságú” (*falak-rifāt*), „égi rangú” (*falak-rubat*), „egeken fészkelő” (*falak-āšyān*), „égi fenségű” (*gardūn-šukūh*), „éghez

hasonló” (*samā-simā*), ő „az égtől megsegített” (*al-muayyad min as-samā*) stb. Továbbá hozzátartozik a holdhoz (*māh, qamar, badr*), a csillagokhoz, és az öt planétához való hasonlítás (azért csak öthöz, mert a geocentrumos világszemlélet korában a csillagászat csak öt bolygót ismert). Uzun Ḥasan kettős fethnáméjában így szól a levél idevonatkozó része: „A nagy felségűnek, a szultáni jelességűnek, az égi magasságúnak, aki fényes, mint a Nap (*Hōršid-ḥašmat*), magas, mint Szaturnusz (*Kayvān-rifʿat*), szép, mint Jupiter (*Muštarī-ṭalʿat*), bájos, mint Vénusz (*Nāhid-bahḡat*), okos, mint Merkur (*Utārid-fitnat*), lendületes, mint Mars (*Bahrām-šavlat*)” . . . Ezek a nagyszerű szavak idővel sok helyen alkalmazott stílusdíszítő, de embert nem jellemző jelzőkké sorvadtak, és hely és idő szerint kerültek adagolásra. Például Hüszejn sah (1694—1722) a 85 éves XII. Ince pápát a vatikáni levéltár nem fethnâme jellegű felséges misszilisében szintén úgy szólítja, hogy „lendületes, mint Mars, szép, mint Jupiter, bájos, mint Vénusz” stb.; a lengyel király, az angol király és a magyar pádisah viszont ez idő tájban hozzájuk intézett leveleikben egyet sem kapott e magas címek közül.

A kozmosz-testek idézésére a címezésen túl, a szövegben is sor kerül. Az ellenséges vezér gőgje a fethnâme szerint oly szertelen, hogy ő a Nap korongját is leszedné az égről, hogy a maga fejére tegye fővegenek. Ismételt használatra talált ez a kettős hasonlítás: az ellenséges sereg emberei korábban fegyelmezetten egy tömegben voltak, mint a Fiastyúk csillagai (*šurayyā-šifāt*), de az első támadásra széthullottak, és bódultan erre-arra téntferogtek, mint a halottkísérő lányok (*bīnāt an-naʿš*). Mind a két kép a csillagok közé visz; a Fiastyúk fogalma nem szorul magyarázatra, a „halottkísérő lányokon” a Göncölszékér tört rúdja csillagait kell érteni, ezek egyenetlen vonalukkal a halottkísérők bódultságát fejezik ki a Fiastyúk fegyelmezetten tömör népével szemben. A műnői, a fethnâme fogalmazója az egri vár méreteit is kozmoszi fogalmakkal adja meg; szeme se rebben, amikor azt mondja, hogy a várfal fundamentuma leér a „hal”-ig, a *semek*-ig (ez az a hal, melyen bizonyos korok kozmológiai felfogása szerint a föld nyugodott), tornyai pedig oly magasak, hogy felérnek a „Halakig”, a csillagképig: *min as-samak ilā as-simāk*.

A fethnámében sok a párhuzam, egy fajta parallela, két vagy több szó összekapcsolása, amelyek között jelentésrokonság vagy ellentét, s egyben rím és asszonancia van. Ennek egy egyszerű példája: *muqābala u muqātala* „harc és háború”, a forrásul szolgáló szövegezésben így tovább fejlesztve: *ba muqābala bar āmada ba muqātala dar āmadand*; körülbelül így fordítható: „mértőzésre készültek és öldöklésbe keveredtek”; egy másik példája: *zalzala és galgala*, környezetével együtt: *az šadā-i ān zalzala dar kūh va galgala dar baḥr uftād*: „a dörgés (ti. az ágyúk dörgése) rengésbe rázta a hegyeket és háborgásba hozta a vizeket” (vagy talán így: „az ágyúdörgéstől döngött a föld és bömbölt a tengerből”). Egy további példa: *aqdāh-i afrāh az rāḥ-i altāf i yazdānī pur*; ez a kifejezés röviden ezt jelenti: „Yazdān minden kíván-

ságunkat teljesítette” (feleslegesen magyarázom, hogy *Yazdān* azt jelenti: 'Isten'), de szorosabban a szöveg szavaival fordítva így hangzik: „az öröm serlege a yazdāni kegy nektárjával van tele”. Ennek a verses prózának egy további példája ez a hálálkodás: *marāsim-i ḥamdī-i mustaḡlib-i istidāmat-i daulat-i abadī, ve lavāzim-i šukrī-i mustahdis-i istiqāmat-i saltanat-i sarmadī iqdām minūmāyīm*, fordítása pedig: „előterjesztjük a hálaadás formuláit, amelyek levonzzák az örök életre hivatott uralom erősségét, és a köszönet szavait, amelyek előidézik a végtelen életű kormányzat szilárdságát”. Végül — utolsónak — idézem a következőt: *šavāgil-i šavā'il-i nār-i zu'lm u ḡalāl ba-tasalsul-i silsāl-i zu'āl-i afzāl-i ḥazrat-i zū-l-ḡalāl muntafī gašt*; ez a frázis egyszerű szavakkal azt jelenti, hogy „a lázadás tüze elfojtatott”, kötöttebb fordításban: „a tirannusok és tévelygők tüzének széthulló szikrái a Felséges Úr (azaz Alláh) kegyelme kristályvizének szakadatlan szóródása következtében kialudtak”. Ebben a többszörös birtokviszonyban tizenegy szóban tizenöt *l* hang és tizenkét zizegő hang ismétlődik, és számos rím és alliteráció egymást éri vagy visszatérően jelentkezik. Szavak egyenes és átvitt értelme, szinonimák és hononimák, és ezek féltestvérei, hang és ritmus, rím és asszonancia, alliteráció és szótagszám együttesen adja e próza szépségét, úgyannyira, hogy az olvasó a fethnāme szavával „a csodálkozás ujját a szája sarkába dugni kénytelen”. Művész és műfordító után kiált ez a szöveg, mert ha értelm szerint egyszerűen fordítom, laposra kovácsolom minden szépségét, szó szerint fordítva pedig bombasztikus szótömeget árasztok szét belőle. Az arab nyelvű idézetek között főképp Flügel nagyszerű Concordanciái az arabban kevésbé járatosnak is lehetővé teszik az eligazodást, de a fethnāme stílusa oly messze visz a mohamedán szellemi élet és a perzsa stilisztika rengetegébe, hogy számos eset értelmi és zenei titkát mohamedán nevelődésű, perzsa és arab anyanyelvű kartársaim, Hekhamaneshi Keykhosrow és Abd ul-Mun'im Muhtār tárták fel előttem, nekik ez alkalommal is köszönetemet fejezem ki.

Ezek után úgy vélem, hogy módosítanom kell azt a színtelen meghatározást, hogy a fethnāme: „kancelláriai irat”, hogy „győzelmi jelentés”. Nem egészen ez, s ennél bizonyára több. A fethnāme nem irodai irat, hanem irodalmi írásmű, retorikai írásmű, a széppróza egy válfaja. Nem győzelmi jelentés, nem is próza, hanem prózában írott győzelmi ének; Korán-idézeteivel és arab imáival alkalmas arra, hogy templomi szószékről a jövő életre készülőkön szóljon, ahogy az baráti fejedelmek országaiban történt, perzsa verseivel arra, hogy a múlton merengő, jövőn töprengő laikusokhoz szóljon, akiknek, szintén csak baráti fejedelmek országában, piaci sokadalmakon és bormérő boltokban olvasta azt fel a kikiáltó. Nem hivatalos nyelven szóló diplomáciai jegyzék, hanem bibliák és époszok nyelvén szárnyaló propaganda irat; kiáltvány, nem a címzetthez, hanem „Mindenkire”. Megérthette a hívó ember, mert az iszlám vitézeiről így szoktak megemlékezni, és rezonálhatott rá a versismerő ember, mert nagy hősookról költők így szoktak énekelni.

Uzun Hasan kettős fethnāméja az iszlám vitézeiről így emlékezik, hősről így énekel.

Sajnálom, hogy írójának a nevét nem tudom megmondani.

*

A fethnāme stílusa török történelmi források olvasói számára nem idegen, a perzsa stílus sok apró gyöngyszeme török történelmi forrásokban is előfordul. A fethnāme sok képe és hasonlata, frázisai és gondolatsorai, majd perzsa és arab szavakkal, majd ezek török fordításával otthonosak a török történelmi és kancelláriai stílusban, sőt perzsa iratok közvetlen tanulmányozása alapján a török és perzsa kancelláriai eljárás kapcsolata, az iratok tartalmának szerkezeti rokonsága is mind világosabbá válik.

A perzsa és török történelmi művek és iratok e köztudomású kapcsolata néhány olyan példát kívánok felhozni, amelyek forrása a tárgyalt fethnāmékban világosan felismerhető.

Uzun Hasan a gürğistāni fethnāmében azzal tisztelte meg II. Mehmed szultánt, hogy őt „Alláh prófétája névrokonának” (*semi-i nebi-i Allāh*) nevezte, s másfél századdal később III. Mehmed szultán egyéni kiválóságát e szultán udvara azzal kívánta dokumentálni, hogy ezt a szultánt Mehmednek hívják, ugyanúgy, ahogy Bizánc megvívóját is hívják; III. Mehmed tehát rendkívüli jelentőségű ember, aki a sors által nagy dolgokra van kiszemelve. Az akkori budai pasa, a nagyvezér fia, a tizenhat éves magyarországi török háború kitörése előtt, jóindulatúan vagy fenyegetődözve, a bécsi udvart külön is figyelmeztette erre a rendkívüli körülményre.¹⁸ — Uzun Hasan kettős fethnāméjában egy Korán-idézet azért volt különösen jelentős, mert az idézet betűi számértékének összege az ő győzelme évszámával azonos; és Sa‘ādeddīn, a nagy befolyású sejhülszlám, a kiváló stilizta és legolvasottabb török történetíró, I. Szelim szultán jellemzésére egy Korán-verset idéz, amely így szól: „Engedelmeskedjete Alláhnak, és engedelmeskedjete a prófétának és a hatalom birtokosának”,¹⁹ s ezt az általános jellegű tanítást vonatkoztatni tudja Szelimre, mert az idézet kronogrammája a Szelim fellépése évszámával azonos. Sa‘ādeddīn szerint ezek a szavak Szelim szultánt igazolják, „akinek hite van, hiszi ezt” (*kimki imāni var, tatar ani*),²⁰ s a próféta szavával látja igazolva a legfiatalabb testvér harcát a hatalomért, s a testvérek és azok fiai kiirtását. — Egy további példa: Ismeretes, hogy a perzsa történelmi szövegekben és iratokban tisztelettel említett személyek neve után egy arab nyelvű áldó formula (*du‘ā*) szokott állni, s hogy ezt a több szóból álló kifejezést a mondat

¹⁸ Veröffentlichung der Doktor-Hermann-Thorning-Gedächtniss-Stiftung, Kiel 1917, X. tábla.

¹⁹ Korán 16 : 92.

²⁰ Sa‘ādeddīn, isztambuli kiadás é. n., II. 222. 1.

egészében egyetlen szónak tekintve, végéhez ragot fűztek, pl. *pādisāh-i leh* — *ǧā'ala Allāh ta'alā 'avāqibuhu maqrūna b-il-ḥayr va al-riḏvān-rā* (ba'ad ez izhār-i marāsim-i muḥabbat va dūstī) stb.: „a lengyel király — végződjék az élete jól és Alláh által megbocsátva — nak „(a barátság üdvözlő szavai után tudomására adjuk, hogy . . .)”. Ugyanezt a nyelvi sajáttságot megtaláljuk a törökben is: *vezirim . . . Ḥasan paša idāma Allāh ta'alā iǧlālahu-ya* : „Vezírem . . . Ḥasan paša — tegye a felséges Alláh tartóssá az emelkedését — nak”. A frázis a törökben is egyetlen szóként áll, és végéhez ragot vagy névutót kap. — Az a hasonlat, hogy az ellenség a fetĥnāme kibocsátójának első támadására úgy futásnak eredt, mint a megugrasztott számár az oroszlán elől, és számos hasonló, török szövegekben bizonyos korokban szinte közhely, s a XV. századi perzsa nyelvű fetĥnāmék ismeretében a XVI. század végéről való egri fetĥnāme úgy tűnik, mint egy idősebb perzsa írásmű fordítása.

Frázisok, nyelvtani és szerkezeti formák, sőt gondolatok is, amelyek régebben megvoltak a perzsában, meghonosodtak a törökben. A perzsa fetĥnāmék és hasonló írások tehát régi öreg tanítómesterei voltak a török stilisztáknak, és a török stiliszták nagy tanítványai voltak perzsa nyelven író elődeiknek. Feridūn a XVI. század végén azért állította össze a „Szultánok iratait” — a XV. század végéig nagyobb részben perzsa nyelvű iratokból —, hogy a török cancellistáknak mintát szolgáltatasson.

Kérdés, hogy hogyan állította össze ezeket az iratokat?

Feridūn szövegeit az utolsó emberöltőben több súlyos kritika érte. Először bebizonyítást nyert, hogy egyes iratok, amelyek Feridūn gyűjteményében bennfoglaltatnak, tudatos hamisítványok, s miután nagysokára előkerült az első olyan irat eredetije, ti. a várnai fetĥnāme, amelynek a szövege a Feridūn gyűjteményében is közölve van, kiderült, hogy ez a szöveg az eredeti irat szövegétől nagyon sok helyen eltér.

Felmerül tehát a kérdés, hogy Feridūn gyűjtése hogyan viszonylik a fentiekben tárgyalt, fényképi másolatban ismert fetĥnāmék szövegéhez; hogy ezek a szövegek megvannak-e nála, és ha igen, milyen formában.

E fetĥnāmék közül Feridūn gyűjteménye egyet sem közöl. Nem közli, és nyilván nem ismeri sem az 1415. évi moldvai, sem az 1470. évi cigribuzi fetĥnāmét, sem azt, amelyet II. Mehmed szultán az 1473. évben Uzun Ḥasan felett kivívott győzelméről adott ki, noha mind a három irat Oszmán-házi szultán győzelméről szól, és tárgyánál és stílusánál fogva egyaránt beletartoznék Feridūn gyűjtése körébe. Ugyancsak nem ismeri Uzun Ḥasan gürġistāni fetĥnāméjét. (Az egri fetĥnāme nem kereshető a Feridūn szövegei között, mert ez Feridūn halála után készült, és csak későbbi gyűjtők munkájából került bele — felére csonkítva — a Feridūn-féle gyűjteménybe.)

Feridūn a tárgyalt fetĥnāmék közül egyedül Uzun Ḥasan kettős fetĥnāméjét ismerte, eredetiben vagy valamilyen másolatában. Az iratot felvette gyűjteményébe, de nagyon különös módon, a következőképpen:

Uzun Ḥasannak a Ḥasan ‘Alī feletti győzelméről közöl egy fethnāmét (268. l.),²¹ s egy továbbit Uzun Ḥasannak az Abū Sa‘īd feletti győzelméről (271. l.), mindkettőnek a címében feltüntetve, hogy azokat Uzun Ḥasan dicsekedve, mintegy kérkedve (*mubāḥāt-gūne*) írta II. Mehmed szultánhoz. Mind a két szöveg lehetetlenül rövid szöveg, amilyent nem vállalna sem a kibocsátó, sem a címzett, és nem más, mint a kettős fethnāme egy-egy szakaszának önkényes átvétele, egy-egy bevezetéssel és befejezéssel külön-külön megfejelve. Közöl továbbá egy harmadik és negyedik szöveget is (276. és 278—279. l.) Ğem herceghez Kasztamuniba, és a birodalom székhelyére, Uzun Ḥasan felett kivívott győzelméről. Ez a két irat hosszú szakaszokban azonos Uzun Ḥasan kettős fethnāméjének második szakaszával.

Feridūn tehát azt a szöveget, amellyel Uzun Ḥasan a maga sikerét II. Mehmed szultánnal közölte, részekre osztotta, és részben II. Mehmed szájába adva, II. Mehmed szultán magasztalására használta.

Fethnāmék szerkesztőitől nem kell feltétlenül eredeti szerkesztésű iratokat várnunk. Íróik „kiírták” és kiírhatták egymást és elődeiket. Mint a kettős fethnāme szövegének közlése során fel fogjuk hívni arra a figyelmet, Uzun Ḥasan e fethnāméjének egy szakasza is az 1415. évi bogdáni fethnāme elemeinek átvételével készült. II. Mehmed szultánnak Uzun Ḥasan feletti győzelmének a fethnāméját azonban hosszabb töredékben ismerjük, és tudjuk, hogy ez az irat Uzun Ḥasan kettős fethnāméjától és a Feridūn által II. Mehmed nevére küldött fethnāmétől lényegesen különbözik; az irat fényképe megvan, és más, mint amit Feridūn a II. Mehmed iratának mond. Nyilvánvaló, hogy itt egy irodalmi hamisítással van dolgunk, s ez a hamisítás megint Feridūnt terheli.

Ez a tény újabb bizonyíték arra, hogy Feridūn történelmi forrásként nem használható, és újabb figyelmeztetés, hogy nagyobb fontosságot tulajdonítsunk iratos forrásainknak, ha ilyeneket levéltárainkban lelhetünk.

A következőkben közöljük Uzun Ḥasan kettős fethnāméjének fényképi hasonmását, perzsa szövegét, és magyar fordítását.

²¹ A lapszámok a Münše‘at 1264. (1848.) évi első kiadására vonatkoznak.

Uzun Hasan kettős fethnāmēja

(1868. ápr. 1.)

[1] و بعد^{a)} بعالی حضرت سلطنت منقبت فلكرتبت خورشید حشمت کیوان رفعت مشتری طلعت ناهید بهجت عطارد فطنت بهرام صولت قمر خلافت معدلت شعار مکرمت دثار عدالت پناه [2] نصف دستکاه سلطان اعظم کامکار ملجاء سلاطین ذواقندار شاهسوار مضمار عدل و احسان اعدل و اکل خیاسره زمین و زمان^{a)} السلطانی الاعظمی الاعدلی الاکرمی [3] مولی ملوک العرب و العجم رافع اولیة الدین المیین فی العالم حضرت سلطان الغزات و المجاهدین^{a)} مهد الله تعالی قواعد ملکه و سلطانه و شید معاهد عدله و احسانه [4] قوافل ضراعاتی که هبوب رواج نسایمش ریاحین محبت و اخلاص در لالهزار موذت و اختصاص برویاند و رسائل تحیتی که ورود فوایح شمایمش غنچه مراد و وداد در چمن محبت [5] و اتحاد بشکفاند معروض و مرفوع داشته دعائم ارکان هواداری و دعاکوئی و قوایم بنیان دولتخواهی و ثناجویی مستقیم کردانیده همگی جوامع همت و جمالی بواعث نهمت بر انتظام امور دولت و سلطنت [6] و التیام أسباب اهت و خلافت مصرف و بنیل حصول و وصول ادراک شرف مواصلت مشغوف تعارج بمدارج هاء ان امنيّة باحسن وجوه مقدر باد هذا بر رای غرای [7] صوابنمای مخفی و مستبهم نماید که در بدو فطرت که کاتبان قدرت و منشیان مشیت بقلم ارادت رقم سعادت بر چهره خلافت بنی ادم بتعظیم فی احسن تقویم^{a)} ترقیم می فرمودند منشور میسور دولت مبین [8] بطغرای غرای انا فتحنا لك فتحاً مبيناً^{a)} موشح و مثال آمال وامانی را بتوقع رفیع نصر من الله و فتح قریب^{b)} مرشح نمودند و ملهم وحی ربّانی در آیات بیّنات قرآنی [9] در کنوز

Az eredeti szöveg jegyzeteit a szöveg sorszámának a száma alatt, a sorokon belül betűvel jelezve adom.

¹ a) Ez a kifejezés: و بعد átmenet kifejezése a szöveg új szakaszába (*fasl el-hitāb*).

² a) A خياسره szokatlan többes.

³ a) Ez a frázis az első sor mellett a margón áll. Ide olvasandó. A sorban üresen hagyott hely arra figyelmeztet, hogy egy ide illő kiegészítést a margón kell keresni.

⁷ a) Vö. Korán 95 : 4.

⁸ a) Korán 48 : 1. b) Korán 61 : 13.

[1] Ezek után [a következőket kívánjuk közölni]:

A nagy felségűnek, a szultáni rangúnak, az égi magasságúnak, aki fényes, mint a Nap, magas, mint Szaturnusz, szép, mint Jupiter, bájos, mint Vénusz, okos, mint Merkúr, lendületes, mint Mars, aki a kalifátus Holdja; akinek alsó ruhája az igazságkeresés, felső ruhája a kegyesség, aki az igazság oltalmazója, [2] a méltányosság otthona; a nagy szultánnak, aki minden vágyát elérte, aki a nagyhatalmú szultánok menedékhelye, az igazságosság és kegyesség versenyterének első lovasa, az idő és tér királyai között nagyon igazságos és nagyon tökéletes; a legnagyobb, a legigazságosabb és legkegyesebb szultánnak,¹ [3] aki az arab és nem arab királyok királya, az egyedül igaz hit zászlainak a világban magasan lobogtatója, őfelségének, a gázik és mügáhidok szultánjának — a felséges Alláh szilárdítsa hatalma és uralma alapjait, és erősítse igazságossága és kegyessége kötelmeit! [4] — a hódolat karavánjait — amelyek szellői illatának odaáramlása a barátság és bensőség bazsalikomját a készség és kedvesség kertjében megnöveszti, és a jókívánatok sorozatait, amelynek illata szellőinek lengedezése a jóakarát és szeretet bimbóját a barátság és [5] megértés pázsitjában pattanásba hozza — átnyújtván és előterjesztvén, a hűség és hódolat pillérei támfalának és az üdvözlés és magasztalás alapzata fundamentomának a megszilárdítása után az igyekezet minden summája és a vágyak minden porcikája az állam és a hatalom ügyeinek rendezésére [6] és az uralom és a kalifátus erőinek összeforrasztására irányul.² A baráti kapcsolatok magasztos elérése után epedve, az eljutás a Vágyak Csodamadara magasságához bárcsak a legszebb formában tudna megvalósulni!³

[7] Ragyogó, és a helyes irányt mutató agya előtt nem titok és nem homályos, hogy a dolgok kezdetén, amikor a Végzet íródeákjai és az Akarat híradói az isteni Végzés vésőjével a nagy jövő vonásait az emberi nem kalifátusa arcára — hódolva a kinyilatkoztatásnak: „a legszebb formában”⁴ — rárajzolták, a fényes életpálya szerencsés diplomáját⁵ [8] ezzel a dicső szóval díszítették: „Mi fényes győzelmeket adományoztunk Neked”⁶ és a vágyakra és tervekre vonatkozó végzést,⁷ ezzel a magas pecséttel ékesítették: „A győzelem Alláhtól van, és a diadal közel van”; és az isteni sugalmazás tolmácsa

¹ A szultán nincs megnevezve, az irat kelte (évszám nélkül) ramazán hó 8-a (a 872. évben: 1468. ápr. 1.). Mint a tartalomtól kivehető, Uzun Hasan (1454–1477) ezt a győzelmi jelentést rivalisához, az akkori Oszmán-házi szultánhoz, II. Mehmedhez (1451–1481) intézte.

² Ti. a mi államunk és hatalmunk erőinek az összeforrasztására. A fetĥnâme itt Uzun Hasan állama és hatalma erőire gondol.

³ Uzun Hasan itt azt az óhaját fejezi ki, hogy levele bárcsak el tudna jutni a címzetthez.

⁴ Vonatkoztatás a Korán 95 : 4 versére, amely azt mondja, hogy „mi a legszebb formában teremtettük az embert”.

⁵ Ti. „az én diplomámat, az én sorsomat” (Uzun Hasan diplomáját, sorsát).

⁶ Korán 48 : 1. A mai isztanbuli egyetem (a szultánok korában fővezérség és hadügyminisztérium épülete) díszes bejárójának jobb oldali kapuja fölött ma is olvasható ez a felirat.

⁷ Ti. az Uzun Hasan vágyaira és terveire vonatkozó isteni végzést.

رموز حروف که مفتوح کلام اسمانیست آنفاذ نفاذ ان موعود داشته از بدایت آیات دولت و سرایت امارات سلطنت یوماً فیوماً أبواب نصرت و فرصت بر چهره سعادتمنقبت می کشود [10] تا بمقتضی کلام مبین سیغلبون فی بضع سنین^a بتأیید فحوی زهراء و ینصرك الله نصرأ عزیزاً^b ۸۷۲^c که موافق تاریخ فتح همایون و مطابق تاریخ روزنامهچه عهد و دولت [11] روزافزون است شمس شارقه وعده کریمه از اوج برج سمآء خلافت طالع و أنوار اقطار مطالب و مارب فی مشارق الأرض و المغرب لامع کشت [12] و أنکار أسرار ان الأرض لله یورثها من یشآء من عباده^a که در سرادقات غیب بلاریب مستور بود بر وجنات صفحات دولت نقاب حجاب از چهره کشود و معنی و الله یؤتی ملکه من یشآء^b [13] باحسن صورتی فرج نمود و الحمد لله الذی صدق وعده و نصر عبده و اعز جنده و هزم الاحزاب وحده حمداً لا یمکن احصاوه وفده بعد وفده^a [14] و اکنون بمیامن مواهب توفیقات فضل و محبت مواجب تاییدات فیض نامتناهی قواعد ارکان دولت در غایه احکام و تعاهد بنیان سلطنت در نهایت انتظام متمصخ سعادتموکللی ارکان خلافت [15] شکفته و متبسم و هر سحر نجائب عندلیبی از هزار دستان بستان سلطنت در گلستان حشمت مترنم نهال امان و امانی در ریاض مترعه الحیاض رفعت و کامرانی ناصر و نامی و ازهار اشجار دولتیاری را صیانت ایزدی [16] در جویبار حدایق کامکاری ناظر و حامی و أقداح افراح از راح الطاف یزدانی پر و هذا من فضل ربی لیبولنی ا اشکر أم اکفر^a لاجرم در ازآء این نعم وافر و الاء متکاتره بمقتضی [17] الشکر یرستحق المزید مراسم حمدی مستجلب استدامت دولت ابدی و لوازم شکری مستحدث استقامت سلطنت سرمدی اقدام می نمایند

^{10 a}) Korán 30 : 2. A kifejezés „néhány éven belül” (ضم) szava alatt a ۸۷۲ (872) évszám áll, ez az év (1467–1468) volt Uzun Hasan győzelmes éve. ^b) Korán 48 : 3. Az áyet betűinek számértéke: 872. ^c) a ۸۷۲ (872) évszám a frázis نصرأ szava alatt áll.

^{12 a}) Korán 7 : 125. ^b) Korán 2 : 248.

^{13 a}) Ünnepi ima, az ünnep előtti nap reggelén mondják, Medina védelme emlékére.

^{16 a}) Korán 27 : 40.

^{17 a}) A négy soros vers a 2. és 4. sor vége változásával megvan a bogdáni fetĥnā-móban (4. sor), és más fetĥnāmék szövegéből is ismeretes (Feridün I., 177. l.); mohamedán imaszöveg.

a Korán világos szavaiban, [9] az Irás rejtelmes igéi kincsestárában,⁸ amely az égi szózat kulcsa, ama ígéretet⁹ valóra váltva, a győzelem és diadal kapuit a hatalom első megnyilvánulásától és a szultánság ereje kiterjedésétől kezdve nap nap után feltárta a dicsőséggel fémjelzett arc előtt.¹⁰ [10] Ama fényes igének megfelelően, hogy „néhány éven belül diadalt fognak aratni”,¹¹ erősítve a ragyogó tartalmú szózáttal: „És Alláh téged hatalmas segítséggel segíteni fog”,¹² amely pontosan jelöli a felséges győzelem évét és azonos a napról napra dicsőbbé vált uralom mai dátumával, [11] [Alláh] kegyes ígéretének tündöklő napjai a kalifátus égboltján feltűntek és a kívánságok és vágyak fényes holdjai napkelet és napnyugat tájain felragyogtak, [12] és e misztérium titkát: „Lám a föld Alláhé, ő annak adja azt szolgálai közül örökségül, akinek akarja”, — amely a kétségtelenül levő másvilág leple alatt rejtve volt — a hatalom horizontja előtt¹³ mint a függöny leplét az arc elől elvonta, és ennek az igének a valósága: „Alláh annak adja a királyságát, akinek akarja” [13] a legkedvezőbb formában feltárult. „Hála legyen Alláhnak, aki megtartja, amit ígért, aki segíti szolgálait, emeli seregét, és az ellenséges sereget megveri egymaga”. „Nem lehet megszámolni a köszönetet [Alláhnak], az egymás után érkező küldöttségek száma miatt”.

[14] Mostanában a tökély és szeretet bőséges adományai segítségével és a kegyelem szakadatlan áramlása által a birodalom pillérei alapja rendkívül erős, a szultánság fundamentuma kötő anyaga teljesen a helyén van, és a kalifátus főembereinek Alláhban való bizalma teljes erejében van, [15] és a boldogság kertjének legszebb hangú csalogányai a fenség rózsaligetében minden hajnalban éneküket csattogják, s a bizakodás és biztonság fácskája a nagyság és boldogság szökőkutakkal teli kertjében nő és erősödik, a dicsőség fái virágait [16] a valóra vált vágyak kertjei lankáin az isteni oltalom ápolja és élteni, és az öröm serlegei az isteni kegyelem nektárjával vannak teli.¹⁴ „És ez az én Uram kegyelme, hogy engem próbára tegyen, hogy vajjon hálás vagyok-e, avagy hálátlan”.

Természetes, hogy bőséges adományai viszonzásául és gyakori kegyelme ellenében, megfelelően e mondásnak: [17] „Még többet kell hálálkodnunk”, elrebegjük a hála formuláit, mert ezek adják az örök életre hivatott hatalom szilárdságát, és a köszönet szavait, mert ezek a tartós uralom biztonságát:

⁸ Ti. a Koránban.

⁹ Ti. hogy ellenségein győzni fog.

¹⁰ Azaz: Uzun Hasan uralkodása kezdetétől sikerekhez segítette.

¹¹ Korán 30 : 2. Így szólt Mohamed jóslata, híveinek a bizanciak ellen indított első támadásuk kudarca után közeli győzelmet helyezve kilátásba; a jóslat vonatkozatható volt Uzun Hasanra is, mert ennek korábbi harcai sikertelenek voltak.

¹² Korán 48 : 3. Az áyet arab szövege betűinek számértéke összesen szintén a 872-es számot, a győzelem dátumát adja. Fentebb a 6. jegyzetben jelzett bejáró bal oldali kapuja felett ma is olvasható ez a Korán-vers.

¹³ Ti. Uzun Hasan hatalma horizontja előtt.

¹⁴ Uzun Hasan hatalma tehát megszilárdult.

فُحْمَدًا لَهُ ثُمَّ حَمْدًا لَهُ^a
 عَلَى مَا هَدَانَا لَشُكْرِ التَّعْمِ
 [18] وَ شُكْرًا لَهُ ثُمَّ شُكْرًا لَهُ
 عَلَى مَا كَسَانَا رِذَاءَ الْكَرَمِ

مقصود از ترکیب این کلمات و تشبیب این مقدمات آنکه بعد از دفع و قلع قع جهانشاه میرزا هر آن و احیان [19] از سگان و مقیان آذربایجان صانها الله تعالی عن الخذیان شکایت أفعال بدع شنیعه و رکات أقوال مستبدع وضعه^a حسن علی می رسید و در مشام مستام روزکار زمایم شمایم دمایم او می ورزید [20] بانکه عنان اطاعت بقبضه ارادت شیطان داده و از جاده راستی و عدالت براه طغیان افتاده و سائر ایام ولیالی بر طریقه هر لاوبالی بسرور و مباهی و فُجور و ملاهی أنتعاش می نماید [21] و از وعید و من لم یحکم بما انزل الله فاولیک هم الکافرون^a بعید مانده بجاده صلاح و فلاح در نمی آید حتی که بکرات و مرات بارث پدر خود طریق فسق و فساد بنیاد نهاد و تعمیر و ترتیب [22] کلبسیا جا بر داشته بتخریب و تتریب ان رخصت نداد و بیچارگان بادیهء ظلم و عنا و سرکشکان بیابان رنج و فنا و قناربا کویان أستغاثت جویان و براه أستعانت پویان بودند [23] و زبان چنان بتخصیص بایه هل لنا من حیض^a می کشودند هر آینه بمقتضی من نفس عن مومن کربه^a من کرب الدنیا نفس الله عنه کربه^a من کرب یوم القیمه^b اعانت دردمند و اعانت مظلوم مستمندرا اطاعت امر خداوند دانسته [24] بعد أستجازه الله تعالی و أستخاریه بطالی که تولا کند بدو تقویم عنان عزیمت و ازمه نهضت جهت تسخیر ممالک بدان صوب معطوف کشت و چون خوی مخیم خیام عظمت و جلال [25] و معسکر رجال انجم مثال شد حسن علی که جمعی کثیر و جمعی غفیر آراسنه و بداعیه مقابله و مقاومه برخاسته بود از منهیان عالم غیب کوش دل آن غافل نداء قل جاء الحق [26] و ذهق الباطل^a اصفا نمود و خوی خوف و هراس بر جبین آن ناسپاس نشست و معنی سپهزم

¹⁹ a) Talán فظعه ?

²¹ a) Korán 5 : 49.

²³ a) Korán 50 : 35. b) Mohamedán imaszöveg.

²⁶ a) Korán 17 : 83. b) Korán 54 : 45. Az áyet előfordul Feridünnál is (I. 240. l.).

És dicsőség, földicsőség öneki,
 Mert előttünk szép jövőnket feltárja
 [18] Szüntelen és örök hála öneki,
 Mert fölöttünk szétterjesztve palástja.

Ez a levél és e hódoló bevezetés azon alkalommal készült, hogy Ğihānšāh mirza leverése és megsemmisítése után¹⁵ [19] Ązerbāyġān lakosaitól — a felséges Allāh óvja őket a bajoktól — szüntelenül és untalanul panaszok jöttek Hasan ‘Alī szörnyű viselkedéséről és bűnös újtó kijelentései keménységéről, és a tiszteletre méltó érzékszervhez [?] elhatolt hitványságának bántó szaga, [20] mert [ő] az engedelmeskedés gyeplőjét a sátán akarata kezére adván, a helyes és igaz útról a lázadás útjára lépett, és közönyös emberek módjára éjjel nappal vígadozásban és mulatozásban, dőzsölésben és dorbézolásban fecserli életét, [21] és nem figyelve az intésre: „És aki nem alkalmazkodik ahhoz, amit Allāh a földre lebocsátott, mind hitetlen az”, nem tér a helyes és igaz útra. Úgyannyira, hogy mint atyja örököse, az eretnekséget és ellenségeskedést ismételten szította és a keresztény templomok javítását és berendezését [22] szorgalmazva, lerombolásukra és porba döntésükre engedélyt nem adott, és a siralmak és szenvedések sivatagja szegényei, a bajok és pusztulás pusztái tévelygői, és a *qanaribnā*-t¹⁶ recitálók, oltalmat keresve és a menekülés útján futva [23] az āyet szellemében ezeket az igéket ismételték: „Van-e számunkra menekülés?”

Ahogy ezekben az igékben is írva van: „Aki megmenti az igazhívőket a világ bajai közül egy bajtól, megmenti azt Allāh a végítélet napja bajai közül egy bajtól”, a lesújtottak támogatását és a szegény elnyomottak oltalmazását mindenképpen Allāh parancsának tartva, [24] a felséges Allāhhoz való imádkozás és a végzettől osztályrészül adott sors megkérdezése után, az indulás gyeplője és a menet zablája, országa meghódítása végett, arra felé irányított. És amikor Hoy¹⁷ a nagyság és fenség sátortábora és a csillagsokaságú sereg táborozó helye lett, [25] Hasan ‘Alī, aki nagy seregeket és óriási tömegeket szerelt fel és készített elő harcra és ellenállásra, [eddig] arról nem tudva, a túlvilág tilalom hirdetőitől lelki füleivel csak ezt a szózatot hallotta: „Mondjad: győzött az igazság, [26] és pusztul a gázság”, és amikor a félelem és rettegés verejtéke e hálátlan tömeg arcát ellepte, és tudata lapján kirajzoló-

¹⁵ Ğihānšāh qara-qoyunlu fejedelem az Uzun Hasan elleni harcban a 871. (1466/67.) évben életét veszítette. Uzun Hasan ellenfele levágott fejét Abū Sa‘idhoz küldte, testét apja, Quara Jūsuf mellé temettette (Müncġġimbašī III. 162. l.). Ğihānšāh egyik fia volt Hasan ‘Alī. Abū Sa‘id, Timur szépunokája, Hasan ‘Alī által segítségül hívva, keveredett harcba Uzun Hasannal, és utóbb, 42 éves korában a 16 éves Yādigār által kivégeztetett.

¹⁶ A *qanaribnā* (قناریبنا) olyan összevonás, mint a *hamdala*, *havqala* stb. ebből a szózatból: قناریبنا نحن ابی ربنا, a három első szó kezdő betűiből és a ربنا szóból van összevonva; jelentése: „Tebenned bízunk Urunk”.

¹⁷ Város és kerület neve, Perzsia nyugati határán, az Urmia tótól északra; amikor oszmáni birtokban volt, gyakran idézték *Hoy sanġaq* néven.

الجمع و يولون الدبر^b بر لوح ضميرش نقش بست و کرد نکتہ از نکباء ذلت [27] بر چہرہ نا اميديش بيختند و کالہن المنفوش^a از يکديگر فرو ريختند و بعون عنايت ملك علام بی ضربت سنان و حسام شواغل شواغل نار ظلم و ظلال بتسلسل سلسال زلال [28] أفضال حضرت ذوالجلال منطقی کشت و جميع قلاع و بقاع و خزاین و دفاين خصوصاً اورتو و النجق و حوشت و ماکو و بايزيد و قہقہہ و روین کورد و کرخلق و وان و سارو قورغان [29] و ابنیک و ساير ولايات اذربايجان در قبضہ اقتدار و حوزه اختيار درآمد و معنی اورثکم ارضہم و اموالہم و ديارہم و اموالہم^a بظہور رسید و نسأءم وعدکم الله مغامہ کثیرہ تاخذونہا^b از مہب لطف آہی^c وزيد [30] و ہر کجا جگری سوخته از باب جور در اضطراب بود بزلال احسان سیراب کردانيديم و ہر خاطری کہ از سہام نواب مجروح مانده بود بمرہم انصاف بحال اندمال اورديم

در ان اثنا خواستيم کہ مژدہ اين فتح [31] مصحوب متبشّران أقبال بدان کعبہ امانی و قبلہ آمال اعلام نمايم کہ ملہمان افضال بمسامع جلال اسمعہا الله المسارّ و ابعدها عنها المضار^a رسانيدند کہ سلطان ابوسعيد ميرزا با مجموع فرزندان و امراء چغتايي و أعيان سمرقند و خراسان [32] لشکر از حدود ترکستان و اقصای ہندستان و خراسان و عراق و کرمان و کاشغر و بدخشان و کابل و سيستان و طبرستان و مازندران جمع کردہ متوجہ اين صوب شدہ و بسلطانيہ کہ سرحد عراق است [33] و حوالی ميانہ رسيدہ چون صورت اخلاص و انقياد و محبت و اتحاد در ميانہ حضرت خاقان سعيد اقام و سلطان شہيد أمير تيمور مؤکد بود بہماندستور لوازم اکرام و مراسم احترام از اتحاف [34] تحف و ارسال صحف و تضمين خطبہ و تعيين سگہ مرعی داشته مصحوب فرزند اعزّ اکرم و اميرزادہ اعظم نظامالدين مراد بيک کہ برادرزادہ اين دولتخواہ است فرستاديم جہت انکہ طريقہ و داد و اتحاد بر قانون

²⁷ a) Korán 101 : 4. b) Ez a frázis megvan a bogdáni fethnámében is (a 28. sorban).

²⁹ a) Korán 33 : 27. Az áyet megvan a bogdáni fethnámében (31. sor) is. b) Korán 48 : 20. Az áyet megvan a bogdáni fethnámében (32. sor) is. c) Ez a szó: الہی a 13. és 14. sor között a margóra is ki van vetítve.

³¹ a) A formula a margón áll, ide tartozik. — Ez az óvó frázis megvan a bogdáni fethnámében is (10. sor).

dott ennek a mondásnak a lényege: „Vereséget fog szenvedni az egész sereg és futni fognak”, és a gyalázat négy irányból jövő szele a bajok porát [27] az ő remény nélküli arcába csapdosta, és ők „mint a széttépett moly” szétszóródtak, a zsarnokság és tévelygés tüze a Mindenható Király segítő támogatásával lándzsák és kardok csapkodása nélkül, [28] a Felséges Úr áldásának mentő vize¹⁸ szakadatlan áramlásával kioltatott, és minden vára és minden tartománya, minden tudott és dugott kincse, névszerint Orinto, Alenġaq, Host, Maku, Bayazid, Qahqaha, Ruyin ġuder, Kerhānlip, Van, Sarī qurgan, [29] Ebnik,¹⁹ és Āzerbāyġān egyéb tartományai, hatalmunkba és birtokunkba kerültek. És beteljesedett az ige: „és ő nektek adja földjüket és otthonukat és holmijukat”. És e szózat szellője: „Alláh gazdag zsákmányt ígért nektek, és ti megkaptátok azt” az isteni kegyelem központjából felénk szállt, [30] és bárhol szenvedett valaki megbántott májjal az erőszak miatt, azt az adományok vizével gazdagon tartottuk, és minden szívet, amely a bajok nyilatól sebet kapott, a kegyelem kenetével behegesztettünk.

[31] Ekkoriban azt akartuk, hogy a győzelem örömhírét a siker hírvivői útján tudomására adjuk a vágyak Kába-templomának és a kívánságok iránymutató Qiblájának,²⁰ (amikor) a kegyes sugalmazottak a felséges fülekhöz — áldja Alláh azokat és óvja a bajoktól — eljuttatták azt a hírt, hogy Sulţān Abū Sa‘īd Mirza valamennyi fiával, a csagataj emirekkel és Samarqand és Horāsān főembereivel [32] Turkesztānból, Hindosztān messzi tájairól, Horāsānból, ‘Irāqból, Kirmānból, Kaşġārból, Bedahşānból, Kābulból, Sīstānból, Tabaristānból és Māzenderānból sereget gyűjtve erre felé indult, és Sulţāniyyehez²¹ érkezett, ami ‘Iraq határán és [33] Miyāna²² közelében van. Mivel apám, a szerencsés hāġān őfelsége és a boldogult Emir Timur szultán között az őszinteség és hűség, és a barátság és egyetértés viszonya szilárd volt, ezen az alapon a megbecsülés szabályaira és a tisztelet formaságaira figyelmet fordítunk, [34] ajándékokkal kedveskedünk neki, levelekkel felkerestük, hūtbé-jogát elismertük, pénzverési jogát érvényben tartottuk, s a kiváló jeles sarjat és nagy emir-zadet, Nizāmeddīn Murād biket, a ‘Ti jelen hívetek unoka-

¹⁸ A szövegben: *zulāl*.

¹⁹ A felsorolt helynevek nagyobb része Perzsia, Törökország és SSSR határvidékén fekszik. A közelebbről ismertek a következők: *Alenġaq* (ma: *Alinġa*) : Nahġuvān mellett Gulfa felé (vö. VI. MINORSKY, BSOS IX. 243. l.), de Tebriz környékén is volt ilyen nevű vár; *Bayazid*, a mai Törökország keleti végein, az Ararat közelében; a múltban török határvár volt; *Ebnik* : a Van-tótól északra, Bajburt tájékán, „Erzerum ve Ebnik ve Bajburt atrāfi” Müneġġimbaşı-nál I. 157. l.; *Maku* Perzsia határán, Bayazidtól északkeletre; *Van* : a Van-tó déli partjánál. Van és Bajburt volt a qara-qoyunlu türkmének települési helye.

²⁰ A *Kā’ba* tudvalevőleg az iszlám központi mekkai temploma, a *qibla* a mohamedán templomok falába beépített díszes kőtábla, ez a mekkai irányt mutatja, a-hívő imádkozás alatt erre felé fordul.

²¹ *Sulţāniyya* : az Ilhānok alatt (1300 körül) országközpont, Ulġāitu nagyszerű mauzóleumával (I. VI. MINORSKY cikkét az E. I. III. 593. l.), ma lehanyaglott város Perzsiában, Resttól körülbelül 150 km-nyire délnyugat felé.

²² *Miyāna* : város Tebriztől Rest felé, körülbelül a fele úton.

قدیم مستقیم مانده [35] مراجعت نماید قبول نمود و متوجه کشته باردبیل نزول نمود بعد از ان مرئضی اعظم محبتی اکرم قدوه آل طه و یسن^a زبده اولاد سید المرسلین کھف الحاجّ و الحرمین زائر العلیین الشریفین سید مرشد الدین علی که [36] از جمله مرشدان عصر و عابدان دهرست بہمان اُستدما فرستادیم و همچنان زبان ابا کشود و نمود کہ او بمقام خود بدیاریگر رود و اذربایجان کہ ابا عن جدّ موروئی ماست باز کزارد کہ ما در قراباغ قشلاق نماییم [37] و در اوان بہار کہ عساکر جرّار توجہ بجانب شام و روم و مصر خواهد نمود بعد از فتح آن ممالک عوض اذربایجان باو اُرزانی داریم ما جواب دادیم کہ میان ما و ایشان طریق محبت و مودت مؤکد است [38] و ان صورت در حق ایشان مستبعد میدانیم القصّہ چون ہواء نفس در دماغ جانش بدان تافتہ و بخار زخار طمعش طغیان یافتہ تمام بلاد خود گذاشتہ طمع بر ممالک ما کہ بضربت سنان آتش بار [39] کینہ کزار گرفته بودیم کماشتہ بود لاجرم بر مقتضی کلام حضرت مرئضی کہ اکثر مصارع العقول تحت بروق الأطماع^b در راہ انصاف درنیامد و قدم در جادّہء اعتدال نہاد

[40] چو تیرہ شود مردرا روزکار

ہمہ ان کند کش نیاید بکار

و با لشکری کہ اُندیشہ را در احاطہ آن حساب و شمار اُز دست رفتی و عقل را از ورود وفود ان قوت تقدیر زائل شدی [41] از اردبیل متوجہ مغانات کشت و بعزم رزم نشست و بعد از حفر حندق از شصت ہزار عربہ و جبہ

حصاری برآورد مانند کوه^a

ستادہ بہر جانبی صد کروه

[42] بہ لشکر تو کوپی کہ دریاء خون

بہ بسیاری از ریک دریا فرون

و اعتماد بر فعال اقوام و نصال^a سہام خود نمودہ از معنی انّ بنی عمک فیہم رماح^b

³⁹ a) Arab közmondás.

⁴¹ a) A négy soros vers megvan a bogdáni fetḥnāmében is (a 11. sorban).

⁴² a) Verses vonatkoztatás a két fél baráti kapcsolataira. A verssor előfordul Feridün szövegében is (I. 279. l.).

öccsét küldtük hozzá azzal a céllal, hogy a barátság és egyetértés útja a régi gyakorlatnak megfelelően továbbra is megmaradjon, [35] és ő visszavonuljon. Nem fogadta el, és tovább nyomulván, Ardabilnál²³ táborát ütött. Ezek után Alláh kedvencét, a jeles hívő embert, a Tā és Yasin²⁴ mintaképét, a legnagyobb próféta kiváló ivadékát, a hāgik és két nemes város menedékét, a két szent hely zarándokát,²⁵ Sayyid Muršideddīn ‘Alit, [36] aki korunk jeles jámbora és századunk híres hívője, küldtük hozzá ugyanazzal a kéréssel. Továbbra is ugyanúgy vonakodott és azt mondta, hogy ő a saját országába, Diyārbakirba megy, és Āzerbāygānt, amely a mi őseinktől örökölt országunk, nem bántja, hogy mi Qarabāgban²⁶ telelhessünk, [37] és kora tavasszal, amikor majd a vitéz hadakkal Šām, Rūm és Mišīr ellen nyomul, ezen országok elfoglalása után azokat Āzerbāygāntért cserébe neki adományozzuk. Mi azt feleltük, hogy köztünk a szívélyesség és barátság köteléke erős, [38] és csodálkozunk, hogy ő ilyesmit javasol. Egy szóval, amikor lelke agyában a rögeszme felduzzadt és a kapzsiság feltörő gőze magasra csapott, egész birodalmát oda hagyva, a mi országunkat kívánta meg, amelyet tüzet szóró, [39] bosszút álló lándzsák erejével mi hódítottunk meg. Természetes, hogy őjelességének, Alláh kedvencének szavai szerint „Az értelmet legtöbbször a kapzsiság ütése zavarja meg”, [s ezért] nem tért a helyes útra, és nem fékezte meg önmagát [:]

Ha az ember sorsa beborul
Amit csak tesz, teszi botorul,

és egy sereggel, amelynek a nagysága megjelölésére igyekvő kézből kihull a szám, és amelynek a felbecsülésére a csapatok áramlása miatt az agy képtelenné válik, [41] Ardabilból Muğānāt²⁷ felé indult, és küzdelemre készült, és miután táborárkot ásatott, hatvanezer hadi szekérrel és hadi szerrel

Várat csinált, óriásit mint egy hegy,
Védelmére volt vitéze ezeregy;
Látható volt: tengernyi vért megemészt,
Megszámlálni: akár a part fövényét,

és a feszülő ijjakban és a hegyes nyilakban bizakodva, nem tudott arról az

²³ *Ardabil* : város Perzsia északi határvidékén, a Kaspi tótól nyugatra, Resttől körülbelül 150 kmnyire északnyugat felé.

²⁴ Ismeretlen értékű betűk a 20 és 36. szúra elején, l. L. MASSIGNON cikkét az E. I., Ergänzungsband 273, 1. Ugyanabban az értelemben mint iratunkban fentebb, előfordul HERIBERT BUSSE: Untersuchungen zum islamischen Kanzleiwesen, 163. l., egy 1490-ből való kinevező okmányban.

²⁵ A „két szent hely”: a mekkai templom és Mohamed sírja Medinában.

²⁶ *Qara bāg* : füves sík vidék a Kaukázustól délre, az Arasz és a Kur folyók között, a perzsa határ felé.

²⁷ *Muğān*, *Muğānāt* : fátlan, vízszegény vidék az Arasz alsó folyásánál, nagyobb része a SSSR-hez, kisebb része Perzsiához tartozik. Timur is táborával többször itt telelt.

[43] غافل و مصدوقه و ظنوا انهم مانعتهم حصونهم^a اورا از اعجاز اینا تکونوا یدرکم الموت و لو کنتم فی بروج مشیده^b عاقل کردانید ما بدست توکل بر ذیل و من یتوکل علی الله فهو حسبه^c [44] متسبب کشته اعتماد بر کلام درر انتظام ارتضا انجام علیه التحیه و السلام^a من آبدی صفحته للحق ملک و من اعرض عن الحق هلك^b نمودیم و بر حسب امر دفع الصائل واجب بمقابله و مقاومه حزم جزم فرمودیم [45] و مدت چهار ماه از چهار طرف اردوی او عساکر جرّار غیر فرار راهها^a اورا قطع نموده از جباخانه و اسلحه و ارق و یراق آنچه از اولکاء او می آوردند بضر بشمیر می گرفتند و از لشکریان او [46] بقتل می رسانیدند چون او روز بروز آثار فتح و نصرت از ناصیه دولت و جبهه ما میدید و از زبان زمان فحوی و کم من فیه قلیل غلبت فیه کثیره باذن الله^a می شنید انکشت ندامت خاییدن گرفت [47] و بغیر تجلّد طریق ندانست و از احاطه دائره بلا چون نقطه در مقام خیرت و سرکردانی نماند و بتکلف پرکاروار پای مصابره میفشرد رای بر ان قرار داد که مراجعت نماید چون دو سه کوچ بازگشت [48] در آن حین امیر اعظم اسجع مفخر الأحرآء فی الانام جلالدین امیر بیک با معدودی بقراولی رفته بود چون قله ایشان معلوم نمودند سید مزید ارغون و محمد یار و سلطان ارغون [49] و شیخ درویش و پهلوان حسین دیوانه و سلطان علی ولد حسن علی و پسران علی شکر و علی بیک افاحری [?] با جمعی کثیر فرستاد که ایشانرا فریب داده از جوانب و اطراف درآیند و ایشانرا بکیرند

[50] زهی تصور باطل زهی خیال محال

عمل در تندرستی تندرستست

که در سستی همه تدبیر سستست

اتفاقا در آن^a حالت بحکم اهل الدّول ملهمون^b [51] با جمعی مخصوص از آب ارس گذشته بودیم که از قاید توفیق و قاصد تصدیق خبر محاربه ایشان رسید و کوش هوش

⁴³ a) Korán 59 : 2. Az áyet megvan a bogdáni fetĥnámében is (a 12. sorban).

b) Korán 4 : 80. c) Korán 65 : 3.

⁴⁴ a) Az üdvözlő frázis a lapszélen áll. b) Arab közmondás.

⁴⁵ a) Itt hiányzik a hamza (ى).

⁴⁶ a) Korán 2 : 250.

⁵⁰ a) Az szó felett és lejjebb néhány más helyen (انچه) az írástól eltérően kitétem a meddát.

⁵¹ a) Korán 8 : 64.

igéről, hogy „ezek nagybátyád fiai, és lándzsák vannak náluk”, [43] és, mint akire vonatkozik ez az ige: „És ők azt hitték, hogy váraik megfogják őket védeni”, képtelenek voltak megérteni azt az intelmet, hogy „Bárhol is lesztek, elér benneteket a halál, még ha magas toronyban is volnátok”.

Mi Alláhban bízva, és erőt merítve ebből az igéből: „Aki Alláhban bíz, annak Ő elég”, [44] bizodalmonkat Alláh kedvencének — áldás és üdvözlés szálljon feléje — gyöngysorra fűzött szavaiba helyeztük: „Aki sorsát az igazságra alapítja, uralomra jut, aki eltér az igazságtól, pusztulásba fut”, és megfelelően annak a mondásnak, hogy „a zsarnok elpusztításának ügye: kötelesség”, elszántuk magunkat a harcra és küzdelemre, [45] és négy hónapon át táborát négy oldalról [körül zártuk], a vitéz, meg nem futamodó katonák elvágták útjait, és mindazt, amit hadi eszközben, fegyverben és háborús szerben és számban országukból hoztak, a kard erejével elszedték, és seregéből [46] [sokat] megöltek. Amikor a győzelem és siker jeleit nap nap után a mi hatalmunk homlokán és a mi arcunkon látta, és az élet tanításától ezt a mondást hallotta: „Hogyan, hogy egy kis sereg egy nagy sereget legyőz Alláh segítségével?”, a megbánás ujját kezdte rágni, [47] és nem látott más lehetőséget, mint csellel élni, és nem maradt a tehetetlenség és kényszeredettség állapotában, mint a bajok körvonalában a pont, és szorultságában, mint a körző, lábát erősen neki feszítette. Elhatározta, hogy visszavonul. Amikor két-három napi utat visszafelé haladt, [48] a kiváló vitéz emír, a népek dicső emírje, Ğalāladdīn Emīr bīk néhány emberrel elment kikémlelésükre. Amikor [amazok] megtudták, hogy kevesen vannak, [Abū Sa‘īd] Sayyid Mazīd Arġūnt, Moĥammad Yārt, Sulṭān Arġūnt, [49] Šayh Darvišt, Pahluvān Ĥusain Divānét és Sulṭān ‘Alit, a Ĥasan ‘Alī fiat, és ‘Alī Šeker fiait és ‘Alī bīk Afāhirit (?)²⁸ egy nagy sereggel elküldte, hogy őket törbe csalva bekerítsék és elfogják. [50]

Dőre ábránd, báva gondolat!

Csak bátor kéz az, mi tette kész,

Reszketegje mindig félre néz.

Éppen akkor, azon ige értelmében, hogy „a királyok égi sugalmazásban részesülnek”, [51] egy külön csapattal átkelünk az Arasz vizén, amikor az isteni vezetés Alapozója és a támogatás Szándékolója útján, összeütközésük híre hozzánk érkezett, és az értelmes fül²⁹ igazoltnak hallotta ezt a mondást: „És

²⁸ A szereplő nevek közül több előfordul Müncġġimbašī-nál, isztambuli kiadás I. 153., 159. l. Többnek későbbi sorsára adatok találhatóak H. R. RÖEMER: Staatschreiben der Timuridenzeit, Wiesbaden 1952, 183, és köv. lapokon.

²⁹ Ti. Uzun Ĥasan maga.

مصدوقه وان يخذعوك فان حسبك الله هو الذى ايدك بنصره و بالمومنين^a شنيد
[52] و برحسب توجه حيث شئت فانك منصور^a

فتوح سوى يمين و سعود سوى يسار
زمانه زير ركاب و فلك به پيش عنان^b

بمقتضى بارك الله في سبتها و خميسها بروز پنجشنبه ثالث عشر [53] رجب المرجب
با فرزندان دولتيار و امراء كامكار و فرسان شجعان نصرت شعار كه هر يك شير
بيشه دلاورى و نهنك بحر بهادري و پروانه صفت شيفته شمع و غا و سمندر آسا
آشفته نار هيجا اند بجنود لا قبيل لهم^a توجه نموديم و چون [54] كوكب طليعه
شجعان قريب بيست سوار از افق آن صوب طلوع نمود مدلول ان يكن منكم
عشرون صابرون يغلبوا ماتين^a ظهور يافت و آن بيچارگان بصفه حُر مستنفره
فرت من قسورة جاي اقامت نديدند [55] و بكمود صخر حظه آلسيل من
علي^a از ان فراز بنشيب رميدند و سيد مزيد كه فريد و حبل الوريد سلطان ابو
سعيد بود با مجموع امرای چغاناتای و لشكري كه فرستاده بود [56] دستكير دولت
قاهره شدند روز شنبه ۱۴ كه سلطان ابوسعيد اين صورت مشاهده نمود و ماه
دولتش گرفته و اقبال سعادتش زوال پذيرفته و كوكب طالعش هبوط و وبال يافته
بود زبان انابت و استغفار [57] بفحوى ربنا اغفر ذنوبنا و اسرافنا في امرنا^a
كشود و شفعارا باجنحه ضراعت متطايير كردانیده مادر خودرا با سادات عراق و ساری
كه همراه او بودند فرستاد و وسایل امان بعنوان ابتهال [58] و ندامت أفعال بمسامع
جلال عرضه داد جواب داديم كه اكر درين قول راسخ قدم و صادق دم است عنان
توجه بصوب ملاقات ما معطوف نمايد تا بيك مسند نشينيم و يكر يكررا بينيم و آنچه
وظيفه كرم و محروت و طريقه سخاوت و فتوت باشد [59] با او بتقديم رسانيم
و اورا براق کرده روانه كردانيم قبل از حراجهت شفعا از منهيان عالم بالا جواب
الآن و قد عصيت من قبل و كنت من المفسدين^a شنيد و مضمون چند ما هنالك
مهرزوم من الاحزاب^b [60] رقم نا اميدى بر صفحه روزكارش كشيده و جمعى كه

⁵² a) Helyesen: عل. Mohamedén közmondás, megvan Feridün szövegeiben is (I. 279. l.). b) A vers megvan a bogdáni fetĥnámében (15. sor) és némi változtatással az eigribuzi fetĥnámében is (37. sor).

⁵³ a) Korán 27 : 37.

⁵⁴ a) Korán 8 : 66.

⁵⁷ a) Korán 3 : 141.

⁵⁹ a) Korán 10 : 91 b) Korán 38 : 10.

ha azok rá akarnak szedni, Alláh neked támasznak elegendő; Ő az, aki segítségével erősít téged, és az igazhívókkal”, [52] és az égi támogatásnak megfelelően, amelyben hallotta: „Mehetsz, ahová akarsz, bizony te vagy a győztes”:

A jobbomon jószerecse, bal oldalról rám nevet a hatalom;
Jelenem a kengyelvasban, jövőmet a gyeplőszárban markolom.

Illően ehhez a mondáshoz: „Áldva legyen Alláh minden szombaton és áldva legyen minden csütörtökön”, egy csütörtöki napon, a dicsőséges reğeb hó tizenharmadikán³⁰ [53] nagyhatalmú fiaimmal, jeles emírjeimmal és vitéz győzelmes lovasaimmal, akiknek mindegyike a vitézség erdejének egy-egy oroslánja és a hősiesség tengerének egy-egy krokodilusa, mint a lepke, a harc fáklyafényjétől tébolyultan, és mint a szalamander, a küzdelem hevétől lánggra lobbanva, „olyan csapatokkal, amelyeknek nem lehet ellentállni”, előre nyomultunk. Amikor [54] a vitézek előcsapata mintegy húsz emberrel amazon az oldalon feltűnt, beigazolódott ez a mondás: „Ha csak húsz igaz ember is van köztetek, azok kétszázat le fognak győzni”. És azok a szerencselenek éppen úgy nem tudtak megállni, ahogyan a megrémült szamar fut a hím oroslán elől, és ahogy a szikla akadályá szétszakítja az áradatot, szétszakítva zuhantak a magasból a szakadékba. [55] És Sayyid Mazīd, aki Sultān Abū Sa’īd barátja és harcos híve volt, az összes csagataj emirrel és az előre küldött sereggel [56] a hatalmas hatalom rabságába esett. Vasárnap, 14-én, amikor Sultān Abū Sa’īd ezt látta, és hatalma holdja elhomályosult, boldog sorsa balra fordult és szerencse csillaga letűnt és lebukott, ezen mondás értelmében szerint: [57] „Urunk, bocsásd meg bűneinket és bocsásd meg tetteinkben tévedéseinket”, a kegyelem és megbocsátás szegélye felé nyúlt és a könyörgés szárnyain közbejárókat röpitve [hozzánk], anyját ‘Irāq és Sāri³¹ azon előkelőivel, akik vele voltak, elküldte, és kegyelmi kérését [58] és tettei megbánását, esedelve, a felséges fülekhez terjesztette.

Azt feleltük, hogy ha szavaihoz szilárdan ragaszkodik és hű marad, jöjjön hozzánk, hogy találkozzunk, hogy közös pamlagon egymás mellé telepedjünk, egymást lássuk, és mindazt, amit nagylelkűség és emberbarátság, nemesi viselkedés és lovagiasság megkövetel, irányában kimutassuk, és őt kitüntessük és visszabocsássuk.

[59] A közbenjárók visszaérkezése előtt a túlvilág tilalom hirdetőitől ezt a szózatot hallotta: „Most [békülnél], de az előbb harcoltál ellenem és egyike voltál az ellenségnek”, és e mondás értelmében: „Seregünk itt meg fog veretni” sorsa tábláján [60] a reménytelenség képét látta felrajzolva. És a sok ember, akik, mint a fiastyúk csillagai, [eddig] mind egy tömegben voltak,

³⁰ (872) reğeb 13. i. sz. 1468. febr. 7-nek, vasárnapi napnak felel meg.

³¹ Sāri: „nomen urbis in Mazenderan prope Āmol (Vullers II. 185. l.); & huit fersakhs d’Āmol (Desmaisons II. 154. l.), a Kaspi tó délnyugati sarka irányában.

ثرياصفت دست انتظام بهم داده بودند چون بنات التّعس متفرق شدند و بموجي فہزموہم باذن اللہ^a اين المفترّ کويان و بہر طرف پويان روی ہزيمت [61] بر راہ ذلت نہادند و فرزند اعزّ اکرم ارچندہ جوانبخت دولتيار سلطنت شعار عضدالدين سلطان خليل بہادر و امراء کماکر و عساکر جرّار کرّار غير فرّار تاخت باخت فرزاني و مردانکي نموده [62] از پی رسیدند و سلطان ابوسعید ميرزرا با اولاد او محمد ميرزا و شاهرخ ميرزا گرفته آوردند و سرھا کہ از نخوت کلاه جبّاری از سر کردون ربودی در خاک مفاک آشفته و تنھا کہ از تکبر پای [63] بر زمین نہادی بدست و پای ستور آغشته شد

بسی کشته شد زیر شمسیر و تیر

کہ کشتن بود فتنہرا نا کریر

و نيران استعجال وعدمك الله مغانم كثيرةً تاخذونها فعجل لکم هذه^a [64] آتش و أعتدنا للظالمين نارا احاط بهم سرادقها^b در يورت و مقام ايشان انداخت و هر کس نعمت بسیار و غنيمت بیشمار یافت

نه چندان غنيمت بلشکر رسید

[65] کہ اندازهء باشد آنرا ندید

ز سيم و زر و جوهر و لعل و در

شتر با شتر خانها کشت پر

و الحمد لله على شوائع سوابغ نعمائه الوافرة [66] و الائه المتكاثرة حمداً حسناً مستجلباً لازدياد النعم العاليه و مستجداً لاستدامه المن المتواليه و بقيه السيوفرا نامه جريمه بايات عفو و اغماض مرتسم کشته [67] نتايح سبقت رحمتي غضبي بظهور رسید و از ساکنان فلك و ملکوت آوازه ارجموا من في الأرض یرحمکم من في السماء بکوش رضا و ارتضا شنید [68] تا از کناه خصم تجاوز کنیم از انکه در عفو لذتيست کہ در انتقام نيست^a و جعی از امرای چغاتای کہ از سر صدق نیت و صفاء

⁶⁰ a) Korán 2: 252. Az idézet megran a bogdáni fethnámében is (26. sor).

⁶³ a) Korán 48 : 20.

⁶⁴ a) Korán 18 : 28. Az áyet megran a bogdáni fethnámében is (33. sor).

⁶⁵ a) Mohamedán imaszöveg.

⁶⁸ a) Perzsa közmondás.

most, mint a halott kísérő lányok³² ide-oda támolyogtak, és menekülést keresve, az írás szellemében: „Alláh engedélyével megverték őket” minden irányban szétfutottak és a gyalázat útján megfutamodtak. [61] A jeles, kiváló nemes fiú, az ifjúi szerencsés, akinek vágya valóra vált, a szultánnak való,³³ aki a vallás izma, Sultān Halil Bahādir, és a magas rangú emírek és vakmerő katonák, az újra támadók, a meg nem futamodók, vitéz és férfias rohammal [62] utólérték őket, és Sultān Abū Sa‘īd Mirzát, és fiait Muḥammad Mirzát és Šāhrūh Mirzát foglyul hozták, és a fejek, amelyek gógjükben a fenség fővegét az égbolt tetejéről fejükre szedték, a föld porában henteregtek, és a testek, amelyek döllyükben lábukkal nem léptek a földre, a barmok mellső és hátsó lába piszkába kerültek:

Sokat megölt a nyíl és a kardcsapás,
Elnyomható csak így volt e lázadás.

Ekkor beteljesedtek ezek az igék: „Alláh gazdag zsákmányt ígért és gyorsan eljuttatta hozzátok”, [64] és e mondás értelmében: „A bűnösök számára egy tüzet készítettünk, amelynek a füstje meg fogja őket fojtani” a tűz csóvját sátraikra és otthonaikra vetettük, és mindenki bőséges kegyekre és mérhetetlen zsákmányra talált.

Ennyi zsákmányt nem lelt a had még soha,
Hasonlót is szem nem látott még soha.
Arany, ezüst, igazgyöngy és drágakő,
Fáradt tevék cammogva hordták elő.

Hála Alláhnak, bőséges kegyelme és számtalan áldása széles szétáradásáért, kiváló hála, amely levonzza magas kegyelme sokaságát, és erősíti sorozatos adományai folyamatosságát.

Azoknak, akik nem hulltak el a kard alatt, kegyelmi irat állítatott ki megbocsátás és elnézés szellemében. [67] Megnyilvánult az irgalom fölénye a haraggal szemben, és [ő] az ég és a túlvilág népétől a megelégedés fülével hallotta a szózatot: „Irgalmazzon, aki a földön van, és irgalmazni fog, aki az egekben van”, [68] abból a célból, hogy az ellenség bűnétől eltekintsünk, mert a megbocsátásban olyan íz van, amilyen nincs a bosszúállásban. Az összes

³² A „halottkísérő lányok”: a Göncöl szekér tört rúdja csillagai arab neve.

³³ „akinek alsó ruhája a szultánság”.

طوبت طوق [69] عبودیت در کردن جان و کمر خدمت بر میان روی امید باستان فلك اشیان نهادند از فواضل انعام عام که شامل خواص و عوام است مخصوص و بهره‌مند شدند و ایشان را [70] پادشاهزاده اعظم نتیجه اکابر الملوك في العجم سلاله السلاطين في العالم المنظور بأنظار الملك الغفار عضدالدين یادگار محمد میرزا که [71] بنده پادشاه مغفور بایسنغر میرزاست ملازم کردانیده بحکم وضع الشی في موضعه^a ماوراء النهر و خراسان باو أرزانی فرموده روانه ان صوب کردانیدیم و شاه سیستان و بدخشان [72] و سادات ساری و آمل و ملکان استرآباد و آن ولایات را همگی بخلعت عاطفت و رأفت مشرف و مخلع کردانیده بحکومت هر جا فرستادیم و بعون عنایت سبحانی و ین عاطفت رحمانی [73] جملگی ممالک اذربایجان و عراق و فارس و کرمان در قبضه اقتدار و حوزه اختیار نواب کامکار در آمد و الحمد لله الذی صدقنا وعده و اورثنا الأرض^a [74] و اکنون بمقتضی و احسن كما احسن الله ألیک^a تمهید ارکان معدلت و رعیت پروری و تشدید بنیان رأفت و دادگستری بر ذمت همت لازم میدانیم و بر آنیم که اهل اسلام [75] در صفة دار السلام در ظلّ ظلیل سرادقات عدالت بمنزل رحمت و رأفت در بستر أمن و استقامت و استراحت استنامت نمایند و ظلمت ظلم و عدوان و رنک زنک جور و طغیان [76] از صفحه آینه دل و جان مستمندان ناتوان زائل گردد و ذلك هدی الله یهدی به من یشاء من عباده^a

کسی نیک بیند بهر دو سرای

که نیکی رساند بخلق خدای

[77] و این صحیفه بر مقتضی و اما بنعمة ربك فحدّث^a مسطور و بر حسب اذا انعم الله علی عبده فلیظهر آثاره^b مزبور کشت و المأمول من کرمه العیم و لطفه الشیم ان توکثروا [78] قواعد الوداد و الائحاد کماکان مؤکدآ بین الاباء

^{71 a}) Arab szólásforma.

^{73 a}) Korán 39 : 74. Az áyet megvan a bogdáni fetḥnāmében (36. sor) és az eig-ribuziban is (87. sor).

^{74 a}) Korán 28 : 77.

^{76 a}) Korán 6 : 88.

^{77 a}) Korán 93 : 11. Megvan Feridün szövegeiben is (I. 289., 313. l.). *b*) Mohamedán fohász.

csagataj emírek, akik tiszta szándékkal és a szolgálat készségével [69] az engedelmeskedés nyaklóját önként a nyakukba vették, és a szolgálatkészség derékszíját, az égi magasságú udvar irányában reménykedéssel eltelve, derakukra felkötötték, részt kaptak a kedvezések tömegéből, amelyek előkelőre és közrangúra egyformán kiterjedtek, és őket [70] a felséges padisah-zádéhoz, az 'ağem országok jelesei jeleséhez, a világ királyai között kiválóhoz, akin a Megbocsátó Király rajta tartja a szemét, a vallás izmához, Yādigār Muḥamad mirzához³⁴ rendeltük szolgálattételre, aki a boldogúlt padisah, Baysungur mirza³⁵ [71] embere, és annak értelmében, hogy „mindenkit az őt megillető helyre”, Māverā an-nehirt³⁶ és Horāsānt neki adományoztuk, és őt oda küldtük, és Sīstān³⁷ és Badaḥšān³⁸ sahját, és Sāri és Āmol³⁹ sayyidjait, és Astarābād és ama tájak malikjait mind jóindulattal és kegyes kaftánnal díszítettük, és a kormányzóságokba mindenhova embereket küldtünk, és Alláh kegyelmes támogatásával és irgalmas segítségével [73] egész Āzarbāyğān, 'Irāq, Fars és Kirmān vágya valósult Mifelségünk hatalmába és uralma alá került. „Hála legyen Alláhnak, aki teljesítette ígérését és örökség gyanánt nekünk adta a földet”.

[74] Most pedig annak értelmében, hogy „tégy jót, ahogy Alláh is jót tesz veled”, az igazságosság és a nép gondozása pillérei erősítését és a kegyesség és jogszolgáltatás fundamentuma szilárdítását tartjuk kötelességünknek, és azt akarjuk, hogy az iszlám hívői a boldogság épülete lócáján, az igazság sátrának hűvös árnyékában, a nyugalom és kegyesség otthonában, a biztonság, becsületesség és üdülés puha pamlagán pihengessenek, és a zsarnokság és háborúság sötétsége és az erőszak és rablás rozsdájának köde a gyengék és szegények lelke tükrének lapjáról lekerüljön. „Ez Alláh vezetése. Ő azt vezeteli így szolgálai közül akit akar” [:]

Egekbe és földi révbe az jut el,
Aki jót tesz Alláh földi népivel.

[77] Ezek a sorok annak az ígének a szellemében íratlak, hogy „Ami Urad kegyességét illeti, hirdesd azt”, és annak az értelmében, hogy „Íme ez Alláh kegyessége hívei számára, terjeszd annak a jeleit”. És mély kegyelmétől és illatos adományaitól azt reméljük, hogy erősíteni fogjátok [78] az igazságos-

³⁴ Yādigār Mohamad mirza, Timur unokájának, Baysungurnak az unokája, ekkor tizenhat éves ifjú volt.

³⁵ Baysungur mirza, Timur unokája, meghalt 1433-ban. Időben távoli utalás, indokoltta a mirza hírneve teszi.

³⁶ *Māverā el-nehir* : „a folyón túli föld”, az Oxus jobb partjától észak felé messzire elterülő vidék. Szamarkandból, Buharából tekintve, az Oxus bal partjától dél felé elterülő vidéket írták Māverānak.

³⁷ *Sīstān* (vagy *Segeštan*) : kerület Perzsia és Afganisztán határán.

³⁸ *Badaḥšān* (*Bedeḥšān*) : hegyvidék az Amu Darya forrásvidékén.

³⁹ *Āmol* : város a Kaspi tótól délre, Teherántól északkelet felé.

و الاجداد و تفتحوا ابواب الرّسل و الرّسايل فانّها في اتّحاد المحبت و انعقاد المودت
وسايل [79] الله جلّ و علا لكم معيناً و ناصرأ و في كل الامور حامياً و ناظراً
و الحمد لله اولأ و اخراً و باطنأ و ظاهرأ و الصلوة على نبيه محمد متواتراً و متكاثراً
[80] و السّلام بعدد السّلام علي جميع أهل الأسلام

من ألحب ألمشتاق
ألمعتصم بألملك ألمناب
حسن بن عليّ بن عثمان

اين صحيفه الوداد در سابع رمضان المبارك مصحوب قدوه الاعيان و زبده المعتمدين
جهانشاه ارسال يافت

ság és egyetértés fundamentumát, ahogy erősítették azt apáitok és őseitek, és kaput tártok a követek és üzenetek előtt, mert valóban a barátságban rejlik az egység és a szívélyes érintkezésben rejlenek a kapcsolatok. [79] Az Alláhhoz való kapcsolat — ő felséges és nagyszerű — legyen számotokra segítő és emelő, és minden ügyben oltalmazó és támogató. Hála legyen Alláhnak, ez az első szavunk, ez az utolsó szavunk, ezt mondja belsők, ezt mondja külsők, és folyamatos szakadatlan áldás prófétájára, Muhammadra, [80] és üdvözet, üdvözet az iszlám minden hívőjére.

A vágyakozó jóbaráttól,
a Kegyes Királyban bízótól,
Ḥasan ben 'Ali ben 'Osmāntól.

[Utóirat:] E baráti levél az áldott ramazān hó nyolcadikán⁴⁰ az előkelők mintaképe és a kiváló megbízott ember, Ğihānšāh útján küldetett.

⁴⁰ A dátum nem tökéletes, mert az évszámot nem adja meg.

Azt hiszem, hogy Uzun Ḥasan nem várt egy esztendeig és két hónapig, hogy sikerét riválisával, Oszmán-házi II. Mehmed szultánnal közölje, hanem közvetlenül a döntő harcok után íratta meg a fethnāmét. Ilyen hírrrel nem szokás sokáig késni. A fethnāme tehát mintegy két hónappal a győzelem után, szintén a 872. esztendőben készült, s ramazān 8-a ebben az esztendőben időszámításunk 1468. ápr. 1. napjának felel meg.

Ez a megállapítás több ismertnek vélt dátummal ütközik. De e dátumok nem hibátlanok.

A. S. BEVERIDGE azt írja (EI I. 112. l.), hogy Abū Sā'id, miután fogságba esett, „873 reģeb 22-én (azaz 1468 febr. 4-én)” átadatott Yādigār mirzának, és 3 nappal később megöltetett. (Ezek a dátumok eljutottak a török szakirodalomba is, l. Islām Ansiklopedisi IV. 48. l.)

Ezekben a dátumokban tévedés van. 873. reģeb 22-e 1469. febr. 5-nek felel meg (ugyanaz a nap 872-ben 1468. febr. 16-ra esett).

Azt hiszem, hogy itt egy sajtósági kontaminációval van dolgunk: az esztendő helytelen számához a további dátum helyesen van kapcsolva, — „helyesen”, egy napi tévedéssel. (Mohamedán dátumok „áttételénél” ilyen tévedés könnyen adódik.) A helyes dátum a tévedések kiigazításával: 872. reģeb 22-c, ennek megfelelője 1468. febr. 16.

VI. MINORSKY azt írja (EI IV. 1154. l.), hogy Abū Sā'id „873. reģeb 16-án (1469. febr. 11-én)” esett fogságba. Ez a dátum is hibás. Reģeb 16-a 873-ban 1469. jan. 30-nak felel meg (ugyanaz a nap 872-ben 1468. febr. 10-re esett).

A tévedés ugyanaz, mint az előbbi esetben, s magyarázata is ugyanaz.

Ha tehát világosabb adatok a fethnāme dátumát másképpen nem határozzák meg, a fethnāme keltét 872. év ramazān 8-ra, azaz 1468. ápr. 1-re kell tennünk.

نصرتنا في كل حين

①

ويعيدنا الى وطننا العزيز بعد كل غربة وحرمان
ويعيدنا الى وطننا العزيز بعد كل غربة وحرمان

②

نصرتنا في كل حين
نصرتنا في كل حين

③

نصرتنا في كل حين
نصرتنا في كل حين

④

نصرتنا في كل حين
نصرتنا في كل حين

⑤

نصرتنا في كل حين
نصرتنا في كل حين

Manuscript No. 174-17

والساربه المصغر وزنا حصول العكاز زواجك وارجح انا انك تصير
 (6)

معلم على انك تصير ممدود وفضل ما يتردد من غير الالف في حصول المصغر
 (7)

طولو على انك تصير ممدود وفضل ما يتردد من غير الالف في حصول المصغر
 (8)

وكل من هو ممدود وفضل ما يتردد من غير الالف في حصول المصغر
 (9)

بعض ما هو ممدود وفضل ما يتردد من غير الالف في حصول المصغر
 (10)

کنش
 روز و روز از ترس سار و روز بزرگه از صبح تا آخر روز از اول روز تا آخر روز و روز از اول روز تا آخر روز
 (11)

ایشان
 و روز از اول روز تا آخر روز و روز از اول روز تا آخر روز و روز از اول روز تا آخر روز
 (12)

روز و روز از اول روز تا آخر روز و روز از اول روز تا آخر روز و روز از اول روز تا آخر روز
 (13)

روز و روز از اول روز تا آخر روز و روز از اول روز تا آخر روز و روز از اول روز تا آخر روز
 (14)

روز و روز از اول روز تا آخر روز و روز از اول روز تا آخر روز و روز از اول روز تا آخر روز
 (15)

15
 واولها على ان
 واولها على ان
 واولها على ان
 واولها على ان

16
 واولها على ان
 واولها على ان
 واولها على ان
 واولها على ان

17
 واولها على ان
 واولها على ان
 واولها على ان
 واولها على ان

18
 واولها على ان
 واولها على ان
 واولها على ان
 واولها على ان

19
 واولها على ان
 واولها على ان
 واولها على ان
 واولها على ان

مما به
 (20) لا بد من اتمام هذه الاشياء في وقتها ولا بد من اتمامها في وقتها ولا بد من اتمامها في وقتها ولا بد من اتمامها في وقتها

ن
 (21) ولا بد من اتمام هذه الاشياء في وقتها ولا بد من اتمامها في وقتها ولا بد من اتمامها في وقتها ولا بد من اتمامها في وقتها

بعضه
 (22) لا بد من اتمام هذه الاشياء في وقتها ولا بد من اتمامها في وقتها ولا بد من اتمامها في وقتها ولا بد من اتمامها في وقتها

العبادة
 (23) ولا بد من اتمام هذه الاشياء في وقتها ولا بد من اتمامها في وقتها ولا بد من اتمامها في وقتها ولا بد من اتمامها في وقتها

(24) ولا بد من اتمام هذه الاشياء في وقتها ولا بد من اتمامها في وقتها ولا بد من اتمامها في وقتها ولا بد من اتمامها في وقتها

25) *وَمَكَرَ حَالُ عَمْرِو بْنِ لَاحِقٍ حِينَ كَرِهَ كَرِيمٌ خَلَّاهُ رَسِيدُهُ وَدَرَاهِمُ مَالِهِ وَمَعَهُ مَخْضَرٌ يُوَارِي سِنَانَهُ لِيُؤْتِيَهُ رِزْقًا*

26) *وَفِيهِ الْبَاطِلُ لَصَدَقَ مَعَهُ كَرِيمٌ وَكَانَ كَرِيمٌ لَهَا سَابِقٌ وَفِيهِ نَبِيٌّ وَفِيهِ سَهْرٌ وَفِيهِ نَبِيٌّ*

27) *مَسْهُرٌ الْمَدِينَةُ حَيْثُ الْبَيْتُ لَمَّا كَرِهَ رَجُلٌ مِمَّنْ وَصَفَ فِيهِ لَكِنْ خَلَّفَ فِيهِ مَسْهُرٌ شَيْخَانِ الْبَطَالِ*

28) *لَعَلَّ حَصْرَ فَوَاصِلَ سَطْرٍ كَرِيمٌ مَلَأَ مَلْءَ خِرَافِ وَفِيهِ حَصْرٌ وَفِيهِ حَصْرٌ وَفِيهِ حَصْرٌ وَفِيهِ حَصْرٌ*

29) *وَمَكَرَ مَا رَوَى أَرْبَاعًا فِيهِ وَفِيهِ بَلَدٌ صَغِيرٌ فِيهِ رَجُلٌ وَفِيهِ رَجُلٌ وَفِيهِ رَجُلٌ وَفِيهِ رَجُلٌ*

فَسَخِرَ

30
 در طایفه کوهستان که در طرف شمال آن کوهستان است و در طرف جنوب آن کوهستان است
 و در طرف شرق آن کوهستان است و در طرف غرب آن کوهستان است

31
 مصفوفت از فانی که در طرف شمال آن کوهستان است و در طرف جنوب آن کوهستان است
 و در طرف شرق آن کوهستان است و در طرف غرب آن کوهستان است

32
 لشکر که در کوهستان است و در طرف شمال آن کوهستان است و در طرف جنوب آن کوهستان است
 و در طرف شرق آن کوهستان است و در طرف غرب آن کوهستان است

33
 در طایفه کوهستان که در طرف شمال آن کوهستان است و در طرف جنوب آن کوهستان است
 و در طرف شرق آن کوهستان است و در طرف غرب آن کوهستان است

34
 در طایفه کوهستان که در طرف شمال آن کوهستان است و در طرف جنوب آن کوهستان است
 و در طرف شرق آن کوهستان است و در طرف غرب آن کوهستان است

35
 در طایفه کوهستان که در طرف شمال آن کوهستان است و در طرف جنوب آن کوهستان است
 و در طرف شرق آن کوهستان است و در طرف غرب آن کوهستان است

طه قوساد

44
کشت لقا کاد و ز غافه اصم
خون لرون و غامه صوم برین

45
و در ساراه کجا خضر زان و حوس
که در غم زان راه او را در غم خود بر
و بر برون و درون و در راه او را در راه خود بر

46
من ای صابون لود و در آن غم
که در غم زان راه او را در غم خود بر
و بر برون و درون و در راه او را در راه خود بر

47
و در غم زان راه او را در غم خود بر
که در غم زان راه او را در غم خود بر
و بر برون و درون و در راه او را در راه خود بر

48
و در غم زان راه او را در غم خود بر
که در غم زان راه او را در غم خود بر
و بر برون و درون و در راه او را در راه خود بر

49
و در غم زان راه او را در غم خود بر
که در غم زان راه او را در غم خود بر
و بر برون و درون و در راه او را در راه خود بر

55
 دگر و خسته لب بدست
 از لعل زلفش در کاس سیر ز زلفش
 در کاس سیر ز زلفش
 در کاس سیر ز زلفش

56
 چشمش که در آن روز
 در آن روز
 در آن روز
 در آن روز

57
 محو زینا غفر ذوبا
 و اسرارش تا آنکه
 در کاس سیر ز زلفش
 در کاس سیر ز زلفش

58
 و در آن روز
 در آن روز
 در آن روز
 در آن روز

59
 الودع و الودع
 و الودع و الودع
 و الودع و الودع
 و الودع و الودع

60
 در آن روز
 در آن روز
 در آن روز
 در آن روز

٦٠
 در انصاف و عدل و حکمت و در همه اینها که در این کتاب مذکور است
 و در این کتاب که در این کتاب مذکور است

٦١
 در این کتاب که در این کتاب مذکور است
 و در این کتاب که در این کتاب مذکور است

٦٢
 در این کتاب که در این کتاب مذکور است
 و در این کتاب که در این کتاب مذکور است

٦٣
 در این کتاب که در این کتاب مذکور است
 و در این کتاب که در این کتاب مذکور است

٦٤
 در این کتاب که در این کتاب مذکور است
 و در این کتاب که در این کتاب مذکور است

٦٥
 در این کتاب که در این کتاب مذکور است
 و در این کتاب که در این کتاب مذکور است

(65) ظفر من لانه سيم و سيم و سيم
 شريه سينا كدر

(66) والامكان سما
 ساسا حلا در ربيع

(67) ما حرمه بن حنفى
 ظهره من لانه سيم و سيم و سيم
 لانه سيم و سيم و سيم

(68) الكا حرمه بن حنفى
 ظهره من لانه سيم و سيم و سيم
 لانه سيم و سيم و سيم

(69) حرمه بن حنفى
 ظهره من لانه سيم و سيم و سيم
 لانه سيم و سيم و سيم

(70) حرمه بن حنفى
 ظهره من لانه سيم و سيم و سيم
 لانه سيم و سيم و سيم

٧٥
 روضه كبريه خالصه ابره ذره عن ذنوب من لا يحسنه في الدنيا والآخره
 ورواها في كتابه في حقه من كتابه في حقه من كتابه في حقه

٧٦
 روضه كبريه ابره ذره عن ذنوب من لا يحسنه في الدنيا والآخره
 ورواها في كتابه في حقه من كتابه في حقه من كتابه في حقه

٧٧
 روضه كبريه ابره ذره عن ذنوب من لا يحسنه في الدنيا والآخره
 ورواها في كتابه في حقه من كتابه في حقه من كتابه في حقه

٧٨
 روضه كبريه ابره ذره عن ذنوب من لا يحسنه في الدنيا والآخره
 ورواها في كتابه في حقه من كتابه في حقه من كتابه في حقه

٧٩
 روضه كبريه ابره ذره عن ذنوب من لا يحسنه في الدنيا والآخره
 ورواها في كتابه في حقه من كتابه في حقه من كتابه في حقه

٨٠
 روضه كبريه ابره ذره عن ذنوب من لا يحسنه في الدنيا والآخره
 ورواها في كتابه في حقه من كتابه في حقه من كتابه في حقه

SÓTÉR ISTVÁN

POLGÁROSODÁS ÉS NEMZETISÉG

Az 1848-as forradalmak bukása után Európa-szerte kiáltóan ütköztek elő a kapitalizmus ellentmondásai; a liberális ideológusok, a forradalmak új szakaszától tartva, a polgárosodás, a kapitalista rendszer valaminő „egyensúlyán” kezdtek gondolkodni, s a „nyugalom” intézményes, elméletileg is átgondolt biztosítására törekedtek. Guizot forradalom utáni írásaival kezdődik a liberálisok egyensúlykeresése, s ennek a törekvésnek adnak korai visszhangot a magyar liberálisok, a volt centralisták is. Közülük is elsőként Kemény Zsigmond, akinek „súlyegyen”-elmélete a 48 utáni liberális ideológia sajátos jelentkezése. A nyugati liberálisoknál nem találkozhatunk az egyensúly végső bizonytalanságának olyan sejtelmeivel, a fenyegetettségnek olyan érzeteivel, aminők Kemény eszme-rendszere mögött megbújnak. Azt a fajta szorongást, melyet lehetetlen ki nem éreznünk Kemény elmélete mögül, a nyugati liberálisok alig ismerik. A kudarc, a katasztrófa előérzete teszi hajlamossá Keményt a tragikus szemléletre, — még amidőn átmenetileg bizakodónak látszik is.

Eötvös állam- és egyensúly-eszménye

Ezt a szorongást, ezt a sejtelmet nem találjuk meg Eötvösnél, aki ugyan csak egyensúlyt keres, de az ellentmondások feloldásának olyasfajta, feltétlen és bizakodó igényével, melyet néha nagyon is elvontnak, sőt, gyanútlannak kell éreznünk. Eötvös egyensúly-keresésének legteljesebb eszme-rendszere *A XIX. század uralkodó eszméinek hatása az álladalomra* című, nagy állambölcseleti művében (a továbbiakban: *Uralkodó Eszmék*) bontakozik ki, s későbbi röpirataiban csak a dualizmus gondolatának elfogadása által módosul némi képp. Az *Uralkodó Eszmék* első kötete 1851-ben, a második 1854-ben jelenik meg, s ez idő alatt Eötvös főként a nemzetiségről vallott nézeteit árnyalja, illetve idomítja hozzá a közhangulathoz. Emez ugyanis méltán ütközik meg az *Uralkodó Eszmék*nek, valamint a már 1850-ben napvilágot látó röpiratnak, az *Über die Gleichberechtigung der Nationalitäten in Oesterreich*-nek „összbirodalmi” szemléletén. Abban a kéziratban, melyet Eötvös még emigrációja idején, 1848 végén Münchenben kezd papírra vetni, teljességgel az „össz-

birodalmi” gondolat érvényesül: Eötvös nem a magyar nemzet, hanem az osztrák monarchia miatt aggódik, s Magyarország sorsául az összbirodalom egyik tartományának helyzetét fogadja el, „közös ügyekként” képzelvén el a hadügyet, a pénzügyet, a külügyet, a „kereskedelmi viszonyokat”, sőt még a közlekedést is. A müncheni vázlat és az *Uralkodó Eszmék* párhuzamosak ugyan a Kemény röpirataiban (*Forradalom után, Még egy szó a forradalom után*) kifejtett gondolatmenettel, de Magyarország helyzetét, jövődő sorsát illetően Kemény sokkal helyesebb álláspontot képvisel Eötvösnél, aki „birodalmi patriotismust” sürget. Keménynek már röpirataiban ott bujkál a dualizmus gondolata, — Eötvös az osztrák birodalom „organicus egységét” sürgeti, s a magyar forradalom, a szabadságharc legsúlyosabb harcai idején a Habsburg-monarchia boldogulásáért aggódik. Kemény és Eötvös csak a forradalom és Kossuth elítélésében egyeznek meg a Világos körüli időszakban; Kemény is a „birodalom” érdekeit vizsgálja ugyan, de épp ez érdekek szerintinek hirdeti Magyarország nemzeti létének biztosítását. Eötvös viszont — ha átmenetileg is — elméletében feladja Magyarország nemzeti létét, illetve, ezt a létet a birodalom létének rendeli alá. Kemény röpiratai közvetlenül a magyar helyzethez kapcsolódnak — az *Uralkodó Eszmék*ben ez a helyzet közvetetten vagy burkoltan válik csak az író gondjává. A müncheni vázlatban és az *Uralkodó Eszmék*ben Magyarország nemzeti létét Eötvös szinte végképp feladta már. A müncheni vázlat megírása idején a magyar konzervatív főurak a Schwarzenberg-kormányhoz emlékiratokkal fordultak, melyek az osztrák birodalom erőteljes központosítását, s Magyarországnak tartománykénti kezelését sürgették. Ezek az emlékiratok tehát ugyanazt az álláspontot képviselték, mint Eötvös müncheni vázlata, s nem lehetetlen, hogy emennek létrejöttében is a Schwarzenberg-kormány kezdeményezése játszott szerepet, — noha nem tudunk arról, hogy ezt a vázlatot Eötvös ilyen rendeltetéssel kidolgozta, s bárhová is eljuttatta volna. A müncheni vázlat azonban tartalmazza már az *Uralkodó Eszmék* gondolatmenetét, mégpedig elsősorban a szabadság, az egyenlőség és a nemzetiség eszméinek „összeférhetetlenségéről” szóló felfogást, mely a nagy állam-böleseleti mű kiindulópontja is.

Világos után a magyar polgárosodás helyzetét talán az jellemzi leginkább, hogy a jövőt mindenki kompromisszumos módon képzei el, vagyis a 48 előtt fennállott lehetőségek és feltételek valamelyikének feladásával. Kossuth és a forradalom elutasítása éppúgy jellemzi Keményt, mint Eötvöst. A nemzeti függetlenség kérdésének háttérbe szorítása pedig Eötvösnél is, Vajdánál is fölismerhető. Az *Uralkodó Eszmék* részint a kompromisszum, részint az egyensúlyi tervét fejtik ki.

E kompromisszum, s ez egyensúly a liberális, kapitalista állam „modelljében” testesül meg, melynek eszményét Eötvös az *Uralkodó Eszmék*ben megteremti, s melyet a „nyugalomra” vágó, 48 utáni társadalom menekvésének tekint. Eötvös a kapitalizmus (polgárosodás) előmozdítását tekinti legfőbb cél-

jának; úgy véli, ezt a célt a szabad verseny, az egyéni kezdeményezés szabadságának biztosítása („egyéni szabadság”) révén érheti el leggyorsabban, s épp ezért, az „eszményi” államot az egyéni szabadság elve szerint kívánja létrehozni. Az *Uralkodó Eszmék* az államhatalom „korlátozását” írja elő, s az abszolutizmus államát éppúgy elutasítja, mint a „népfelség” elvén alapuló államot, melyet a francia forradalom következményének tekint a szerző. Eötvös tehát a lehető „legtisztább” kapitalista fejlődés módozatait keresi, mégpedig eléggé elvont módon, nemzeti helyett: összeurópai viszonylatban, bár a magyar helyzet tanulságait és követelményeit is — kimondatlanul — számon tartva. A kapitalizálódás, a polgárosodás az ő felfogásában immár a nép erőtartálékainak felhasználása nélkül, a nép közvetlen érdekeinek számon kívül hagyásával, s a demokratikus igények kirekesztésével valósulhatna csak meg. A kor magyar gondolkodóinak egy részénél a szociális kérdés a nemzeti egység politikájának érdekében, a nemzeti lét fenntartásának indokával szorult háttérbe (előbb ideiglenesen, majd végleg), — s íme, Eötvös gondolkodásában másféle célért, a polgárosodásért, az erőteljesebb kapitalista fejlődésért történik meg ugyanaz. A szociális kérdés hazai kirekesztésének elvétől Eötvös csak annyiban különbözik, hogy ő legszélesebb, összpolgárosodási, összeurópai viszonylatban törekszik erre a kirekesztésre.

Abban az egyensúly rendszerben, melyet Eötvös a „nyugalom” érdekében kialakít, a dialektikának egy sajátos, statikus változata nyilvánul meg, s több jel mutat arra, hogy ez a szemlélet közös a Hegel utáni, német liberális történetírókéval. Eötvös hivatkozik is Gervinus nagy művének (*Geschichte des neunzehnten Jahrhunderts seit dem Wiener Vertragen*, 1855—1866) bevezetőjére (*Einleitung in die Geschichte... stb.*), mely 1853-ban, tehát az *Uralkodó Eszmék* második részének megírása idején, külön is megjelent. Gervinus is a világtörténelemben az „örökös ingadozás” képét látja, az „ellenkező lendületek” között, melyek „minden egyes eszme, irányadó hatalom, avagy mozgalom túlsúlyát lehetetlenné teszik”, s azért az uralkodó eszmék haladását csak oly módon ismerhetjük fel, ha „századok folyamát nagyban áttekintjük” (Hatodik könyv. I.). Eötvös szemléletében a dialektika merevebb formái mellett megtaláljuk majd az élőbb, mozgóbb formákat is.

De alapeszméje menthetetlenül a dialektikának merev felfogásán épül, s épp ezért, egyensúly-eszméjét bizakodó jellegében érezzük ábrándosabbnak, gyanútlanabbnak Kemény szorongásokkal és tragikum-érzetekkel kísért „súlyegyen”-gondolatánál. 1848 után a polgárosodás útjának — s különösképp a magyar útnak — aggódó, borús szemlélete az, mely reálisabbnak, indokoltabbnak bizonyul.

Eötvös egyensúly-rendszere állam és egyén viszonyának rendezését célozza, — ami egyet jelent az állam fennállásának és az egyén szabadságának biztosításával. Eötvös terve szerint egymással szembekerül és egymást egyensúlyban tartja a központosítás és az önkormányzat, az állam ereje és az

egyéni szabadság. Ebben az elképzelésben is a *mérték* kérdése a legfontosabb: Eötvös szerint a helyes mérték lehetővé teszi a modern polgárosodás ellentmondásainak feloldását. Az eszményi kapitalista állam ily módon eszmék és intézmények ésszerű csoportosításából máris megszülethetik, s a doktrinér előrelátás úgyszólván az „íróasztal mellett” hozza létre azt a rendszert, mely biztosítja a nyugalmat, elhárítja a forradalmakat s a szabad verseny segítségével a lehető legtöbb anyagi élvezetben részesíti az egyént. Bármennyire kételkedik is Eötvös az utópista szocialisták, Fourier és Cabet szemléletében: az *Uralkodó Eszmé*ken is végigvonul egyfajta utópizmus, az eszményi kapitalista állam utópiája. Eötvös a polgárosodás minden válságát, ellentmondását abból az ellentétből véli levezethetni, mely az uralkodó eszmék, és megvalósításuk módja közt áll fenn; ha ezt az ellentétet megszüntetjük, s az eszmék megvalósításának helyes mértékét, módját megtaláljuk, máris eloszlanak a viharfelhők a „keresztyén polgárosodás” égboltjáról. Épp 1848 bukása után érezhetjük nyugtalanítónak az ilyenféle bizakodást és derűlátást, — mely azonban mégis csak arról tanúskodik, hogy a 48-as forradalmak bukását a liberálisok egyféle megkönnyebbüléssel vették tudomásul, mintha most végre ütne az ő órájuk, s szabad kezét nyerhetnének terveik megvalósítására.

Kemény aggodalma, melyet a *Korteskedés*ben szólaltatott meg, bizonyos módosulással tér vissza Eötvösnél, — hogy csakhamar a feltétlen bizakodásnak adja át helyét. Eötvös is a fennálló civilizáció megsemmisülésétől tart egy ideig: szerinte a szocialisztikus mozgalmak, és az állami mindenhatóság egyformán veszélyeztetik a polgárosodást. Könyvének induktív logikai módszerével azonban csakhamar arra a következtetésre jut, hogy egy újfajta polgárosodás létrehozása helyett inkább meg kell menteni a régit, s az az eszme-konstrukció, melyet e cél érdekében kialakít, első látszatra el is oszlatná az aggodalmakat. Merőben logikai-spekulatív eljárással — holott műve, mint erre még rátérünk, Bacon induktív tapasztalatiságát kívánja alkalmazni az államtudományok területén is — Eötvös az állam eszméjét az egyenlőség elvéből vezeti le, s az ókori államot, a caesarismus, az abszolutizmus és a „népfenség” államát: azonos képződménynek tekinti. Az egyenlőség elvével szemben áll a szabadság elve: a „keresztyén polgárosodás” és mindenfajta civilizáció: a szabadság elvének következménye. De fennállhat-e a civilizáció — az állam nélkül?

Eötvös éppúgy fél a cári Oroszországtól, mint Kemény, s a „létező államok” felbomlását a cári terjeszkedés veszélye miatt tartja „a szabadság és műveltség érdekében nem kívánatosnak”. Fejtegetéseinek mindig csak a háttérben húzódnak meg a magyar problémák, — amazok jó részét mégsem érthetjük meg a magyar tanulságok figyelembevételével. Amikor tehát az „erős állam” szükségét hirdeti, világos, hogy az osztrák öszbirodalomra gondol. De ez ismét csak a magyar helyzet sajátos értékelésének következménye: Eötvös már úgy véli 1850-ben, hogy Ausztria segítségével a magyar polgá-

rosodás, a fenyegető nemzetiségi és szociális problémák miatt, eleve kudarcra van ítélve. Eötvös állam-elmélete éppúgy szocializmusellenes, mint ahogyan feudalizmusellenes is: a szabad versenyt (az „egyéni szabadság elvének érvényesüléseként) éppúgy félti Proudhon „anarchizmusától”, mint az államabszolutizmustól. A központosítás egykori, lelkes híve szükségképp érvel most a központosításnak (vagyis az összbirodalom túl szorosra fogható kereteinek) lazítása mellett, az önkormányzat következetes megvalósítása által. Mégis, a feudalizmust tekinti már a kisebb, az idejét múltabb veszélynek, s a „polgári társadalom fennállását” fenyegető új veszélyek kötik le figyelmét: „Már közel az idő, midőn szilárd republicai nézetek senkit sem fognak a reactionarius névtől megóvni” (Bevezetés). De ez a felfogás utat készít annak a hajlandóságnak is, mellyel a polgári társadalom kész lesz szövetségre lépni a feudális osztályokkal, a szocialista „veszedelem” ellenében. Eötvös a kapitalizmus porosz útjára kívánja vezetni a polgárosodást, s a demokratikus erők ellensúlyaként kívánja megőrizni az arisztokráciát. Az *Uralkodó Eszmék* statikus dialektikája minden erőt ellenerővel párosít, minden súlynak ellensúlyát keresi, s az ellentéteknek ezt a túlságosan is tiszta és ésszerű rendszerét a garanciák rendszerének is tekinti: az állam garanciáit az egyéni szabadság terén kívánná megteremteni, az egyéni szabadságait pedig az állam erejében.

Legfőbb gondja a polgári, liberális állam minemősége marad, — s e gond valóságos forrásaként az osztrák összbirodalom sorsát, jövőjét kell tekintenünk. Eötvös egyensúly-tervének legfontosabb feltétele: a francia forradalom örökségeként fennmaradt eszmék közül az egyenlőség eszméjének háttérbe szorítása, felszámolása. A könyv gondolatmenete annak bizonyítására törekszik, hogy a nép az egyenlőség eszméjét csak a szabadság megszerzése érdekében karolja fel; az egyenlőség elvének elutasítása Eötvösnél a demokratikus tendencia háttérbe szorításával éppannyira egyértelmű, mint amennyire az osztrák abszolutizmus önkényének mérséklésével is. Eötvös olyan államot kíván létrehozni, mely a kapitalizálódást minél inkább elősegítse: az állam feladata nem az, hogy az egyes anyagi és erkölcsi szükségéről gondoskodjék, hanem az, hogy biztosítsa részére, amit az maga szerzett” (II. rész, Hatodik könyv, XII.). Eötvös az elmúlt korszak történetét is úgy látja, hogy az a XVI. századtól kezdve, az állam harca volt az egyéni szabadság ellen; ilyen szemszögből, persze, az abszolutisztikus törekvések is az egyenlőség elvén alapulóknak minősülhetnek (II. rész, Hatodik könyv, VIII.). Eötvös legfőbb célja tehát, hogy az államot meg is tartsa, meg is védje, az „anarchia” fenyegetéseivel szemben, s egyzersmind „korlátozza” is, a kapitalista fejlődés, más szóval: a szabad verseny, az egyéni szabadság érdekében: „a községnek, a tartománynak s általában az államban levő szervezeteknek melyek az egyént az állammal egybefűzik, bizonyos kört adjanak önálló tevékenységre, s ezáltal az államhatalomnak gyakorlatilag szilárd határokat vessenek” (II. rész, Negyedik könyv, XVI.). Ennek az állam-koncepciónak háttérében is a konkrét, magyar helyzet tanul-

ságai rejteznek: az osztrák birodalmat meg kell menteni az „anarchista”, a szocialisztikus megmozdulásoktól, — de nem szabad visszahozni a Metternich-korszak abszolutizmusát, mely a „tartományok” kapitalista fejlődését lehetetlenné tette.

Eötvös tehát nem nemzeti, hanem összeurópai viszonylatban vizsgálja a kapitalizmus kifejlesztésének lehetőségeit. Miként látja azonban a magyar nemzeti polgárosodás ügyét? Hisz ez a kérdés 1849 után ellentmondásosabban jelentkezik, mint bármikor addig. A kor magyar gondolkodói — Arany éppúgy, mint Kemény — mélyen átélik ezt az ellentmondásosságot. Nem így Eötvös: az *Uralkodó Eszmék*ben a polgárosodás sajátosan magyar, nemzeti problémaköre még utalásként, még burkolt módon szerepel. Igaz, Eötvös számára a magyar polgárosodás, az ország polgári átalakulása korábban sem jelentkezett olyanféle, nemzeti problémaként, mint pl. a népiesség hívei számára. Legkövetkezetesebb feudalizmus-ellenes írásaiban, sőt *A falu jegyzőjében*, a Dózsa-regényben sem váltak számára tudatosakká a polgári átalakulás sajátos, nemzeti feltételei, — sohasem fordított gondot arra, hogy a polgári fejlődés nemzeti jellegét biztosítsa. Ebben ismét különbséget kell látnunk közte és Kemény között. Eötvös már 48 előtt sem számolt a nemzetiségi kérdéssel, s az Ausztriához való viszony jogi, intézményi vonatkozásaival sem; még kevésbé vette észre, hogy a magyar polgárosodás nehézségei nemcsak a hűbéri intézményekben rejlenek, hanem az ország gyarmati függésében, gazdasági kiszolgáltatottságában is. Midőn az *Uralkodó Eszmék*ben elvontan vetette fel a polgárosodás kérdését: a probléma gyökerének megragadására törekedett, s olyan törvényszerűségeket keresett, melyek ne csak a magyar, de az összeurópai polgárosodásra is egyaránt érvényesek legyenek. Hisz — úgy vélte — a magyar polgárosodás sorsa is az európaiktól függ, s a veszélyek, melyek emezt „fenyegetik” (az abszolutizmus valaminő újjáéledése vagy az „anarchia”): a magyar polgárosodás sorsát is megszabják. Kérdés-felvetésének eredendő elvontsága azonban oda vezetett, hogy a gyakorlati alkalmazás, vagy akár csak a tényleges bajok felismerése terén, könyve nem válthatta be a vállalkozáshoz fűzött reményeket.

Eötvös nemzet-szemlélete

Eötvös gondolkodásának elvontságából az is következett, hogy bizonyos kérdéseket messzi és általános távlatokban helyesen ragadott meg, — de még az ilyen kérdések gyakorlati megoldásához sem tudott segítséget nyújtani, mert a veszélyek konkrét és közeli jelentkezését megmutatni már nem merte. Különösen így volt ez a nemzetiség eszméjének kérdéskörében, melyet Eötvös némileg az „ár ellen úszva”, vagyis a tényleges hazai helyzettel nem számolva, ám az összeurópai fejleményeket helyesen fölismerve tárgyalt. Eötvösnek a nemzeti eszmével kapcsolatos állásfoglalásai azért is érdekesek, mivel kiderül

belőlük, hogy Világos után két szögesen ellentétes álláspont alakult ki a magyar közvéleményben. Mindkettő igenli a polgárosodást, de az egyik a nemzeti jellegre, sajátságokra nagy súlyt helyez, a másik számára azonban ez a nemzeti jelleg, s főként, az ország nemzeti függetlensége, teljességgel közömbös. Az előbbi álláspontot Arany is világosan képviseli: Toldi Miklós és Nagy Lajos utolsó párbeszédéből a polgárosodás, a haladás, — és a nemzeti „erkölcsök” egyesítésének szüksége derül ki. A másik álláspontot Eötvös képviseli, aki a polgárosodás érdekében ragaszkodik az összbirodalmi megoldáshoz, a nemzeti függetlenség árán is, sőt, mint látni fogjuk, a nemzetiség eszméjét kezdetben bizonyos hűvös fenntartással tárgyalja. A kor írói, gondolkodói egy ideig a két álláspont között ingadoznak, mint pl. Vajda János, aki átmenetileg hajlandó a valódi, a gyökeres polgárosodásért a nemesség képviselte nemzeti célokról lemondani, sőt emezeket a magyar polgárosodás szemszögéből veszélyeseknek is tartja. Jókai, Tompa, Madách, Kemény és Gyulai általában elfogadják az összbirodalom fennmaradásának tényét, s különböző megfontolásokkal, a dualisztikus megoldás felé hajlanak, mely biztosítaná 48 egyes vívmányait, s a nemzeti polgárosodást. De ezen a táboron belül is lényeges különbség van még a népi, a demokratikus kiindulású Arany- vagy Erdélyi-féle felfogás, és a nemesi szemléletű Kemény-féle között. Az 50-es évek végére Eötvös feladja a maga nemzetileg közömbös álláspontját, — Arany, Erdélyi, Tompa felfogásában pedig elhalványodnak a 40-es évek demokratikus tendenciái. Mindez, persze, még nem jelenti azt, hogy a népnemzetiesség hívei annak a nemesi polgárosodásnak híveiül szegődnek, melyet Kemény hirdet. De bizonyos, hogy a népiesség találkozik a nemzeti polgárosodás nemesi liberális ideológiájával, s a két tábor között épp a *nemzeti eszme* talaján bizonyos egyetértés jön létre. A polgárosodás nemesi vitele bukásra van ítélve, s ez a bukás Mikszáth korában már nyilvánvaló. A népi polgárosodás azonban még annyira sem bontakozik ki, mint a Kemény-féle nemesi; ennek a polgárosodásnak kérdései MórícZ Zsigmondnál jelentkeznek majd ismét.

A népiesség és a liberalizmus közti részleges kiegyenlítődés majd Széchenyi életművének jegyében jön létre, s ennek legjellemzőbb vallomása Arany Széchenyi-ódája lesz. Arany már *Az elveszett alkotmányban* Széchenyi elveinek szemszögéből is bírálta a vármegyét, — persze, kiegészítvén ezt a bírálatot a népi-értelmiségi szemléletnek Széchenyin túlhaladó elemeivel. A Világos utáni nézeteknek a közös, össznemzeti állásponton való kiegyenlítését a politikai életben Deák valósította meg; Deák ilyen törekvéseit irodalmi téren Kemény és Gyulai képviselték, s főként ez utóbbi használta föl a népnemzetiesség elméletét az össznemzeti irodalmi álláspont megerősítésére. Vajda konfliktusai Gyulaiék körével főként abból származtak, hogy külön, önálló utakon haladva, szembekerült a nemzeti elv alapján végbemenő belső kiegyenlítődés irodalmi erőivel. Legutóbb Somogyi Sándor kutatásai tisztázták az „irodalmi Deák-párt” létrejöttének körülményeit, s ugyancsak ő mutatta ki,

hogy ilyen tömörülés az 50-es 60-as évek fordulóján jött létre. Az „irodalmi Deák-párt” kialakulásának hátterében tehát az az egyetértés áll, mely a nemzeti eszme „közös nevezőjén” alakul ki a kor íróinak többsége között. Ez a kiegyenlítődéss azonban nem végleges: a nemzeti eszme 67 után nem tölti be már azt a szerepet, amelyet Világos után betölthetett s az öreg Arany költőileg nem áll már oly távol Vajdától, mint amily távol még *Buda halála* idején állott.

Eötvös az *Uralkodó Eszmék* idején még olyan álláspontot képvisel a nemzeti eszmével kapcsolatban, mely a népiességtől éppoly idegen, mint a nemesi liberalizmustól. A nemzeti eszmét később is a szabadságeszme folyományának tekinti: az egyéni szabadság elvét, Eötvös szerint, a nemzetiség eszméjében népekre terjesztik ki. Eötvösnek a nemzeti eszmével szembeni fenntartásai — melyekért az *Uralkodó Eszmék* első kötetének megjelenése után, s később is, annyi bírálat érte — részint abból erednek, hogy az osztrák összbirodalmat a nemzetiségi törekvésektől éppúgy meg akarja óvni, mint Magyarországot, — részint azonban abból a helyes fölismerésből, mely a nacionalizmus majdani, pusztító következményeire ébresztette. Nem véletlen, hogy Eötvös, aki a nemzeti eszmének 48 előtt sem biztosított központi helyet eszméi rendszerében: 1848 szabadságharcának bukása után éppenséggel óvatosan mer csak az eszmének teret engedni. A nemzetiségi mozgalmak következtében széthullástól félti az erősnek óhajtott államokat, — tehát az osztrák összbirodalmat éppúgy, mint Magyarországot. De, ha a nemzeti eszme egyéb, fenyegetőbb veszélyeire indokoltan figyel is föl: ez sem változtat azon, hogy Világos után, a magyar haladásnak, a magyar polgárosodásnak a nemzeti lét megóvása, biztosítása volt legfontosabb feltétele. Eötvösnek az *Uralkodó Eszmék* első kötetében kifejtett nemzetiségi álláspontja tehát az osztrák kormány, nem pedig a magyar társadalom számára volt kedvező.

Ami leginkább meglep Eötvös nemzet-szemléletében: az ábrándtalan, szkeptikus jellege. Látni fogjuk, hogy ugyanez az ábrándtalanság és szkepticizmus jellemzi az *Uralkodó Eszmék* nép-szemléletét is. Eötvös szerint: „Minden nemzeti törekvésnek alapja: felsőbbségének érzete; a célja: uralkodás” (I. rész. III.). A nemzeti eszmének ez a kritikus-szkeptikus szemlélete már magában rejti azt a fölismerést, hogy a nacionalizmus rettenetes károkat okozhat a népeknek, s a polgárosodásnak, — de hiányzik ebből a szemléletből a nemzeti eszme magyarországi szerepének számbavétele, s a nemzeti lét fenntartásáért vívott harccal való együttérzés. Eötvös éppúgy gondolhat a magyar nacionalizmus első jelentkezéseire, mint a nacionalizmusból már kinövő imperializmus megmozdulásaira, midőn ábrándtalan és keserű igazságait ki mondja: „Minden nép minden időben a világ központja gyanánt szeretné magát tekinteni, mely körül forogjon a többi. A kíméletlen önzés, melyet egészen míveletlen népeknél találunk, nem enyészik el a műveltség által; csakhogy az önzés a hazafiság leple alá vonul, melyben pirulás nélkül jelenhetik meg” (uo.). Eötvös a nemzetek és a kiváltságos osztályok követeléseit párhuzamba állítva, mind-

kettőben a szabadság és az egyenlőség tagadását látja; épp ezért: „a nemzetiség eszméje mindig azon mértékben lép háttérbe, melyben a szabadság és egyenlőség fogalma valósulásnak indul” (uo.). Az *Uralkodó Eszmék*ben benn rejlik az a gondolat is, hogy a polgárosodás első, „nemzeti” foka után, a nemzetiség szélsőségei létében fenyegetik majd magát a polgárosodást is. A nemzeti önzésről szóló Eötvösben a 40-es évek lelkes, haladó gondolkodójára ismerhetünk ismét, a *Szegénység Irlandban* írójára, a fogházügy, az igazságszolgáltatás rendezésének sürgetőjére, az embertelenség és kegyetlenség ellen haragvó szavát felemelő filantrópra. A nemzeti önzés, a más népek elnyomására törő önkény ellen Eötvös a régi szenvedéllyel emel vádat, midőn a német nacionalizmus példáját említi („más elveket állítanak fel a külföld, másokat saját házi szükségekre, s Posenben, Galicziában és Csehországban igen szépen gondoskodnak saját felsőbbbségökről, ha mindjárt más népek hasonló törekvéseit barbároknak bélyegezték is”), — s ez a példa, a születendő német imperializmus gyakorlatában évszázadig érvényes marad. Eötvös szkepszise a nemzetiség eszméjében, ily módon építő fölismeréshez vezet, s a XIX. század történelmének legrombolóbb elvét bélyegzi meg: „A dolgok ez állásában nehéz hinni, hogy az egyenjogúsági elmélet, mely napjainkban felállított, egyéb legyen az új formánál azon törekvések kifejezésére, melyek által minden nép saját felsőbbbségének megállapításán dolgozik” (uo.). Az *Uralkodó Eszmék* első kötetét a vádoló igazság szenvedélyes kimondása telíti azzal a pátosszal és ékes szólással, mely Eötvös legjobb lapjain sohasem üres vagy pompázatos. Eötvös, aki mindig oly őszinte és hevült felháborodással kelt ki az elnyomatás ellen, most, népeknek népek általi elnyomása ellen tiltakozva, kimondatlanul talán saját népének sorsára kíván utalni. Ezért tehát példáit kettős értelműeknek lehet tekintenünk: a zsidó nép egyiptomi szenvedéseinek példáját vagy az indiánusét, „kit a szívtelen fehér még azon szűk téren sem hagy bántatlanul, melyet őseinek országából neki még meghagyott, s kit kutyákkal kerget tova, hogy nagyobb tért nyerjen ültetvényének, hol a boldogtalan afrikait ostorral kényszeríti munkához”. Világos után talán lehetetlen volt a magyar helyzetre nem gondolni Eötvös másik példájánál: „menjünk Irlandba és tapasztalhatjuk, vajon képes-e a kereszténység, a magas fokú műveltség, sőt még az alkotmányos szabadság is megvédeni egy népet a másikkak zsarnoksága ellen?” (uo.). Ime, a nacionalizmusnak, a népek népek általi elnyomásának jogos és haladó kritikája Eötvösnél, — kritika, melybe a magyar nép sorsával való együttérzés éppúgy belejátszhatott, mint a nacionalizmus pusztító történelmi szerepének megsejtése. De Eötvös a nemzeti eszmét másfajta meggondolással is bírálja, s ez a meggondolás már az osztrák összbirodalom (tehát a polgári, alkotmányos, és önkormányzatokkal „ellensúlyozott” állam) erősítését, — és Kossuth mozgalmának, politikájának elutasítását célozza.

Meglephet bennünket, mily könnyedén próbál Eötvös napirendre térni a nemzetiség eszméje felett, s mily korán véli túlhaladottnak a nemzeti jelleg,

a nemzeti különállás igényeit. Midőn egyfelől a nacionalizmus pusztító, elnyomó hatását tartja számon, — másfelől úgy véli, hogy a történelem túlhaladt már a „nemzeti egyéniségek fennállásának” szükségén, s a polgárosodás további menete immár nem-nemzeti módon is folyhatik. Persze, a nemzetiségi elnyomás elutasítása összefér a nemzeti eszme történelmi szükségszerűségének kétségbevonásával. *Eötvös álláspontja szögesen ellentétes a népiesség híveinek nézeteivel, akik szerint a polgárosodás nemzeti jellegének biztosítása Világos után még fontosabb, mint korábban bármikor.* Eötvös meglehetősen doktrinér módon, s nem csekély gyanútlanossággal, a nemzeti eszme lassú, fokozatos letűnésében hisz, — s ez a hite támogatja azt az összbirodalmi koncepciót, melyet a müncheni vázlatban vetett papírra: „a nemzetiség eszméje nem bírt soha gyengébb alappal a népek viszonyaiban, mint jelenleg. Mindazon okok, melyek a nemzeti egyéniségek fennállásának támaszul szolgálnak, részint egészen megszűntek, részint napról-napra gyengébbé válnak” (I. rész, VII.). Olyan folyamatokat, melyek még napjainkban sem fejeződtek be, Eötvös már 1850-ben csaknem lezárultaknak tekint; úgy véli, a vasút, a „vihar szárnyain haladó gőzkocsi” közel hozza egymáshoz a népeket és eltünteti a nemzeti különbségeket: „Vasutaink áttörték a válaszfalat, mely hajdanában a népeket távol tartotta egymástól. . . Az erkölcsök és szokások mindinkább hasonlókká válnak s hovatovább honibbnak látszik az idegen föld” (uo.). Eötvös minden módon hinni akar a nemzeti egyéniségek elhalványulásában, a polgárosodásnak nemzeteket elmosó hatásában, — mivel ez a hite megkönnyíti azt a másikat, melyet az önkormányzattal ellensúlyozott „erős állam” jogosultságába oly vakon vetett. Miért hoznánk áldozatokat nemzeti egyéniségünkért, különállásunkért, midőn a polgárosodás amúgy is feloldja, megszünteti a nemzetek különállását? Eötvösnek ez a kétes ábrándja, melynek kétségét a Világos utáni viszonyok még inkább aláhúzzák, összekapcsolódik a haladásba vetett fellengző hitével is: „Az emberiség eddigi haladásának alaptörvényei nem fognak egy rövid időszak által megcáfoltatni, s ennél fogva a legnagyobb bizonyossággal jósolhatjuk, hogy egyes nemzetiségek, melyek most öntudattal lépnek fel, talán hamarabb mint hinnók, különállási követeléseikről le fognak mondani, s unokáink a nemzeti jogosultság nevében indított vitákban, melyek századunkat jelenleg izgatják, úgy hiszem, csak a vízbehalónak minden tárgy után híú kapkodását fogják látni” (uo.). Nem is azért érezzük helytelennek ezt a nézetet, mivel az *Uralkodó Eszmék* megjelenése óta eltelt évszázad annyi cáfolatot szolgáltatott ellene, — hanem, mivel Eötvös ennek az elvnek jegyében próbál elfordulni attól az ügytől, melyhez legjobb kortársai Világos után oly önfeláldozóan csatlakoznak. Eötvös történetileg helyesen látja a nemzeti eszme sorsát, midőn az abszolút monarchia egyenlősítő törekvéseinek visszahatását ismeri fel benne. De szkepszise, mellyel a nemzeti mozgalom kétségtelen ellentmondásosságát számon tartja, maga is kétértelmű. Megállapítja ugyan, hogy „a mennyiben a nemzeti törekvésnek célja nem az elnyomatás-

tól megszabadulás, azaz, amennyiben az nem az ellenhatás szüleménye, más oka egyáltalán nem is lehet, mint az uralkodásra törekvés”, — s abban is joggal kételkedik, hogy „ha a nemzetiség elve még további mozgalmaknak alkalmul szolgálna és győzni találna, egy harminc millióból álló nép megelégednék vele, ha jogosultságára nézve egy sorban állhat a csak három millióból álló néppel” (uo.). De valójában Eötvös a nemzetiség elvében az állam léte ellen irányzott legfőbb fegyvert látja („Hirdetni ez elvet, annyi volt, mint fegyvert irányozni az állam ellen, s mélyebb sebeket semmi más fegyverrel sem lehetett volna rajta ejteni” uo.), — s ebben az elvonatkoztatott szemléletében inkább az osztrák összbirodalom fenntartásának szándéka érvényesül, semmint a hazai, magyar törekvések pártolása.

Eötvös álláspontja tehát a Világos utáni útkeresésnek egyik jellemző, szélső példája marad. Az ő célja kizárólagosan: a polgárosodás, — bármi áron, a nemzeti igények nagymérvű korlátozásának árán is, és főként, az egyenlőség elvének teljes kirekesztésével. Eötvös jóhiszeműen azt reméli, hogy a szabad verseny révén kialakuló polgárosodás gyümölcseiből hazája is részesedhetik, de egyáltalán nem méri föl a tényleges helyzetet, vagyis azt, hogy Magyarország egy ilyen, nem-nemzeti polgárosodásnak áldozata lehet csupán, de semmiképp sem haszonélvezője. Eötvös gondolkodásában — elég hosszú átmeneti időre — polgárosodás és nemzetiség célja elszakadnak egymástól. Ugyanolyan elszakadás ez, mint aminő a liberálisoknál, korábban, polgárosodás és demokrácia elveit illetően, már megtörtént. A magyar birtokos osztály később a nemzeti érdekek jó részének feladásával törekszik majd a kiegyezésre. Eötvös álláspontja egyelőre még nem az övéket képviseli, amiként Vajda János sem a birtokos osztály érdekében sürgeti 1862-ben a kiegyezést. Eötvös szélsőséges bizakodása sem mentes az aggodástól; az osztályharcoktól éppúgy tart, mint a nemzetek, illetve az államok vetélkedésétől. „Felforgató” eszmének tekinti tehát az egyenlőséget (mint a forradalmak szülőjét), de a nemzetiséget is (ez az eszme „mindazok által, kik a fennálló rendnek felforgatását tűzték ki célul, vezérmondatul használtatik” I. rész, V.), — de bízik abban, hogy a „megerősített” államok ez eszméssel dacolni tudnak majd. Csupán azzal nem számol, hogy a szabad verseny szükségképp a nemzetek, a nemzetiségek viszonylatában is érvényesülni fog, maguk az államok pedig az egyének szabad versenyének nem korlátozóivá, szervezőivé, — hanem függvényeivé fognak válni.

Eötvös egyensúly-koncepciójában tehát, minden megígért összhang és jólét cáfolataként, a későn jött magyar polgárosodás ellentmondásainak egyik válfaja mutatkozik meg. Eötvös ábrándos nagylelkűsége, mely a magyar helyett *valamennyi* nép polgárosodására fordítja a figyelmet: a magyar kérdések megoldásához semmivel sem járul hozzá. De épp ily kevésbé járulnak majd hozzá ehhez azok a magyar törekvések, melyek nemzeti önzéssel, pusztán a magyar „faj” boldogulását tűzik ki céljukul. A magyar polgárosodás

nem tud már megszabadulni ellentmondásaitól, s nem tud a vívmányok, a jólét, a műveltség élvezésének olyannyira áhított, „zavartalan” békéjéhez eljutni. Ezt majd csak a későbbi nemzedékek látják meg teljes világossággal, s az Eötvös-nemzedék túlsorduló bizakodását önáluk már a hitetlenség, a kiábrándulás, a csalódás keserősége váltja föl. De arra is fel kell figyelnünk, hogy már Eötvösnél (és még inkább Keménynél) a bizakodás parancsszerű magatartása mögött felbukkan a szkepszis motívuma. Eötvös szkepszise az ő vizsgálódási módszerének folyamánya ugyan, de ez a rendszeres kétkedés, melyet a „megbízható”, a bizonyosnak tekinthető elvek próbájául szánt az *Uralkodó Eszmék* írója: egy új, széleskörűen elterjedő, általános kétkedésbe torkolló szemlélet kezdete is.

Az *Uralkodó Eszmék* 1854-ben megjelenő második része, épp a nemzetiség eszméjét illetően, lényeges eltéréseket mutat az első részhez, a nemzeti eszme szkeptikus szemléletéhez képest. Eötvös álláspontja a hazai közvélemény rosszallásával találkozott: a Világos utáni korszak revideálta a forradalmi, a demokratikus törekvéseket, de a korábbinál is szorosabban ragaszkodott a nemzetiséghez. Eötvös tehát újult buzgalommal vállalkozik arra, hogy a nemzetiség eszméjét, „felforgató” helyett, államot, társadalmat fenntartó funkcióban mutassa meg. Az *Uralkodó Eszmék* befejezése a nemzetiség eszméjének olyan igazolásával szolgál már, aminőre a kor igényt tart, s Eötvös most a közvéleménnyel is inkább összhangba kerülve, a feltétlen bizakodást és reménykedést a korábbinál is lelkesebb hangnemben hirdeti.

Eötvös az *Uralkodó Eszmék* második részében (hatodik könyv, XIII.) védekezik is a szemrehányásokkal szemben, melyek a nemzetiség eszméjének „kevésre becsülése” miatt érték: „Senki sem lehet kétségben a nemzetiség elve fontossága fölött napjainkban, főleg ha, mint én, oly nemzethez tartozik s oly viszonyok közt élt, ahol a nemzetiség igényeinek valószínűsítésére intézett törekvés minden egyéb szükségletet és tekintetet háttérbe szorított”. Mintegy az első rész szkepszisének enyhítése érdekében, s azt mintegy kiigazítandó, Eötvös most a kereszténység vagy a XVIII. századi „politikai reformatio” párjának tekinti a nemzetiség eszméjét (II. rész, hatodik könyv, XII.), sőt, a nemzetiségi törekvésekben az államhatalom „üdvös” korlátozásának lehetőségét fedezi föl. A nemzetiségi igények kielégítésére az önkormányzatot kívánja felhasználni (ami összhangban van az összbirodalom fenntartásáról vallott elveivel), — a történeti jogban a forradalmi törekvések ellensúlyát üdvözli, s a nemzetiség eszméjét is a forradalmi ideológia fékezésére, a „múlt és jelen közti kapocs” biztosítására kívánja alkalmazni (II. rész, hatodik könyv, XIII.). A nemzetiség eszméje biztosítja majd a „mérésékelt haladást”, melynek „fönntartó elemei a rohanó elemekhez képest igen gyöngék”, márpedig „minden haladásnak csak annyiban lehet jótékony hatása, ha lassankint történik” (uo.). E felfogás értelmében 1848-at csak a félreértett egyenlőségi eszme katasztrófájának lehet tekinteni (uo.), bár Eötvös elismeri, hogy az

1848-as „nemzetiségi harcok eredménye azon meggyőződés, hogy a béke kezességét a jövőre nézve csak minden nép egyenjogúságában kell keresnünk” (uo.). A második részben tehát Eötvös visszavesz valamit az első rész szkepsziséből, s a nagyrészt „felforgató” elvként kezelt nemzet-eszme mérséklő erényeit mutatja ki. A nemzetiség eszméje ily módon a „megtartó” erők közé vonul át, — persze, csak annyiban, amennyiben korlátok közt marad maga is. Az így kiegyensúlyozott nemzetiség tehát része lesz az eszmék bonyolult és megmerevített egyensúlyrendszerének: *„az állam vezetőinek szükségképp azon nézetre kelle jönniök, hogy a nemzetiség elvében van egy momentum, melyet veszély nélkül nem lehet szem elől téveszteni, míg érzelmeinek általános volta minden népet meggyőzhet afelől, hogy csak bizonyos korlátokon belül valósít-hatják igényeiket”* (uo.).

A „mértékek” szerepe a liberális gondolkodásban

Eötvös egyensúly-konceptiójának van egy személyes eleme: ez az egész rendszer maga is kétely és bizakodás egyensúlyának igényét tükrözi. Ez az igény Eötvös gondolkodásában állandóan jelen van; másféle módon, mint Madách vagy Kemény, de Eötvös is a 40-es évek nagy eszméivel viaskodik, a haladás, a polgárosodás lehetőségeiben szeretne még hinni. Ilyen hit a liberálisok számára 1849 után válik mind nehezebbé; Madách, aki szenvedélyesebben tudatosítja a történelem ellentmondásait, a kételyt inkább érzelmi, lírai módon győzi le. Eötvösnél a 30—40-es évek bizakodó rajongása elvegyül azzal a kétkedéssel, melyre a liberálisokat 1848 tanította meg. Arra gyanakodhatunk, hogy a legmélyebb, a legijesztőbb tanulsággal nem is a februári vagy márciusi forradalmak, hanem a júniusi munkás-megmozdulások szolgálták számukra. Eötvös többé nem tudja már átadni magát annak a feltétlen bizakodásnak, mely 48 előtti életművét áthatotta, és oly vonzóvá avatta. De a kételyt sem képes elfogadni, s mi több: a kapitalizmus lehetőségeit még mindig eléggé biztatóknak látja. Ezért törekszik az egyensúlyra, bizakodás és kétely párosítására, a szkepszisnek mint vizsgálódási módszernek alkalmazására, mintegy „csatornázására”. Eötvös is „megmentésre” törekszik: a reformnemzedék eszméit kívánja megmenteni, s ezért a garanciák kerítését vonja köréjük, egyaránt védekezvén a kétely vagy a bizakodás túlbujánzása ellen. Ugyanígy „menti meg” Gyulai is Petőfi életművének *egy részét*. Eötvös is csak *egy részt* kíván megmenteni a forradalmat előkészítő eszmékből, — vagyis éppen annyit, amennyi még nem szülhet forradalmat. Vannak, akik a Világos utáni kort az eszmék „revíziójának” koraként tekintik. Helyesebb lenne a „megmentés”, az „átmentés” korszakáról beszélnünk. A liberálisok kétféle kötődöttsége nyilvánul meg „átmentési” törekvéscikben: a forradalom *előtti* eszme-körhöz éppúgy ragaszkodniok kell, mint a forradalom *nélküli*, szabad versenyen alapuló, kapitalista fejlődéshez. A Világos utáni liberálisok

még nem tartanak ott, hogy a forradalmat előkészítő eszméket egyoldalúan és cinikusan tagadják vagy képmutatón emlegessék. *Akarnak* még hinni bennük, de *kénytelenek* kétkedni is. Elszánás és kényszerűség uralkodik egyszerre gondolkodásukon, — ebben áll kétféleségük, felemás mivoltuk, de tragikumuk is. Egyféle bátorság szükséges ahhoz, hogy vállalkozásuk kilátástalanságával szembenézzenek. Eötvösből ez a bátorság hiányzik. Kemény gondolkodásában azonban tragikus, nyomasztó sejtelemként ott él a kudarc képzete. Még ő sem képes a cinikus elfogadásra, a liberalizmus képmutató, belsőleg hitetlen, külsőleg szónokias-színpadias hangoztatására. Ebbe a szerepbe majd a dualizmus korának liberálisai fognak igazán beletanulni.

A liberalizmus tehát Világos után némiképp a *mértékek* ideológiájává fejlődik. Különösképp Eötvösnél, aki *mértékkel* mindent megmenthetőnek vél. Az „adagolás” mértéke megteremtheti a „felforgató” eszmék egyensúlyát, a hit és a kétely mértéke pedig visszaadhatja a liberális gondolkodók lelki békéjét. Íme az a „nyugalom”, melyre az Eötvös-nemzedék Világos után áhítozik, — a „nyugalom”, melyet az *Uralkodó Eszmék* a kapitalizmus újra-kezdési szakaszának kínál.

Ha a nemzet-eszmében vissza is kell venni valamit a szkepszisből, a nép-eszmében visszavételre nincs szükség: Eötvös finom és fanyar kétkedése itt egyértelműen érvényesül. Ha valahol, úgy itt már nem az „átmentés” a cél, s itt már védekező, „revíziós” magatartással lehet számolnunk. A népeszme revíziója Eötvösnél az anti-romantika jegyében megy végbe. Sorra cáfolja azokat a „regéket”, melyekre a romantika politikai és történelmi vállalkozásai szoktak hivatkozni; szét akarja tépni a népről alkotott, romantikus elképzeléseket, — anélkül, hogy pontosabb képet tudna helyükre illeszteni: „S vajon nem különös fogalomzavar-e az, ha napjainkban a népnek, mint különös fajnak, tulajdonairól vagy képességéről tétetik szó, mintha ez valamely külön eszköz segítségével megmérhető volna? Mióta a nép felségessé vált, sokan szeretnek ismerésével dicsekedni.” (I. rész, IX.). Magát a népfogalmat is kétkedő boncolás alá veti, s megállapítja, hogy „a nagy szó alatt 'nép' elvégre is csak a proletárok osztályát lehet értenünk, s ennek is csak azon részét, mely nagyobb városokban lakik”, de „majd minden városban kivétel nélkül kevesebbségben van” (II. rész, első könyv, III.). Eötvös szkepszise a nép-eszmét illetően tehát végül oda irányul, hogy a nép politikai súlyát, történelmi szerepét kívánja kétségbevonni, lejjebb szállítani.

Kételyek és bizakodások rendszeréből Eötvös végül is az egyéni szabadság elvét kívánja kiemelni, — ezt az elvet kívánja megtenni a polgárosodás, a további kapitalista fejlődés tengelyévé. Az egyéni szabadság, a szabadverseny kibontakozásától várja a kor legnagyobb veszedelmeinek elhárítását, forradalom és abszolutizmus távoltartását. Eötvös a jövőt mindenáron bizakodással kívánja szemlélni, a kor legfőbb vívmányának az individualizmust tartja, s ennek jegyében keresi az ellentmondások feloldását: „Korunk tagadhatatlan

jellemvonása az individualizmus. Ami csak nagyszerű s ami kárhozatos korunkban, mind ezen forrásra vihető vissza”. Tehát: „nem a teljesen korlátlan hatalomtól függés egyenlősége, hanem az egyéni szabadság élvezésébeni egyenlőség az, amire mindenki törekszik” (II. rész, hatodik könyv, IX.). Az egyéni szabadság, a szabad verseny, az individualizmus elve: íme, a hitre, bizakodásra annyira szomjazó Eötvös támasza, biztosítója, mert annyira sohasem tudta magát átadni a szkepszisnek, hogy valahol, valamiképp a bizakodás mámorát vissza ne kívánta volna. Ez, a megalapozottnak vélt bizakodás szólal meg az *Uralkodó Eszmék* lapjain, a haladásba vetett hit egykori, rajongó hangnemében: „valamint tengerek visszavonulnak, korallszigetek támadnak, s a megváltozott műveltségi viszonyok magát az éghajlatot is zordonabbá vagy enyhébbé teszik: úgy halad előre szünet nélküli fejlődésében az emberiség, anélkül, hogy e haladásnak törvényei változást szenvednének” (Első rész, VII.). A régi hangnem ez, az annyira elítélt, a megtagadni kívánt romantika próféta hangneme. Eötvös még újból vállalkozni kívánna a romantikus prófétaiság hivatására, melyet valamikor ars poeticájának alapjává tett meg. Amiként Kemény vállalkozása sem kezdete már a nemesi polgárosodás új szakaszának, hanem az egész folyamatnak utójátéka, — úgy Eötvös művében is lehetetlen már ezt az utójáték-jelleget meg nem éreznünk.

Törekvések nemzetiség és polgárosodás egyeztetésére

Hogy az *Uralkodó Eszmék* álláspontja mennyire eltér a Világos utáni magyar közgondolkodásától, azt főként a hazai polgárosodás konkrét kérdéseinek megítélésében lehet kimutatnunk, Eötvös figyelme többnyire ki sem terjed ezekre a konkrétumokra és részletekre, holott épp ezekben világosodnak ki a kortársak számára a folyamat ellentmondásai. Eötvös legnagyobb eltérése a kortársaktól: épp a nemzetiség kérdésében van. Míg ő ezt a kérdést megfosztja központi szerepétől, s szabadság-eszme javára háttérbe is szorítja, addig a kortársak számára a Világos utáni helyzet egyetlen kulcsa, megoldása a nemzeti eszme marad, s a polgárosodás is csak a nemzeti jelleg féltékeny megóvása, fenntartása mellett kívánatos az ő szemükben. A kor ilyen nemzeties hangoltsága kétségtelen haszonnal is járt, de hátrányokkal is. Németh Géza mutat rá arra, hogy a nemzeti eszme megóvta ugyan a magyarságot az erkölesi, világnézeti anarchiától, s szemléletének szilárd bázist adott egy időre, de távol is tartotta a nemzetet a világnézeti kérdésekkel való reális szembenézésétől, s egy korszerű világnézeti magatartás kimunkálásától. Ehhez hozzátehetjük, hogy a nemzeti eszme jegyében a kor felmentést is keresett a szociális helyzet gondja, felelőssége alól; a nemzeti eszme lehetővé tette a Világos utáni újrakezdést, — de azt is, hogy a liberalizmus a forradalommal szemben magát fölényben érezze. A nemzeti eszme ily módon feloldotta a lelki-

furdalások görceit, s menlevelet adott arra, hogy a liberalizmus azt tarthassa meg magának 48-ból vagy Petőfiből, amire szüksége volt épp. A nemzeti eszme egyelőre még megővta a becsületet, és megővta a lelkiismeret nyugalmát is. Menekvést éppúgy jelentett, mint kibuvót, öntudatot éppúgy, mint önáltatást. A nemzeti eszmében a kor haladékot nyert egy nagy adósság törlesztésére, — s ezzel a haladékkal az utókor oly módon élt, hogy letagadta adósságát. Letagadta, — de nem tudott egészen megfelelni róla, s ennek az adósságnak emléke, tudata telíti majd a nemzeti eszme Magyarországot újabb szorongásokkal, s általános rossz közérzettel.

Toldi estéjének befejezése polgárosodás és nemzeti hagyomány összhangjának szükségét hirdeti, s Arany 1870-es Hebbel-bírálata is a kor „vezéreszméjének” tekinti a nemzetiséget, mely különösen az eposzra lehet megtermékenyítő hatással. Ugyanezt a szemléletet Kemény Széchenyi-tanulmánya oly módon szólaltatja meg, hogy haladás és a nemzetiség konfliktusaként fogja fel Széchenyi sorsát: ez a konfliktus *Toldi estéje* alapkonfliktusával azonos. Kemény hajlott egy időben arra, hogy a nemzetért feláldozza a haladást, de tudta azt is, hogy a haladás feláldozása a nemzet feláldozását is jelenti: ezért keresett „súlyegyent”, a nemzet javára. Eötvös a maga egyensúly-rendszert nem a nemzet, hanem az egyéni szabadság javára kívánta létrehozni.

Vannak, akik Kemény vagy Eötvös, Arany vagy Madách „romantikus antikapitalizmusát” emlegetik. Valójában Világos után a magyar írók és gondolkodók legjelentősebbjeinél ilyesmiről szó sem lehet: az ő számukra polgárosodás és nemzeti érdek egyeztetése jelentett gondot, kint, nem pedig a romantikus antikapitalizmus menekülési ábrándja. Semmiképp sem lehet „romantikus antikapitalizmusnak” tekintenünk Gyulainak *Toldi estéjével* kapcsolatos, már említett megállapítását, mely szerint „mindig meghasonlásban voltunk az újkori polgárisodással, mert a viszonyok kényszerűségénél fogva legdrágább kincsünket fenyegette, ahelyett, hogy összhangzón beléjük olvadt volna”. Sokkal inkább arról van itt szó, hogy ebben a korszakban születik meg a magyar történelemnek, a magyar földrajzi-helyzetnek, — s a magyar polgárosodásnak valaminő *sértődött* értékelése, az egész „magyar sorsnak” sérelmesként való felfogása. A „kereszténység védőbástyájának” formulájában évszázados, magyar ressentiment húzódik meg, de ez a formula még Gyulainál is inkább a dacot, a „csak azért is” indulatát váltja ki, nem pedig a kapitalizmus elutasítását: „Midőn más nemzeteknél mindinkább szélesült a polgárisodás látköre, s a nemzeti műveltség megkezdé fejlődését, mi egy barbár néppel küzdénk élet-halál harcot. Védjük Európát s a polgárisodást, de Európa nem védett meg minket, s a polgárisodás körén kívül hagyott” (*Társaséletünk*, 1850). Korábban már láthattuk, miként vélekedett Gyulai az Anyéginről, miként figyelt fel a „lázás hanykolódásra”, „a nyugati fásultság meg a keleti betyárság végletei közt”. Az ő egyensúly-igénye kizárólag a polgárosodás és a nemzetiség körére korlátozódik; ezt a két tényezőt kívánja

összhangba hozni egymással, s ez összhang híján mind a nemzeti sorsot, mind a polgárosodást kilátástalannak tekinti. Ezért utasítja el az *Udvarházban* az ezredesné bécsi „műveltségét”, valamint Radnóty donquijotizmusát is. Gyulait nem elégítik ki a „nemzeti érzésű” osztályok, melyek híján vannak a „polgárisodás ajándékainak”, — semmi köszönetet sem lát a debreceni és szegedi polgár „csökönös törzsökösségében”, mely az „idegen elemmel egyszersmind a műveltséget is kizárni igyekszik” (*Társaséletünk*). Vannak kutatók, akik szerint a Bach-korszak „dilemmája” abban állt, hogy vagy a kapitalista fejlődést kell helyeselni, s ezzel együtt elfogadni az osztrákoktól való függőséget is, — vagy pedig szembehelyezkedni a Bach-rendszerrel, s ezzel együtt a kapitalizálódást, a haladást is elvetni. Ez a „dilemma”, ilyen értelemben, sohasem állt fenn a Világos utáni köztudatban. A „dilemma” egyik ága (a polgárosodás érdekében az Ausztriával való megegyezés) szerepet játszik ugyan váltakozón Eötvös vagy Vajda gondolkodásában, de ennek ellen-ágaként nem a „romantikus antikapitalizmus” elve szerepel, hanem a nemzeti igényű, nemzeti jelleggel és a nemzeti érdekek megőrzésével létrehozandó kapitalizálódásé. Ezt az utóbbi felfogást hirdeti Gyulai is, az 1850-ben megjelenő *Társaséletünk* című cikksorozatában. Eötvös módján számol ő is a nemzeti egyéniségek eltörlésének jövőjével, midőn a polgárosodás előrehaladtával „minden nemzet az emberiségbe olvad föl”, — de addig is, a magyar népnek, Gyulai szerint, ha már politikai önállóságát elvesztette, a nemzetiség alapján kell fejlődnie, „s minél hamarább elérni a közműveltség színvonalát”. Gyulai tehát a politikai önállóság híján ragaszkodik a nemzetiséghez, míg Eötvös a polgárosodás érdekében a nemzeti önállóságot nem is tekinti fontosnak. Gyulai a nemzeti jellemet, a nemzeti én-t a polgárosodás kifejlődésének alapjaként fogadja el, szabadság vagy egyenlőség eszméjét az ő gondolkodásában a nemzetiségé helyettesíti: „A nemzeti jellem, nemzeti erények szülőanyja a tetterő kútfeje. A világ dicső férfiai, a nemzeti nagy tettek nem egyebek, mint a nemzeti jellemnek magasabb alakban megjelent nyilatkozatai”, — vagy „Tudja a magyar, hogy csak mint magyar lehet valami, s ha ezt eldobja, kezét nem vonhatja vissza anélkül, hogy magára koporsófedelelet ne húzzon” stb. Van valami elkeseredett makacsság a nemzet-eszméhez való ilyen ragaszkodásban: amily tiszteletet ébreszt bennünk, éppoly aggodalmat is, az ilyen szemlélet egyoldalúsága miatt: „Nagy szerencsétlenség, midőn egy nemzet magából fejlődik, és a sors csapásai vagy önkönynyelműsége megfosztják saját én-jétől. Legdrágább kincseit vesztette el, melyeket bármely anyagi jólét ki nem pótol, visszahozni pedig — ez is ritka eset — csak mély fájdalomérzés, és szilárd határozottság képes”.

Gyulai is eljut tehát az összhang igényéhez, s ezt a nemzetiség fokozott érvényesítésével kívánja kielégíteni. Ezt az összhangot azért is szomjazza, mivel eleve ellentmondóknak érzi a polgárosodás és a nemzetiség törekvéseit, vagyis azt a szemléletet képviseli, melyet Kemény már 1843-ban megszólal-

tatott. Gyulai abban reménykedik, hogy nemzetiség és polgárosodás kölcsönösen áthatják egymást, s ez a nemzeti polgárosodás, illetve, ez a polgárosult nemzet mentesülhet majd az olyan ellentmondástól, mely — Gyulai értelmezése szerint — Anyégint is jellemzi: „Kettőzött erővel kell kifejtenuk a nemzetiség és műveltség tényezőit, s összhangzásba hozván jelentőségre emelnünk. Mind a forradalom előtt, mind most súlyos teherként nehezült reánk azon körülmény, hogy a nemzetiség műveltséget nélkülözött, s a műveltség nemzetiséget. Kölcsönös hatással az egyiknek a másiktól kellene venni életerejét, táplálékát. A vagyonosabb osztály merítse amazt a néptől, s nyújtsa helyébe emezt” (*Társaséletünk*). Íme, a nemzeti egység eszméjének egyik forrása, és a népnemzetiség új változatának legfőbb igazolása. A nemzetinek kívánt kapitalizálódás nemzeti egységet feltételez, a nemzeti egység pedig „kölcsönös hatást” a nép és a művelt, a vagyonos osztály között. A nemzetiség tehát egyedüli kivezető útnak látszik, s a katasztrófa következményeinek egyedüli gyógyszerét ígéri; Gyulai most már minden reményét a „nemzeti műveltségbe” veti, s a magyar irodalom múltját éppúgy ez elv igazolása érdekében értelmezi, mint a közelmúlt költészetét, s elsősorban Petőfiét is („Erősödni akartunk, hogy a nemzeti szellemet egész erejében kifejtván, műveltségünket nemzetiebbé tegyük. E mind határozottabban nyilatkozó mozgalmat képviselte Petőfi a lyrában”; *Szépirodalmi Szemle*.) A nemzet veresége után, a nemzeti eszme legnagyobb fenyegetettsége idején mindent erre az egyre tenni föl, minden megoldást és orvoslást ettől az egytől várni: ebben az elszántságban rejlik a Világos utáni korszak megrendítő erkölcsi ereje, — de ebben rejlik veszedelmes egyoldalúsága is, egyoldalúság, mely a későbbiekben magát majd annyira megbosszulja. A nemzet-eszme Világos utáni apostolai nem sejtik még, hogy amit ők orvosságként nyújtanak, az minő méreggé fajulhat a kiegyezés utáni korszakok sovinizmusában.

Az a fajta polgárosodás, melyet Kemény, Eötvös — és Gyulai képvisel, az 50-es évek kezdetén még lényegesen különbözik a polgárosodásnak attól a fajától, melyet Petőfi, Arany, Erdélyi, de még Tompa is elképzelt a 40-es években. Emezek a nemzeti polgárosodást a nép műveltségének növelése által kívánták elérni, s a népnek a polgárosult Magyarország kulturális életében épp oly nagy szerepet szántak, mint a politikaiban is. Kemény, Eötvös és Gyulai a magyar polgárosodást a nemesség polgárosodása által vélték megvalósíthatónak. A nép műveltségének emelésére ők is törekedtek (népkönyvvállalkozásuk tanúskodik erről), — de a nép „polgárosítása” (amin elsősorban a módosabb parasztság, a kispolgárság, az iparosság „polgárosítását” értették) az ő rendszerükben csak kiegészítése volt a nemesség polgárosodásának. Vajda egyet nem értését épp ez a körülmény váltja ki; az *Önbírálat* és a *Polgárosodás* írója mondja ki elsőnek, hogy a nemesség nem képes valóban polgárosodni, s ezt a megállapítását a századvégi dzsentri igazolja majd. Kemény és Gyulai polgárosodási elképzelései már eleve kudarcra vannak ítélve; az az osztály,

melybe ők reményeiket vetik, máris méltatlan a hozzája fűződő várakozásokra. Legjobb képviselői ugyan eljutnak a polgárosodás egy magas szintjére, de az osztály zöme megreked a gazdasági nehézségek, a politikai léhaság s a vidékies különtség vagy úrhatnámság kátyujában. Pedig a Világos utáni helyzet kilátásait figyelembe véve, a nemesi polgárosodás programja látszott valószínűbbnek, megvalósíthatóbbnak. A 40-es évek népiességének programja csak a forradalom sikere esetén valósulhatott volna meg: Világos után ez a program fájdalmas, hosszú halasztást szenvedett.

A Világos utáni korszak olvasóközönsége is átalakulóban van, — de Gyulai ennek nem tud örülni: a műveltség színvonalát félti az új olvasók ízlésétől, igényétől. Amikor 1854-ben a Vasárnapi Ujság ügyében Szilágyi Ferencel vitázik (*Egy kis szóváltás*), egészen másféle elveket hangoztat, mint aminőket Arany még 1848-ban fejtett ki, a Nép barátja programjaként. Gyulai épp annak a néposztálynak nem kíván írni, melynek Arany valamikor leginkább kívánt volna: „Mi sem írunk azon néposztálynak, amely nem tud olvasni, annak sem, mely valami csekély előismerettel nem bír, s nincs fogékonysága az irodalom iránt. Mi azon osztálynak írunk, mely nem nyers tömeg, megvannak szellemibb vágyai, de nem oly vagyonos, hogy az irodalomra valóban költhessen, sem annyira tudományosan készült, hogy a szaklapokat s könyveket élvezhesse, s ideje sincs reá sokat olvasni”. Ez a jellemzés kevésé illik a birtokos nemességre, s egyáltalán nem a parasztságra vagy a kézműves iparosokra. Gyulai „nép”-fogalma tehát az értelmiséget, a hivatalnok-réteget, a kereskedő polgárságot, s a kispolgárság művelődni, felemelkedni kívánó részét foglalhatja csak magába. Az olvasóközönség kiszélesedése pedig inkább gondot, semmint örömet jelent neki: „Nemrég a Pesti Napló-ban egy cikk adatokkal mutatta meg, hogy közönségünk alant növekedett, fenn pedig fogyott. A sűrű népies vállalatok sikere is ezt bizonyítja. El jelenségnek nem fog kimaradni jó és rossz következménye; de én félek, hogy ez utóbbi lesz a számosabb. A rosszak egyike s talán nem a legnagyobbik, bizonyosan az lesz, hogy ezután kevesebb szalonképes magyar könyv fog megjelenni s általában a finomabb nyelv és választékos előadás romlásnak indul, mert az író nem vonhatja ki magát közönsége hatása alól” (*Vélemény Kemény Zsigmondról*, 1854). Íme, a nemzetiség társadalmi bázisa: a művelt osztályok, melyeknek ízlése nem „ronthatja meg” az irodalmat. Ez a bázis csaknem ugyanaz, melyre a liberalizmus is támaszkodni kíván; a népnemzetiség — úgy, ahogyan Gyulai elméletében jelentkezik — immár a Világos utáni liberalizmus irodalmi megnyilvánulása.

A liberális-népnemzeti művelődés-eszményt, vagyis polgárosodás és nemzetiség találkozását Gyulai kimutatja a különböző népek irodalmában („Németország e század közepéig szintén idegen műveltség jármában nyögött, udvarai és aristocratiája elfranciásodtak, de erős és vagyonos polgársága nagyrészt még mindig hű német volt”; *Kazinczy Ferenc*, 1859), — és kimu-

tatja a kortársi magyar irodalomban is. A polgár-típust ismeri fel Eötvös pályájában („Itt dolgozott velünk, a nép gyermekeivel, csak tehetségével és szorgalmával emelkedve ki közülünk. A finom modoron kívül semmi sem mutatta benne az aristocratát. Polgár volt élvezeteiben, szokásai- és életmódjában”; *Eötvös-émlékbeszéd*, 1872), — a polgárt méltatja Pákh Albertben („Volt benne valami polgáris és ösztönszerű idegenkedés a táblabíróiastól. „*Pákh-émlékbeszéd*, 1870), s ízlését is elsősorban polgári színezete miatt becsüli (. . . „épen oly kevésbé kedvelte a német érzelmességet, mint a magyar szónokiságot”; uo.). A polgáreszmény megtestesülését azonban Csengery Antalban tartja számon: „Senki sem értette, senki sem érezte jobban nála a megújult magyar állam múlthatatlan szükségait és kényes bonyodalmaikat, s mint egyszerű polgár, senki sem szolgálta szóval, tettel és oly sok oldalról, mint ő. Valóban, Csengery a modern magyar polgárnak mintegy eszménykép tűnik föl, s ez pályájának legfőbb dicsősége (*Csengery-émlékbeszéd*, 1881). Gyulai szerint Csengery már az új társadalmi forma megtestesülése; ezt a szigorú, fegyelmezett értelmiségi típust szerette volna ő jellemzőnek érezni egy olyan társadalomra, mely erkölcsös, nemzeti — és polgári is legyen: „Az ő dicsősége, melyben társai kevésbé osztozhatnak, az egyszerű polgár dicsősége, aki a magyar közélet minden mozzanata iránt érdeklődik, s alkalom szerint minden időben, minden téren nagy sikerrel teljesíti kötelességét” (uo.).

Láthattuk, Gyulai magát is a „nép gyermekei” közé tartozónak tekintette, s a polgárosodást „idegen” változatban sohasem fogadta el; ezért kívánta azt, hogy az Alföldön alakuljon meg „a valódi magyar középrend, melyre annyira szükségünk van, s található mind szám szerint, mind anyagi tekintetben legerősebb támaszt az irodalom, s általa a nemzeti műveltség” (*Az Alföldi színműtár*). De akár Gyulai, akár bármelyik társa, alkossanak bár a magyar polgárosodás menetéről bizakodó vagy csüggeteg véleményeket: valójában, teljes hitelességgel és őszinteséggel csak a kor átmenetiségét, bizonytalanságát élik át. Ennek az átmenetiségnek, ennek a bizonytalanságnak átéléséről tanúskodnak Gyulai nemegyszer egymásnak ellentmondó ítéletei, személyes véleményei is. Leveleiben kétségbeesett, csaknem reménytelen szavak hangzanak el, különösen az irodalom helyzetéről („És az irodalom? A közlönyök vezetői szamarak vagy gazemberek” . . .; Arany Jánoshoz, 1854. szeptember 6; „De annyit betegem is látok, de azt vénült szívvel is érzem, hogy az eszes és becsületes emberek tétlenségre vannak kárhoztatva” . . .; uo.; „Én pessimista vagyok, s hitem, hogy a magyar közönségre csak nyegleséggel hathatni”. Szász Károlyhoz, 1853. május 8. stb.). Mégis, 1862-ben, Vajda röpiratával az *Önbírálat*tal vitázva, a 49 utáni helyzetet a forradalom előttinél kedvezőbbnek mondja, s különösen „gazdasági állapotaink” lényeges javulását emeli ki. Midőn 1856-ban (*Még egyszer Ristori*) a színházi közönség éretlenségét, ízléshiányát bírálja, mégis, a korszak átmenetiségét érzi át, s lehetetlen arra nem gyanakodnunk, hogy makacs harcai, s a nemzetiséget oly elszántan hirdető

programjai mögött ennek az átmenetiségnek, ennek a bizonytalanságnak érzete mindvégig jelen van. Bármily határozottan hirdeti Gyulai a nemzeti polgárosodásban létrejövő összhang gyógyító voltát, a kapitalizálódás előrehaladása elé leplezetlen aggodalommal tekint. Az 1855-ös *Szépirodalmi szemlében* is ez az aggodalom szólal meg, s a regény-műfaj népszerűségének okait elemezve, Gyulai riadalommal emlékezik meg az új kor-jelenségekről: a „boncoló szellemről”, melynek annyira kedvez a regény, — vagy az „egyéni szabadság” romlását célzó társadalmi erőkről, s az „óriás közlekedési eszközökről”, a „kereskedelmi érdekekről”, melyek „gyengítik a nemzeti sajátosságokat”. Néha úgy érezhetjük, hogy az eposz időszerűségének hirdetésével Gyulai a túl gyorsan betörő idegenszerű polgárosodás ellen is védekezni kíván.

A kor átmenetiségének felismerése. Aggodalmak az „idegenszerűség” miatt

Ennek a kornak fiai a társadalmi forma-váltást néha nagyon is fájdalmasan élik át, s el-eltévednek a változási jelenségek ellentmondásai között. Riadalom, tanácstalanság, a csüggedés vagy a reménykedés szélsőségei közt hullámzó szemlélet, bizalmatlanság az új jelenségekkel szemben, kísérletek a réginek és újnak egyeztetésére: mindezzel lépten-nyomon találkozunk a kor íróinál, gondolkodóinál, s a Bach-korszak magyar irodalmát elsősorban a társadalmi forma-változás átélése szabja meg. Ezt a változást, s a vele járó bizonytalanságot — melyet még növel az önkényuralmi nyomás — találón jellemzi Arany, az *Irányokban* (1861—62): „A nyomás, a zaklatottság, a meghasonlás, mely politikai rázkódásaink után európszerte erőt vett a kedélyekben, midőn nem vala hit, nem remény, nem bizalom, — midőn bessüppedt lábunk alatt a föld, s biztos irány helyett az asztaltánc szédelgéseiben kerestünk enyhületet . . .”. Ez átmenetiség átérzetében fordul Arany annyi nosztalgiaiával Tasso kora felé, melynek „jellemé határozottan ki vala már fejlődve”, mely biztos volt önmagában s a múltat végképp levetette magáról, mint bőré a kígyó. Ez az öröm és biztonság az újban: ez hiányzott Arany és kortársai számára. Az 1870-es Hebbel-bírálat is az „átmeneti bizonytalanságot” teszi szóvá, mint az irodalomra leginkább kiható jelenséget („míg valamely kor, mely a régiben meghasonlott, irányeszméjét meg nem kapta a jövőre és rövid ideig sötétben tapogat: addig tart ezen átmeneti bizonytalanság, mely minden nagyobbserű teremtésre általában, s így a költészetre is nyomasztó”). A „sötétben tapogató” korszak rossz közérzetét Aranynál pontosabban kevesen fogalmazták meg: „Hogy a társadalmi viszonyok átváltozása, midőn a régi és új még harcol egymással, s a győzelem egyik félnek sincs eldöntve, hogy az ily állapot temérdek habozást, kétséget, nyugtalanságot idéz elő a kedélyekben, s a percenként változó remény és csüggettség, az egy napról más napra élés, nyomasztóan hat a költészetre, s legfőlebb, a lyrának kedvez, nem akarom tagadni!” (uo.) Az átmenetiség kérdése foglalkoztatja Keményt is: az idősebb

Wesselényi alakjában az átmeneti korszak emberét elemzi, — de az ő bírálata egy olyan új nemzedék szemszögéből jön létre, mely magát ettől a vonástól már mentesnek érzi.

Kemény polgárosodási programja lényegileg egyezik Gyulaiéval, de ő másfajta konkrétumokat ragad ki, s nem is nemzetiség és polgárosodás összhangjának létrehozását, — hanem a burzsoázia és a nemesi birtokos osztály viszonyának, gazdasági és társadalmi szerepének kialakítását tekinti fontosnak. A „súlyegyen” elmélet fejlődik tovább ebben az elképzelésben is: Kemény látja a burzsoázia növekvő fontosságát, — s annak ellensúlyaként kívánja biztosítani, növelni a birtokos osztályét. Kimondatlanul ott rejtezik ebben a tervben a nemzetiség eszméje, vagyis ugyanaz a gondolat, melyet Gyulai elképzelései minduntalan kidomborítanak. Kemény a birtokos osztály befolyása révén kívánja a polgárosodás nemzeti jellegét biztosítani; vagyis: a burzsoáziát kevésbé nemzetinek tekinti, s épp ezért a nemzeti örökség őrzőjében, a birtokosságban hozza létre e „nemzetietlenség” ellensúlyát. Mindez, természetesen nem magának a polgárosodásnak ellensúlyozását, fékezését célozza. Itt ismerhetjük föl a legfőbb különbséget Kemény, és a 40-es évek plebejusainak polgárosodási elképzelései között: emezek a nép, a parasztság befolyásának növelésétől remélték az „idegenszerű” polgárosodásnak nemzetivé áthasonítását, — Kemény ugyanezt a szerepet a birtokos osztálytól várja el. Ennek az osztálynak Kemény azért is nagy szerepet szán, mivel általában, a polgárosodásban a nemzeti jelleg elhalványulásával, s a „világpolgárság” térhódításával számol. A Bach-korszak kozmopolitizmusával szemben Kemény nem a parasztsághoz, — hanem a birtokos nemességhez folyamodik. A gazdasági, a „reálképzettségű” pályákra tóduló fiatalabb nemesi korosztályok — Kemény szerint — szükségképp a „világpolgárság” befolyása alá kerülnek, tehát maga a nemesi osztály nem jelent kellő „ellensúlyt”, hanem csak annak földbirtokosi rétege. A „mezei gazdaság” érdekében oly erős propagandát kifejtő Kemény a földbirtokban látja a polgárosodás nemzeti jellegének legfőbb biztosítékát, — ő tehát a „porosz utas” fejlődést a nemzeti jelleg óvása érdekében óhajtja.

Kemény azonban nem a romantikus antikapitalisták ellenzésével, hanem a tényeket fölismerő és számba vevő történész tapasztalatiságával, tényszerűségével fordul a polgárosodás szükségszerűeknek vélt jelenségei felé: „Azután az újabb európai események s az óriás közlekedési eszközök a nemzeti és egyéni sajátosságokat is kezdik gyengíteni, míg a kereskedelmi és szellemi közös érdekek által, az egyetemesség érzését és a világpolgárság előkészítő eszméit hintegetik szét. Már is rendkívüli ingerrel hatnak reánk az idegen állapotok, szokások, fogalmak és társadalmi viszonyok” (*Eszmék a regény és dráma körül*, 1853). Igen jellemző, hogy Gyulai ezt a nézetet a *Szépirodalmi Szemlében* csaknem szó szerint visszhangozza. „Én az állami erők arányos és összhangzó kifejlésében látok üdvöt” — jelenti ki Kemény az *Élet és irodalomban* (1853), s ezt az összhangzást, ezt az arányt a birtokos

osztály és a burzsoázia közt kívánja kifejleszteni. Persze, nem a burzsoázia elsorvasztásával, hanem a birtokos nemesség elsorvadásának megakadályozásával. Kemény célja: nemesi-polgári kapitalizmus. Mivel az ország polgári átalakulásával a „nagy polgárság, a körülmények javát, rosszát összevetve, nyert”, — most már a birtokos osztály helyzetét kell megerősíteni, mert különben „a gyorsan haladó ipar és kereskedelem saját képviselőit emelheti előtérbe. Az erőssúly határozottan feljök fordulhat”. Kemény szerint tehát a polgárság előretörése: a nemzeti polgárosodás legfőbb veszélye, — *még akkor is*, ha a polgárosodásban már nem az idegen származású, régi polgárságé az egyedüli szó, hanem a birtokos osztálynak az új pályákra áttért fiai is érvényt szerezhetnek ott befolyásuknak.

Gyulai, Arany, Kemény tehát a polgárosodás ellentmondásainak bizonyos fokú átélése árán alakították ki nézeteiket, és sohasem tudták elaltatni magukban a polgárosodással kapcsolatban aggodalmaikat, bizonytalan közérzetüket. Mindezekből egyedüli kiútnak a nemzetiség eszméjét tekintették; Eötvössel ellentétben, a kor legtöbb írója és gondolkodója az elkésett, s a Bach-korszakban már félgymarmati módon megvalósuló polgárosodás veszélyeinek kiküszöbölését a polgárosodás nemzeti jellegének megteremtésétől remélte. Valamikor a nemzeti jellegért a parasztsághoz fordultak a művelt osztályok, de Erdélyi és Arany ilyen szemléletétől már idegen Keményé, aki 1851-es Széchenyi-tanulmányában egyelőre még Széchenyit idézve, majd később, az *Élet és irodalomban*, közvetlen programként is kifejti azt a nézetét, hogy a polgárosodás nemzeti jellegét csak a földbirtok biztosíthatja. A „porosz utas” fejlődés igenlésének nemzeti indokai mellett tehát ott szerepelnek már a demokrácia „korlátozásának” érvei is: Kemény szerint Széchenyi azért kívánja ezt a korlátozást, mivel fél, hogy a birtok felszabadulása esetén „idegen tőkepezések és nem magyar nyelvű iparosok kezébe” kerül a birtok. A Kemény-féle nemzeti polgárosodásban tehát benn rejlik a nagy- és a kispolgárság elleni védekezés is: emezek maradjanak meg a maguk területén, s ne váljanak a nemesség versenytársaivá. De ugyanez a Széchenyi-tanulmány tartalmazza a későbbi, magyar sovinizmus egyik indító elvét is, Keménynek abban a megállapításában, mely szerint Széchenyi a „fajszeretetet” mindig a „honszeretet” elé helyezte. „Hon” és „faj” ilyen megkülönböztetése elsősorban azért veszedelmes, mivel a magyar nemzetiség polgárosulását csak a többi nemzetiséggel versenyben, illetve azok kárára kívánja megvalósítani a Széchenyi nyomdokain haladó, Világos utáni liberalizmus. A nemzeti eszme tehát ellentmondásosan érvényesül a Bach-korszakban: kétségtelen jogosultsága és pozitív funkciója már összekapcsolódik a bezárkózás, az anti-szociális szemlélet és a sovinizmus későbbi fejleményeinek előjeleivel. Eötvös átmeneti közömbössége a nemzetiség eszméje iránt — és Kemény, Gyulai szenvedélyes nemzetiség-igenlése: ugyanannak a megoldatlan, és még oly sokáig megoldhatatlan problémának kétféle megfogalmazása.

A nemzeti eszme érvényesülése az erkölcsi szemléletben

A nemzetiség elve a liberálisok szemében a legfőbb, a középponti kérdéssé válik Világos után, s az 1848 előtt még annyira hatékony egyéb eszmék, törekvések erre az egy elvre redukálódnak. Ez a redukálódás azonban a cselekvési, a kifejtési lehetőségek rendkívüli leszűkülésével, elszegényedésével jár együtt; a nemzeti elv jó ideig egyáltalán nem nyilatkozhatik meg a politikai a közéletben, hanem beszorul az irodalomba, ahol a népnemzetiség elméletében és gyakorlatában ölt testet, — visszaszorul az egyéni gondolkodás és magatartás formáiba, s itt erkölcsi fogalmakba, törvényekbe öltözik. A Bach-korszakra annyira jellemző erkölcsi szemléletet tehát — a politikai cselekvés lehetőségeitől megfosztott nemzeti szemlélet hozza létre. A Bach-korszak magyar közgondolkodásának erre a sajátosan erkölcsi tájékozódására a kutatás már régóta rámutatott. Martinkó András Kemény-tanulmánya éppoly részletesen elemezte ezt az erkölcsiséget, mint legutóbb Komlós Aladár is, aki találón állapítja meg, hogy a Bach-korszak „komoly kis vezetőrétegének” irányító elvei: „hazafiasság, erkölcs, szabadelvűség; az, hogy ismeretelméletben az ún. naiv realizmusnak hódolnak, nem mond ellent gyakorlati idealizmusuknak. Az erkölcs végső értelme pedig számunkra a hazafias felelősség; a hazaszeretet nem más, mint az erkölcs legmagasabb és legszélesebb alkalmazása, adott helyzetben a józan valóság szemléletre, és a munkára nevelés kötelessége”. Ezt a „hazafias felelősséget” indokolja meg Gyulai is, midőn 1890-ben, Kölcseyről szólva, a magyar történelem *erkölcsi* tanulságaira figyelmeztet: „... nekünk több lelkesedésre, munkásságra, kitartásra, erélyre, feláldozásra, de egyszersmind több tapintatra, eszélyre és bölcsességre van szükségünk, mint más nagy nemzeteknek, kik inkább tévedhetnek, mert nem kockáztatják lételüket”. Ugyanő a magyar történelemben az annyira áhított egyensúly nagy iskoláját, ihlető példázatát is látja: „Ha vizsgáljuk újjászületésünk eszközeit, küzdelmeink bonyodalmaikat, viszonyaink örvényeit: a heves lelkű mérsékletet tanul, a csüggedező kitartást, az elégületlen türelmet, a kiábrándult lelkesedést, az ábrándozó józanságot” (uo.).

Gyulai irodalmi eszménye is: erkölcsi eszmény; az irodalom ugyan nem válhatik „erkölcsstanári” irányúvá (Gyulai épp ezt kifogásolja Tompánál), de legfőbb funkciója az erkölcsi eszmény szolgálata, megteremtése. Az irodalom erkölcsisége épp oly fontos elem, mint maga a szépség vagy az eredetiség. Sőt, az erkölcs rendje az irodalom rendjénél, a remekművek rendjénél is fontosabb. Katona-tanulmányában Gyulai szóvá teszi a lángész betegeskultuszát, „mely mint az anya vásott, de eszes gyermekének, nemcsak mindent megbocsát, hanem a tévedést, hibát és bűnt mintegy a nagy tehetség alkatrészeinek, végzetszerű szükségnek tekinti”. Megbocsájtható-e — kérdezi Gyulai —, hogy Goethe összezúzta Friderika szívét? „Friderika feldúlt boldogsága minden esetre ér annyit mint Goethe legszebb költeménye”. A romantika zseni-kultuszának egyenes és nyílt cáfolata ez az elv.

Gyulai felfogásában a költészet maga is az erkölcsi világrend tükrözője lesz: „Ki lehet költő a világ erkölcsi rendjének ismerete nélkül?” (*Szépirodalmi szemle*). A valóság kategóriájának helyét Gyulai esztétikájában tehát az erkölcsi világrend kategóriája foglalja el, ami arra figyelmeztet, hogy mind a nemzeti eszme, mind az erkölcsiség a korszak gondolkodásának egyre elvontabbá válását segíti elő. Az erkölcsiségnek ez az elsőrendűen fontossá emelkedése, a költői alkotásban elfoglalt középponti helye az 50-es évek derekának Gyulai-kritikáira jellemző. A *Szépirodalmi Szemlében* mondja is ki Gyulai azt az erkölcsi követelményt, mely egész kritikusi működésén oly következetesen fog végigvonulni: „A mi művészien szép, az mindig erkölcsös, amennyiben nem erkölcstelen, s a költészet bizonyos nemeiben, aminők a regény és dráma, a művészi gyönyör egy része épen attól függ, mennyiben bírja a költő megvázní és kiengesztelni erkölcsi érzéseinket”.

A költészet, mint erkölcsi tett elve azonban azt is jelenti, hogy a költőnek végső aggályossággal kell magatartását, érzésvilágát, emberekhez, társadalomhoz való viszonyát kialakítania. Az a magatartás, melyet Gyulai áhít — és amelyet a kor költői gyakorlata valójában sohasem valósít meg: a sztoikus, az „önkorlátozó”, a nem-szubjektív költészet eszményét foglalja magában, lényegileg tehát líra-ellenes eszményt, melyet joggal lehet „klasszikusnak” minősíteni (ahogyan Horváth János is minősítette), csak épp az igény felmerülését nem szabad máris gyakorlati megvalósulásként tekintenünk: „Meg vagyok győződve arról, mit a legnagyobb költők és műbölcsészek hirdetnek, hogy a költészet nem dissonantia, hanem összhang a forrásai az önmegalázódás, melynél fogva az egyén nem tekintheti magát a világegyetem központjaul s egyéni fájdalmait, meghíúsult vágyait, reményeit nem állíthatja az általános kényszerűség ellenébe” (*Szépirodalmi szemle*). A Keménynél megszülető végzet-hit Gyulainál átkerül a költészet körébe, s a romantika költészet-eszményének — a forradalom költészet-eszményének is — cáfolatásul használtatik: Gyulainak ez a mélyen líra-ellenes szemlélete különös ellentétben van a líraiságnak azzal az erős igényével, mely Arany-nál 1852—53-ban megmutatkozott. Arany-émlékbeszédében Gyulai nem is akarja észrevenni eszményképének ezt a válságkorszakát („Arany visszariad a meghasonlástól” — érinti óvatosan a kérdést), s erre vezethetjük vissza azt a mellőztetést, melyben a lírikus Arany a legutóbbi időkgig részesült. Gyulai líra-ellenessége, a lírától megkövetelt sztoikus „önkorlátozása” okozta azt is, hogy éppen ő sohasem érthette meg Vajda, vagy Reviczky költészetét.

Amiként a politikában is az ellentétes erők egyensúlyának megteremtésére, úgy az erkölcsi világban is a szélsőségek kiküszöbölése által létrehozott összhangra törekuszenek a kor liberálisai. Ez az erkölcsi igény nyilatkozik meg a világfájdalom ama kritikájában is, melyet Gyulai a *Szépirodalmi szemlében* fejt ki; „világfájdalmon” az eszmény-nélküliséget érti, vagyis azt a nihilizmust, mely a túlzásba vitt, a „szenvedélyesen telhetlen” érzelmek, gondolatok

nyomán marad meg: „A világfájdalom egy elpazarlott vagy szerencsétlen élet benyomásaiból táplálkozó kétely, mely folboncolta érzéseink és szenvedélyeinket, erkölcsi és társadalmi fogalmainkat, s kétségbeesett eszményeink dőresége, erényeink nyomorultsága, tévedéseink és bűneink végzetszerűsége fölött”. Ez a jellemzés, valamint a cikk egyik célzása sejtetnünk engedi, hogy Gyulai még Keményt sem érezte mentesnek a „világfájdalom” nihilizmusától. Vajda ellen támadó bírálat egyik indokának pedig azt a viszolygást érezhetjük, mely Gyulait az *Önbírálat* indulati túlzásai láttán foghatta el. Gyulai azonban nem szenvedélytelenséget kíván, nem a „kiégett lélek” nyugalomát áhítja, hanem, Keményhez hasonlóan, még az erények gyakorlásában is a végső aggályosságot követeli: „nemes érzések- és szenvedélyekből is folyhatnak nagy tévedések, sőt bűnök” (*Vajda-bírálat*, 1862). Zilahy Károlynál épp azt kifogásolja, hogy műveiből a szenvedélyek, a konfliktusok hiányoznak: „Nem látunk küzdelmeket, nem halljuk az öröm vagy fájdalom hangját... Sívár világ vesz körül bennünket, maga a költő sincs részvételt személyei iránt s csak némi fanyar iróniával kíséri őket” (*Zilahy-bírálat*, 1862). Vagyis: a Világos utáni liberálisok *aktív* erkölcsre törekednek, s Gyulai elveti az olyan tárgyilagosságot, mely tartózkodik „megbélyegezni a bűnt és dicsőíteni az erényt”; — illetve, amelyik „az eszményiség túlzásait úgy igyekszik kerülni, hogy a kételyek tömkelegébe téved” (*Polemikus levelek*, 1857). De Csengery is, aki sztoicizmust tanít, s így ír Gyulainak: „Igyekeztek nyugalomra. Stoi-cizmusra van szükség e korban; sokat kell elviselni tudnunk” (1855. december 24), — másutt passzív jellege miatt utasítja el Epikurosz tanát: „Önző nyugalom, mely minden polgári erényt aláás; a hanyatlási korszakok bölcselete, mely elmés számítás tárgyává teszi az erényt, s minden lelkesedést, minden önfeláldozást kirekeszt, ami pedig szintoly szükséges a társadalom fenntartására, mint a kormányok bölcsessége” (*Római történet Rómában*). Gyulai kritikusi szigora csak olyankor enyhül, midőn a mű vagy az író „erkölcsi-ségét” kétségtelenül megállapíthatja; Szigligeti-émlékbeszédében (1879) a középszerűség mentségéül is az erkölcsi érzéket említi: „ha nem csüngött magas eszményeken, mindig megőrzött bizonyos erkölcsi érzéket, jó tapintatot, józan ítéletet, amelyek megóvták az élet sívár, vagy épen léha fölfogásától”. Gyulai indulatos Jókai-ellenessége pedig abból is ered, hogy a nagy regényíró kedélyességét, anekdotaiságát, romantikus fantáziáját valamiféle *léhaságnak* fogja föl.

Az erény, az erkölcs a Gyulai-nemzedék szerint mindig csak harcok útján jöhet létre; ezért utasítják el Epikurosz passzív harmóniáját, s ezért törekednek aktív, felelős, a közülethez kapcsolódó magatartásra. Kovács Kálmán joggal állapítja meg, hogy Gyulainál alapvetően fontos a belső harc, az önmagunkon aratott diadal, a küzdelem útján kialakított harmónia. Erdélyi már 1845-ben (*Vörösmarty-tanulmány*) az önkéntesen emelt korlátokban látja a szabadság igazi értelmét („Költőnknek főérdeme, hogy korlátokat

tuda tartani, azaz tudá használni szabadságát, mert a szabadság igazi értelme: korlátok ismerése”).

Akárcsak Keménynél, a Világos utáni korszak legtöbb írójánál az erkölcsiesség szükségképp vezet a Széchenyi hirdette önismeret gyakorlásához, ezen túl pedig a lélektani tudatosítás egy morális jellegű válfajához, Kemény számára éppúgy ütött a „recollectio ünnepélyes órája”, mint a kortársak számára is: „és mi kezdjük számlálni tévedéseinket s az áldozatokat” (*Széchenyi-tanulmány*). S hogy mennyire mélyből fakad, Széchenyi hatásaként, az önismeret vágya, azt Erdélyi 1846-os, Kisfaludy Károlyról szóló írása is mutatja: „Mint az emberi nem üdvözítőjének pokolra szállása épen kezdése volt feldicsőíttetésének, úgy kezdete a nemzeti sors jóra fordultának is a mély magunkba szállás — descendit ad inferos; — mikor megismerve önmagunkat, ha volt bennünk hiba, kiálljuk az önszégeyn fájdalmát, hogy szent tűz által megtisztult lelkeként tisztább légre foghassanak sietni vágyaink. És ez a nemzet nagy bűnbánatának újjá szülő változása, szerencsés fordulata”. Csaknem vallásos lelkiállapottá magasodik a kor tudatában az önismeret gyakorlata: a krízis, a katharzis fordulópontján időző eszmélés hajol most tükör fölé, hogy annyi veszteség után legalább önmagát találja meg újra. Az elmélyülés, az elmélkedés korszakának ígérkezik a Világos utáni évtized: költők és gondolkodók a nemzetiség eszméjét a misztika köreibe próbálják most emelni. „Önismeret-, teendőinkkel tisztába jutás és szilárd határozottságért kell imádkoznunk fájdalmunk kálváriájánál” — írja Gyulai (*Társas-életünk*, 1850), és ugyanő minden felemelkedés, kibontakozás zálogát keresi az önismeretben: „Szívünk nem égett ki, s ha mélyen sebzett is, van erőnk önismeretre törekedve tájékozni magunkat s igyekeztvén megtartani, amink volt, a további fejlődhetés útját egyengetni” (*A Nemzeti Színház és drámairodalmunk*, 1857).

A fokozott erkölcsi tájékozódás a nemzeti lét fenntartásáért vívott harcban éppúgy megtalálja indokait, mint a Világos után bekövetkező demoralizálódás kivédésében. A Bach-korszak léhaságáról nem egy adatot közölnek a történetírók; Erdélyi a pesti „maîtresse-világra” panaszodik, (Szemere Miklóshoz, 1851. április 10), s az irodalom is felvesz magába valamit a kor fülledt, érzéki atmoszférájából. Ez csap meg bennünket Kemény társadalmi regényeinek némelyik fejezetében, ez Jókainak a kort bemutató műveiben (*Régi jó táblabírák, A szerelem bolondjai* stb.), de Vajda novelláiban, sőt lírájában is. Arany balladáit nemcsak a nemzeti történelmet elevenítik meg, de a nemzeti erkölcs példáit is felmutatják. Gyulai ugyan Vajda ellenében váltig bizonygatja, hogy „a korhely, kiesapongó élet vádjá is inkább illik az 1848 előtti korszakra” (Vajda *Önbírálatának* kritikája, 1862), de nem győzi óvni a magyar társadalmat a cinizmusnak, az erkölestelenségnek, a hitelenségnek attól a „fertőzetétől”, melyet a francia irodalom közvetíthetne hozzá (*Ponsard : Pénz és becsület* című színművéről írt bírálata, 1853). Az

„erkölcstelen” irodalom megtestesülését — Balzacban látja ez a kor, s épp ez a fajta erkölcsi aggályosság készíti elő a magyar kritikában és közízlésben az eszményítés esztétikájának érvényesülését is. Az eszményítő, az apologetikus irodalom részint a kor erkölcsi igényeit kívánja kielégíteni, — részint „oltalmat” ígér a kor valóban fenyegető erkölcsi nihilizmusa ellen. S ha az irodalmat igazán erkölcsi tettként kívánja felfogni Gyulai, — úgy a kritikát még inkább: erkölcsi elvek őrzőjének, felmutatójának, egyféle erkölcsi tartás példázójának, megvalósítójának.

Erkölciség és nemzetiség legmagasabb kifejeződése: a költészet

Gyulai kritikusi működésének ereje, jelentősége nagyrészt elvész az 50-es évek végén, de addig is ebben a tevékenységben a teljesség egy sajátos igénye él, igény, mely a pusztán irodalmi feladatban nem tud kielégülni. Gyulai a kritikus számára ki akar követelni valamit a költő szerepéből, feladataiból; azt az „erkölcsi világot”, melyet a költő kifejez, ő másféle módon, a kritika „sajátos eszközeivel” kívánja megszólaltatni. „Én azok közé tartozom, kik szívökben bizonyos irodalmi ábrándot és lelkesülést táplálnak, s úgynevezett szigorúságuk önmaguk és mások irányában, nem egyéb, mint egyszerű kötelesség” (*Szépirodalmi szemle*). A gyakran pedáns és merev Gyulai néha olyan gondolatokat ír le, melyek olvastán ismét csak úgy érezzük, hogy ez a kor ugyanazt kereste a költészetben, amit más korok a vallásban: „Én örömet olvasom és tanulmányozom a költőket és műbölcsészeket. Ez reám nézve mindig gyönyör forrása. Minél többet vizsgálódom, annál többet élvezem, mert mind mélyebben nyilatkozik előttem a valódi költészet, e második isteni kijelentés, mely kibékít bennünket az élet nagy meghasonlásaival” (uo.). Ez a szemlélet a kritikus számára az azonosulás szükségét is előírja: a „kinyilatkoztatásnak” részesévé kell válják ő maga is, mert különben hogyan tudná jogait, lehetőségeit megvédeni, biztosítani? Gyulai felfogása szerint a költészet nem a költők kizárólagos birtoka, kiváltsága, — sőt, néha épp ők a méltatlanok a „második isteni kijelentés” hordozására. A költészet a lélek olyan felmagasztosulása, melynek részesévé válhatik a nem-költő is, ha erkölcsileg méltóvá válik erre, s az „összes szellemélethez” tartozását tudatosítja magában („hisz szellemünk hatása az összes szelleméletnek épen oly részévé válik, mint testünk atomjai a nagy mindenségnek”; *Szigligeti-émlékbeszéd*, 1879). Gyulai tehát a költészetet az erkölcsi tökéletesülés végső állapotának tekinti, melyre nemcsak a „hivatásos” költők képesek: „Mert nemcsak az a költő, aki költeményeket ír, hanem minden ember, aki nemesen fogja fel és éli át az életet. A költészet az emberiség közkincse, s a költő csak teremtő tehetségben különbözik mástól, de nem egyszersmind érzésben és gondolatban. A költő csak azt fejezi ki művében, amit az emberek éreznek, gondolnak és cselekszenek; s nem tudom, melyik több értékű: egy sikerült

költői mű-e, vagy egy nemesen átélt élet?’’ (*Kriza-émlébeszéd*, 1878). Mindez összhangban van avval, amit Friderika boldogsága, és Goethe költeménye kapcsán már korábban vallott Gyulai. Nemzetiség, erkölcs és költészet sajátos egységbe kapcsolódnak a Bach-korszaki magyar gondolkodásban, s ez egység legvilágosabb, legkönnyebben tanulmányozható megtestesülésével szolgál Gyulai kritikusi életműve.

Ez az életmű ugyanis a szenvedély, a képzelet, a belső azonosulás néhány nagy példáját is felmutatja. Maga Gyulai vall erről az igényről a *Szépirodalmi Szemlében*, mely az ő kritikusi ars poeticájának foglalata is. Az 1857-es *Polemikus levelekben* még egyszer visszatér erre az ars poeticára, s kimondja, hogy „valamely műnek egészben felfogását mindig az érzés és képzelem segítik elő. E nélkül az értelem analysise épen olyan hamis lesz, mintha a kritikus a fegyelmezetlen érzés és képzelem nyugtalanságának engedi át magát. E két elemből dolgozik a kritikus, e két elemre hat, mit egyrészt a forma által eszközöl”. Képzelem és érzés: a kritikusi munka bennük válik rokonná a költészettel, mely nemzet és erkölcs eszméinek legmagasabb rendű kifejezése is. Az élet meghasonlásaival kibékítő költészet, — a költészet, mint a megváltatás eszköze: íme, a morális-nemzeti szemléletű kor menekvési útja, mely Madáchnak épp oly sokat jelent, mint Gyulainak. *Az ember tragédiája* eszme-rendszerében a költészet és a természet (hisz a kettő egyet jelent Madáchnál) szava hozza el a megváltást a kétségbeesett embernek. — Gyulait önmagával és korával a költészet, illetve annak kritikusi szolgálata békíti ki. Kemény és Gyulai tévovázásai, útkeresései, kétféle hivatás közti dilemmái sokban hasonlatosak. Mindkettejüket a kötelesség *erkölcsi* parancsa készítette olyan feladatokra, melyeknél hálásabbakkal jegyezte el őket tehetségük. Kemény a regényírás kárára műveli a politikát, a publicisztikát, Gyulai pedig, aki az *Udvarházzal* a kor egyik legjelentősebb regényíró-ígéretként jelentkezett, a magyar költészet sorsával azonosulva válik kritikussá. Mindketten a nemzeti polgárosodás ügyéért vállalták e feladatokat, s Keményhez hasonlóan, Gyulai is mély válság árán tudta csak vállalni.

Gyulai kritikusi működése fájdalmas, benső drámát is rejt, s a hivatástól menekülésnek épp akkora része van ebben a drámában, mint a hivatás vállalásának. Nem engedheti, hogy „pedáns szellem” vagy „hetyke kufárkodás” vezesse félre a közönséget, — de maga is megdöbben önnön, polémikus szerepétől, s megérti, hogy tehetségének nagyobb lehetőségeit játssza el miatta: „Egyébiránt élek és polemizálok. Soha sem fogyok ki a polemiából. Ugy látszik nem csak a szív életét játszám el már félig-meddig, hanem a szellemét is” — írja Aranyinak (1857. április 20). Gyulai benső drámáját senki sem értette meg jobban Csengerynél: „Neked fáj, hogy hazai, hogy irodalmi ügyeink úgy vannak, ahogy vannak; nekem szintén. De neked az is fáj, hogy nem segíthetsz a dolgon, s e fájdalom érzése teszi élessé, olykor epéssé előadásodat. Ez erős érzés, e hév kétségtelenül sajátos hatást kölcsönöz műveidnek, de

emészti saját kebledet is. Az a kritikai érzés, szellem, mely az irodalom lelkiismerete akarna lenni, saját éned ellen is fordul, emészttve, marcangolva". Megértés van ebben a levélben, — de burkolt korholás is. Gyulai majd az 1857-es *Polemikus levelek*ben tér vissza az „epés kritikusok” jellemzésére, s a jelzőt ironikus büszkeséggel vállalja. De minduntalan éreznie kell, hogy kritikusi heve még barátainak is terhes: „Ugy veszem észre, hogy legjobb barátaim is nem igen kedvelik modoromat. Kemény nem rég tudtomra adta, hogy írjak bármit lapjába, csak kritikát ne. Csengery nem rég bár elég gyöngéden visszautasította egy hosszabb kritikai cikkemet, s nem sok kedvet mutatott, az Erdélyi cikkei vagy Salamon Petőfi bírálata ellen kiadni tőlem valamit. Ugy hiszem nem kedvelik modoromat, kivált most a nemzeti egyetértés nagy napjaiban” (Aranynak, 1860. augusztus 20). És Arany sem hajlik a kritikai szigorra: „elvül kelle tűznöm: az igazságtól, meggyőződéstől nem távozva, oly szelíden szólni a hogy csak lehet” (Gyulainak, 1861. augusztus 28). Pedig Gyulai már korábban szemére vetette Aranynak a lanyhaságot: „Lapod iránt senki sem szigorúbb, mint én, s hibáztatnom kell, hogy egy s más napi kérdésben igen lanyhán, igen félénken viselitek magatokat” (1861. január 15-iki levél). Gyulai szigorú kritikusi elvei, melyek hivatásának végső-kig aggályos erkölcsiségéből következnek, nem a kor igényei szerint, hanem azok ellenében érvényesültek. Gyulai állandó konfliktusban él kortársaival, sőt barátaival, de még önmagával is. Ezért írja Berlinből, 1856. május 23-ikán, Csengerynek: „Most még izoláltabban állok, mint valaha, mind a közönség, mind azok, kik ellenem írnak úgy tekintenek, mint aki semminemű irodalmi párthoz nem tartozom, még a Pesti Naplóhoz sem, hol csak azért túrnék, mert mulatságos és eredeti egy kis ember vagyok”. Tisztelete és barátsága sem akadályozza meg abban, hogy kritikai elvei miatt Keménnyel is összeütközzék: „Kemény kíméletet követel nemcsak politikai okból, hanem azért is, mert Jósika a betegségig érzékeny. Hátha én is érzékeny vagyok, egész a betegségig, bizonyos eszmék irányában? Mivel van neki erre több joga, mint nekem? S ha neki szabad lábbal tapodni azon elveket, melyeket én tisztetek, miért legyen köteles hallgatni, csak azért, mert neki rosszul esik a cáfolat? Kemény emberbaráti ürügye oly elv, mely egyaránt megaláz író és kritikust, s mi több, lehetetlenné teszi a kritikát” (Csengeryhez, 1860. február 17). Mindezek után nem lephet meg vallomása sem, melyet Aranyhoz intéz, s mely mögött kritikusi pályájának válsága lappang, válság, mely Gyulait a teljes szenvedéllyel végzett kritikusi tevékenységtől (mint erre már korábban rámutattunk), a tanulmányírás felé irányítja: „Annyira megutáltam tíz évi tapasztalásom után irodalmunkban a sok kicsinyes hiúságot, a személyek szertelen cultusát, a barátság pajtáskodásait, hogy irodalmi ügyekben kihalt szívemből minden gyöngédség, még az is, minek talán volna értelme” (1861. március 28). A „gyöngédségnek” ezt a hiányát fedezhetjük föl Zilahyról, Vajdáról, Jókairól írott ezutáni kritikáiban; igazi „gyöngédséget” Gyulai már

csak a régi irodalom iránt, s az emlékbeszédeiben méltatott halottak iránt tud érezni. De ezek az emlékbeszédek a magyar tanulmány-írás új útját is jelentik, s Gyulai szintézis-teremtő érettségének tiszta és gazdag bizonyítékait nyújtják. A válság, melynek lezárultával ezek a művek megszületnek, igazolja a *Szépirodalmi szemle* nyílt és meglepő vallomását, mely Gyulai kritikusi tevékenységének delelőjén hangzik el: „Valóban nem születtem kritikusként”. Legalább kedélyem sehogy sem tudja megszokni e szerep nyomorúságait”. Ha áttekintjük az elsősorban kritikusként számon tartott Gyulai egész pályáját, azt kell látnunk, hogy tanulmányírónak ő sokkal jelentősebb, mint kritikusként, s kritikusi működését csak az 50-es évek végéig lehet valóban erőteljesnek, újszerűnek tekintenünk. A tanulmányíróként tisztelt Keménynél Gyulai a tanulmányírásnak bizonylyan jelentősebb mestere.

Erkölciség és szenvedély-igény találkozása a tragikum-elméletben

Az Aranyhoz intézett vallomás-levél tartalmaz még egy mondatot, mely Gyulai írói — és kritikusi tevékenységének kulcsát is nyújtja: „bizonyos, hogy én némi felindulás, némi szenvedély nélkül képtelen vagyok írni”. Komlós Aladár helyesen állapítja meg Gyulairól: „bírázataiban szinte több a szenvedély, mint verseiben, prózája szabadabb és dallamosabb mint verse”. A *szenvedélynek* ez a szerepe Gyulai működésében, gondolkodásában olyan jelenség, melynek felmérése nélkül elméleti tevékenységét, s főként, tragikum-elméletét nem tudjuk megérteni. Gyulai a szenvedély mozzanatának érvényesítésével avatja erkölcsivé a kritikát, s emeli azt a költészettel rokon szférába. Ha igaz, hogy „a valódi kritika az irodalom filozófiája és lelkiismerete egyszersmind” (*Kölcsey-emlékbeszéd*, 1890), úgy ez a lelkiismeret csak szenvedélyes lehet, akárcsak magának a költészetnek lelkiismerete: „A kritikusként is, mint minden íróként, ha valóságos irodalmi művet akar teremteni, szüksége van bizonyos felindulásra, lelkesülésre, melyet tárgyától vesz, s tárgyára sugározta vissza” (*Néhány szó a kritikáról*, 1861). Ezért jelenti ki, hogy az „epés kritikusként”, akik közé magát is sorolja: „alapjokban erős szenvedélyűek. Érzik és tudják, hogy a szenvedélyes gondolkodó, kinek szívében fekszik az igazság, egyszersmind a leglogikább gondolkodó is” (*Polemikus levelek*, 1857). A szenvedélynek ebben az igenlésében furcsamód, nem valamely rendszer vagy állapot megbontását, hanem ellenkezőleg: ismét csak az összhang megteremtésének vágyát kell fölismernünk. A romantika szenvedélykultusza a régi, a megülepített érzésformákat kívánta robbantani, — Gyulai szenvedély-igénye a Bach-korszak önkorlátozó, sztoicizmusra hajló, mérsékletet hirdető erkölcsiességét kívánja kiegészíteni, vagyis egyensúlyba hozni a szenvedély jogainak biztosításával. Mert szenvedély nélkül ez az erkölcs végül is a nyárspolgári, a patópálos tétlenség, a passzivitás és köldöknézés igazolása lenne. A Bach-korszak magyar erkölce egykönnyen válhatnék a tétlenség, a tunyaság erkölcsévé is.

Szenvedélytől mentesen ez az erkölcsi szemlélet csak a táblabíró világ kényelmes fatalizmusát dicsőítené meg. A végzet elfogadását hirdető Kemény is siet figyelmeztetni bennünket, hogy ez az elfogadás *aktív cselekvést* kell jelentsen, nem pedig állati, jóllakott nyújtózást a méhesben. A mérséklet egykönnyen válhatik szűkösséggé, a józanság gyávasággá, a fatalizmus gerinctelenséggé. Gyulai szenvedély-igénye e veszélyekkel szemben az ellenméreg szerepét követeli magának. Persze, ez a szenvedély-igény is mértékekre, határokra tekint, korlátokat kíván tiszteletben tartani. Gyulai sem a szertelen szenvedély híve, hanem a „klasszikus”, az erőnek erejével fékentartott szenvedélyé. Mert a fékezetségnak is ott lehet csak értelme, szépsége, ahol valódi erőt kell megfékezniünk. Az erőtlenség, a lanyhaság felett működő féknek nincs mit „fognia”, ez a fék a semmibe markol. A magyar liberalizmust 67 után mindinkább ez a semmibe markolás jellemzi: a következő nemzedékekből kínosan hiányzik a Gyulai-igényelte szenvedély. Majd Ady fog erre a harcos, kisuras szenvedélyre tisztelettel, paradox elismeréssel visszagondolni. Gyulai, aki nem tűri a féktelen szenvedélyt, Vajdánál is ettől riad vissza. És mivel a szenvedélynek valamely fékentartott, kiegyensúlyozott válfaját óhajtja, végül is megállapodik a tragikum elméleténél. Mert a tragikum felmutatja a szenvedélyt, de tüstént korlátozza is. A tragikumban megdicsőül a szenvedély, s egyszermind tilalmassá válik; a tragikum tilalma erkölcsössé avatja a szenvedélyt, mivel a felidézett végzet komolyságát társítja hozzá, s ily módon eltávolítja a léhaság posványától. De a tragikum meg is „menti” a szenvedélyt, mivel a túlzásaiból eredő veszélyek kerülésére tanít. Amikor Gyulai a tragikumot igényli, a „megmentés” olyan módjára törekszik, mint aminőre 1854-es tanulmányában, Petőfivel kapcsolatban. A tragikum tehát „megmentés” és kritika is Gyulai szemléletében. A tragikum elmélete: a szenvedély kritikája. A kritikai szenvedély, melyet bírálataiban érvényesít, ily módon kapcsolatban van a szenvedély kritikai elfogadásával, melyet tragikum-elméletében valósít meg. *Szenvedélyes kritika* és a *szenvedély kritikája* : az előbbi a kritikus ars poetica, az utóbbi a tragikum-elmélet legfőbb elemeként: íme, egyazon igény kétféle jelentkezése az erkölcsi eszméknek ama rendszerében, melyet a Széchenyin iskolázott, Világos utáni magyar liberalizmus kialakított.

1855—56-os Ristori-cikkeiben, s ugyancsak 1855-ös bírálatában Szigligeti *Diocletianjáról*, Gyulai a szenvedély erőteljes igényével lép fel, s a tragikum hiányát a magyar irodalom egyik legnagyobb gyengeségének mondja. Ristori „visszaadta hitemet a tragédiában”, írja Berlinből (*Signora Ristori*, 1855), s később Katona Józsefre hivatkozik a szenvedély és a tragikum *fenségének* hirdetése érdekében (*Még egyszer Ristori*, 1856); nem kétséges, hogy ez az érv vezeti el Katona-tanulmányához is. Gyulai azért sürgeti a szenvedély és a tragikum ábrázolását, mivel a filiszteriségnek a polgárosodással összekapcsolódó veszélyét fölismerte: „közönségünk megúnta a declamatiót; többé nem táblabíró; kifáradt a nagy szenvedélyekben: philister akar lenni, feled és

vigad” (*Signora Ristori*, 1855). Fontos, sokatmondó vallomás ez a Bach-korszak társadalmi folyamatairól; Gyulai harca éppúgy irányul az erkölcsi lazulás, mint a polgárosodás léha, kisszerű változata ellen. Az eszmékkel eljegyzett, reformkori nemzedék követel itt vissza valamit a veszni induló örökségből. De az az erkölcsi szemlélet is megnyilvánul itt, mely a költészetben a felemelkedést, a vigaszt, az élet megaláztatásaiért nyerhető elégtételt keresi. Ezért írhatja Gyulai, hogy a színházban a „fölindulást, a megilletődést keresem”, s ezért vágyik „egy felemledett érzésben feledni az élet nyomorúságait” (uo.). A tragédia és a szenvedély sürgetése azonban a túlságosan köznapi ellen is irányul, vagyis a kapitalizálódással együtt jelentkező új ízlés ellen, melyet ugyancsak a reformkor költészetén nevelődött nemzedék érez idegennek: „midőn drámaíróink oly nyelven írnak, aminővel hírlapi cikket sem kellene; midőn a rhythmusos nyelv végképp számúzve van tragédiánkából s a párbeszéd oly élethű, mint ahogy az utcán beszélnek” (uo.). A költészet emelkedett, ünnepi válfaját kívánja vissza Gyulai, a pátoszt és a fenséget („színeszeinkből a tragikai hajlam, a pathosz egészen kihalni készül” uo.), anélkül, hogy észrevenné: Alfieri hangneme máris idegenné vált a polgárosult Európában, s a tragédia útját nem a klasszikus tragikai hagyomány feléledése fogja megjelölni, hanem az a fajta tragikus „hétköznapiság”, melyet majd Ibsen fejez ki. Gyulai éppoly kevésbé ismeri fel ezt a fejlődési irányt, mint Vajdánál a népies líra intellektualizálódásának folyamatait. De hisz a költészetnek ily egyoldalú, erkölcsies felfogásában is van valami időszerűtlen: a kapitalizmus korának lírája például sokkal inkább a filozófia, mint az erkölcs kérdései iránt érdeklődik. Gyulai azért áhítja a tragédiát, amiért az eposzt is. Erkölcs és költészet összhangját jelenti számára a tragédia, mert itt jelen vannak a szenvedélyek „melyeknek örömét és kínját, tévedését és bukását rajzolni kell” (uo.).

Mindaz, amit Kemény tragikum-felfogásáról már elmondhattunk, Gyulaira is jellemző. Gyulai kritikusi elmélete (láthattuk már, hogy bármifajta elmélet szerepét minél szűkebbre kívánja fogni) Petőfi és Arany költészetéből a népnemzetiesség elvét, Kemény regényeiből pedig a tragikum tanát őrzi meg. Népnemzetiesség és tragikum tehát éppoly szoros egységbe kerül Gyulai gondolkodásában, mint erkölcs és szenvedély, költészet és kritika. A tragikumnak Keménynél kialakult formulái minduntalan visszatérnek Gyulai írásaiban: „mindenütt meglátja a kérlelhetetlen nemesist nemcsak bűneinkben, hanem nemes hajlamaink, tévedéseinkben is” mondja Szigligeti-emlékbeszédében (1879) s Kemény regényeinek szellemében állítja ugyanott: „az erkölcsi világban gyakran erényeinkből folynak hibáink, vagy legalább hiányaink”. Ennek a tragikum-szemléletnek politikai értelme nyilvánvaló: Kemény és Gyulai 1848 tragikumának tanulságát foglalják esztétikai jelbeszédbe. Szerintük a szabadságharc: az „erény túlzása” volt, márpedig „erényünk könnyen örvény felé ragadhat bennünket, ha nem párosul eszélylyel;

szolgálni hisszük hazánkat és sértjük érdekeit, mert bonyodalmas voltukat nem tudjuk megérteni” (*Kemény Zsigmond emlékezete*, 1896). Gyulai azt tartja fontosnak Keménynél, hogy „inkább a nemesebb szenvedélyek, mondhatni az erény tragikumára fordult előszeretettel. Senkisé is volt buzgóbb magyarázója azon szárnyas ígének, hogy a pokol jó szándékkal van kikövezeve” (uo.). Kemény aggályos „súlyegyen”-elméletének erkölcsi tanulságait Gyulai hiánytalanul átülteti a maga tragikum-konceptiójába: „a büntől könnyebb megóvni magunkat, mint nemes érzéseink eszélytelen elragadtatásaitól; nem elég az erkölcs törvényeit meg nem szegni, még sok más jogos érdek van, melyek megsértve megbosszulják magokat” (*Kemény-emlékbeszéd*, 1879). Kemény regényeit ő nevezi el „a legtragikaibb magyar regényeknek” („tragikaibbak mint tragédiáink”, uo.), s a „félreismert politikai érdekek” könyörtelen bosszújának tanítását olvassa ki belőlük (uo.). A tragikum tehát az erkölcsi aggály és felelősség ébrentartására nevel, mivel „bűnhődésünk soha sincs arányban tévedéseinkkel, s nemcsak magunkat sodornak örvénybe, hanem mindazokat, akiket szerettünk” (uo.). Ily módon viszi át 48 bukásának érzületét a tragikum-elméletbe Kemény és Gyulai, ily módon kívánnak mindketten felelősséget, aggályosságot tanítani a tragikum példáival. Gyulai tragikum-elméletében ott lappang a történelmi élmény, 48—49 élménye. Igen jellemző, hogy Kemény is, Gyulai is — Széchenyit tekinti a kor tragikus hőségének, benne látja megtestesültnek a bukás „intő tanulságát”, a tragikus tanulságot; mert Kemény és Gyulai a tragikus hőst rokonszenvesnek kívánják látni, s ezért nem tekintik tragikusnak — Kossuthot. „Úgy látszik, hogy Széchenyi a reformatorok és izgatók tragikumát teljes szörnyőségében érezte s megtört ez érzés alatt” (*Széchenyi-emlékbeszéd*, 1866). *Ha tehát Gyulai a nemzeti polgárosodás ideológiájának egyik legfontosabb kifejeződését az erkölcsben kereste, az erkölcs kifejeződésének legmagasabb formáját pedig a költészetben, úgy a költészetben belül is az erkölcsi tanulság és hatás legsűrítettebb formáját a tragikumiban találta meg.*

A tragikum-szemlélet tehát a Világos utáni polgárosodás ideológiájának lényeges eleme. A kor egyébként is hajlamos a tragikum-szemléletre, s a bukás ellenére az eszme nagyságának, igazságának beigazolódásában hisz. Ez a fel-fogás érvényesül Madách nagy művében is. Fontosnak kell mégis éreznünk, hogy Kemény és Gyulai tragikum-elméletéből az eszme győzelmének mozzanata hiányzik. A tragédiából ők nem az eszme igazságának bizonyítékait kívánták levonni, — hanem annak az erkölcsi magatartásnak igazolását, mely az életben, a szenvedélyek világában, s a tettekben is a végső aggályosságot írja elő, így akarván biztosítani a tünékeny és sérülékeny „súlyegyen” fennmaradását. A tragikum-elméletben tehát a magyar polgárosodás liberális elképzelése próbál számolni azokkal a kudarcokkal és veszedelmekkel, melyeket Kemény, Gyulai és társaik már megsejtettek, és épp alaktalan mivoltuk miatt oly nyomasztóknak, oly fenyegetőknak érezték. Magában a tragikum-elméletben is megtalálhatjuk a liberális ábránd egyik elemét: a tragédia elhárít-

hatásának ábrándos reményét, áhítását. A liberálisok tragikumfelfogásától azonban lényegesen különbözik Aranyé, aki a maga nemzeti koncepcióján belül, a nevelés eszközeként használja fel a tragikumot, — és különbözik Madáché is, aki a tragikumból nem az aggályosság, a szorongásos óvatosság, hanem az eszme győzelmébe vetett hit tanulságát próbálja levonni.

A tragikai kényszerűség elve

Gyulai tragikum-elméletének eddigi méltatói — Hermann István és Kovács Kálmán — egyetértettek abban, hogy Gyulai közeledik Vischer tragikum-felfogásához, s e közeledés kapcsolatban áll a köznemességnek 1848-ról vallott nézeteivel. „Vischer szerint — írja Hermann István — a tragikum bizonyos esetekben szükségszerű, elkerülhetetlen, elháríthatatlan, a tragédia szerinte nem más, mint ennek az életténynek rögzítése. Vischer megköveteli a tragédiától, hogy a tragikus hős feltétlenül vétkes legyen, tehát maga is okozója legyen elbukásának”. Gyulai tragikum-elméletében valóban kétféle felfogás követi egymást: 1855-ben (*Diocletia-bírálat*) még a világrend ellen *jogosan* feltámadó egyéni szenvedélyre helyezi a hangsúlyt, ettől várja a „drámai érdeket” a „tragikai katasztrófát”: „Szükséges, hogy a hőst erős és határozott szenvedély vezesse, mely összeütközik a jogos viszonyokkal, a hagyományos erkölcsökkel, a kegyelettel, a kötelességgel: szóval azzal, amit társadalmi-, erkölcsi- vagy világrendnek nevezünk. Ez az összeütközés a cselekvény magva, a katasztrófa eleme s minél jogosítottabb egyénileg a szenvedély, mely keztyűt dobott a világrendnek, annál erősebb a drámai érdek, s annál tragikább a katasztrófa.” 1879-es Szigligeti-émlékbeszédében a tragikai műzsát jellemezve, a kiegyenlítődést tartja fontosnak, vagyis azt, hogy a tragikum-szemlélet „lelkesül az erő nagy vonásain, az óriás küzdelem bonyadalmán, megsiratja az elesett hőst, s megnyugszik az élet és társadalom kényszerűségén”. Ebben a tragikum-felfogásban azonban nem arról van szó, hogy Gyulai egyoldalúan, a társadalmi, az erkölcsi világrend pártján állna: ő a küzdő hős, és a győzedelmeskedő világrend pártján egyformán áll. A dolgok „kényszerűségének” érvényesüléséről ugyanúgy gondolkodik mint Kemény, aki a Nemezist nemcsak sújtónak, de segítőnek is tekinti, amikor irányát felismerhetjük és követjük. Gyulai tragikum-felfogása, mely az 50-es években még a világrendnek keztyűt vető hős szenvedélyére helyezte a hangsúlyt, később már Kemény politikai elvei nyomán bővült ki a „kényszerűség” tiszteletben tartásával. 1879-es Kemény-émlékbeszéde is a „kényszerűség” motívumát emeli ki: „néha egész biztossággal megjelölte az irányt, mely a dolgok kényszerűségénél fogva később csakugyan mind követelőbben lépett előtérbe”. Láthattuk már, hogy Kemény 1848 előtt szinte elkerülhetetlennek tekinti a végzet csapásait; az erdélyi politikában a legjobb szándékot is eleve, kérlelhetetlenül sújtja a katasztrófa. Világos után Kemény nézetei megváltoz-

nak: az elkerülhető végzet tanítását hirdeti, sőt, a végzet irányában haladó cselekvés eredményességét. Később, a *Zord időben* ismét visszatér a történelemről kialakított komor, reménytelen képhez. A „kényszerűség” tiszteletben tartása lényeges eleme Kemény — és Gyulai — politikai, valamint történelemszemléletének. Ez a mozzanat társul Gyulai tragikum-elméletében is a „keztyűdobás” mozzanata mellé. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a 67-es kiegyezést Kemény is, Gyulai is a dolgok „kényszerű menetéből” adódó, szükséges fejleménynek tekintik.

Gyulai tragikum-elméletében kezdetben a hangsúly a lázadáson van, később a lázadás szenvedélyének igenlése mellé a „kényszerűség” elfogadása társul. Ebben az elméletben tehát jut hely a szenvedély igenlésének, s a szenvedély túlságából adódó bűnhődés igenlésének is. Ez a tragikum-elmélet szorosan összefügg Gyulainak az erkölcsről vallott elveivel. De lehet-e erkölcsről szó ott, ahol az ember tehetetlen és kiszolgáltatott, s minden erénye eleve a bűn sorsára jut? Tévednénk, ha azt hinnők, hogy Gyulai-tragikum-elméletében végzetszerű determinizmus érvényesül.

Hermann István szerint Gyulai tragikum-elméletének lényege az, hogy „a tragikus tévedések elkerülhetetlenek, hogy az irracionális nemezis szükség-szerűen sújt le”. Kemény gondolkodásában 1848 előtt, majd élete végén érvényesül ugyan a végzetszerűségnek egy irracionális formája, de ilyesmit Gyulainál sohasem találunk. Gyulai nem a tragikus tévedést tartja elkerülhetetlennek, — hanem a tragikus tévedés bűnhődését, s ez igen nagy különbség! De ezt a tragikum-elméletet a szenvedély-ellenességből sem lehet megmagyarázni, ahogyan azt Kovács Kálmán teszi; láthattuk már, hogy épp a szenvedély „megmentésének” igénye vezeti el Gyulait a tragikumhoz, melyben ő a szenvedély egy erkölcsileg szentesített formáját kívánja kialakítani. A tragikai szenvedély: megnemesített szenvedély, vagy ha akarjuk: a szenvedély ideálformája. Gyulai tragikum-elmélete fontos lépés az eszményítés amaz esztétikájának kialakulása felé, mely az 50-es évek végén irodalmunkban egyeduralkodóvá válik.

A tragikai vétség formái

Gyulai tragikum-elméletében (az 50-es évek Kemény Zsigmondjának felfogásával összhangban) bűn és bűnhődés problematikáját találjuk meg. Hasonló problematikával találkozunk Arany balladáiban is. De a *bűn* fogalma Gyulainál és Keménynél egészen másféle értelemmel bír, mint Aranynál. A bűn fogalma Gyulainál is, Keménynél is kitágul, s még az erény fogalma is helyet nyerhet benne, — feltéve, hogy az erény esztelenséggel, túlzással, oktalansággal párosul. A mániává növekvő erény (vagyis a hűség) tragikus vétségnek számít a *Gyulai Pálban*. Keménynyel ismét csak összhangban jelenti ki Gyulai: „Néha erényeink hozhatnak tragikai helyzetbe, nem azért, hogy nem voltunk eléggé erkölcsösök, hanem mert átléptük az okosság határait” (*Zilahy-*

bírálat, 1866). Mennyire útmutató Gyulai tragikum-elméletében az *okosság* határainak motívuma! A Diocletian-bírálatban is (1855) a „kitűnő egyén” bukása azért „engeszteli ki” szívét, „mert a bűn, tévedés, vagy vakmerőség bűnhődését látjuk”. Az *okosság hiányának* motívuma mellett tehát ott van ebben a tragikum-rendszerben a *tévedés*, a *vakmerőség* motívuma is! Mindez pedig éppen nem az „irracionális nemezis” elméletét támogatja, hanem ellenkezőleg: a tragikai vétség elkerülhetőségének hitét, melyet Gyulai mindvégig vallott. Ha tehát változásról beszélhetünk Gyulai tragikum-rendszerében, úgy e változást abban kell látnunk, hogy míg kezdetben a „jogosult szenvedélyre” helyezi a hangsúlyt, addig később a „jogosult szenvedély” tévedései, túlzásai, vakmerőségei által kiváltott „kényszerű” visszahatásra. Gyulai ebben a visszahatásban, ebben a „kényszerűségben” is igazságot, megnyugtató jelenséget lát, hisz a helyesen fölismert végzetet, a vitorlánkba befogott nemezist egyébként kedvezőnek, jótékonyak is tekinti.

Hermann szerint Gyulai „kezdetben hirdette azt, hogy a morális igazságot éppenséggel a tragikus hős képviselte, hiszen ezért érdemli meg részvétünket”. Később pedig „már nyíltan amellett foglal állást, hogy a morális igazságot nem a tragikus hős képviseli, hanem az éppen az elbukásban érvényesül”. Ezzel a nézettel azért nem érthetünk egyet, mivel Hermann figyelmen kívül hagyja Gyulai tragikum-elméletének alapját: az „okosság határainak” túllépését, a tévedést, a vakmerőséget, melyek következtében a „keztyűt dobó”, „egyéniileg jogosított” szenvedély immár végzetessé, bukásra ítéltté válik. Hermann István és Kovács Kálmán tehát tévesen közelítik Gyulai tragikum-felfogását a Vischer-féle, irracionális jellegű tragikum elvhez. S nem érezhetjük pontosnak azt a jellemzést sem, melyet Hermann ad Kemény és Gyulai tragikum-fogalmáról: „valaki fellázad az adott, jogos társadalmi és jogrend ellen. Ennek a társadalmi és jogrendnek szükségszerűen sújtó nemezise ezért a lázadásért etikailag helyeseltető elégtételt vesz magának”. A valóság az, hogy Gyulai nem a lázadást ítéli el, hanem a téves, a vakmerő, a dolgok „kényszerűségével” nem számoló lázadást. Kétségtelen, hogy ebben a szemléletben 1848 kritikája is bennfoglaltatik, de ez a szemlélet *még* nem apologetika. Az apologetikus irodalom majd csak az eszményítés esztétikájának diadalra jutása után jut széles terephez.

Hermann megfogalmazása inkább Zilahy Károly, semmint Gyulai tragikum-elméletére talál. Zilahy szerint ugyanis: „A tragédia fogalom ezen gondolatban összpontosul: a természetileg igazolható, de erkölcsileg nem jogosult indulatot az erkölcsi joggal ellenkezésbe hozni és a kettő között az erkölcsi jognak adni elégtételt. Más szóval: a konkrét emberi ellen az absztrakt világrendnek szolgáltatni igazságot”. Zilahy elméletéhez teljesebb joggal illenek a „fennálló állapotok, a társadalmi rend védelmének” szándéka. Gyulairól ennek ellenkezőjét ugyan nem állíthatjuk, de az ő tragikum-elméletében az apologetika szándéka helyett inkább a szenvedély erkölcsileg jogosult vál-

fajának keresését kell látnunk. Van-e olyan szenvedély, mely ez elmélet értelmében nem képezne tragikai vétséget? Gyulai szerint ilyenek tekinthetjük az okosság határai közt megmaradó, a tévedéstől és vakmerőségtől mentes szenvedélyt. De vajon szenvedély-e az ilyen lelki indulat? Gyulai kritikusi működése — láthattuk — nemegyszer esik a szenvedély ilyen vétségébe. A szenvedély természetének átgondolatlanságát Gyulai tragikum-elméletének legfőbb hiányosságaként tekinthetjük.

Gyulai maga is érzi: a szenvedélynek legszorosabb természetében rejlik, hogy nem szorítható határok közé. Mégis, a megfékezett, az akarati úton legyűrt, a megnyergelt és megbabolázott szenvedély olyan eszmény, mely után Gyulai mindig, változatlanul áhítozik. *Ezt* az eszményt csak a bűnhődő szenvedély képe közelíti meg, vagyis a megragadó, a részvétet ébresztő bűnhődésben helyreálló egyensúly felemelő érzete. Egyik 1855-ös színbírálatában (*Barrière és Thiboust : A márványhölgyek*) Gyulai valóságos érzelemskálát állít föl a tragikum felkeltette lelki hatások regisztrálására: vonzás vagy megdöbbenés (a tragikai személy irányában), — megrázkódás (midőn kihívja a nemezist), — könnyezés, megnyugvás (a bukás és a diadalmaskodó világrend láttán). Gyulai teljes joggal utasítja el már 1851-ben (Pákh Alberthez intézett levele, 1851. május 24) a vétség nélküli tragikus hős elméletét, hisz úgy nem Shakespeare alakjai, hanem „a legártatlanabbul szenvedő, erényes német hősök” lennének a tragédia példaképei. Romeo, Brutus, Othello alakjára, sorsára hivatkozva jelenti ki: „Nagyság, küzdés, tévedés és bukás a tragikai hős pályája, s az egymást és magokat büntető szenvedélyek kinyugvása a drámai kiengesztelődés”. A Dózsa-drámát is amiatt hibáztatja, hogy Jókai „a néplázadást tévedések, bűnök, minden benső kényszerűség nélkül buktatja meg” (1857).

Gyulai tragikum-elmélete abban változik meg a leglényegesebben, hogy az 50-es évek alapjában optimista életerőt, költői feszültséget kifejező tragikum-szemléletétől némileg eltávolodik, de anélkül, hogy a tragikus hősré, s a tragikai vétségre vonatkozó nézeteit megváltoztatná. A tragikumot áhító Gyulai a nagyságot, az élet *pozitívumait* keresi: „... én szegény ábrándozó, aki évek óta esengem a tragédiát és évek óta nélkülözöm. De tehetek-e róla, hogy én néha a színházban a fölindulást, a megilletődést keresem: vágyom visszaidézni tünedező álmaimat, elpazarolt könnyeimet s egy felemelkedett érzésben feledni az élet apró nyomorúságait? (*Signora Ristori*, 1855). A tragikus hős a Gyulai felfogása szerinti, voltaképpeni *pozitív hős*, az „erős szenvedély, emelkedett jellem, határozott egyén” megtestesülése (uo.). A tragédia: az ellentétek egysége, s éppen ezért, az emberi érzésvilág *teljességének* költői megvalósulása is (uo.); a tragikus hős „vakmerővé, tévedtté vagy bűnössé” válhatik előttünk, anélkül, hogy „eltörpülne” (*Dózsa-bírálat*, 1857), tehát sorában is a *teljesség* képe áll előttünk: eszmény és bukás egysége. A tragédia tagadása mindannak a filiszteriségnek, melynek a polgárosodással kart öltő

terjedését Gyulai oly aggódón figyeli; ezt a filiszteriséget veti még a színészek szemére is: „A természetesség és művészi nyugodtság nevében nem józanon, jámborul és hidegen rajzolják-e a viharos szenvedélyeket? Igyekeznek-e a szavaltban megállapítani némi emelkedettséget, némi tragikai stílt?” (*Még egyszer Ristori*, 1856).

„Hol a tragikai hős, ki lebilincselje részvétünket jeles, nagyszerű vagy megdöbbenő tulajdonai által?” (*Dózsa-bírálat*) — kiált fel Gyulai, s ebben a kérdésben a Bach-korszaki irodalomelmélet igénye is megfogalmazódik. Ez a kor a tragikumot tekinti a költői ábrázolás- és kifejezésmód legmagasabbrendű formájának, a költői teljesség eszményi fokának. Ez a teljesség-igény a kor irodalmában és irodalomelméletében változatos módon nyilatkozik meg: erre utal az „összetett jellemek” megkövetelése is, mely ugyancsak fontos szerepet játszik Gyulainál. Ennek az elvnek jegyében utasítja el Jókai jellemeit, ennek jegyében tekinti példaképnek Kemény jellemábrázolását.

Míg Gyulainál az 50-es években a tragikai hős pozitív vonásai uralkodnak, addig később (1866-os *Zilahy-bírálat*, és *Kemény Zsigmond emlékezete*, 1896) e pozitív motívum mellett felerősödik a „kényszerűség” motívuma, de anélkül, hogy Gyulai emiatt még hajlanék a determinizmus szemléletére. Inkább azt kell mondanunk, hogy a végzet és a kényszerűség Kemény Zsigmond-i felfogása felé hajlik; ez a felfogás az 50-es évek derekán még azért is távolabb áll tőle, mivel Kemény ezt a szemléletet a *Gyulai Pál* után, módosított formában az 50-es évek második felétől kezdve fejezi ki ismét, történelmi regényeiben. Gyulai mindvégig ragaszkodik a *szabad akarat* motívumához, melyet a *Még egyszer Ristoriban* (1856) éppúgy hangsúlyoz, mint *Katona József-tanulmányában* (1866). De ezzel a szabad akaratisággal később nyomasztóbban állítja szembe a „kényszerűség” elvét: „Éppen az a tragikum egyik jellemző oldala, hogy a nemezis nem csak a bűnt bünteti, hanem mindent, ami ellenkezik a dolgok kényszerűségével s a büntetés a tévedéssel nincs mindig arányban” (*Zilahy-bírálat*). Majd pedig: „az állami, társadalmi, általában az erkölcsi viszonyok fejleményei éppen oly kényszerűek, mint a fizikai törvények: nem ismerik a szánalmat, könyörületességet, sőt, még az igazságosságot sem” (*Kemény Zsigmond emlékezete*); „nem elég az erkölcs törvényeit meg nem szegni, még sok más jogos érdek van, melyek megsértve, megbosszulják magokat s az emberi viszonyokon, a hatás ellenhatás természeténél fogva, vas kényszerűség uralkodik” (*Kemény-émlékezés*, 1879) stb.

A könyörületességet, az igazságosságot nem ismerő „kényszerűség”, s az emberi viszonyok „vas kényszerűsége”: mindez hidegebb, félelmetesebb erőnek hat, mint az a végzet, melynek fölismerésétől és bölcs követésétől Gyulai és Kemény jótékony hatásokat vártak. Gyulai most is fejet hajt a „kényszerűség” előtt, de immár félelmetesebb és hidegebb hatalmat lát benne. Az 50-es évtized lezárultával már nem találjuk meg Gyulai tragikum-elméletében a szenvedély motívumát, a tragikai hős pozitív voltának igénylését. Gyulai tragikum-

elméletében kiálszik az a tűz, mely valamikor annyira élővé, a valóság iránt fogékonyá tette. Ez a tragikum-elmélet éppúgy dogmává hűl, mint Gyulai népnemzeti elmélete.

Hermann István viszont helyesen mutat rá arra a lényeges különbségre, mely Gyulai és Arany tragikum-felfogása közt fennáll. Arany ugyanis — „széptani jegyzeteinek” tanúsága szerint — nem a szenvedély szívszorító kesztyűdobásában, s nem is a jeges „kényszerűség” érvényesülésében, hanem az eszme, a „szent ügy” diadalában látja a tragikum lényegét: „a tragikai hős (tehát egyén) feltámad a fennálló világrend (sors, emberek) ellen, s ezen vakmerőségért halállal lakol, de elve diadalt ül”; „a tragikum az egyének küzdelmeit a sorssal, emberekkel tünteti elő, melyben az egyén ugyan elbukik, de az elv diadalt nyer”; „Brutus és társai elbuknak, s halálukkal pecsételik meg azt a szent ügyet, melynek védelmére kardot fogtak. Íme ez a tragikum” stb. Említettük már, hogy ugyanez az elv érvényesül Madáchnál, Ádám tragikumában is.

Gyulai tragikum-elméletében tehát nem azt kell hibának, hiánynak éreznünk, hogy a Vischer-féle irracionális végzet elvéhez hasonlót vallana, — hisz láthattuk, hogy a szabad akarat mozzanata mindvégig megmarad az ő elméletében, s nem a tragikai vétséget tekinti elkerülhetetlennek, hanem a vétség bűnhődését. Az apologetika irányába sem hajlik erősebben, mint akár Arany, akár Zilahy vagy Madách, — hisz emezek is az erkölcsi világrend győzelmét tartják fontosnak. Gyulai tragikum-elméletének legfőbb hiánya: az eszme „diadalt nyeresének” mellőzése, a tragikus drámát mozgó eszmeiség számon kívül hagyása.

Ez a körülmény hat oda, hogy Gyulai tragikum-elmélete elvont marad annak ellenére, hogy a lélektan és a jellemrajz magas fokára tart igényt. Ez a tragikum-elmélet egyoldalúan erkölcsi indíttatású; nem jut benne hely a történelem, a társadalom valóságos konfliktusainak, — illetve, az ilyen konfliktusok csak erkölcsiakké, lélektaniakká átminősülve foglalnak helyet Gyulai gondolkodásában. Ez az egyoldalú erkölcsiesség már előkészíti az eszményítő esztétika diadalra jutása után kibontakozó apologetikus irodalmat. Gyulai követőinél — elsősorban Beöthy Zsoltnál — a tragikum teljességgel elvesztette történelmi, társadalmi konkrétságát, s történelmileg, társadalmilag közömbös erkölcsiességnek nyitott teret. Beöthy tragikum-elmélete az irodalmi apologetika céljait szolgálja. Gyulainál még a szenvedély igénylése, sőt, a jeges „kényszerűség” elfogadása is mély vágyat fejezett ki a nem-filiszteri, az igaz és nemes költészet iránt. Gyulai a tragikumban az igazi szenvedélyt kívánta még „megmenteni”, egy valódi érzésekre mindinkább képtelen kor számára. Beöthynél minderről már nincs szó. Gyulai egyszerre áhította a küzdelmet és a kiengesztelődést. Beöthy a tragikumban elsősorban a *megnyugtató* keresi („Az életnek és művészetnek minden tragikai jelensége, végső benyomásában, megnyugtató”). Gyulai tragikum-eszménye egyoldalúan erkölcsi

jellegű ugyan, de lényegéhez tartozik az önzetlen, a szélsőséges érzelmek, szenvedélyek áhítása. Beöthy pedig az apologetikus irodalom érdekében valamiféle temperált, minden szilajságától megfosztott, ártalmatlanná idomított tragikumot hirdet már.

A nemzeti polgárosodás mérlege, az 50-es években

A magyar polgárosodás lehetőségeinek felmérése az 50-es évek nemzedéke számára általában a nemesi polgárosodás kérdéseinek számbavételét jelentette. Ez a körülmény többé-kevésbé vált csak tudatossá a kortársak gondolkodásában; Kemény például következetesebben számolt vele, mint Eötvös, de Gyulai éppúgy latolgatta lehetőségeit, mint Mocsáry Lajos. A nemesi polgárosodás eszményeit Szalay éppúgy kereste, mint Csengery. Vajda János különbözött csak tőlük: ő volt az, aki sohasem hitt a nemesi polgárosodásban, nem kívánta azt, s amikor tehetett, leleplezte fonákságait. Arany és Erdélyi változatlanul kitartott a nemzeti polgárosodás mellett, egyikük sem számított a nemességre, s ez osztálynak leginkább polgárosult tagjaival lépett csak irodalmi szövetségre. Mindkettőjükben ott él, kimondatlanul, a népi polgárosodás igénye. Programban, agitációban ez az igény ugyan nem jelentkezik, de irodalmi törekvéseikben, elveikben itt-ott kifejezésre jut a szándék, hogy az alulról jött értelmiség, a kispolgárság, a mezővárosi és falusi polgárosodás számára is megnyissák a kapukat, az irodalomban kielégítsék az ő igényeiket is, a magyar polgárosodás további menetében tőlük is mind többet várjanak. A nemesi polgárosodás vezetői ezt a szándékot maguk is támogatják: a nép nevelésének, művelésének programja fontos helyet foglal el Eötvös, Kemény, Csengery munkásságában. De a nép felemelésének olyan szenvedélyes igényével, mint Petőfi költészetében, vagy akár *Toldi*-ban is: többé nem találkozunk.

A nemzeti polgárosodás igénye általában diadalmaskodik a korszak gondolkodásában; Eötvös szemlélete képez csak kivételt. Amíg a 40-es évek népiessége a nép, a parasztság révén kívánta biztosítani a magyar polgárosodás nemzeti jellegét, addig a Világos utáni liberálisok (elsősorban Kemény) a birtokos nemességben keresik polgárosodásunk nemzeti biztosítékait. Gyulai e tekintetben középúton áll Arany és Kemény között; épp ezért ő lesz az, aki egybe is foglalja, áthidalja, „kiegyenlíti” a népiesség és a liberálisok (centralisták) polgárosodási felfogását. Az áthidalás, a „kiegyenlítés” a nemzeti eszme jegyében, — és Széchenyi életművének, magatartásának kultuszában valósul meg. Mert Arany is, Kemény is a nemzeti eszmében és Széchenyi kultuszában értenek leginkább egyet. Gyulai irodalomelméletében a nép-nemzetiség és a tragikum elvének találkozása fejezi ki a népiesség és a liberalizmus „kiegyenlítődést”. E találkozásnak, e „kiegyenlítődéstnek” lesz későbbi folyománya az eszményítési esztétika, melyet Gyulai, valamint Salamon és Greguss éppoly határozottan propagál és alkalmaz, mint Arany és Kemény,

Madách és Jókai. Ez az esztétika a kor nagy íróinál még nem jelent apologetikus szemléletet, de utódaiknál, epigonjaiknál már annál inkább. Gyulai, Salamón és Greguss kritikusi törekvései pedig az 50-es évek végétől kezdve fokozottan az apologetika felé mutatnak.

Népiesség és liberalizmus „kiegyenlítődsét” Arany előbb a Széchenyi-ódával, s a 60-as évek néhány nagy ódájával, — majd pedig költészetének huzamos némaságával fogja nyugtázni.

Gyulai a Világos utáni eszmei és irodalmi zűrzavart a nemzetiesség jegyében kívánta felszámolni, s ennek jegyében próbálta „megmenteni” mindazt, amit értékesnek, elhárítani mindazt, amit veszélyesnek tekintett. A nemzeti eszme jegyében alakította ki a népnemzeti elméletnek azt az újabb, végső, de már megkövesedésre ítélt változatát, melynek alapján „megmenthette” Petőfi első korszakának költészetét s az epikus Aranyt, s egyszersmind elutasíthatta a petőfieskedést. A polgárosodást *nemzetileg* óhajtotta ő is, s a kor legsúlyosabb konfliktusának a polgárosodás intézményei, tudatformái, életérzése, — és a nemzeti sajtóságok, hagyományok, hajlamok közti ellentétet érezte. Ezt az ellentétet a műveltség, az irodalom szintjén kívánta feloldani, a nemzeti művelődést tekintette végső eszményének, s egyensúlyt, összhangot kívánt volna látni a kor olyannyira ellentétes erői, adottságai között. Az 1848 utáni korszak liberálisainak egyensúly-áhitása nála a kritikai elvekben, az irodalomelméletben, az irodalomtörténeti összképben jelentkezik.

Gyulainál éppúgy, mint kortársainál, a politikai cselekvés lehetőségeitől megfosztott nemzeti eszmeiség: erkölcsi téren érvényesül. Az erkölcs az ő számára is a magatartás, a felelősség, a cselekvés egyensúlyának, összhangjának hatékony módját kínálja. Az erkölcs megnyilatkozásának legmagasabb szintje a költészet, s azon belül is a tragikum, mely visszahozza, szentesíti, „megmenti” — és fel is oldja az életet lehelő szenvedélyt. A tragikumban Gyulai „kibékül” az élettel, a kor viszontagságaival, de magasztos kendőzést is talál a történelem, a társadalom nyugtalanító kérdéseinek póreségére.

A legsúlyosabb, a leginkább konkrét kor-kérdés elől azonban még Gyulai nemzeti-erkölcsi szemlélete sem tud kitérni. A nemzeti polgárosodás jövője ugyanis a nemesség életképességén, újjászületési, korhoz idomulási erején múlik. Gyulai is szembekerül ezzel a kérdéssel, felel a kérdésre, még ha feleletének horderejével ő maga, és kortársai sincsenek egészen tisztában. Gyulai nemzeti polgárosodási programja és a nemesi polgárosodás lehetőségei az *Egy régi udvarház utolsó gazdája* (1857) című regényében szembesülnek egymással. Másféle köntösben, de hasonló hangulatisággal jelenik meg e regényben *Toldi estéjének* problematikája.

Kétség a nemesi polgárosodás lehetőségében: az Udvarház

Gyulai regénye különös közjátéknak hat az 50-es évek irodalmában; higgadt, de érzékeny tárgyiassága, fájdalmas humora, tragikus lélekrajza, — érett, realista ábrázolási módszere: mindez csaknem előzmény nélküli újságnak hat. Ugyanígy hatott újságnak *A falu jegyzője* is; Gyulai nem Eötvöst követi, s az *Udvarházat* leginkább Flaubert és Turgenyev művészetével érezhetnők rokonnak, ha ilyen hatást e korban egyáltalán elképzelhetnénk. Az *Udvarház* olvastán is azt kell éreznünk, hogy csüggesztő meg-megszakadások, s pazarló újrakezdések váltakozásában alakult ki a magyar irodalom. 1857-ben, az *Udvarházzal* modernebb, korszerűbb szinten vagyunk, mint pl. a 70-es évek regényeivel. Amit Gyulai megkezdett — s tüstént abba is hagyott —, annak igazi folytatását a századvég regényében, novellájában találjuk meg. A maga korának képét ilyen szinten, ilyen tisztasággal és egyszerűséggel Kemény és Jókai sem tudta tükrözni.

A későbbiekben még ki kell térnünk a kor polgárosodási folyamatainak egyik jellemző sajátosságára. A két nagy folyamatot (a népi-plebejusi és a nemesi polgárosodást) külön-külön sem tekinthetjük egységesnek; a népi-plebejusi polgárosodás folyamatán belül Petőfi messze túljut e polgárosodás céljain, határain, Arany, Erdélyi, Tompa, Vajda pedig más-másféle módon, de mindvégig a népiesség (illetve a népnemzetiesség) irányzatához ragaszkodva, tartanak ki a népi-plebejusi demokratizmus útján megvalósítandó polgárosodás mellett. A nemesi polgárosodáson belül — látni fogjuk még — Eötvös, Kemény, Csengery (és Gyulai is) az anti-romantika irodalmi formáit állítják céluk szolgálatába, Jókai viszont épp a romantika irodalmi eszközeivel érvel a nemesi polgárosodás mellett. Az *Udvarház* ugyancsak a romantika kritikájára vállalkozó művek közé tartozik. De ez a kritika összekapcsolódik a nemesi polgárosodás lehetőségeinek, kilátásainak vizsgálatával. Gyulai úgy érzi, véglegesen tisztázhatja már e lehetőségeket, e kilátásokat, s a letűnő nemzedék felett bírálatot mondva, az új nemzedék útját igazolhatja. Nem sejteti még 1857-ben, hogy amit már letűnőként, kihalóként búcsúztat regényében: épp ez marad fenn még igen soká. Ez a regény olyan haldoklást kíván ábrázolni, melyet máris újjászületés követ. A történelem azonban azt mutatta meg, hogy a haldoklás még soká, igen soká tartott, s a Gyulai várta újjászületés sohasem következett be. Gyulai ily módon, gyanútlanul és akaratlanul, a század második felének gentry-ábrázoló irodalmát készíti elő, ennek témáját ragadja meg. Nem sejtí még, hogy a Radnóthy Elekről elmondott búcsúztatót másféle hangnemben, de időszerűen fogja majd a magyar regény Pongrácz István és Szachmáry Zoltán felett is elmondani. Gyulai azt hitte, hogy Radnóthy Elekkel sírba szállt az a típus, az a nemzedék, mely életképtelennek bizonyult az új korszakban. Gyulai azt remélte, hogy az új nemzedékek már túllépnek azokon a csapdákon és gyengeségeken, melyeken Radnóthy

Elek megbukott. Ezeknek az új nemzedékeknek szemszögéből mérte föl Radnóthy sorsát, ezeknek a nemzedékeknek igazsága jegyében gyászolta meg hőse tragédiáját, ábrándjait és tévedéseit. Az *Udvarházban* elhangzó bírálat: az új, a tetterre kész, a valósággal szembenező, az eredményesebb megoldásra vállalkozó nemzedék bírálata.

De ez a nemzedék — amelynek a nemesi polgárosodás csapdáin és gyengeségein túl kellett volna jutnia — sohasem igazolta Gyulai bizakodását. Ehelyett Radnóthy Elek sorsa és típusa vált örökletessé: ezt a sorsot, ezt a típust testesíti meg a *Déliabok hőseinek*, *Beszterce ostromának*, az *Úri murinak*, s csaknem az egész, gentry-ábrázoló irodalomnak regényalakjai.

Az 1883-ban (a harmadik kiadáshoz) írt előszó a valóság helyébe iktatott képzelgések kritikájának vallja a regényt; Kemény Zsigmond gondolatát, melyet az előszó idéz, az *Udvarház* plasztikusabban jeleníti meg, mint az *Élet és irodalom* írójának bármelyik műve. Gyulai maga is tudatában van műve jelképszerűségének: Radnóthy „fásulva senyvedő” életében, erőt emésztő, hiú lázálmában éppúgy a nemzet jelképét látja, mint a pusztuló udvarházban, „amely elvégre idegen kézre jut”. A korszak erkölcsi igénye uralkodik ebben a regényben, de ami a publicisztikából vagy az elméleti írásokból hiányzik, vagyis az erkölcs társadalmi, történelmi indoka és gyökere: az itt világosan megmutatkozik. Az önismeret sokszor hangoztatott elve ugyanúgy érvényesül itt, mint Vajda *Önbírálatában* vagy *A nagyidai cigányokban*. Vajda és Gyulai szólnak a legkonkrétabb, a legközvetlenebb módon a nemesiség életfelfogásának veszélyeiről. Ugyanezekre a veszélyekre a *Férj és nő* „áttételesen”, egy szerelmi dráma utalásaival kívánja csak felhívni a figyelmet. Az *Udvarház* eredeti célkitűzése nem több, mint az *Élet és irodalom* programjának regényszerű illusztrálása; az írói ábrázolás jóvoltából azonban a regény a program cáfolatává is válik. Mert a program pozitív oldalát Gyulai éppoly kevésbé tudja tényekben, alakokban, cselekményben bemutatni, mint Kemény Zsigmond. Az *Udvarház* előszava észleli a bajt, és javallja az orvosságot: „Sokan, kik régebb a közéletben élénk részt vettek, többé-kevésbé a fásultság, tétlenség és álmodozás karjaiba vetették magokat, s még gazdaságukat is elhanyagolták. Inkább a múltban vagy jövőben éltek, mint a jelenben, s nem igen gondoltak arra, hogy férfiasan megküzdjenek az idő mostohaságával, mind magok, mind a haza érdekében”. Megküzdeni az idő mostohaságával: mutatja-e, ígéri-e ennek a küzdelemnek konkrét lehetőségeit, hőseit az *Udvarházban*? Csak a küzdelem hiányát vagy tévútra fordulását, eltorzulását tudja bemutatni. A nemesi polgárosodás ideológusai, mihelyt a valósággal mélyebb kapcsolatba kerülnek, mihelyt a művészi valóságábrázolás eszathematlan próbájának vetik alá programjukat: kételynél és cáfolatnál többet nem tudnak nyújtani. De épp ez az erényük: az igazságnak ez a fájdalmas felismerése. Gyulai regényében e felismerés fájdalmát érezzük a legvalódibbnak, s a legvalódibb módon tragikusnak.

A regény két zsákutca kerülésével, a valódi útra akar vezetni; az egyik zsákutca: a nemzetietlen polgárosodás, melyet az ezredes özvegye és Erzsike képvisel; a másik: a nosztalgikus visszamenekülés az egykor volt nemzetibe. Ez utóbbi zsákutca a főhős sorsában nyer megjelenítést. Az *Údvarház* a magyar Don Quijote-regények sorát nyitja meg; maga Gyulai Ripp Van Winklehez hasonlítja hősét, de a lélekrajz nem a múltból jövő ember káprázatait, hanem ellenkezőleg, a múltba sülyedés folyamatait ábrázolja. A regény lélekrajza ennek az elvnek megvalósítása következtében oly újszerű és megragadó. Gyulai finom elemzése egy *mánia* kialakulásának útját követi, s ennek az útnak valamennyi állomását ugyanolyan tudatos pontossággal jelöli ki, mint Bánk tudatában a gyilkosság gondolatának megizmosodását Arany *Bánk bán-tanulmánya*. Gyulai sohasem válik szenvtelené, de higgadt, tárgyilagos hangja máris az anti-romantika új ízléséről tanúskodik. Az író szót sem ejt a forradalom ellen, de Radnóthy történetében mindvégig azt sejteti velünk, hogy a forradalom „hibáit” el lehet kerülni, sőt, nem-forradalmi úton lehet csak elérni mindazt, amire a forradalom hasztalan vállalkozott. Bukott forradalmak után nem ritka az ilyen illúziós szemlélet, s különösképp gyakori a 49 utáni liberálisoknál.

A regény lélekrajza az új korszak tudatának elemző kritikáját is nyújtja, s mivel egyértelműleg félreveti a romantika kendőző eszményítését, az 50-es évek tudat-válságának megértéséhez fontos megfigyeléseket szolgáltat. Gyulainak a szabadságharcról szóló írásai (pl. a *Három beteg*, 1850) eszményítéstől mentes, inkább komor, semmint heroikus szemléletükkel tűnhetnek föl. A *Három beteg*, ugyan töredékes eredménnyel, a szabadságharc valóságának sűrített érzékeltetésére törekszik. A kép, melyet a 48-as ifjúság katasztrófájáról nyerünk, éppoly reménytelen, mint kíméletlen is: Jókai Csataképei dicsfénybe vonják a szabadságharc tragikus világát, — Gyulai a megdöbbentő valóság ábrándtalan közlésével éri be. 1848 fiatal nemzedékének sorsát a három főszereplő sorsa fejezi ki: Júlia himlőben megcsúful, vőlegénye, Ócsay Béla megvakul, Hábor, a tüzér, félkarú marad. A vak ifjú és a szépségét veszített leány egymáséi lesznek: íme, a „boldog kifejlet”, Béla vaksága, mint az egyetlen vigasz, az egyetlen enyhítő mozzanat a katasztrófában. Ebben a novellában a konzervatív táblabíró, Ócsay Mihály gondolkodásmódja, „kiváró” opportunizmusa is Gyulai kritikáját érteti meg velünk: Ócsay Mihály ugyan a nemesi politika másféle árnyalatát képviseli, mint Radnóthy, mégis, mindkettejüknek a régi zsákutcában a helyük. Gyulai költészete meghatott emléket állít a szabadságharcnak, de a romantika eljárásával ellentétben, a valóságot nem akarja az eszménnyel megtoldani, nem akarja regényes ködbe borítani a tényeket, sőt, a valóság hősi voltát a minél kíméletlenebb, tény-szerűbb ábrázolással kívánja kidomborítani.

A motiváció szerepe a jellemábrázolásban

Az *Udvarház* ábrázolási módszere a motiváción és a fejlődésrajzon épül, ami megfelel Gyulai kritikai elveinek. A regénybeli lélekrajzot is a drámához hasonlóan kívánja ez a kor, s ezért a „jellemfejlődés” klasszikussá vált logikájának megfelelően, a regényben minden cselekedet motivációját megtaláljuk, s a cselekmény valamely dráma felvonásainak rendje szerint bontakozik ki. Ugyanezt a felépítést találjuk meg Arany eposzaiban is, mégpedig *Buda halálában* a legtudatosabb módon. Ennek a módszernek mintegy filológiai próbája, végiggondolása: Arany *Bánk bán-tanulmánya*. Katona József-ről szóló értekezésében Gyulai is, Aranyhoz hasonlóan, a gyilkosság gondolatának izmosodását figyeli, attól kezdve, hogy Bánkot magára hagyta Melinda, s ő az „épülj fel, izmosodj meg gondolat” eszméjét kimondta. Bánk „jellemfejlődése” azért érdekelte Gyulait, hogy a tudat elváltozását, mintegy az önmagával azonosság megszakadását tanulmányozhassa. A gyilkosságot ugyanis nem a régi, hanem egy „forradalmi” Bánk hajtja végre, majd pedig „a tör zördülésére lelkiismerete ébred föl, s a régi Bánk szólal meg benne a forradalmi és gyilkos Bánkhoz”. A tudatnak hasonló, bár inkább folyamatos, nem pedig törés-szerű átváltozását mutatja be Radnóthy lelki életében, midőn a valóságtól elszakadását aprólékosan és finoman kidolgozza. Kemény regényeiben is a motiváció igaz, pontos felépülésére figyel föl („Kolostoryban a hiúság, családi büszkeség, s némi hitrajongás képezik a jellem alapját, s ezek mindegyike már magában elég indok ama körülmények közti katasztrófára” stb. *Vélemény Kemény Zsigmondról*, 1854). A motiváció fontosságának aggályos szem előtt tartása a determinizmus szemléletének közelségére figyelmeztet; bármennyire tiltakozik majd e kor írógárdája a mechanikus determináltság ellen, a végzetről alkotott felfogásuk is hajlamossá teszi őket arra, hogy a cselekedetek szükségszerűségében higgyenek. Kovács Kálmán helyesen fogalmazza meg Gyulai álláspontját: „A lelki kauzalitás, a típusok cselekvésének szükségszerűsége esztétikai szempontból is túlmutat már a romantikán”. Még ha odáig nem is jut el Arany, Kemény vagy Gyulai, hogy a lélektanban a végzetet, a kényszerűséget érvényesítsék minden áron, valódinak csak azt tudják érezni, ami indokolt, igaznak csak azt fogadják el, ami bizonyított. A „lelki kauzalitás” tehát az ő számukra: lelki szükséglet is. Az induktív módszer, melyről a későbbiekben még részletesebben kell szólnunk, az ő ábrázolási művészetüknek is nélkülözhetetlen segédeszköze. Arany sem, Kemény sem képes arra, hogy Stendhal módján az adott valóság szemlélő elemzésébe, tudatosító érzékelésébe belefeledkezzenek. Egyikük sem képes arra, hogy az érzelmek, a cselekedetek kiszámíthatatlanságát, ki-kihagyásait, váratlan és látszólag indokolatlan fordulatait, a valóság nem-kauzális meglepetéseit, költői szeszélyeit érzékelje, vagy becsülje. Az a fajta művészet, melyet majd Dosztojevskij honosít meg a lélekábrázolásban, a Világos utáni magyar íróktól teljes-

séggel idegen. (Keményt komorsága miatt szokták néha Dosztojevskijjel rokonítani; de ha a módszert, s a lelki életről alkotott felfogást vesszük figyelembe: mindkettejüket az irodalom- és életszemlélet külön-külön szférába kell utalnunk.) A magyar epika gondos, logikai szerkezeteket kíván teremteni, s az indokok aggályos építményében látja a valóság-hitel biztosítékát. Természetesen, mi sem idegenebb ettől a szemlélettől, mint Jókai romantikája. Arany elmélete az epikai hitelről vagy Gyulaié a motiváció fontosságáról: ugyanazt a gondot szólaltatja meg. Arany, Kemény és Gyulai az irodalmat nem a „képzelet játékeként” fogják föl, s az író szuverén teremtő szabadságát is korlátozzák. Akár a nemzeti eszme legyen az, akár a történelmi valóság, akár pedig a szenvedélyek költészetének „kiengesztelő” szerepe: Arany, Kemény és Gyulai mindig az életben keresik az irodalom jogosultságának érveit, mindig az irodalmon „kívül” találják meg azt az indokot, mely az írói alkotást szentesíti.

Az *Udvarház* típusai azért telnek meg étellel, azért válnak hitelesekké, mivel a motiváció mindvégig indokoltakká avatja cselkedeteiket, s ez az indokoltóság nem csupán lélektani, de társadalmi értelemmel is bír. Radnóthy Elek már kolozsvári betegeskedése idején kikapcsolódik a világból, s többé nem is tud abba visszatérni. A regény fejlődésrajza egy önkényes világ felépültének apró epizódjaiból áll össze; egy fikció „izmosodása”: így jellemezhetők a regényben megvalósuló fejlődésképet. Élet és fikció éppúgy összekeverednek itt, mint Csóri vajda híres álmában: Radnóthy sürgeti az öreg inast, Istvánt, hogy öltözzenek, mert indulniok kell a megyegyűlésre. Radnóthy ugyan tudatosan is tréfának szánja ezt a sürgetést, s mi mégsem tudjuk egészen tréfának venni: az *Udvarházban* mindvégig a fikció, a káprázat permén tart bennünket az író.

Szerencsés leleménnyel, Radnóthy politikai nézeteinek alakulását használja fel az író a fikció „izmosodásának” motiválásaként. Radnóthy 48 előtti gondolkodásának is része van későbbi rögeszméiben: pl. annak, hogy „szorosan véve nem tartozott” a két „politikai nagy párt egyikéhez sem”, s „becsületes táblabíró, derék magyar nemes volt, aki büszkébb őseire, mint kiváltságaira, s akiben a régi és új eszmék sajátos vegyületben olvadtak össze”. Radnóthyban tehát, aki „úrbéri ügyekben mindig a szabadelvűekkel szavazott”, a birtokos nemesség jobb szándékú, nagy átlagának típusát ismerjük meg; sorsa épp e sors hordozójának átlagossága miatt kelt oly szorongató hatást. A megizmosodó fikciónak tehát nincsenek különleges vagy rikító indokai: e fikció veszélye az osztály legjobb átlaga számára is fennáll.

Radnóthy a valósággal ugyancsak „politikai módon” kerül szembe: „Az ellenzékiesség a legmélyebb gyűlöletig fejlődött ki benne, de egyszersmind megutált minden reformot . . . A nép iránti jóindulata elenyészett, hiszen saját oláh jobbágysai dúlták fel udvarházát, akikkel annyi jót tett magánember, s akiknek érdekéért küzdött a közpályán”. Radnóthy politikai gondol-

kodásának ez az átalakulása lesz a legfőbb indító ok, melyből Gyulai a lelki átalakulás különféle jelenségeit „levezeti”, s a jelentől elfordulás, a múlthoz tapadás, a donquijotizmus mozzanatait motiválja. Radnóthy kezdetben csak tanulmányozza, elmerült kegyelettel lapozgatja a régi törvényeket: „Most sehol sem látott hiányt, kegyelettel olvasott át minden elavult törvényt, megsíratott minden összeomlott intézményt, s az állambölcsesség követévé vélte megtalálni a megyei rendszerben . . . Rögeszméjévé lőn, hogy a demokratiai eszmék tették semmivé a magyart; elfordult a jelentől, s gyönyörrel olvasta a múlt lapjain a magyar nemzet, azaz a nemesség örök dicsőségét.” Gyulai szinte szó szerint értelmezte Kemény gondolatát, s a fikció „izmosodásának” folyamatát azzal érzékeltette, hogy hőse gondolkodásában mind többször *iktatta be* az önkényes képzelgést a valóság helyébe. Ezek a *beiktatások* végül is annyira felszaporodnak, hogy a valóságot teljességgel kiszorítják. Radnóthy pl. a gazdaságban sem a jelennel, hanem a múlttal törődik, a múltbeli lovakat, „a csűrben mind azokat a régi nagy asztagokat és boglyákat emlegette”. Előbb csak gyönyörködik a régi törvényekben, — de csakhamar már szerintük is cselekszik. A modern pszichológiai regény dolgozta csak fel a valóság ellen védekező lélek ilyen menekülési pánikját; Gyulai higgadt, tiszta ábrázolása ezt az *ante datum* jelentkező lélektani fölismerést mégis a közéleti célzat irányába hajlítja. A végképp kialakult, halálos fikciót intó jelképként állítja ugyanis az önmagával, s a polgárosodással szembekerülő nemesség elé; a lélektani elemzés közéleti értelme azt a programot támogatja, melynek Kemény és később Deák is, a nemességet a polgárosodás érdekében meg akarják még nyerni. Az eszményt itt az eszmény ellentéte szolgálja; a nemesi polgárosodás új lelkülete mellett Gyulai a lelkület ellentétével, a Radnóthy köré bezáruló fikcióval érvel: „. . . ez az örökös összetévesztése a múltnak és jelennek, hol büszkeségből, hol bánatból, hol bosszúságból, ez az örökös tervezés, tétlen álmodozás, zavarba hozták minden dolgát és szakadatlan keserítették”. Vagy: „Oly erős szenvedéllyel csüngött a múlton, hogy föl nem foghatta a jelent. Egész álmvilágban élt, amelyben csak az volt való, hogy szenved, haragszik, fárad és vénül.” A motiváció, s a fejlődésrajz ilyen kidolgozása után már elkerülhetlenné válik a katasztrófa; a „nemezis” a dolgok „kényszerűsége” folytán sújt le. Gyulai az *Udvarházról* is elmondhatta volna mindazt, amit a tragikum, a tragikai vétség kapcsán Kemény regényeiről elmondott. Kegyetlen iróniát visz bele Gyulai még a katasztrófába is: a kuriális földek visszafoglalásának „utójátékaként”, Radnóthy ezt az egyetlen perét nyeri meg: a kuriális telkekről Radnóthy temetése napján lakoltatják ki a parasztokat.

Bizonyos értelemben irányregénynek kell tekintenünk az *Udvarházat*, s Greguss Ágost, aki a mű esztétikai jelentőségét nem értette meg, ezt az egy vonást helyesen fölismerte: „Műve jelesül írt vezércikk — írja Gyulaihoz intézett, 1857. december 14-iki keletű levelében —, épen mostanra való, meg

is teszi hatását. De a publicistát látjuk, aki elkésérít, hogy izgasson és ébren tartson, nem a művészt, akinek megelégedést kell szívünkbe csalni”. Az *Udvarház* irányzatossága a megyei nemesség szenvedőleges ellenállásával polemizál. Radnóthy alakja azonban lényegesen különbözik Jókai passzív rezisztenciás táblabíróitól: az ő ellenállását inkább tagadólagosnak lehetne tekinteni. Ez a *tagadó* jelleg az, ami Gyulai szemében oly mérgezőnek, oly halálosnak minősül. De ugyanezt a tagadólagosságot bírálta röpirataiban Vajda János is; aggodalmi, a valóság helyébe önkényes illúziókat iktató tunyaság, képzelgés miatt: rokonok Kemény és Gyulai aggodalmaival. Gyulai Arisztidesz-bírálatát emiatt is igazságtalannak, önmagával szemben következetlennek kell tekintenünk.

Gyulai nemesség-ábrázolása sokban rokon Mikszáthéval; van azonban kettejük közt egy lényeges különbség is. Gyulai úgy szemléli Radnóthyt, mint akinek sorsa betelt, mint akinek sírboltján a címert már meg lehet fordítani. Mikszáth azonban olyan kor fia, melyben kiderült, hogy a nemesi címereket újra aranyozzák, s a történelem még nem tért egészen napirendre az osztály fölött. Gyulai látletele korainak bizonyult, — s Mikszáth tudja ezt. Épp ezért, az ő nemesség-bírálata mentes a tragikum hangulatától, az ő nemesi különceinek mániái nem a nemezist hívják ki, hanem az anekdota bíráló megbocsájtó humorát. Gyulai szemléletéhez a tragikum illik, Mikszáthéhoz a humor. De abban már mindketten megegyeznek, hogy a nemesi osztály múltjában látnak vonzó, megható, sőt hősi jellemvonásokat is. Mikszáth nosztalgiával, a visszakívánás hangsúlyával emlékezik meg erről a múlttól. Gyulai tárgyilagos, megállapító modorban, s némi elérékenyüléssel, mintha a múlt erényeinek tiszteletét *Toldi estéjéből* tanulta volna el. A régi, patriarkális Magyarország képe Radnóthynak és öreg inasának, Istvánnak viszonyában dereng föl: „A szeretet és fájdalom csatolta őket össze, s megható gyöngédség fejlett ki köztök.” Gyulai tisztelete nem a nemesi Magyarországnak szól, hanem a régi erkölcsnek, melyből valamit meg akarna őrizni az új korszak számára is. Az a jelenet, melyben Radnóthy felolvassa végrendeletét Istvánnak, akit nyugdíjban részesít: az ősz Toldi és az öreg Bence viszonyát juttatja eszünkbe. Csakhogy Radnóthynak nem adatott meg a tragikus távozás hősiesége és szépsége („Elfeledte a pört, a végrendeletet, s csak cselédje örömeiben gyönyörködött. Így törölte ki emlékéből egyik tárgy a másikat, s nyújtott lelkének szüntelen foglalkozást”), — ez a távozás nem kínál kiengesztelődéssel. De hisz Gyulainál ez az engesztelenség szándékos is; így tud csak a szerencsésebb, okosabb vállalkozásokra buzdítani.

Az Udvarház realista művészete

Az *Udvarház* a magyar realizmus egyik úttörő alkotása. Nyugodt, majdhogynem igénytelen előadási módján apró, de fontos tényeket rögzít, s a bemutatott világ meghitt, jellemző sajátságait eleveníti meg. Ez a higgadt tényközlés kárpótol a romantika koloritjáért, mert az érdekesség itt nem az előadásban, hanem magukban a tárgyakban rejlik. Gyulai azzal eleveníti meg a tárgyakat, hogy otthonosaknak mutatja őket; mennyi mindent tud ő is, Kemény is erről a világról: mindketten valóban otthonosak a tárgyak közt, s a környezetekben. Az *Udvarházat* azért érezzük pontos, hiteles ábrázolásnak, mivel Gyulai az ottani szokásokról, az életmódról megbízhatóan tud bennünket tájékoztatni. Így pl. a kertről, mely „se a régi francia kerthez, se az új angol parkhoz nem hasonlított, eredeti magyar kert volt, amely dúsan megáldva a természettől magában foglalt mindent: virágos, veteményes, gyümölcsös, méhes kertet, aszalót, pálinkafőzőt, malmot, egy pár rétet, jó darab erdőt s a sírboltot a temető felé”. Otthonos hitelesség és kedves szemléletesség találkozik az alsó udvart átszelő ösvények rajzában is; irányukból magának az udvarháznak életét, lakóinak mindennapi mozgásait, teendőit olvashatjuk ki: „Egyik egyenesen sietett a gazdatiszti lakba s onnan a csűrnek fordult; a másik az istállóba futott s a csikós kertben vészelt el; a harmadik meg-megbújva kígyózott az ólakhoz és ketrecekhez; a negyedik sokfelé ágazva rohant a pajtákba. Mindeniknek volt mellékága a gémes kúthoz, majd mindeniket átvágta a porondos kocsíút, amely büszkén húzódott a galambbugos kaputól fel a dombra, az udvarházig.” Ugyanily tapintat nyilatkozik meg azokban az adatokban, melyek szerénységükben is sokatmondón, az udvarházi bútorok eredetét, a régimódi nemesek bútorvásárlási szokásait rögzítik. Gyulai regénye az ilyen részletek segítségével oldja meg azt a kor- és környezet-ábrázolási feladatot, melyet az író is fontosnak tekint, s melyet a kritikus annyiszor kér számon, kortársaitól.

Az *Udvarház* nevelő szándéka félreérthetetlen, de ez a szándék másképp valósul meg, mint akár a hazai, akár a külföldi irányregényekben. Emezekben a szándék többnyire erélyesen és bizakodó hangsúllyal érvényesül, de Gyulainál a kimondatlanul is jelenlevő program mit sem tud elvenni az egész mű mélységes mélabújából. Ezt a mélabút az író csaknem gyanútlanul engedi érvényesülni; épp az objektív ábrázolás juttatja kifejezésre mindazt a szomorúságot, majdhogynem reménytelenséget, mely a tárgyban eleve benne rejtezik. A lélektani és jellemrajzi motiváció gondossága, felelős alaposága, mely a romantika helyenkénti léhaságaira kíván rációzni, s melyben a romantikából kivezető út keresését is méltányolnunk kell: mindez együtt, az új irodalom eszményei felé mutat, s egy körülhatárolt, rendkívüliségektől mentes, de épp ezért otthonosabb, ismerősebb, köznapiabb valóság megmutatását teszi lehetővé. A kor olvasóközönsége azonban épp az ilyesmire nem kíváncsi. A kritika

sem ismeri fel Gyulai kezdeményének jelentőségét. A pontosságot és hitelességet kisszerűségnek vélik, a mindenki számára ismerős valóság rajzától közönyvel fordulnak el. A romantika formálta ízlés értetlen marad Gyulai erényei iránt. Mindez arra is figyelmeztet, hogy a nemesi polgárosodásnak az az útja, melyet Gyulaiék propagáltak, kevesek igénye volt csupán, s ez az út emiatt is járatlan maradt. Gyulai regényírói művészete épp a határok, a lehetőségek józan és megfontolt tiszteletében, megtartásában nyilvánul meg. Látni fogjuk még, hogy a korszak írói, s köztük Jókai is, olyan embereket és környezeteket, olyan valóságot próbáltak gyakran bemutatni, melyet nem ismertek eléggé, de amelyet „érdekesnek” vélték. Gyulai sohasem követett el ilyen hibát. A cifrának, a léhának, a különcsnek tudatos kerülésében ízlése nagyon is rokon a népi-plebejus nemzedéknek, s különösképp Aranynak és Erdélyinek ízlésével. De ez az ízlés az átalakulás korszakának olvasóközönségénél nem tudott egészen meggyökeresedni. Az irodalom legjavának nincs igazi olvasóközönsége a Petőfi és Ady közt eltelt időszakban. Jókai és Mikszáth a kivételek, de ebben a kivételességükben nem mindig erényeiknek van része. Gyulai regényének mértékletessége és megbízhatósága, egyszerűsége és gondossága, kissé mereven, de rendkívüli motivációs alapossággal létrehozott lélekrajza, a bemutatott világ hiteles, realista képe: íme, az eddig jórészt észrevétlen, méltányolatlan maradt eredmények és erények, melyek miatt az *Udvarház* a magyar regény fejlődésének fontos állomásaként, (s többek közt pl. a *Színek és évek* egyik előzményeként) kell számon tartanunk.

Az *Udvarház* legfőbb eszmei tanulsága azonban: a nemzeti-nemesi polgárosodás kilátástalanságának megsejtése. Ez a sejtelen a regény voltaképeni célzata ellenére merül föl, de ez mit sem változtat a sejtelen indokoltságán.

Láthattuk, hogy a polgárosodás Világos után követendő útjáról különböző vélemények alakultak ki a magyar köztudatban. Eötvösnek nemzetileg közömbösséget képviselő polgárosodási koncepciója mellett Kemény és Gyulai a nemzeti-nemesi polgárosodás hívei, — habár az előbbi a *Férj és nőben*, az utóbbi az *Udvarházban* íróilag árulják el az ilyenfajta polgárosodás kilátástalanságával kapcsolatos sejtelmeiket. Az övékénél sokkal kevésbé átgondolt, de a nemesi polgárosodás lehetetlenségét mindenkinél világosabban hirdető nézetet tartalmaznak Vajda János röpiratai. Ha az előbbieket a nemzeti-nemesi, úgy ő a nemzeti-népi polgárosodás eszméjét hirdeti, még ha itt-ott bizonyos következetlenségekkel, egyenetlenségekkel, gondolati hiányosságokkal is.

A nemesi polgárosodás kilátástalanságáról: Vajda János röpiratai

Vajda röpirataiban a Világos utáni nemesi politika bírálata szólal meg, de legalább ennyire a polgárosodás plebejusi útjának keresése is. Ez utóbbi mozzanat sehol sem fejeződik ki közvetlen és egyértelmű módon, de mégis jelen van Vajda fejtegetéseinek háttérében, s ha nem is mindig programszerűen,

de annál indulatibb, ösztönösebb módon befolyásolja a két röpirat gondolatmenetét. E röpiratoknak nem annyira gondolati, mint inkább lírai jellegük van. Szitkozódó, vagdalkozó monológokként kanyarognak, szeszélyes kitérőkkel az iszákosság, vagy a fővárosban felállítandó szobrok ügyére, s nem annyira logikai, mint inkább indulati a kompozíciójuk is. Több, és felszabadultabb indulat kap helyet a röpiratokban, mint akár az 50-es évek költeményeiben; ezek a röpiratok utat törnek Vajda későbbi költészetének s tombolásukból, végletes haragjukból épp elég maradt meg a *Jubilate* számára.

A két Vajda-röpirat bonyolultsága épp abban van, hogy szerzőjük ugyan ellenzi a nemesi polgárosodást, s a nemességet bármifajta polgárosodásra képtelennek tekinti, — de épp ennyire kritikus a forradalom, s 1848—49 emléke iránt. Vajda polgárosodási programja tehát a forradalom elutasításában a liberálisokéval közös. Természetesen, e közösség mellett még több olyan mozzanatot említhetünk, melyek épp ellentéteiket bizonyítják. De Vajda álláspontját 48 kérdésében az jellemzi, hogy hibáztatja a forradalmat és a szabadságharcot, — mivel azt a nemesség ügyének tekinti. 1848-at már csak azért is idegenkedéssel szemléli, mivel azt a nemesi liberalizmus is a magáénak vallja. De ha Vajda röpirataiban egy „hivatásos” politikus átgondolt, „szakszerű” megnyilatkozását keressük, úgy aligha tudunk velük mit kezdeni. Ezeknek a röpiratoknak legmélyebb igazságai némiképp — költői módon derülnek ki. És ez nem csökkentheti, inkább emeli értéküket szemünkben. Vajda koncepciója aligha éri el Eötvös vagy Kemény eszme-rendszerének színvonalát, ám néhol zavarosan, másutt ösztönösen, de mindig szélső indulattal kimondott igazságainak érvényét a történelem amazokénál sokkalta inkább igazolta. Vajda bírálata 1848-ról arra figyelmeztet bennünket, hogy a plebejusnépi szemlélet a nemesség iránti bizalmatlanságot néha a nemesség művének vélt szabadságharcra is kiterjesztette. A nemesi liberálisok is meg akarják kerülni a forradalmat, s Vajda ebben átmenetileg egyetért velük. De semmiképp sem ért végül egyet abban, hogy a kibontakozás útját a nemességre támaszkodva lehet csak megtalálni.

Vajda minden történelmi tény, minden kortársi jelenséget ahhoz a szükséghez viszonyítva szemlél, mellyel a polgárosodás a 60-as évek kezdetén jelentkezik. A reformkort többre becsüli, mint a szabadságharc korszakát: akkor volt csak „nagy élete” nemzetünknek, s ma már a „tetőponton lehetnénk”, ha nem tévedünk bele a forradalom „rettentő kátyujába”, s ha idején meggondoljuk, hogy „az eszeveszettség nem dicsőség” stb. (*Önbírálat*). A forradalom, vagyis a „boldogtalan elragadtatás” afféle „második Mohácsot szülő” hibának minősül Vajda szemében, s így jut el ő is a Kemény—Csengery-igenelte „önkorlátozás” elvéhez: inkább „szerény körben” maradjunk, semmint „ismét elbizakodva olyan után epedjünk, melyet elkezdni se tudunk” (uo.). Hasonlóképp ellenzi a francia és lengyel „népdramai jeleneteket”, az „alulról induló, féktelen népmozgalmakat”, s a *Forradalom után* szellemében, nem

hiszi, hogy a magyar nép oly „fenevadságra vetemednék, mint a francia” stb. (uo). De a *Polgárosodás*ban is emlegeti „a forradalmi vágyak üres szappanosbuborékát”, csípős megjegyzéseket tesz Kossuth szónokiságára, s arra, hogy az „exigenciák tudományát” szerencsétlenül alkalmazta stb. Mindez nem gátolja Kossuthot abban, hogy Vajdáról 1869-ben is nagy rokonszenvvvel emlékezzék meg: „Vajdának nincs kenyere. — Bíz én adnék neki, ha tehetném — mert nagy hasznát lehetne venni a tollának . . .”. Vajda politikai nézeteinek változásait, s Kossuthtal kapcsolatos álláspontjának többszöri módosulásait a kutatás már jó ideje kimutatta. Az *Önbírálat* és a *Polgárosodás* nézetei 48-ról, Kossuthról és a forradalomról elsősorban azért tanulmányosak számunkra, mivel megérttetik velünk azokat a gondolkodási csapdákat és vargabetűket, melyekkel a polgárosodás lehetőségeit kereső 48-as nemzedéknek találkoznia kellett. Ebben a nemzedékben közösnek, általánosnak kell tekintenünk a felfogást, mely a forradalmat, a 48-as utat, mint járhatatlant, mint egyszer már tévesnek bizonyultat, elutasítja. Vajda ebben nem különbözik Aranytól, de Keménytől és Gyulaitól sem. Amikor az „irodalmi Deák-párt” nézeteit emlegetik az irodalomtörténészek, megfélekednek arról, hogy bizonyos kérdésekben egyetértés állt fenn a legkülönbözőbb politikai felfogású írók között, s ha mindenképp számolni akarunk az „irodalmi Deák-párt” létevel, — úgy Vajdát is bele kell foglalnunk e „pártba”. Mert, egyebek közt, mindaz, amit Vajda a *Polgárosodás*ban mond egykori forradalmi „ábrándjairól”, ugyanazt valamennyi író-kortársa elmondhatja, s még azok a legbecsületesebbek, akik kimondják ezt: „Nekem is vannak, azaz hogy voltak (hisz én is voltam politikai gyermek) ábrándjaim, melyeket csak úgy behúnyt szemmel teremtettem magamnak, s igen jól esett azokkal magamat elaltatni és róluk továbbálmodni; és ezeket úgy magán szenvedélyből versekbe is foglaltam, de legalább sanyarú prózában, lant nélkül, higgadt komoly képpel már ma ugyan nem mernék beszélni róluk”. Nem Gyulai tehát az egyetlen, aki úgy véli, hogy Világos után „nő be a nemzet fejlágya”; a Világos utáni korszakot nem érthetjük meg, ha a valóság ismerete helyett legendákra kívánunk hagyatkozni. Az útkeresés, majd pedig a kibontakozás lényegéhez hozzátartozott a valamikori, nagy eszmények és példaképek ha mégoly átmeneti és igazságtalan elutasítása is. Mindez szoros tartozéka volt egy korszak ellentmondásosságának. Vajda lényegileg haladó szerepe nem abban mutatkozik meg, hogy ő homlokegyenest ellenkezőjét mondja mindannak, amit Kemény a maga röpirataiban, Arany *A nagyidai cigányokban*, Gyulai pedig cikkeiben kifejt. Vajda nézetei amazokéival általában megegyeznek. De van köztük egy lényeges különbség: Vajdánál szerepelnek olyan elvek is, melyek idegenek a nemesi liberalizmustól. Ez az oka annak, hogy Arisztideszt Gyulai oly hevesen támadja.

Vajda polgárosodási koncepciója Széchenyire támaszkodik, s ebben sincs semmi meglepő: a plebejus-népi értelmiség, mégpedig Arany éppúgy, mint Erdélyi, *Az elveszett alkotmányban* megnyilatkozó Széchenyi-rokonszenvet

Világos után sem tagadja meg. „Én megvallom, hogy esztétikai ízlésem s ítéletem nagy részét az Iliászból, magyar politikai kátém hitágazatait leginkább Széchenyi műveiből merítém” — írja Vajda a *Polgárosodásban*. Ha pedig az „irodalmi Deák-párt” mibenlétét pontosan körvonalazhatónak hiszi valaki, s „ellentétet” képzel el az 50-es években a radikális Vajda és a „reakciós” irodalmi párt között, az vegye figyelembe Vajdának a *Polgárosodásban* Deákról nyújtott jellemzését: „Deák Ferenc minden nemzetnél kitűnő nagy volna, de mint magyar, épen üstökösszerű jelenség”; vagy: Deák Ferenc „oly vígasztaló, fölemelő erkölcsi jelenség, és kivált irányvesztett, tévelygő, demoralizált újabb korszakunk hibái és félszégei közt, hogy nemes alakjára tekintve a pesszimista is új reményre, hitre ébred” stb. Mindebből, természetesen, Vajda „reakciós” voltára következtethetünk éppoly hiba lenne, mint azt hinnünk, hogy Vajda *kétségtelenül haladó*, kétségtelenül radikális és 48-hoz kapcsolódó gondolkodásmódjához csak 1849 eszméinek tántorítlan és fennkölt hirdetése illett volna.

Komlós Aladár Vajda-monográfiája már 1954-ben megnyugtatóan, végleges érvennyel tisztázta a két Vajda-röpirat keletkezésének hátterét, s Vajda tanainak ellentmondásos körülményeit, okait. Komlós kimutatta már, hogy Vajda túlzott reményekkel fogadta Schmerling politikáját, de röpirataiban továbbra is „a feudalizmus felszámolása, polgári Magyarország teremtése, 48 folytatása a főcélja. Ausztria felé is azért fordul reménykedve, mert a 61 februárjában némiféle polgári alkotmányt kapott”. Ugyancsak Komlós mutatja ki, hogy mi mindenben haladt túl Vajda Széchenyin (pl. agrárkapitalizmus helyett fejlett kapitalizmus óhajta stb.); Vajda is abban a hitben él, hogy „Ausztria európai szükség; olyannyira, hogy midőn már romokban hever, fölszedik ellenei és összerakják” (tegyük ehhez hozzá: Kemény Zsigmond ezt már az 50-es évek elején hirdette, s Vajda ez 1863-as nyilatkozata, melyet Komlós idéz, egyszerű visszhangja a Kemény-féle politika alapelveinek). Komlós találón állapítja meg, hogy „ha Vajda meg akar is maradni Ausztria szövetségében, azért akarja ezt, hogy szövetségését előbb felhasználja, azután maga alá gyűrje”. De ugyanezt a gondolatot, rejtettebben, a *Még egy szó a forradalom utánban* megtaláljuk, később pedig Eötvös 60-as évekbeli naplójegyzeteiben. Vajda a *Polgárosodásban* amiatt tesz szemrehányást a magyar politikuskoknak, hogy nem egyeztek ki 1861-ben, a 48-as elvekből tett engedmények árán is, hisz „amit a jelszóul vett évszám törvénybetűiből engedtünk volna, bizony jóval kisebb kár lett volna, mint a roppant haszon, melyet egy nemzeti, szabad beligazgatás által csak néhány év alatt is elértünk volna”. Vajda még azt is megbocsájthatónak tartja, hogy az osztrák kormány fél az 1848-as alaptól: „Ezt nem vehetjük neki rossz néven; ellenségünké tettük, tehát aszerint jár el irányunkban” (uo.). Kedvünkre szaporíthatnók az idézeteket, melyek különösen a *Polgárosodásban*, az Ausztriával való szövetség, a kiegyezés érveit vonultatják föl: „Apáink testamentuma: Ausztriávali szövetség.

Ez a való egésze, melyet modalitások miatt végkép föladni nem szabad"; vagy: „A dolgok rendje, a társadalom Európában, úgy látszik még mindig azon elvek alapján áll, melyek századok előtt Ausztriávali szövetségre utaltak bennünket"; vagy: „majd abban minden érett politikus megegyez, hogy helyzetünknel fogva a sors által Ausztria szövetségére vagyunk utalva" stb. stb. Vajda megegyezik a nemesi liberálisokkal abban, hogy Magyarországot a „jelen birodalom közepévé, súlypontjává" kell tenni, a nemzetiségekkel szemben pedig nem az elnyomás politikáját kell folytatni, hanem arra törekedni, hogy a magyarság amazoknak „a korszerű haladásban úttörője, kalauza, kifelé védelmező protektora" legyen (*Polgárosodás*). De ugyanezt mondja Kemény a *Még egy szó . . .*-ban, s ugyanezt Gyulai is, a *Társaséletünkben*. Vajda 14 millió helyett 25 millió „magyar lélek" nagy hatalmáról ábrándozik élén azon felséges uralkodóházzal, melyre szent István koronája a dicső Árpád házzal rokon-sága folytán szállott!" (uo.) Íme, a polgárosodás igenlésével egyidejűleg, a későbbi magyar sovinizmus csírái is, melyek ki is fejlődnek még Vajda későbbi írásaiban.

Vajda azonban egyelőre éppoly kevésbé türelmetlen a nemzetiségekkel szemben, mint Kemény vagy Gyulai; „élire éppen ne állítsuk a nemzetiségi kérdést, mert mi azzal többet elriasztunk, mint amennyit jelenlegi helyzetünkben adni képes, édes kevés előnyökkel magunkhoz vonzhatunk" — írja a *Polgárosodás*-ban. Elítéli azokat, akik a „szegény tót vagy német gyereket már az iskolában csúfolják, a zsidót éppen utálják, üldözik" (uo. —, de szinte önkénytelenül, a nemzetiségi kérdést ugyanolyan szorongással, aggodalommal szemléli, mint Kemény, és a magyar polgárosodást csak a nemzetiségek polgárosodásával való versenyben — szabad versenyben — tudja elképzelni. A magyar polgárosodásnak ez a felfogása csaknem tragikus egyöntetűséggel merül fel a Világos utáni korszak magyar gondolkodóinál, s ez a felfogás vezet majd később a nemzetiségi elnyomás szentesítéséhez. Vajda is amiatt sóhajt fel az *Önbírálat*-ban, hogy „bizony nem jó jel, hogy ezer év óta magunkba nem tudtuk olvasztani a velünk egy hazában s szórványosan lakó külön nemzetiségeket". A rivalitás eszméje kezdetben még serkentően él a köztudatban; később az elnyomás indítéka lesz. Vajda még a polgárosodás szabad versenyének formái közt képzei el a nemzetiségi viszonyokat: magyarok és szlávok egymás művelődését segítenék elő ezzel a versennyel. A dualizmus Magyarországon majd a szabad verseny elve az elnyomás igazolásául, — illetve az együttműködés, a közeledés elutasításának indokául szolgál.

Fontos körülmény, hogy Vajda a polgárosodás szükségét a nemzetiségi viszonyokból olvassa ki, s ugyanezek késztetik a kiegyezés sürgetésére, a nemesi politika elvetésére is. Az *Önbírálat* azzal sürgeti a polgárosodást, s a passzív ellenállás feladását, hogy az „életerős szláv fajok" egymás után ébrednek, s mi elmaradunk mögöttük. De, hogy a polgárosodásnak a nemzetiségek szabadversenyeként való felfogása mennyire veszélyes, az csakhamar kiderül Vajda

olyan nézeteiből, melyekben már a későbbi magyar nacionalizmus előképe dereng. A magyar nemzetiség féltése vezet még egyelőre Vajdát, — de ez a féltés még önála is át-átsap a nemzetiségek iránti féltékenységre. S még csak azt sem mondhatjuk, hogy Vajda e féltékenységre a nép érdekeit tartja szem előtt: Keményhez hasonlóan, a nemesi birtokért aggódik ő is. Vajda szerint az a legfontosabb, hogy a „követelő nemzetiségek” közt a földbirtok és a pénz magyar kézen maradjon. De szerinte a kispolgárságnak is azért kell tovább haladnia az iparosodás útján, mivel a „bevándoroltak” kitérjék üzletéből, iparából: „Igy nőnek aztán a büszke szegénynek fejére a kapcszárba kötött holmival a bevándorló, okos, munkás, igyekező hausknechtek, kellne-rek”, — vagy: „a rongyszedésen, gyufaáruláson, szatócskodáson kezdő izraeli öregségére azon dicső hazafiak jószágait veszi haszonbérbe, kik a megyei és országgyűléseken oly épületes beszédek tartanak a nemzetgazdászati és hazaboldogítási feladványairól” stb. (*Önbírálat*). Ezek az idézetek is elegendőek lehetnek arra, hogy a korszak haladó mozgalmainak ellentmondásos voltát bizonyítsák. A polgárosodás haladó igénylese, a nemesség magatartásának ugyancsak haladó, Petőfi szellemében történő bírálata megfér a nacionalizmus elfogultságaival, sőt, a majdani sovinizmus csíráival is. Mindez arra figyelmeztet, hogy a Világos utáni korszak rendkívüli bonyolultságai közt nem lehet fehérre-feketére festett szereplőkkel, folyamatokkal és jelenségekkel számolnunk. E korszaknak egyetlen olyan szereplője sincs, akit a hibátlan eszmeiség példaként említhetnénk. De másrészt, legalábbis a jelentősebb írók között, egyetlen olyan sem akad, akit teljességgel, s egyértelműen a reakció oldalán „könyvelhetnénk” el. Vajda éppoly kevésbé mentes az ellentmondásoktól, mint amennyire Keménynek is vannak olyan nézetei, melyeknek jogosultságát a történelem igazolta. „A művelődés, még pedig versenytársainkénál gyorsabb művelődés egyedüli palladiuma nemzetiségünknek” írja Vajda az *Önbírálatban*, s ezzel olyan elvet fogalmaz meg, mely a maga idejében a jó ügyet vitte előbbre, de később önmaga visszájára vált. 1862-ben még a serkentés szándéka uralkodott ebben az elvben, — a század vége felé pedig már az elnyomásé. A nemzeti eszmén épülő polgárosulás ideológiája sohasem tud túllépni az önlényegéből támadó ellentmondásokon. Vajda elvei éppúgy mutatnak a radikális demokrázizmus, mint a nemzeti és faji sovinizmus irányába. Ady éppoly joggal tekintheti őt elődjének, — mint amily joggal tekinthetné Szabó Dezső. „A magyar az özönvíz előtti szennyes, piszkos városrészekben képezi a túlnyomó elemet, ahol üzlete szatócskodás, virágzóbb kézműipara a csizmadiaság; mindenütt barnítva a falat és levegőt az 'elválhatatlan pipával', mint már Széchenyi elnevezte, és remélgetve, hogy nem lesz mindig így . . . azonban a ragyogó, élénk forgalmú, dúsgazdag Lipótvárosban ugyancsak keveset láthatunk az 'öt millió lovag'-ból, mint egy szellemdús francia író igen találóan, a magyar nemzetet definiálta” — írja Vajda az *Önbírálatban*. Keserűsége, türelmetlensége építő és előremutató; ez a keserűség és türelmetlenség a nemzeti polgáro-

sodás egyik hajtóereje még. De idővel ugyanez az elv a diszkrimináció, a „keresztény-nemzeti” demagógia, a fajüldözés, a második világháborúhoz vezető nemzeti öngyilkosság szentesítésévé is válik. Az *Önbírálat* e gondolatára egyaránt hivatkozhatik a Vajda János Társaság baloldali értelmisége, — és a Baross-Szövetség fasizálódó kispolgársága. Nem kétséges, hogy Vajda igazi folytatói: az előbbiek. De az sem kétséges, hogy a nemzeti eszme, még haladó szakaszában is, magában hordozta már a későbbi, romboló sovinizmus csíráit. Ez az eszme mentőhorgonyul szolgál még a Bach-korszak válságaiban, veszélyeiben, — és ugyanez az eszme néha majd halálos nehezékné is bizonyul a XX. század első felének zátonyai között.

Bármily lényeges az egyezés Vajda — és a nemesi liberálisok (a volt centralisták) elveinek nagy része között, néha ugyanaz a tézis másféle indítékből fakad amannál, s másféleből emezeknél. Vajda is osztozik a korszak erkölcsi szemléletében („Éppen azért, mert rendkívüli a veszély, van ma szükség rendkívüli nagy erkölcsökre”; „Nekünk legalábbis római erkölcsök kellenek” stb. *Polgárosodás*), — de az ő erkölcsi igényében az erkölcsi felháborodás, az erkölcsi indulat feszítő ereje is jelen van. Kemény vagy Gyulai sohasem mondanak vádbeszédet a nemesség erkölcsi állapota felett, — de az erkölcsöt követelő Vajda ebben a vádbeszédben a legszenvedélyesebb. Ez a kor nosztalgikus elérzékenyüléssel tekint vissza a „régii jó táblabírákra”, s Kemény is gyengéd tapintattal osztja tanácsait a „real-műveltségű” pályákra való tájékozódás érdekében. Eötvös, és ugyancsak Kemény írásaiban ez idő tájt már felbukkan a letűnő világtól vett búcsú melabúja, mely egészen betölti majd némelyik Mikszáth-regény éghajlatát, s utolsó, leginkább kifinomult hangnemét Krúdy-nál találja meg. Ilyesminek nyomát sem leljük Vajdánál: az ő erkölcsi igénye legalábbis Széchenyi felháborodásának hangnemében tör elő: „Nem annyira a nép ellenében kell itt a szigor, mely kétségkívül erkölcsileg még legépebb rétege a nemzetnek; azon középrend, azon osztály s illetőleg táblabíró fajzat ellenében kell a törvényes szigor vaspálcája, mely eddig az igazságszolgáltatást és törvénykezést kezelte” (*Polgárosodás*). A táblabírói, a köznemesi erkölcs Vajda szemében: maga az anticivilizáció, az ellen-eszmény, a magyar polgárosodás legmakacsabb, ázsiai gátja. Az „erkölcsök épen ott legromlottabbak, ahol legkárhozatosabbak, tudniillik a középrendben”, melynek „kultusza a baromiség, liberalizmusa a fajtalankodó erkölcostelenség”, az egymást „asztal alá ivó részegeskedés”, „kiknek szenvedélyük a kártya, s komikotragikus végük a tönkrejutás” stb. (uo.). Kemény a boeskoros kortesekről írt ilyen megvetéssel, — Vajda az egész osztályról. Röpirataiban az erkölcsi szemlélet kivetkezik abból az elvontságból, melybe Kemény és Gyulai nemzetisége öltöztette: az erkölcsi igény Vajdánál mindig konkrétan jelenti a nemesi erkölcostelenség és lassú züllés elutasítását. Líraibb, személyesebb ebben az elutasításban, mint akármelyik ódájában; a „táblabírói szektaparadicsom” lakóinak portréját az orosz szatíra-írók indulatával rajzolja meg: „sűrűen sujtásolt, pitykézett

ruhában, tenyéryi sarkantyúval, s szép csalés bajuszszal, rengeteg szakállal”, — írói leleményre is a harag tanítja: „maga a nagy I. Napoleon mellé állítva Jupiternek néz ki, míg ama világhódítót mindenki pipatöltő inasának vélné”... (uo.). A liberálisok csak általánosságban emlegetik a nemzeti hibákat, — Vajda konkrétan, a nemesség hibáinak nevezi őket, s keserűségével rokon keserűség egy van csupán: *Nagyidéé*. Plebejusi lánggal kell égnie a polgárosodás vágyának olyan emberben, aki a szolgabíró basákat, a mogyorófás pandurokat, s az ázsiai, „tarka-barka, csengőpengő” viseletet emlegeti (ez utóbbi „csak annyiban különbözik a komédiai bohócétól, miszerint az sapkáján, mi pedig sarkunkon viseljük a csörgőt” (uo.).

Vajda új nemzet-eszményt keres

Nyilvánvaló, hogy nemzetin nem a nemesít érti Vajda, s ez az ő polgárosodási igényének legfőbb különbözése, Kemény és társai eszményétől. A nemzeti erényeket mégis meg akarja tartani, de ebben a kérdésben ő válik elvonttá: nem a népnél, nem a nemességnél keresi őket, — elvont, „európai” erényeket kér számon, s ezek áthasonításának gondjával nem számol. *Toldi estéjének* konfliktusát, gondját Vajda nem ismeri. Arany kegyelettel tekint ősz Toldi halált osztó buzogányára, — Vajda elégtétellel állapítja meg, hogy „az új kor szelleme kicsavarta kezünkől a buzogányt; az ész az erőt ellensúlyozó fegyvernemet s módot talált ki, és beállott ránk nézve a válság ideje” (*Polgárosodás*). Toldi és Lajos király konfliktusában Vajda egyoldalúlag Lajosnak ad igazat. Ebben a szenvedélyes polgárosodási törekvésben Arany régi-népi ábrándjának elutasítása is kifejeződik; Arany jogosultnak érez bizonyos fokú szembeszegülést a korszellemmel, vagy legalábbis együttérez az ellenszegülő, ősz Toldival. Vajda felháborodik, amiért mindenütt „a nemzet hibái, a korszellemmel összeütköző tulajdonságai, ősz ázsiai hajlamai ápolatnak” (uo.), — s ha Arany tragikus *humorral szemléli a porondra* bevonuló iszonyú barátot, Vajda megszágyenülten nevetni tud csak a „régii hősiességen”: „Előrántjuk őseink párduckacagányát, rozsdás sarkantyúit, s e kísértetes jelmezben akarjuk elneinket elrettenteni, felejtven, hogy azok fölvilágosodottak és mosolyognak mumuskodásunkon” . . (*Önbírálat*). A „kísértetes jelmez” ily kétféle fogadtatása: kétféle magatartás is, a magyar polgárosodás kérdéseivel szemben.

Vajda röpirataiban nem a „politikai koncepció” átgondoltságát, újszerűségét kell méltányolnunk, hanem a keresést, a szándékot. Egy új polgárosodási, — és egy új nemzet-eszmény keresésének szándékát. Vajda nem alakítja ki e polgárosodás programját, s nem alakítja ki az új nemzet-eszményt, — költőként, nem is ez az ő feladata. De indulatával a keresésre serkent, szenvedélyével az újnak létrejöttét segíti, sürgeti. Ez eszmény megteremtésében — Petőfihez kapcsolódik, anélkül, hogy egyszerűen folytatná. Nem is folytathatja: új viszonyok közt kell az utat keresnie. Magányosan keresi, — és ez tragikus,

fájdalmas értelemmel telíti helyzetét, feladatát. Kemény és Gyulai a nemesi polgárosodás nemzet-eszményét vallják, Arany régi és népi nemzet-eszménye a Petőfi-korszak és a Világos utáni évtized viszonyaiból nő ki, — Vajda az új, a polgárosuló Magyarország számára keres nemzet-eszményt, mely másféle legyen, mint a nemesi liberálisoké, s különbözzék Arany archaikus elképzelésétől is. Vajda fölismeri az új viszonyokat: türelmetlensége, haragja e fölismerés következménye is. A tespedést, az önelégültséget, az „ázsiai ábrándozást” ezért gyűlöli meg. Irodalmi vonatkozásban — látni fogjuk — Vajda egyetért a népiességgel, de érzi is ennek elégtelenségeit, mikor az új, a polgárosult korszak valóságának kifejezésére kerülne sor. Hasonló érzések, fölismerések vezetnek Aranyt is, midőn a népi-össz nemzeti irodalom lehetőségeit szélesíteni kívánja, illetve, midőn a népiesség időszerűségén töpreng. Vajda lírája már áttört a 40-es évek népiességéből a polgárosult Magyarország városias, intellektuális mondanivalóiba. Ezt az áttörést előkészíti a két röpiratban megmutatkozó szenvedély is: az új utakat kereső Vajda elébb az eszmék között, majd tulajdon, lírai élményei, fölismerései közt kíván eligazodni.

Ő is az „álompipák füstjét” akarja szétoszlatni, s ezért veti meg a passzív rezisztencia ábrándos Magyarországot. A *Polgárosodás* egyaránt szól azok ellen, akik a Corpus Jurison raknak patience-kártyákat, s azok ellen, akik a láda fenekén heverő Kossuth-bankókból csinálnak politikát. Vajda polgárosodási türelmetlensége éppen nem indoktalan: „a gyászos 1849 óta hatványozottabban napról-napra jobban polgáriatlanodunk, s közeledünk hajdani, illetőleg középkori avas erkölcsvilágunk Mekkája felé” (uo.). Vajda megdöbben a Világos utáni demoralizálódástól, az elernyedéstől, a tunya csodavárástól, s ezeket a hibákat a nemesi osztály helyzetéből, jelleméből fakadóknak látja, — attól tart, hogy ezek a nemesi osztályhibák az egész nemzetet megfertőzik.

Az új nemzet-eszményt kereső Vajda igen határozottan a nemesi nemzet-eszmény ellenében halad, ennek az eszménynek cáfolatára törekszik. Éppen azért a *korábbi* nemzeti erények nagy részét kritikával nézi, s hibákba átfordulását is kimutatja. Egyik 1863-as cikkében (*Magasabb szempontok*) már egyenesen hibáztatja, hogy az ifjúságban csak a nemzeti eszme él, az ellensúlyozó eszmék, vagyis az egyenlőség és testvériség nélkül, márpedig társadalmi reform nélkül a politikai reform elégtelen. (Kömlös Aladár.) Az *Önbírálatban* úgy vélekedik, hogy sorskérdéseink megoldása érdekében nem a „politikai oldalra” kell egyoldalúlag ügyelnünk („mely a dolgot sokszor épen elferdíti, valójából kivetkőzteti”), hanem művelődésünkre, iparunkra stb. (mi több: „a szakadatlanul a nemzetiség körül zajgó, s annak féltéséből származó hangfélreverés — felkölti a velünk lakó idegen fajok féltékenységét” stb. uo.). Vajdának nem kell „sem rajxrát, sem forradalom”, számára a művelődés, a gazdagodás a fontos. Ez a polgárosodási igény tehát egyszerre védekezik az „imádott nemzet”, a „fölséges uralkodó hatalom” ellen. A nemzeti eszme egyeduralkodásában „politikai regényességet” lát („Valóban, itt a haza eszméje uralkodik minden még a legalacso-

nyabb tárgy fölött is, olykor egész a nevetségig. Itt van hazafi csizmadia, 'nemzeti hajművész', honi szoknya, és még 'nemzeti szagtalán árnyékszék' is"; *Önbírálat*), s a nemzetiség eszméjének ily kritikus szemléletében közel áll Eötvöshöz, — de ez nem akadályozza meg abban, hogy a nemzetiségek iránti (egyelőre még építő) féltékenységében a majdani sovinizmusnak kedves eszméket fogalmazzon meg. Itt ismét csak Vajda *szándékát* kell figyelembe vennünk, s ez a szándék egyértelműen a romantika korának hazafisága, a nemesség nemzet-eszménye ellen irányul. Vajda szerint a munka többet ér a legszebb hősi halálnál, a tudomány pedig többet a csatázó hősiességnél (uo.). A magyar nemesség „oroszláni tulajdonai” Világos után a legveszélyesebbek, mert a tevékenységet elaltatják, — a romantika öntetszelgő nemzet-eszményét a modern, a polgárosult nemzet-eszmény váltja fel Vajda gondolkodásában.

Mi tehát a programja? A nyugati, polgárosult népek vívmányainak, erkölcsének, szemléletének minél sürgősebb átvétele. Vajdánál ebben a kérdésben semmiféle tétovázást nem látunk: láthattuk már, hogy túljutott mind az Aranyra, mind a Keményre jellemző fenntartásokon, meggondolásokon. Petőfiével rokon radikalizmusa épp abban mutatkozik meg, hogy az átalakulást óvatos fenntartások, meggondolások nélkül óhajtja. És mivel a korszak alapvető jellemvonása az, hogy nem veheti *egyszerre* programba mindazt, ami még a 40-es években szorosan összetartozott, együvé kívánczolt: Vajda inkább megalkuszik a nemzeti függetlenség kérdésében (Kömlös szerint ebben is csak: egyelőre), de a polgári átalakulást gyökeresen akarja. A nyugati polgárosodás fenntartás nélküli átvétele, a nemzeti jellem teljes átalakítása, nemzetiség és polgárosodás konfliktusának „átlépése”, figyelmen kívül hagyása: íme, Vajda álláspontja. Ez az álláspont és az Eötvös is arra figyelmeztet, hogy a polgárosodás gyökeres megvalósításának a nemzeti problematika — bizonyos fejlődési fokon — immár útjában állt. De különösképp útjában állt e fejlődésnek maga a nemesség, mely korábbi polgári funkcióját egyre kevésbé volt képes már betölteni. Lehetséges, hogy Eötvös az *Uralkodó Eszmék*ben is azért hajlott a nemzeti igények figyelmen kívül hagyására, mivel tudta, hogy ezeket az igényeket a nemesség képviseli, melyből ő már *A falu jegyzője* idején sem várta igazában a polgárosodást.

Vajda abban ismét megegyezik kortársaival, hogy az átalakulást ő is erkölcsi formák közt képzei el. Széchenyire ez a felfogás éppúgy emlékeztet, mint Keményre és Gyulaira. És az átalakulásnak épp az ilyenfajta felfogásában válik bizonytalanná, hézagossá Vajda elmélete. Szerinte csak ama „sarkalatos hibáinkat”, ama „polgáriatlan sajátságainkat” kell levetkezelnünk, „melyek a modern európai korszellemmel reánk nézve kárhozatos ellenkezésben állnak” (*Polgárosodás*). A két röpirat szerteágazó, de erélyes és szemléletes érveléssel sorolja fel ezeket a „polgáriatlan sajátságokat”, — a korhelységet éppúgy, mint a csodavárást („vajjon már aztán mire építsük reményeink fellegvárát? A francia hajóhadra Debrecennél, vagy a léghajón betörendő derék Garibál-

dira?" *Önbírálat*), — a nemzeti bezárkózást („megtámadott nemzetiségünk kétségbeeső féltésében annyira belebújunk magyarságunk földalatti bástyáiba, cifra szűrünket úgy a fejünkre húzzuk, hogy az ember alig látszik a magyartól”; uo.), — az ábrándozást, a hibáknak a sorsra, a viszonyokra háritását („Nemzeti beteglétünk egyik főoka nem külviszonyainkban, de magunkban van”; uo.), az önismeret hiányát, a pazarlást, az úrhatnámságot, a kereskedelmi és ipari pályáktól való finnyás húzódást stb. stb. Vajda még ipari hátramaradottságunkat sem a tényleges, „objektív” okokból, hanem szubjektív, erkölcsi indítékokból hajlandó magyarázni: „sokat róhatunk ugyan föl a kedvezőtlen politikai viszonyoknak, de szörnyű hátramaradásunk okát, főleg az ipar terén — nagyobb részt saját emberi, illetőleg ázsiai természetünkben kell keresnünk” (*Önbírálat*). Micsoda ékesszólás a satírában is, midőn Vajda — kissé a hitvitázó irodalom stílus-hagyományát követve — felsorolja a nemzeti-nemesi hibákat, a „henyeséget, szenvtelenséget; tanulás iránti ellenszenvet; rendetlenségre, pazarlásra, kicsapongásra való hajlamot, nagyszájúság ellenében igen kevés önfeláldozást, még kevesebb valódi polgárerényt, nagy önhittség ellenében minden idegen iránti mély megvetést, zsarnok türelmetlenséget; kevés ipar és takarékoság, napról napra fogyatkozó gazdaság mellett a régi nagyúrhatnámságot, pompázó felfuvalkodottságot stb., amelyek mind nagyon nem modern civilizáció szellemével rokon, de valódi pogány ázsiai erkölcsök . . .” (*Polgárosodás*). Korszakunk irodalmának bizonyos legszenvélyesebb lapjai ezek, — Petőfi óta nem szólt ily valódi harag, s Vajda képzelete már előlegezi a látomásnak azt a felfűtöttségét, mely majd filozófiai költeményeiben a világegyetemet földidéző strófaból süt ki, vagy amelyet az *Alfréd regényének* nagy, társadalmi végítélet-képében ugyancsak az erkölcsi indulat javára fog érvényesíteni: „. . . mikor jön el az a megváltó szellem, aki lovaglóstórával végigvágván a zöld asztalokon, besoroztatván minden szózaténeklő táblabírót, véget vet a kevélykedő szenvtelenség, jólabrakolt henyeség, elkényeztetett makrancból haladás gátló csököny, s biztosított filiszteri önkény mamelukmammut hadának, s tűzzel vassal égeti ki a hátramenésnek még az újkor napja által ki nem süttött utolsó rákfenéit” stb. (*Önbírálat*). Íme, a vármegyei retorika körmondata, a vármegye ellen fordított fegyverként. Líra ez is, a javából: haragos próféta lírája, s benne a legszemélyesebb elemek, a Gina-szerelemben ért sérelmek emlékei, összevegyülnek a 40-es évek közéletében nevelődött költő fölismeréseivel, türelmetlenségeivel.

Vajda szemléletének plebejusi elemei

Vajda nemzet-kritikája a nemesi nemzet ellen irányul. Ez a kritika csak egy plebejus költő tudatában születhetett meg. Persze, Vajda indulata is keretek közé szorul: talán e keretek miatt válik is oly fojtottá, oly félelmetessé. Az a plebejusi indulat, mely a két röpiratot szülte: a forradalom lehetetlenség-

gének tudatában támad a nemesi társadalom ellen. Emiatt válik is helyenként bizonytalanná, következetlenné, sőt elvonttá. Mert, még ha az „erkölcsi megigazulás” eszméjét, lehetőségét elfogadjuk is, afelől homályban, bizonytalanságban maradunk, hogy miféle társadalmi közegben, miféle valóság talaján kell a Vajda igényelte polgárosodásnak létrejönnie? Vajon a nemesség ellenére, a nemesség felszámolásával-e? Vagy talán kispolgári értelmiségi vezetéssel, ahogyan a centralisták egy része is elképzelte? Esetleg népi alapon?

Vajda ugyan sohasem nyilatkozik világosan elképzeléseiről, mégis azt a benyomást hagyja bennünk, hogy nem annyira a nemesség átalakulása révén, mint inkább a magafajta, plebejusi értelmiség, az iparba, kereskedelembe beletanuló kispolgárság, sőt a kereskedő-iparos rétegek előtérbe kerülésétől várta az ország valódi polgárosodását. Ennek a polgárosodásnak folyamatából azonban az idomulni, átalakulni valóban kész nemességet, sőt, az arisztokráciát sem akarta kizárni. Hisz az *Önbírálat*ban megjegyzi, hogy idegen elemei ellenére is csak a polgári osztály tudna bennünket nemzeti-nemesi hibáinktól megszabadítani. Azt kívánja, hogy a német származású „kereskedelmi s iparos osztály” úgy elkeveredjék a magyarral, „hogy azt csak az utolsó ítéletre hívó hatalom oszthatná szét ismét régi elemeire”. De „polgárosulást” vár az arisztokráciától is: „Igyekezzék arisztokráciánk minél kedveltebbé, a bálványoztatásig népszerűvé lennie polgári elvek vallása és mailag humanus viselet által” (uo.). A parasztságra már kevésbé számít: sürgeti a népnevelést, de a paraszti tömegeket holt erőnek tekinti, szinte lemondón emlékezik meg róluk: „Micsoda erkölcsök, micsoda szokások, minő őskori kezdetleges életmód, valóságos beduin világ!” Aligha hihetné valaki, hogy polgárosodási elképzeléseit erre a „beduin világra” akarta volna alapozni.

Vajda az egyetlen ebben a korban, aki a demokrácia igényével lép föl, — a demokráciával, melyet már mindenki letűntnek, idejét múltnak tekint, s melynek egykori hitét a legtöbb kortárs röstellkedve tagadja meg. „A demokrácia mai napság egy jelentőségű a szellemmel, a műveltséggel; az erénnyel, korszellemmel, a dicsőséggel! a merev, csökönyös ódon arisztokrácia egy a — tudatlansággal, vénséggel, és — nevetséggel” (*Önbírálat*); vagy: „Ha nem irányulna is maga az európai államcsalád és társadalom a demokratság felé, nekünk szegény hátramaradott nemzetnek a demokratikus polgári nemes erkölcsöket kellene sajátunkká tennünk és íróinknak ezeket kellene hirdetniök” (*Polgárosodás*). Ez a helyes igény ismét csak homályos vagy elvont feladatok címén próbál konkretizálódni, — de az igény pusztja jelentkezése is sokat mond, ebben a korszakban. „Az arisztokrácia erényeit magába olvasztó nemes demokráciának van egyedül jövője” (*Önbírálat*), — jelenti ki Vajda, s az ilyenfajta demokrácia feltételének a vármegyei rendszer megszüntetését, s a munka, a takarékoság, a józanság erényeinek meghonosítását tekinti. Látható, hogy Vajda maga is zavarba kerül, midőn valamely program tételeit kellene megfogalmaznia; de ismét úgy érezzük, hogy betölti hivatását, midőn

költőként, a haladás eszméit hirdeti meg, s a század vívmányainak pátoszát fejezi ki. Vajda ezúttal is lírikusként ér legtöbbet, költőként szolgálja még röpiratában is a polgárosodás, a demokrácia ügyét. Jókaival együtt Vajda is a technikai eredmények, a felfedezések *költészetét* érzi meg, s a XX. század e majdani, nagy témáját egyelőre még a romantika elragadtatott hangnemében fejezi ki. A villany-távírdákért és vasúti mozdonyokért lelkesedő költészet még gyakorlatilag is hasznosabb, mint a mégoly átgondolt állambölcseleti elméletek: a technikai romantika e korai megszólalása a kor egyik legfontosabb jelenségét tudatosítja, s a Bach-korszak törpe viszonyai közt felébreszti a nagyság tudatát. Arany a történelemből olvasta ki az emberi nagyság példáit, — Vajda a technikát fejlesztő, ipart építő, művelődést terjesztő kortársi világból. Mert ennek a kornak a nagyság bizonyosságaira, ígéreteire: emésztő szüksége van.

Az állóvíznek érzett korban Vajda mohón kap a szenvedély, a nagyság az igazi cselekvés valamennyi alkalmán és példáján. A reformkorba is azért vágyik vissza, mivel ott már erjedésnek indult valami, s a fiatal nemzedék reményei kitárulkozhattak, a demokrácia irányában. Vajdának ilyen vonzalmain kell lemérnünk az ő 48-hoz való viszonyát. Mert ezeket a vonzalmakat 1862-ben fontosabbnak kell éreznünk akár a forradalomról vagy Kossuthról való vélekedéseinél is.

De feltűnik Vajda röpirataiban egy eszme, melynek jelentőségére a kutatás eddig nem figyelt föl: a nemzet *fölé* helyezett emberiség eszméje. Erdélyi is vallotta ezt az eszmét a 40-es években, s vissza is kanyarodik még hozzá, a *Pályák és pálmák*ban. A bezárkózásra hajlamos nemzetiesség korszakában Vajda emberiségi eszméje a 48-as forradalmat előkészítő korszak minden reményét, hitét egy csapásra felidézi, s visszahoz valamit e józan és kételkedő korba a forradalmárrá érő Petőfi költőiségéből: „Az emberiség eszméje mindenestre annyival nagyobb, erősebb a nemzetiségnél, amennyivel egy speciális haza eszméje nagyobb az egyes emberénél. Az emberiség eszméje inkább a felvilágosodásé, a magasb műveltségé, a nemzetiség inkább az úgynevezett barbarizmusé” (*Polgárosodás*). Ez a bátor, és a jövőből oly sok mindent anticipáló gondolat csak első pillantásra emlékeztethet Eötvös közönyére a nemzeti eszme iránt. Vajda emberiségi igénye a forradalmak korszakának örökségeként szólal meg, s az „elszigetelt, fojtólag szűk magyar látpont” ellenében követeli az irodalmaknak azt az összeölelkezését, mely mindig a forradalmi korszakokban valósult meg: „... már közel száz éve lesz, hogy a népek közt testvéri szeretet szövetsége van készülöben, s a sajtó, a haladás e gondolatgyors mozdonya egy-egy meleg üdvözlét hoz és visz a két világrész különböző felvilágosult népei egyikétől a másikhoz. Majd egy Béranger dalaiban, majd Tamás bátya kunyhójában, majd Hugo V. Nyomorultjaiban millió szív egy dobbanásban, millió lélek egy gondolatban ölelkezik” (*Polgárosodás*). Vajdának igaza van, midőn ezt a fajta irodalmat Világos után annyira hiányolja Magyarországon, — igaza van, midőn a bezárkózásra hajlamos népnemzetiséggel szemben

ennek az emberiségi irodalomnak eszményét újból meghirdeti: „1848 előtt még csak föl-fölvillant egy-egy nagyobb általános eszme irodalmunkban is, de 48 óta? — legjelesebb költőink, mint valami babonás kincskeresők, régi romok közé bújva, ódon szavak után kutattak” stb. — utal, eléggé igazságtalanul, Aranyra is. De bizonyos, hogy Vajdának ez az igénye az emberiségi irodalom iránt, egy. a nemzetinél, a népnemzetinél modernebb, polgárosultabb irodalom igényét is jelenti. Ezt az igényt ő 80—90-es éveinek költeményeiben úttörő módon elégítette ki. Amikor kifogásolja, hogy a magyar irodalomban „mindig csak” *haza, haza*, de sohasem „a világ, az emberiség, a haladás”: Vajda a Petőfi-korszak leghaladóbb hagyományához éppoly szorosan kapcsolódik, mint a modern, az európai módon polgárosult magyar irodalom megteremtésének célkitűzéséhez. S amikor a *Polgárosodás*ban kifakad a bezárkózóan nemzeti irodalom ellen („... mi annyira selyembogárszerűleg kötjük be magunkat szűk magyar világnézetünk gumójába, hogy abból se ki nem látunk, sem mások nem ösmerhetnek föl bennünket; annyira speciálisul sajátlagosan magyarok vagyunk, nemzetiségünket oly ősi ódonságban tartjuk, hogy az idegen szinte érzi a zugszagot, a dohos ízt rajta, s annyira nem újítjuk magunkat korszerű elemmel, hogy megecetesedéstől méltán tarthatnánk, ha ez sokáig így menne”), — már azt a modern irodalmat is igényli, melyet az Ady-korszak fog létrehozni. Vajda az első költőnk, aki a népiesség, a népics-nemzeti irányzat elégtelenségét fölismeri, s ez a fő oka annak, hogy a népiesség-nemzetiesség dogmájának féltékeny őrzője, Gyulai Pál megírja az Arisztidesz-bírálatot. Különös módon, s bizonytalán költői nagyságánál fogva, a nemzetiességhöz annyira ragaszkodó Arany lesz a másik, aki a népiesség bizonyos elégtelenségeit átérzi, s arra törekszik, hogy ezt az irányzatot az új, a modernebb, a polgárosultabb Magyarország valóságának kifejezésére alkalmassá fejlessze. Mindketten költői pályájuk utolsó szakaszában, s csaknem egyidejűleg teremtik majd meg azt a lírai kifejezőmódot, azt a költőiséget, mely már alkalmas az új valóság tükrözésére, — s mely a XX. század modern költészetének előzménye is.

Ha röpiratainak politikai vonatkozású fejtegetéseiben néha elvontnak, következetlennek, homályosnak érezhattük is Vajdát, annál meglepőbb világosságról tesz tanúságot ugyanő, midőn véleményét irodalmi kérdésekben fejti ki. Nála élesebb szemmel senki sem figyel föl arra, hogy irodalmunk megfelekezett a kor „irányeszméjéről”, a polgárosodásról, s „utat irányt tévesztve, céltalanul tévelyeg az eszmék irdatlan, vadon rengetegében” (*Polgárosodás*). A korszerű elemek áthasonítását még mindig fennálló szükségnek tartja, s ebben is igaza van, hisz a romantika hozománya óta a magyar irodalom még semmivel sem gazdagodott mindabból az új vívmányból, amit az európai irodalom létrehozott. A magyar irodalom nemzetközi visszhangtalanságát Vajda a túlzottan nemzeti jelleggel magyarázza. A kritikai realista irodalmat, mely az oroszoknál az idő tájt bontakozik, nálunk csak Vajda röpiratai képvi-

selik, — bár épp ő az, aki ennek hiányát szóvá teszi: „Az igaznak, a valódinak sehol oly rideg, az önző, szellemes hazugnak sehol háládatosabb hazája, mint jelenleg nálunk irodalmunkban” (*Önbírálat*).

Mindaz, ami igaz és valódi Vajda röpirataiban: annak az eszmeiségnek gyümölcse, melyet a forradalmi korszakból örökölt a költő. Az emberiség haladásának hite nála — és bizonycs mértékben: Eötvösnél — fejeződik ki Világos után a legtöbb szenvedéllyel és eréllyel. „Az emberi társadalom lehető tökélyülése feltartóztatlanul közelg” — vallja a *Polgárosodás*; ez az a hit, mely a „vesztett nemzetiségi vagy szabadságharc csatája után, tört karddal kezében vagy bilincsekkel lábán” is megvívásztal, „szeliden zárja le” szemét. Vajda szenvedélyes hite az utópiával érintkezik, s olyan kifejtés felé irányul, melyet még a megvalósult polgárosodás sem tudna elérni: „. . . a művelődés tovább haladván, végcélja nem lehet más, mint az összes emberiségnek, nemzeti szellemeik megtartása mellett — egy nagyszerű államrendszerbeni egyesülése. E nagy végcél felé irányul a jelen s közeljövő törekvése, emellett minden egyes nép sajátlagos érdeke másodrendűvé törpül” (uo.).

Így kíván túljutni Vajda a nemzeten is, a nemzet érdekében, — így igenli a polgárosodást, fenntartásoktól, meggondolásoktól mentesen, ugyanúgy, ahogyan a szabadságot Petőfi igenelte.

Nemzetiség és polgárosodás kiegyenlítődése

A polgárosodás, épp elkésett mivoltában, hazánkban szorosan összekapcsolódott a nemzeti jelleg, a nemzeti sajátságok kérdésével. Mivel a polgárosodás a fejlett, nyugati intézmények átvételét jelentette, a nemzeti jelleg biztosítását sokan fontosnak érezték. De mivel Magyarország szoros, államközösségben élt egy viszonylag polgárosultabb országgal, Ausztriával, kialakult olyan felfogás is, mely szerint a polgárosodás érdekében a nemzeti függetlenség terén is érdemes engedményeket tenni. Az utóbbi felfogást Eötvös és Vajda, — az előbbit főként Arany, de Gyulai és Kemény is vallották. Nemzetiség és polgárosodás frontjain azonban még egyéb tekintetek szerint is megoszlottak a felfogások. Döntő kérdéssé vált az 50-es években, hogy a nemzeti jelleget a nép vagy a nemesség révén lehet-e leginkább biztosítani? A 40-es évek demokratikus-mozgalmai a népet kívánták felemelni politikailag (Petőfi), illetve műveltségileg (Arany, — és másféle értelemben: Eötvös is). A népiesség, Erdélyi első írásai óta, világosan és egyértelműen hirdette, hogy a nemzeti jellemet, sajátságokat, erényeket a nép őrizte meg leghívebben, tehát a polgárosodás áthasonlítása csak a nép felemelésével egyidejűleg valósítható meg. A nemzeti-nemesi polgárosodás programja volt a „szakszerűbb”, az átgondoltabb és kidolgozottabb, — a nemzeti-népi polgárosodásé a nagyobb költői erővel hirdetett, a megragadóbb és forradalmibb. Természetesen, a két program még oly értelemben is módosult, hogy külön-külön egészen másféle arculatot muta-

tott 48 előtt és Világos után. Kemény például 48 előtt is ugyanazt vallja, mint Világos után, de a forradalom kudarcra láttán bizakodóbb, mint a *Kortelkedés* idején. Eötvös 48 előtt filantróp, demokratikus vonzalommal közeledik a népsorsához, majd pedig a társadalmi kérdéseket a műveltség terjesztésével kívánja megoldani; a nemzeti eszme fontosságát inkább deklaratív módon ismerte el, ahelyett, hogy gondolkodásának tengelyévé tette volna meg. Arany (és csaknem hasonlóan Erdélyi) a népre támaszkodva óhajtja a nemzeti polgárosodást, majd a nemzeti egység politikájának híveként, össznemzeti színezetű polgárosodást óhajt, mely az egész nemzet erőit olvasztaná össze a nyugati polgárosodás vívmányaival, az európai műveltséggel. A polgárosult nemesség általában természetesnek és szükségszerűnek tekintette nemzetiség és polgárosodás szoros összekapcsolását; de még ezen a felfogáson belül is akadtak, akik a polgárosodást a romantika leküzdésével vélték csak megvalósíthatónak (Gyulai, Csengery), — s olyanok, akik épp a romantikánál kerestek lendítőerőt a további, nemzeti polgárosodás számára (Jókai). Vajda nézetei 67 után lelik meg igazi helyüket, célzatukat: most már a kiegyezés *ellen* lép fel, a kiegyezést 62-ben még sürgető röpiratok írója; most bírálhatja csak mindenfajta kétértelműségtől mentesen a nemzeti bezárkózást, s a nemesi polgárosodás életképtelen próbálkozásait.

Polgárosodás és nemzetiség viszonyának kérdésében tehát igen eltérő, egymástól tarkán elütő véleményekkel találkozunk; ezek a különbségek kiegyenlítődnek, s csupán Vajda marad kívül a lassan létrejövő egyetértésen. Az 50-es — 60-as évek fordulójára alakul ki az irodalom egyetértése polgárosodás és nemzetiség összekapcsolásának szüksége iránt; ez az egyetértés gyakorlatilag a nemzeti-nemesi polgárosodás elvének győzelmét hozza el. A nemzeti-népi polgárosodás gondolata hosszú időre háttérbe szorul most, — de a nemzeti-nemesi polgárosodás kilátástalanságának sejtelve is mind baljósabb módon jelentkezik. Polgárosodás és nemzetiség összhangba hozatala indokolt és haladó célkitűzés volt, s különösen Világos után, az egyedül helyes út. Aranynak és Gyulainak is igazuk volt, midőn erre az útra léptek. De polgárosodás és nemzetiség összhangja sem lehetett oly tartós, mint aminőnek hirdetői hitték. A két tényező közül a nemzetinek túlsúlyra jutása a polgárosodás színvonalát veszélyeztette, — s ez a veszély nemcsak, hogy tartósan fennmaradt, de konkrét jelenségekben is megnyilatkozott.

Az a körülmény, hogy a nemzeti eszme megtartotta egyeduralmát, — az a körülmény, hogy a nemesség Világos után újból vállalkozott a maga „polgári funkcióinak” betöltésére, s a magyar polgárosodás továbbvitelére: politikailag éppúgy, mint irodalmilag, fontos következményekkel járt, s a korszak legjelentősebb írói magatartásainak kialakulását szabta meg. Politikában és irodalomban egyaránt, kitartó munka folyt a nemzeti eszme vezető szerepének elfogadtatásáért. Különös módon, a polgárosodás szükségében többen értettek egyet, mint a nemzeti eszme fontosságában. Kemény és Vajda a polgárosodást

egyaránt szükségzerű, elkerülhetetlen, történelmi „kényszerűségnek” tekintették.

A Világos utáni korszak az eszmék, a célkitűzések rendezésére törekedett. Az összhang, az egyensúly, a kiegyenlítés keresése más-másféle módon, s a legkülönbözőbb elemek, tényezők közt, de azonos indítékból kifolyólag megy végbe. A polgárosodási és a nemzeti célok kiegyenlítésén Kemény és Gyulai igen következetesen munkálkodnak. A politikai életben a két eszme, a két cél kiegyenlítődése Széchenyi jegyében, s Deák Ferenc vezetése alatt jön létre. Deákhöz közeledik Eötvös, — és bizonyos értelemben, közeledik Arany is. Vannak, akik ebben a közeledésben Petőfi eszméinek elárulását látják. Észrevehettük, hogy Aranynál a népiesség plebejusi, demokratikus tartalmakkal telt meg ugyan, de nem jelentett forradalmiságot. Arany eszménye a népiesség nemzeti költészet volt Világos előtt, s után is. 1848—49-es együtthaladását Petőfivel elsősorban nemzeti-demokratikus tartalmú együtthaladásnak kell értelmeznünk. Világos után Arany vezérelve a nemzeti eszme lesz; a polgárosodást is csak a nemzeti jellem és örökség fennmaradásának feltételével tudja elfogadni. Arany tehát egyet tudott érteni minden olyan törekvéssel, mely a nemzeti eszme ébrentartását, a polgárosodáson belül a nemzeti örökség megóvását tekintette céljának. Ez a magyarázata annak, hogy Deákkal, Keményvel, Gyulaival az 50-es évek végén néhány fő kérdésben egyetértett. A Deák irányítása alatt létrejövő kiegyenlítődések azonban a nemzeti eszmét a nemességre támaszkodva kívánta biztosítani; Deáknak és társainak koncepciója szerint a nemzeti egység táborában a nemességnek jut a vezetős szerep, s hasonlóképp, a polgárosodásnak is a nemesi érdekek megóvásával lehet csak nemzetivé válnia. Deák koncepciójának ez a része azonban idegen Aranytól, s ez az oka annak, hogy annyifajta konfliktusa és válsága után, élete utolsó szakaszában idegennek érzi magát a nemzeti-nemesi polgárosodás Magyarországon, mely az egyensúly-keresés, a kiegyenlítődései törekvések hosszú szakasza után, már Ausztriával is kiegyezett. Aranynak ebből az idegenség-érzetéből fakadnak majd az *Őszikék*.

De addig is, amidőn már a kor vezető közvéleményében létrejön a nemzetiség és polgárosodás kiegyenlítődése, Arany, aki a Bach-korszakban egész költői működésének központi eszméjévé avatta a nemzetiséget, s emberi világnézeti válságaiból is a nemzeti hivatás vállalásával emelkedett ki: a *Toldi estéjében* ábrázolt konfliktus szerencsés feloldásának tekinti a nemzeti-polgári kiegyenlítődéset. Ez a benyomása, ez a vélekedése tölti el a megnyugvás, sőt, a bizakodás érzeteivel, melyek *Széchenyi-ódájában*, és a 60-as évek elejének néhány nagy költeményében (*Rendületlenül, Magányban*) fejeződik ki. A *Széchenyi-óda* nagy képei a nemzetet felélesztő, új életre támasztó polgárosodást ünneplik, az Arany szerint Széchenyiben megtestesülő nemzeti-polgárosodási eszmét. Vagyis mindazt, ami az óda szerint Széchenyi életéből „Egy éltető eszmévé finomul”. A megjelentek hitt összhang, a kiegyenlítődések tudata ad biza-

kodó hangsúlyt a Magányban záróstrófáinak, ez a tudat vezeti el a „magasb harmónia” ígéréthez, s mondatja ki vele a biztatást (kissé Az ember tragédiájával is rokon módon): „*Vásznunk dagad, hajónk előre megy!*” De Arany sokkal aggályosabb természet, hogysem az összhangot, s a bizakodás indokait véglegeseknek tekintené. Az *Őszikék* majd cáfolja is mindazt, amiben a költő 1860–61-ben még bizakodott. Ennek a cáfolatnak előzményeként bukkannak már föl a *Rendületlenül* szenvedélyes ellenpéldái, a nemzeti eszme haszonélvezőit ostorozó sorok („*Őnala köntös, eb, ló egyremegy, S a hon szerelmén a hölgyét veszi . . .*”, vagy: „*Van — fájdalom! — kinek cégér hona. Hah! tőzsér, alkusz, és galambkufár*” . . .). Ezek az ellenpéldák részben a nemesi nemzetieskedés ellen is irányulnak. A megnyugvás és a bizakodás égboltja tehát nem felhőtlen Arany feje fölött; a *Széchenyi-óda* évében, 1860-ban, *Az örök zsidó* még visszahoz valamit az 1852-es válságból, meghasonlásból, mintha Arany nem tudná igazán elfogadni azt, aminek annyira örül, s visszariadna attól a megnyugvástól, mely talán mégis, újabb csalódást rejteget: „*Alattam a föld nem szilárd, Fejem fölött kétélű bárd . . .*”; vagy: „*Rettent a perc, a létező, S teher minden következő ; Új léptem új kígyón tapod : Gyűlölöm a mát s holnapot . . .*”.

Arany aggályai tehát mégsem csitultak el. Tulajdon, régóta vallott eszméinek is újabb igazolásait, újabb jogosultságait keresi. Ezért törekszik majd, különösen folyóirataiban, a népiesség történeti és elméleti igazolására, — és a népiesség olyan új formáinak, módozatainak kialakítására, melyek ez irányzat korszerűségét, életképességét a jelenben, s a jövőben is biztosíthatnák.

JEGYZETEK

Eötvös „müncheni vázlatáról” l. Eötvös-monográfiám: 288–298. l.; röpiratairól: uo. 318–328. l.; a konzervatív főurak emlékiratairól: BERZEVICZY ALBERT: i. m. I. 60–66. l.; a „Deák-pártról” l.: SOMOGYI SÁNDOR: Az „irodalmi Deák-párt” kérdéséhez, ItK. 1962. 2. sz.; a nemzeti eszme nyomán létrejövő hiányokról: NÉMETH GÉZA: A Pesti Napló kezdeti szakasza; ItK. 1960. 2. sz.; a Bach-korszak „dilemmájáról”; HERMANN ISTVÁN; Arany János esztétikája, 1956. 156. l.; a Bach-korszak erkölcséről: KOMLÓS ALADÁR: A magyar költészet Petőfitől Adyig, 1959. 27. l.; Gyulai Pál levele Aranyhoz, a polémiákról: Fontes IV., 332. l.; Csengery Antal levele Gyulai Pál „epességéről”: uo. 237. l.; Gyulai panaszkodik Aranyhoz, amiért barátai nem kedvelik „modorát”: uo. 425. l.; Arany válasza: uo. 451. l.; Gyulai szemrehányása, Arany „lanyhasága” miatt: uo. 436. l.; Gyulai berlini levele Csengeryhez: uo. 277. l.; Gyulai, Csengeryhez, Jósika „érzékenységeről”: uo. 400. l.; Gyulai, Aranyhoz, kritikusi meghasonlásáról: uo. 440. l.; Gyulai „szenvedélyességéről”: KOMLÓS A.: i. m. 98. l.; Gyulai és Vischer tragikum-elméletének összehasonlítása: HERMANN ISTVÁN: Gyulai Pál. A magyar drámáért, 1955. 158–160. l.; l. még: ugyanő: Arany János esztétikája, 1956. 184–187. l.; Gyulai levele Pákhó a tragikumról: Fontes IV., 77.; Greguss levele Gyulaihoz, az Udvarházra tett megjegyzéssel: uo. 339. l.; Kossuth nyilatkozata Vajda Jánosról: SZABAD GYÖRGY: Vajda János politikai elszigetelődésének történetéhez, It. 1960. 2–3. sz. 141. l.; l. még: CSABAI TIBOR: Kossuth Lajos és az irodalom, 1961. 248. l.; A Vajda-röpiratok problémáinak tisztázása: KOMLÓS ALADÁR: Vajda János, 1954. 117–119. l.; Vajdának Schmerlinggel kapcsolatos illúzióiról Komlóson kívül l. még: SZABAD GY.: i. m. 129. l.; Vajda János Magasabb szempontok c. cikkéből az idézet: KOMLÓS A.: i. m. 112. l.

KATONA IMRE

A NÉPI EPIKA ÚJKORI ÁTALAKULÁSA EGY TÁRSADALMI CSOPORT KÖRÉBEN

(A MAGYAR KUBIKOSOK ELBESZÉLŐ KÖLTÉSZETE)

A népköltészet sajátos társadalmi tudatforma: a művészet egyik fajtája, amely szájhagyományozott formában él a dolgozó tömegek körében; történetét általában a művészi ábrázolásmód változásai, továbbá fellendülések és hanyatlások, egyes műfajok és alkotások keletkezése, ill. eltűnése jellemzik. A társadalmi fejlődés állandó felfelé ívelésének korántsem felel meg egyértelműen a szóbeli művészet hasonló kiteljesedése, közvetve mégis összefüggenek; a legújabb korban már a népköltészet részleges vagy teljes megszűnéséről is beszélhetünk.¹ A népköltészet változásának folyamata élete ez utolsó szakaszában csaknem oly összetett és bonyolult, mint korábban volt; mivel e zárófejezetre vonatkozólag van a legtöbb adat, főbb törvényszerűségei többé-kevésbé kielemezhetők.

Magyar viszonylatban e szempontból bizonyos értelemben kedvező a helyzet, mert egyenlőtlen és eléggé felemás fejlődésünkből következően egy-egy adott időponton belül is huzamos ideig egymás mellett élhettek a régi és az új formák s így közben könnyebben nyomon követhető a magyar népköltészet lassú, fokozatos, sok-sok ellentmondással és átmeneti formával telített elhalása.

A vázolt folyamat egészéről és bizonyos műfaji vonatkozásairól — bár inkább a népköltészet töretlen erójét feltételezve — már jelentek meg elvi fontosságú tanulmányok,² de a társadalom egy valamely csoportjának költészetét e szempontból még nem vizsgálták, bár a kutatók tudatában voltak a parasztság újkori osztálytagozódásának, költésze átalakulásának és figyelmük a társadalom több csoportjára is kiterjedt.³

¹ A népköltészet általános kérdéseinek elvi összefoglalását legutóbb ISTVÁNOVITS MÁRTON: A szovjet folklorisztika elmélete e. dolgozatában végezte el. (MTA I. Oszt. Közl. XVIII. 291—309.) A szovjet szerzők eredményeit nagyobb részben e munka alapján dolgoztam fel.

² Az általános kérdések összefoglalását I. ORTUTAY GYULA: Variáns, invariáns, affinitás (A szájhagyományozó műveltség törvényszerűségei). MTA II. Oszt. Közl. IX (1959), 195—238. A népmesékre vonatkozólag I. DÉGH LINDA: Népmese és társadalom (Egy székely telepes falu meseélete). Kézir. kandidátusi értek. (Bp), 1955. 613. A kézirat átengedését a szerzőnek itt is köszönöm. Legutóbb FERENCZI IMRE foglalkozott az átalakulás kérdéseivel s ellentétes eredményre jutott. A népmondakutatás néhány elvi kérdése — Műv. és Hagy. III. 201—203.

³ A népköltészet újkori átalakulásáról elvi összefoglalást írt PÉTER LÁSZLÓ: A népköltészet időszerű kérdései. Szeged, 1956. A Tiszatáj Füzetei 41. sz. A munkásosztály néprajzi (népköltészeti) kutatásáról DÉGH L. adott programot (A munkásosztály néprajzi kutatása. MTA II. Oszt. Közl. II. (1952), 283—323.) és DÖMÖTÖR TEKLA számolt be az eredményekről: Principal Problems of the Investigation on the Ethnography of the Industrial Working Class in Hungary. Acta Ethn. V. (1956), 331—351.

Jelen tanulmány a magyarság egy etnikailag sajátos, társadalmi szempontból pedig átmeneti helyzetben megrekedt csoportjának, a kubikosságnak elbeszélő költészetét mutatja be, mely több szempontból is alkalmas a változás törvényszerűségeinek megfigyelésére. Ez alkalommal mellőzzük a kubikosság lírai dalainak és általában politikai költészetének ismertetését, csak az összefüggések kedvéért esik ezekről is szó;⁴ az általános társadalmi, ill. népköltészeti összefüggések viszont parancsolóan követelik e kérdés szélesebb körű beágyazását.

*

A feudalizmus időszakában házatlan és házas zsellér, valamint telkes jobbágy között nem volt mély szakadék, az 1848-ban felszabadult magyar parasztságon belül viszont a magántulajdonba került földterület nagysága és minősége kegyetlen pontossággal és szinte egész életre szóló érvénnyel kijelölte a birtokos parasztok helyét a társadalomban, s közben a föld nélkül maradt, de földből élők száma is állandóan növekedett. A kapitalizmus idején már nem lehet egységes parasztságról beszélni: volt földtelen cselédség és bér munkából élő mezőgazdasági munkásság, továbbá szegényparasztság, amely kis földje mellett bérletet vagy bér munkát is vállalt; rajtuk kívül volt saját családi munkaerejével dolgozó középparaszt és másokkal dolgoztató gazdag paraszt.

Tárgyunk vonatkozásában a parasztság soraiból kilépő legszegényebb csoportok érdemelnek több figyelmet, mert közéjük tartozik a magyar kubikosság is. Magyarországon a mezőgazdaság és az építőipar gépesítése elmaradt, e munkák nagyobb részét kézierővel végeztették s így időről időre nagyon sok munkás mozgósítására volt szükség. E hivatásos idénymunkásság — osztályhelyzetét tekintve — szélesen tagozott átmenetet képezett a parasztság és a munkásság között: falun vagy mezővárosban élt, de különféle mezőgazdasági és építőipari bér munkákból próbálta magát fenntartani. A többség sokféle alkalmi munkát végzett, de idők folyamán egyre jobban erősödött a szakosodás irányzata, ennek megfelelően az idénymunkásság is más-más távolságra jutott el az ipari bér munkássá válás rögzös útján.

A hivatásos idénymunkásság társadalmi lépcsőjének legfelső fokát kétségkívül a szakosodott kubikosok, valamint a téglagyári, hajó-, erdő- és kertmunkások jelentették, ők kerültek legközelebb az ipari munkássághoz. A termelő és fogyasztó közé fokozatosan beékelődő vállalkozó (alvállalkozó) alkalmazta őket, s munkájukat általában a teljesítmény szerint pénzben fizették. A legnagyobb tömeget a lassan-lassan építőipari vándormunkássá vált sajátos kubikosság képviselte, amely az 1850-es évek után alakult ki a nagyszabású ármentesítési, út- és vasútépítési munkálatok során. A föld megmozgatását

⁴ A kubikosdalok összefoglalását l. KATONA IMRE: Magyar kubikosdalok. ELTE Bölcsészettudományi Karának Évkönyve az 1952—53. évről. Szerk. KARDOS TIBOR. Bp. 1953. 358—415.

a munkához alkalmazott paraszti eredetű szerszámokkal (ásó, lapát, csákány és talicska) végezte, s a kitermelt föld mennyiségének megfelelően pénzben kapta fizetését. Állandó vándorlásai során sajátos munkaszervezeti formákat és ideiglenes életközösségeket, ún. bandarendszert alakított ki. Kiszakadt ugyan a parasztságból, de fejlődése átmeneti helyzetben megrekedt a parasztság és az ipari munkásság, a város és a falu között, mégis a kubikosság volt a vándormunkásság legmozgékonyabb és legöntudatosabb rétege.⁵ Nagyjából ennek megfelelően alakult költészete is, a legszorosabb összefüggésben a dolgozó parasztság és ipari munkásság szóbeli művészetével.

A polgári fejlődés felfelé ívelő szakaszán a paraszti tömegek társadalmi aktivizálódásával párhuzamosan művészi alkotótevékenységük is megélnéült, a korábbi formák jelentős része (zene, tánc, költészet, díszítőművészet) kiteljesedett: tartalmában és formájában megújult, s átalakulása során egy ideig még az egész parasztság szellemi kincse tudott maradni. E fejlődési folyamatot eszmeileg a fokozódó tudatosság és realizálódás, formai szempontból pedig egyes műfajok (dal) tökéletesedése, mások (ballada) lassú hanyatlása, ill. sokféle átmeneti forma (rigmus, história, hírvers, népi vers, élményelbeszélések) előtérbe kerülése jellemzi. Ebben az időszakban az egyes társadalmi csoportok költészetének különfejlődéséről erőltetés és belemagyarázás nélkül még nem lehet szó. (A korábbi és a korabeli parasztkultúra, ill. népköltészet egységét jelen esetben inkább munkahipotézisként, mint bizonyított tényként vesszük.)

A múlt század második fele volt tehát a magyar népművészet általános megújulásának, tartalmi és formai gazdagodásának utolsó nagy korszaka, a századforduló évtizedeitől kezdve a fejlődés megtorpant, ellentmondásossá vált, a korábbi „egységes” parasztkultúra széttöredezett, amelynek egyes darabjai már nem azonos paraszti arcot tükröztek, hanem csak meghatározott társadalmi csoportokét. Az előző hagyományos formákhoz legkorábban a parasztságtól legtávolabbra jutott két osztály: a gazdag parasztság és a hivatásos vándormunkásság lett hűtlen; az első a polgári, a másik pedig a proletár kultúrát igyekezett átvenni, ill. megteremteni. A középparasztság megőrizte, a szegényparasztság ideig-óráig még gazdagította is a hagyományos művészeti formákat. Utóbb az egész dolgozó parasztság is hátat fordított saját korábbi kultúrájának. Ebben az időben a kubikosság egész szellemi életét — így költészetét is — a gazdasági és politikai harcoknak, a baloldali tömegmozgalmak érdekeinek rendelte alá, e szempontból is felzárkózott az ipari munkásság mögé.

A magyar népművészet e hanyatló korszakára — a megelőzőknél talán még határozottabban — a régi illúziókból és ideálokból való fokozatos ki-

⁵ Összefoglalását I. KATONA I.: A magyar kubikosok élete (Bp) 1957.; uő: Die ungarischen Erdarbeiter (Die ethnographische Charakteristik einer zeitweiligen Gesellschaftsschicht, eines ethnisch spezifischen Erwerbszweiges) Acta Ethn. VII/1958, 155-218.

ábrándulás, továbbá bizonyos mérvű naturalizmus és a klasszikus formák felbomlása volt jellemző. E folyamat egyes vidékek, társadalmi csoportok fejlettségi foka szerint más-más időpontban és keretek között zajlott le, meglehetősen nagy eltérésekkel, de lényegében azonos törvényszerűségek keretein belül. Az egyes művészeti ágak és műfajok is más-más módon reagáltak a nagy változásokra: a népzene és a néptánc az ország nagyobb részén átadta helyét a kispolgári-parasztpolgári, majd városi termékeknek, a balлада végképp elhallgatott, a dal és a mese, valamint más prózai epikumok is viszonylag szívósabbaknak bizonyultak, de sorsukat ezek sem kerülhették el. Egy-két régiesebb színpolttól eltekintve, a magyar népművészet a két világháború között már nem újult meg, a felszabadulás idejére (1945) lényegében passzív emlékannyaggá vált; ez az egyik oka annak, hogy a szocializmus korának magyar népművészetéről csak bizonyos megszorításokkal (népi iparművészet), népköltészetéről pedig úgyszólván egyáltalán nem beszélhetünk.⁶

A parasztság köldökszinórjáról végképp leszakadt kubikosság életében a vázolt folyamat valamivel korábban, gyorsabban és a tudatosságnak magasabb fokán zajlott le, s míg a parasztság többsége esetében hagyományos kultúra fejlődése zsákutcába torkollott, a kubikosság megtalálta szellemi életvitelének korszerű formáit. Tárgyunk vonatkozásában nem az új formák kialakítása, hanem a hagyományok fennmaradása és változása a fontosabb: milyen művészeti ágak és műfajok bizonyultak legszívósabbaknak, mennyire alakultak ezek át új társadalmi környezetükben eszmei és formai szempontból s végül hogyan adták át a helyüket korszerűbb művészi önkifejezési formáknak? E kérdés megválaszolása érdekében a csak főbb vonásaiban vázolt folyamat egyes fázisait, ill. mozzanatait tüzetesebben is át kell tekintenünk.

Népköltészeti realizmus és tudatosság. Az ezer arcú valóság csak fokozatosan és részleteiben tárult fel a népköltészet számára — egyik-másik oldala esetleg egyáltalán nem — s így a szóhagyomány története részben művészi felfedezések sorozata, a valóság művészi ábrázolásának állandó folyamata.⁷ Az utóbbi századokban az európai népek költészetére eszmei szempontból növekvő tudatosság, a művészi ábrázolás módszerét tekintve pedig a realizmus határozott erősödése jellemző. Ám a paraszti népköltészet osztálykorlátai miatt soha nem jutott el a tudatosságnak arra a fokára, amelyre az újkori munkásfolklór, — e kettőnek természetesen esztétikai értéke sem azonos — a realizmus pedig mint történelmileg törvényszerű művészi megismerés- és ábrázolásmód, csak a polgári fejlődés korszakában jelentkezett. Behatóbb vizsgálatok híján arra kell gondolnunk, hogy a tudatosság felsőbb fokára egyes forradalmi megmozdulások idején természetesen paraszti tömegek is eljuthattak, különösen a munkásosztállyal kötött szövetség keretében,

⁶ A magyar nép kultúrájának és ezen belül költészetének újkori átalakulását és mai helyzetét KARDOS LÁSZLÓ mérte fel: *A magyar falu szocialista fejlődésének néprajzi kérdései*. MTA II. Oszt. Közl. V. (1954). 409—453.

⁷ ПУТЫЛОВ, В. Н. 1958. 23., ИСТВАНОВИРС М. i. m. 295.

de ebből az időszakból való költői termékeik javarésze „kívülről” került körükbe. A népköltészeti realizmus nemzetközi jelenségnek mondható, jelentkezésének időpontja és megnyilvánulási formái azonban meglehetősen eltérők, ill. sokfélék: míg pl. a cseh népköltészetnek meglehetősen régóta jellemző vonása, sőt egyes kutatók szerint valósággal népi-nemzeti jellegzettsége, addig az orosz nép szóbeli művészetében legfeljebb a múlt század második felétől mutatható ki, s nem sokkal régebb a magyar szóohagyományban sem. A népköltészet eszmei tudatosodása és realizmusa — mutatis mutandis — sok rokon vonást mutat az irodalom fejlődésével.⁸

A népköltészet eszmei tudatossága és realizmusa kétségtől eltekintve a dolgozó tömegek megváltozott életének és világszemléletének művészi vetülete; annál erőteljesebben érvényesül, minél korábban és következetesebben sikerül felszámolni az előző folklór-hagyományokat, végső soron a feudális megkötöttségeket. A termelés és életmód átalakulásával növekszik az írásbeliség, azon keresztül a sajtó, iskola, rádió stb. hatása és jelentősége, bizonyos természet-tudományi ismeretek terjednek el, s mindezek következményeképpen jelentősen csökken pl. a természetfeletti erőkbe vetett hit; a mágikus világkép és rítusok is sokkal inkább pusztá megszokást, mint társadalmi hitelt sejtetnek, bár megszűnésükről ekkor még korai lenne beszélni.

A tudatváltás szempontjából az otthonuktól elszakadt és munkások közé került parasztok vizsgálata ígér legtöbb tanulságot, különösen az építőipari dolgozóké és a kezdő kubikosoké. Az új társadalmi környezetbe került emberek gondolkozása és ízlése jelentősen átalakul, régi életüket tárgyilagosabban, szinte *kívülről* nézik, a tudatosodás és a haladóbb világnézet átszínezi egész korábbi élmény- és emlékananyagukat, sőt feledtet bizonyos eseményeket. Mindez népköltészeti síkon úgy jelentkezik, hogy egyes műfajokhoz, alkotásokhoz való ragaszkodást restellenének, könnyű szívvel válnak meg tehát tőlük, a fennmaradó anyag új környezetéhez idomul vagy legalább a hallgatóság igényeinek megfelelő formát ölt.⁹ Fejlettebb fokon — mint már említettem — mindenféle művészkedés és szórakozás az említett baloldali tömegmozgalom szolgálójává válik.

A parasztságból kiszakadt polgárok és munkások egyaránt igaz történeteket akarnak hallani, csak hogy az ilyen alkotások társadalmi igazsága nem egyszer homlokegyenest ellenkező; s ha e két társadalmi póluson nagyjából azonos műfajokkal (dal, trufa, élményelbeszélés stb.), valamint hasonló művészi ábrázolásmóddal (realizmus) találkozunk is, az alkotások eszmei mondani-valója meglehetősen eltérő. A népköltészet a maga módján itt is, ott is hiteles

⁸ Részletesen I. ORTUTAY Gy. i. m. 231.; orosz viszonylatban GUSZEV, V. F. 1958. 10. I. ISTVÁNOVITS M. i. m. 306. és cseh vonatkozásban JECH, JAROMIR: A cseh népköltészet specifikus jelenségei c. a Magyar Néprajzi Társaság előtt 1956 tavaszán tartott előadása.

⁹ Vö. S. DOBOS ILONA: Szegényember vízzel főz. Életrajzi vallomások („Igaz” történetek). Bp. 1958. 211, 216–217., 220–221.

dokumentumanyagot nyújt ezeknek az új osztályoknak életéről, gondolkozásáról, ízléséről stb. A „hitelesség” szempontjából bennünket most a fél munkások, munkások költészete érdekel közelebbről.

A hitelesség fogalmát társadalmi értelemben véve: „A népi emlékezet akkor is valóság, ha nemcsak tényeket, hanem vágyálmokat is őriz”,¹⁰ s továbbá „A népköltészet nem valamilyen idealista ’eseménytörténet’ okmánytára, hanem a kizsákmányolt milliók történeti sorsának őszinte tükré.”¹¹ A polgári fejlődés korszakában hovatovább minden elevenen ható műfaj és alkotás előadásakor észrevehető módon hitelesítésre törekszenek; a költészet és a valóság sajátos viszonya ekkor tudatosodik első ízben, de az „ellentmondás” költői eszközök segítségével még feloldható. A megváltozott társadalmi tudat és igény miatt bizonyos régiesebb műfajok, ill. alkotások csak úgy maradhatnak fenn, ha előadójuk gondot fordít korszerűsítésükre és hitelesítésükre; ez a törekvése a hamis tudattartalom törvénye alapján fakadhat a legteljesebb jóhiszeműségből is! A parasztek körében még megmaradt ún. babonás történeteket pl. kínos pontosságú környezetrajz és időpont, valamint a benne szereplő személyek stb. részletes felsorolása jellemzi. Ugyanez az aggályoskodó részletezés figyelhető meg a kubikos Hány Jánosok előadásán, magatartásuk alapvető oka a leleplezéstől és a nevetségessé válástól való félelem. Az aggály teljességgel jogosult is: megkésett embertípus áll szemben modern hallgatósággal, ritkábban éppen fordítva, mindenesetre egymásnak úgyszólván minden szavát és rezdülését gyanakvóan figyelik; a valóságtól elrugaskodott, átszínezett történetek többségénél tehát megváltozik a hallgatóság és az előadók közötti kapcsolat is. Még az eredendően hazugságnak minősülő népmesék realista típusú paraszti vagy kubikos elmondói is rendszerint antropomorf módon ábrázolják a szereplők és mesebeli lények egy részét s főként mindent elkövetnek, hogy a teljesíthetetlen feladatok megoldását valamilyen módon hihetővé tegyék.¹²

A fogalom szűkebb értelmében vett hitelesség új módon jelentkezik az ún. igaz történetekben, élményelbeszélésekben. E kötetlen prózai epikumok műfaji kérdéseit későbbre hagyva, most elegendő annyit megállapítanunk, hogy a népköltészet peremterületére érkeztünk. E műfajok átmeneti jellegéből következően folkloristák, néprajzi kutatók, sőt szociográfusok is foglalkoznak velük; a folkloristák a művészi hitelt és átélést, mások pedig e műfaj dokumentumjellegét hangsúlyozzák. Mindenesetre maguk az előadók és hallgatók is igaznak érzik ezeket, holott egyes műfaji alcsoportok (pl. családi történetek, háborús és egyéb hőstettek stb.) esetében, különösen a többszöri elmondás után, nyil-

¹⁰ VERES PÉTER: Falusi krónika. Bp. é. n. 5. Itt az orosz forradalmi demokraták, továbbá Plehanov, Gorkij, Lenin stb. hasonló megállapításait ismétlések elkerülése végett mellőzöm.

¹¹ FARAGÓ JÓZSEF: Felszállott a páva... Szemelvények a magyar népköltészetből a XVI. századtól máig. Bukarest (1951), 7.

¹² Vö. DÉGH L.: Az egyéniségvizsgálat perspektívái. Ethn. LXXI (1960), 39.

vánvaló a tömörítés, költői átszínezés és egyéb nyomon követhető változtatások. A kubikosok körében gyűjtött csaknem félszáz bérharcra vonatkozó történet típusokba sorolása és alkotóelemeire való szétbontása azonban azzal a meglepő eredménnyel járt, hogy a szubjektív mozzanatok jórészt lehámlottak és egyéb forrásokból is igazolható hű képük kerekedett ki e mozgalmaknak.¹³

Naturalizmus, hagyományos ideákból való kiábrándulás és formabontás. Az irodalmi és képzőművészeti naturalizmus a polgári realizmus hanyatlásának kezdetét jelzi, mutatis mutandis a népköltészeti és díszítőművészeti realizmus bizonyos fokú elfajulását jelenti az itt-ott tapasztalható naturalista törekvés is; e két irányzat között természetesen nem szükséges semmiféle közvetlen hatást vagy kapcsolatot feltételeznünk, mindkettő belső erők mozgásának következménye. Magyar viszonylatban a legújabb időkben kialakult egyes díszítőművészeti ágakra és területekre, ill. népköltészeti műfajokra és alkotásokra jellemző bizonyos naturalisztikus ábrázolásmód. Az élményelbeszélések közül az ún. *híres esetek*, egyéni és családi tragédiák, különféle háborús élmények és főként a betegségek váltanak ki olyan törekvéseket az előadás, ill. elmondás során, hogy a tipikus, jellemző esetek helyett valamely kiragadott és elszigetelt jelenséget ábrázoljanak. Itt tehát nem pusztán általános emberi izgalomkeresésről, az amúgy is kirívó esetek eltúlzásáról van szó s nem is a társadalmi környezetből jól levezethető mesei kegyetlenségekről, hanem a képszerű ábrázolás megváltozásáról. Az ábrázolásmód sokszor már nem is művészi; az esetek egy részében kétségkívül a közösségivé válás útjára épphogy elindult alkotásokról lehet szó, a művészi módszer váltása és változása azonban jelenségek tömegével igazolható. Az utóbbi félévszázadban terjedtek el pl. az ún. *kórházi népballadák*, amelyek formai szempontból verseszedett prózára emlékeztetnek, ábrázolásmódjuk naturalisztikus:

Hét ablaka van a mütő szobának,
Ahol minden beteget operálnak.
Mütő-szolga minden szert elkészített.
— Főorvos úr, szép csendesen végezzen!¹⁴

A prózában elmondott kórházi élmények még nyersebbek, különösen ha valamilyen váratlan balesettel kapcsolatosak. Íme egy kubikos tragédia részlete:

„Mikó Gyovai Sándor bácsi meghalt, Bécsbe dógoztunk. Úgy fút bē a gunyhóba (a széngáztól) . . . Hozzáfogtak főboncóni. A halottnak a homlokát elsőbb körűfűrészőte, kivette a koponyát, áthajtotta. Kivette az eszit, beletette ét tálba. És avvā a késsē piszkájja, de gőzöt még akkó is . . .”¹⁵

¹³ Bővebben l. KATONA I.: A bérharc formái kubikmunkán. Gyula, 1960. A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum Kiadványai 19. sz.

¹⁴ KÁLMÁNY LAJOS: Történeti énekek és katonadalok. Bp. 1952. 674–675.

¹⁵ Juhász József 85 éves kubikos közlése, Csongrád 1952.

Csak megemlítem, hogy a népi, majd nagyvárosi ponyva mind szélesebb körben való elterjedése is nagyjából erre az időszakra esik, bár a naturalizmusért nem lehet éppen ezt az irodalom alatti irodalmat felelőssé tenni.

Az európai irodalomban többek között *Cervantes* Don Quijote-ja, a magyarban pedig *Garay* János Obsitos-a vagy zeneművészetünkben *Kodály* Hány János-a mutatja be az idejétmúlt eszmékből való kiábrándulás tipikus esetét. A régi illúziókkal és ideákkal való gunyoros, csúfondáros leszámolás gondolata a folklór történetének valamennyi korszakában kimutatható, újkori népköltészetünkben is elég gyakran felbukkan. A kötött formájú travesztiák és paródiák pl. a vallási szertartásokat, a papságot, az osztályállamot éppúgy célba veszik, mint a magántulajdon mindenhatóságát, a hagyományos emberi kapcsolatokat vagy egyes elavult társadalmi jelenségeket. Ez a törekvés még pregnánsabb bizonyos kötetlen prózai epikumok, elsősorban az obsitos-történetek, a különféle trufák és adomák esetében. A kiábrándulás fokozatait talán a „minden egyoldalú meseelméletet csúffá tevő” obsitos-történetek¹⁶ és a pap-, valamint úrellenes trufák jelzik a legszembetűnőbben. Az obsitos-történetek műfaji és egyéb szempontból is valósággal megfoghatatlanok, a költészet és a realitás határán állva az egyéni élményelbeszélés és a kollektív narratívum fura egyvelegeként éltek és terjedtek.¹⁷ Kései, de nem közvetlen leszármazottjuk a háborús vagy politikai-társadalmi vonatkozású *hőstett*, amelynek esetleges költői túlzásait a közönség megfelelő bírálattal fogadja ugyan, mégis szívesen hallgatja. A mesélés még a kubikon is „Összekapcsolódott a világháború történelmivel és akik nem vettek részt benne, még fizettek is az illetőnek, hogy meséljen valamit.”¹⁸ Ám e történetkéik hitele csak az újabb történelmi-társadalmi fordulóig tartott, s ennek megfelelően kezelték le elmondóikat, a modern Hány János-okat: „Suba János olyanfajta ember volt — írják az egyik kubikosról —, aki mindig okosabb meg huncutabb akart lenni a másiknál. Olyant aztán nem tudtak neki mondani, hogy ő rögtön, abban a minutában rá nem tromfolt, nagyobbat ne mondott volna.”¹⁹ Míg az egy évszázaddal korábbi társának füllentéseit sokatmondó tüszszentéssel fogadták, ezt egyszerűen kinevették és megszégyenítették.

Az antiklerikális trufák a dolgozó tömegek vallás iránti közömbösödésének útjelzői, különösen sok és éles hangú ilyen csúftörténet élt a kubikosok között. Öntudatos állásfoglalásukra jellemző, hogy olyan élményelbeszélések is élnek körükben, amelyek egy-egy hiedelmet (tündér, rejtett kincs stb.) cáfolnak és ezek az elbeszélések bizonyos mértékig folklorizálódtak; az újkori népköltészetnek ez általánosan jellemző vonása ugyan de az addigiaknál mégis nagyobb hangsúlyt kap a kubikosok költészetében:

¹⁶ KATONA LAJOS Irodalmi tanulmányai. I. Bp. 1912. 195.

¹⁷ SZÜCS SÁNDOR: HÁRY János bajtársai. Verbunkos- és obsitos-történetek a Nagykunságból. Szolnok 1956. 3. Jász-kunsági Füzetek 3. sz.

¹⁸ Eke Pál 63 é. kubikos közl. Csongrád, 1956.

¹⁹ KAMJÉN ISTVÁN: Csoszáné meg a többiek. Bp. 1960. 100.

„Tizennégy előtt Gyakóváron (Diakóváron) dógoztunk. Vót ott egy barlang. Aszmondta rulla éggy embër, hogy mindèn hónapba elsõ hõdtõtje pèntökin tizènkèt órakkó kijõn a tündér és fèsüli a haját a holdfénybe. Persze, *mink nem hittük*. Hát a bátyámmal, Pistával, annak vót tizenkettes revolverje és vót ojan dõmõckölõs puskája: — Öcsém, asszondja, az anyja istenit a tündérjinek! Gyerünk, fogjuk még! — Hát odahúzódtunk a barlang elé. Az én kezembe a revolver vót, annak mög a puskája. De nem gyütt a tündér! Hát nem gyütt a tündér! El is aludtunk, másnap a nap a hátunkra sütött. Hát másnap tanákoztunk az atyafiakkal. Mondtuk nekik, hogy — Hazudtatok! — De így van, de úgy van, mer emekkor még mán mégjelënt. Hát két este próbáltuk, de nem bírtuk mögfogni.”²⁰

A képzõmûvészetben és az irodalomban az erkölcsi normák elvetése, az esztétikai formák felbontása a polgári rend általános válságának következménye, ezzel szemben a népköltészet hagyományos ábrázolásmódjának és kifejezési formáinak fokozatos, átmenetekkel tarkított elhanyaglása nem jelent szükségszerûen válságot, hanem egy korszerûbb mûveltségi szintre való emelkedés kísérõjelensége is lehet. E formaváltás szabadon fejlõdõ társadalmakban többé-kevésbé egészséges, míg felemás társadalmi viszonyok között sok torz elemet is tartalmazhat. E folyamatnak ma még nem ismerjük minden részletét, ellentmondásai sem feloldottak.

Európai viszonylatban úgyszólván a tudatos gyûjtések megindulásának pillanatától kezdve regisztrálják a népköltészet lassú hanyatlását és a 12. vagy éppen a 24. órára hivatkozva sürgetik a különféle tennivalókat, amelyek között még jó szándékú mentési kísérlet is akad, természetesen hasztalan! A kutatók közben pontosan feltérképezik, hogy mely területeken és társadalmi csoportok körében él legtovább a szóbeli hagyomány, de nem annyira egy szükségszerû folyamat felvázolására, mint inkább arra törekszenek, hogy egy mindenkori adott helyzetbõl a korábbi idõszakok népköltészetét a lehetõ legteljesebb formában rekonstruálják. A tudománytörténeti folyamatot kissé egyszerűsítve azt mondhatnánk, hogy a népköltészet letarolt mezejének láttán arisztokratikus polgári elméletek (Zersingen, gesunkenes Kulturgut stb), eleven szájhagyományozás esetén pedig narodnyik nézetek terjedhetnek el. Rendszerint csak amikor már mindenütt általános, szemellátható a szóbeli mûvészet átalakulása és elhanyaglása, szokott megtörténni magának a változás menetének elemzése is. Magyar viszonylatban — mint már említettem — a népköltészet több irányú változásának általános vizsgálatát ORTUTAY GYULA, a népmeséit pedig DÉGH LINDA végezte el; gazdag eredményeket hozó kutatásait nem szükséges itt elismételni,²¹ de ugyanilyen felesleges lenne a modern folklorisztika védelme az említett bírálattal szemben.

²⁰ Eke P. közl.

²¹ L. Variáns, invariáns, affinitás 218—219 és 221—223., ill. Népmese és társadalom i. helyeit.

A népköltészet egészét, vagy akár a kubikosság szóbeli művészetét illetően sem volt eddig biztos mércénk annak megállapítására, mely műfajok és alkotások tekinthetők még népköltészetieknek s melyeket kell e fogalomkörből kirekeszteniük? Úgy véljük, hogy a szovjet folklorisztikának a művészi ábrázolásmódra és módszerre vonatkozó megállapításai jelentik a legbiztosabb fogódzót.²²

A változás menetét a maga konkrétságában sokkal jobban megragadhatjuk műfajonként és társadalmi csoportonként, mint összességében; a népköltészet egészén belül az egyes műfajok sorsa, egymáshoz viszonyított aránya, szerepe és fontossága is tanulságos, valamint a különböző műfajok önálló vizsgálata. A változás menetének előbbi futó felvázolása után e műfaji elemzés adja a tulajdonképpeni bizonyító anyagot.

Műfajok. Az egyes műfajok meghatározott viszonyok között keletkeztek, fejlődtek és szűntek meg: korszakról korszakra változtak ugyan, de sorsuk mégsem azonos a népköltészet egészével, amelynek a fejlődéséből vagy hanyatlásából levont törvényszerűségeket nem lehet minden egyes műfajra külön-külön is gépiesen alkalmazni. „A műfaj az alkotásoknak olyan csoportja, amelyeknek összetartozását objektíve határozza meg a valóságnak az a területe, amelyre a művészi megismerés irányul, továbbá az eszmei problematika jellegének hasonlósága, az alkotásoknak a nép társadalmi életében betöltött szerepe és rendeltetése.”²³

A népköltészet fejlődése során az egyes műfajok elkülönülése és önálló fejlődése bizonyára nem szorítható szűk időbeli határok közé és a különböző népek történetében más-más időpontra is esik; de a fejlődés fő vonala szerencsés esetekben kikövetkeztethető. A már kialakult műfajok jelentős része mindenesetre egy adott időpontra és népen belül is megtalálható egymás mellett. Az önálló műfajok jelentkezése és eltűnése a társadalmi fejlődésnek valamely meghatározott, törvényszerűen jelentkező fokához köthető, és az említett elkülönülési folyamat az osztálytagozódást követhette nyomon;²⁴ az újkorban pedig, amikor a népköltészet hanyatlása megkezdődött, az egyes műfajok eléggé eltérő módon és mértékben álltak ellen az elmúlásnak.

A legújabb kor irodalmában talán kevesebb hagyományos műfaj él, mint a megelőző korszakokban, (pl. hiányzik az eposz, szonett stb.), e formák azonban adekvát módon tudják művészi síkra vetíteni a modern kor emberének életét és gondolkozását s ezzel társadalmi szükségletet elégítenek ki. A népköltészetben is hasonló valamelyest a helyzet. A különböző nemzetiségű folkloristák eléggé egyöntetűen állapítják meg hazájuk recens népköltészetének műfaji változásait, ill. hagyományos műfajainak szegényedését: legkoráb-

²² PUTYILOV, B. N. 1958., I. ISTVÁNOVITS M. i. m. 305—306.

²³ GUSZEV, V. E. 1958., I. ISTVÁNOVITS M. i. m. 301—302.

²⁴ TRENCSENYI-WALDAPFEL IMRE: Mesetudomány és vallástörténet. MTA I. Oszt. Közl. XVII (1961), 340—342.

ban a kötött formában élt epika (hősének, ballada stb.) esik áldozatul vagy olvad fel átmeneti műfajokba, minden másnál elevebb a dal, míg a prózai epikumok (mese, monda stb.) közbülső helyet foglalnak el. A hagyomány ereje meglepően nagy, eleinte a klasszikus műfajok és formák rovására bizonyos átmeneti jelenségek szaporodnak el: a dallam nélküli rigmus, immár nyomtatásban is megjelenő história, hírvers és népi vers; a szóhagyományban pedig a kötetlenebb epikumok, mint pl. az obsitos-történet, élményelbeszélés és hasonlók, amelyeket alkalmankint írásba is foglalhatnak, mint pl. a cseh pismákók, ez azonban nem terjesztésüket, hanem csak rögzítésüket szolgálja. A nagyobb műfajokon belül az egyes alcsoportok között arányeltolódás is történik: a lírai daloknál pl. az alkalmi énekek rovására tovább erősödik a szerelmi, katona stb. dalok egyeduralka; a mese műfaján belül teret hódít a trufa, novellisztikus mese stb. A műfajok és műfaji alcsoportok e bonyolult együttese — tehát maga a népköltészet — nemcsak az egyes népek, hanem azokon belül a különböző nép- és társadalmi csoportok szerint is eléggé eltérő, még egy adott időponton belül is. Az elbeszélő költészet tekintetében erre is lássunk néhány típust; valamennyi az 1950-es évekből való (a bemutatás szükség-szerűen egyszerűsít s óhatatlanul késsé eklektikus):

1. az archaikusabb szinten megrekedt kakasdi (Tolna m.) székelység prózai epikumának uralkodó műfajai a különféle csodás történetek (tündérmese, legenda, hiedelemmonda), az ezek rovására folyton terjeszkedő trufák, novellák és egyéb epikumok még ma is csak második helyen állanak. A vallásos világnézet viszonylagos szívósságára jellemző, hogy többek között a magyar nyelvterület egészéhez viszonyítva meglehetősen kevés itt az antiklerikális trufa. (A lakosság többsége katolikus).²⁵

2. a vegyes vallású Tiszaigaron a lakosság zöme szegényparaszt és agrárproletár volt, itt a vallásos legenda, a csodás tündérmese csaknem teljesen eltűnt, de háttérbe szorultak a különféle természet-magyarító hagyományok is. A prózai elbeszélő költészetet majdnem teljesen a történelmi és hiedelemmondák tették ki; a történelmi mondák zöme az ellenséges pusztításokról, kimagasló hősookról vagy helyi eseményekről és létesítményekről szólt, a hiedelemmondák nagyobb része pedig egyszerű boszorkánytörténet volt.²⁶

3. az építőipari segéd munkások költészetében a hagyományos műfajokkal szemben a kötetlen élményelbeszélések kerültek előtérbe; népszerűségük sorrendjében nagyjából a következő műfaji alcsoportra lehetne ezeket osztani: családi jellegű (gyermekkori, szerelmi stb.) történetek, társadalmi vagy katonai hőstettekről szóló elbeszélések, a történelmi eseményekre vonatkozó visszaemlékezések és más vegyes tartalmú műfaji csoportok.²⁷

²⁵ L. DÉGH L.: Népmese és társadalom 338—339.

²⁶ Saját gyűjtésem 1949—50-ből.

²⁷ L. S. DOBOS I. i. m. 223—224.

4. a munkásság és a parasztság között félúton megrekedt kubikosság sajátos életmódjának, továbbá tudatának és ízlésének megfelelően módosult a népköltészet tartalma és szerepe, következésképpen egyes műfajok előtérbe kerültek, mások pedig jelentőségüket részben vagy teljesen elveszítették. Bár a kubikosok életformájával előadásuk nem került volna ellentétbe, mégis hiányoztak vagy népszerűtlenné váltak azok a műfajok és alkotások, amelyek egy öntudatosabb és felvilágosult ember szemében elavultaknak tűnhetek (legenda, hiedelemmonda, ballada s részben a mese), viszont mindenféle városi-polgári hatás iránt fogékonyabbak voltak, így könnyebben és nagyobb tömegben is talált utat közéljük a műdal, a sláger és hasonlók. A kötött formájú műfajok közül kétségkívül mindvégig legnépszerűbb maradt a rövid lírai dal.

A kubikosok költészetében a prózai epikus műfajok közül vitathatatlanul az élményelbeszélések vannak az első helyen, számuk felülmúlja az összes többi epikus műfajét. Az agrárproletároktól eltérően, a kubikosok nem családi (gyermekkori, szerelmi stb.), hanem bérharcokkal, vándorlásokkal kapcsolatos történeteket mesélnek legszívesebben, majd sorrendben a történelmi eseményekre és a társadalmi mozgalmakra vonatkozó visszaemlékezések következnek. Ezeket az élményelbeszéléseket éppoly könnyű a kubikosok életmódja szerint csoportosítani, mint pl. a közmondásokat, dalokat, és egyéb műfajokat, mert hű és közvetlen kifejezői mindennapi életüknek és gondolkodásuknak. Az említettekén kívül népszerűek még pl. a régi életről, az idegen népekről, a munkán történt híres esetekről (mulatás, verekedés, baleset stb.), a köszönési és egyéb illemszabályok megsértéséről és hasonló esetekről szóló visszaemlékezések.

A különféle trufák, tréfás történetek és adomák a hagyományos műfajok legkedveltebb csoportjai, a natár túlságosan is elmosódott köztük, semhogy jól elkülöníthető kategóriákról beszélhessünk: nehéz volna pl. megállapítani, hogy az egyes tréfákról, beugratásokról szóló csattanós történetek valóságos vagy vélt eseményről számolnak-e be s mennyi bennük az átszíneződés? (A tarhonya elvetése, a lapát megköpködése és hasonlók.) A tulajdonképpeni trufák a papokat, a hűtlen menyecskéket és a dölyfös hatalmasokat figurázzák ki; őket veszik célba a különféle adomák is, amelyek között már nagy számban találunk városi-polgári eredetűeket is. A kubikos adomák központi figurája a züllött, csavargó *baráber*.²⁸

A kubikosok a népmondákat talán igaz magvuk miatt is valamivel jobban kedvelték a meséknél, de ezek csak az első-második nemzedék történelmi tudatára jellemzők, a fiatalok már könyvműveltséget sajátítottak el. A történelmi jellegű mondák közül első helyen állanak a hősökrol (Mátyás, Rákóczi, Kossuth, Rudolf) és a betyárokról szóló elbeszélések, ez utóbbiakat jobbra

²⁸ Vö. KATONA I.: A baráber (A kubikosok egyik típusa) Ethn. LXVII (1956), 13–28.

vándorlásaik során hallották a közelükben pusztázó pásztoroktól, esőszöktől és parasztoktól. Elég sok szülőföldjükkel kapcsolatos helyi mondát is megőriztek, de ma már nagyobb részük iskolás, tudálékos néveredeztetés vagy családi, betelepülési és egyéb hagyomány. A kubikosok hiedelemmondát alig ismernek, sőt néhány „ellentörténetet”: cáfolatot (sikertelen kincsásás, a már idézett tündérvárás stb) is szoktak mesélni. Elbeszélő költészetükből teljesen hiányzik az eredetmagyarázó hagyomány, mert ez természettudományos világnézetükkel ellentétbe került volna, hasonlóképpen a vallásos tárgyú legenda is, amely hitbéli közömbösségükkel vagy éppen öntudatos anti-klerikalizmusukkal ütközött volna.

A kubikosok nagyon kevés népmesét ismertek, a többség hősi kalandokról szóló tündérmese, s nincs közöttük állat- vagy novellisztikus mese; a trufákat előzőleg már említettem. Feltűnő viszont, hogy e kevés tündérmese között is akad 2–3 olyan típus, amelyeket több helyről és adatközlőtől is feljegyeztem, ezek lehettek talán a legnépszerűbbek körükben. (AaTh 314. és 530. stb)

Az egyes népköltészeti műfajok sorsát általánosságban és a kubikosság vonatkozásában konkrétan is érdemes behatóbban szemügyre vennünk: hogyan próbáltak az egyes műfajok és alkotások az új viszonyokhoz, új társadalmi környezetükhöz alkalmazkodni, továbbá az előadók milyen eszközökkel és fogásokkal kísérleteztek és végül mely szakaszokban történt meg e formák eltűnése? Ez alkalommal a műfajok és a műfaji alcsoportok sorrendjét helyesebbnek látszik a gyakoriság és népszerűség szempontja helyett a hagyományosságnak megfelelően felállítani.

Mese. A népmese kialakulása, egyéb műfajoktól való elkülönülése lényegében mindmáig tisztázatlan, bár sajátos jegyei tartalmi és formai szempontból egyaránt jól körülírhatók. A mesének nem annyira a „csodáság”, mint inkább a feltétel nélküli győzelem, formai szempontból pedig a művészi szerkesztés és előadás a fő jellemzője; mindezek révén a mese az egyes korok, társadalmi csoportok és hallgatók igényeihez kiválóan tud alkalmazkodni, feltéve, ha tehetséges előadók ajkáról hangzik el.²⁹ A mesének a szintén „csodás” legendával és hiedelemmondával szemben — nem érintve most a különböző korú művelődéstörténeti jelenségek problémáit — többek között sajátos eszmei mondanivalója biztosított huzamosabb fennmaradást. Minden természetfeletti erőbe vetett hit ugyanis, különösen pedig a tételes vallások, a lelki megfélemlítés eszközeivel, a kiszolgáltatottság és alárendeltség elképzelt rendszerével a nép öntudatát valósággal gúzsba kötik, míg a népmesék éppen ellenkezőleg: megszabadítják. „A csodálatos erők a mesében végső elemzésben az emberi közösség erőinek fantasztikus megvalósulását jelképezik, az igazság győzelmébe vetett hitet fejezik ki, s szerencsés kimenetelük — a mese jellemző

²⁹ Bővebben l. DÉGH L. i. m. 167–168.

vonása — nem a szavak mágikus erejében való hit eredménye, hanem a humánus optimizmus kifejezése.”³⁰ A mesehős minden nehézségen és minden ellenséges hatalmon — még a halálon is! — diadalmaskodik és a legkisebb fiú vagy leány az elnyomott tömegek jelképéül kínálkozik, akinek képzeletbeli győzelme fokozza a nép öntudatát és önbizalmát. A mesének e közismert vonása segítette elő a kubikosok körében való ideiglenes fennmaradását is.

Ez a magas rendű eszmei mondanivaló időszerű maradt ugyan a kapitalizmus korszakában is, de önmagában már nem volt elegendő a mesehagyomány töretlen fenntartására; ideiglenes utóéletében más okok játszottak közre. Fokozatos háttérbeszorulásának kézenfekvő magyarázatára külsőleges indokok kínálkoznak, pedig bármennyire fokozódott is a munkahajza, a mesemondás alkalmi mégsem csökkentek, de nem lett kevesebb a tehetséges előadók száma sem, még az írásbeli és szóshagyományozott formák is békésen megfértek egymás mellett évszázadokig, viszont időközben *kezdett megváltozni a társadalom igénye* a valóság művészi ábrázolásának módja iránt. Az emberek a csodálatos kalandokat a mese világából reális környezetbe helyezték, az előkelő szereplők helyett mindennapi emberekből kerültek ki egy-egy történet hősei és a képzeletbeli győzelem helyett a tömegek nagyon is valóságosat akartak már. „A paraszt nem szereti a regényt, mint kigondolt mesét, ellentétben azzal a mesével, amely a nép körében magától termett. A népmesék teljesen a múlt termékei, a jelen parasztsága inkább az új kor találmányai felett ámul...”, írja igen jellemzően a két világháború közötti időszakból egy szociográfus.³¹ (Azóta ismét irodalmi ízlésváltozás tanúi lehetünk, mintha a realizmust megelégedve újra visszatérnénk a meséhez, elég Thomas Mann A kiválasztott-jára és hasonló művekre hivatkoznom.)

A mese fokozatos elmaradását a kubikosok tudatosan és sajnálkozás nélkül szemlélték, e folyamatot a ma élő legidősebbek a következő formulákkal jellemzik: „Az öregebbek mesétek; tudom, én is vótam az öregebb kubikosokká;”³² „Az (ti. a mese) is mán így *hanyatlásba vót*.”³³ A kubikosok sorából kikerült írók ezt a századforduló óta tapasztalható jelenséget egy fokkal talán még tudatosabban szemlélik; Veres Péter hasonlata egyúttal arra is utal, hogy a mesészó törvényszerűen a gyermekek közé vonult vissza: „De mesélni se szoktak. A kubikosok már túlvannak a mesén. Kinő abból az ember, mint a gyerek a kantusból.”³⁴ Maguk a munkások a mese elmaradását többféleképpen is indokolják, érveiket a maguk helyén tárgyalom; azonban egy baloldali mozgalmakban részt vett kubikos nagyon is vulgáris véleményét itt érdemes idézni, mert a mese eszmei mondanivalójára vonatkozik, bár az adatközlő szemelláthatóan helytelen magyarázatot talál ki: „Éppen azért halt ki

³⁰ MELETYINSZKIJ, E. M.: Geroj volvebnoj szkazki. Moszkva 1958. 256.

³¹ SZEBERÉNYI LAJOS ZSIGMOND: Parasztok a világháború után (Bp). 1929. 49.

³² Náfrádi György 79. é. kubikos közl. Csongrád 1952.

³³ Bartucz András 75. é. kubikos közl. Szentés 1952.

³⁴ VERES PÉTER: Pályamunkások. Elbeszélések (Bp). 1951. II. kiad. 9.

a mese, hogy a szegínyekrű a mese mindig rövid vót. Csak ojan volt, hogy szalmán.született és rövidessen aztán égy pár mondatra a szegény halt még. De ha, burzsoáziáról szolt a mese, mindig ojan dieshimnusz volt. Éppen ezt vette észre a társadalom.”³⁵

A mese minden olyan társadalmi környezetben fennmaradt, ahol egy-egy közösség igényelte és természetesen akadtak jó előadók is, igény pedig ott mutatkozott, ahol valamilyen oknál fogva — pl. termelőmunkába még be nem kapcsolódott gyermekek vagy szájhagyományozott formákat őrző, bizonyos műveltségi szinten megrekedt nincstelen parasztmunkások életében — még szükség volt a csodás megoldásokra, a képzeletbeli győzelemre és egyáltalán mindarra, amit csak a mese jelenthetett. Nyugat-Európában pl. a mese kispolgári keretek közé került és elsősorban a gyermekszobákba, másodsorban pedig a társadalom „alsó” rétegeibe húzódott vissza, míg nálunk — a szintén jelentkező „kispolgárosodást” nem említve — az agrárproletárok voltak legfőbb éltetői, ők nem csupán szórakoztak vele, hanem vágyaikat is beleköltötték; egyébként a szórakozásuk is a munkának volt alárendelve. Csak ilyen értelemben beszélhetünk a mese fokozatos „lesüllyedés”-éről, tehát ott rekedt meg, ahol hagyományos formák maradtak a korszerűbb műveltséggel szemben. A társadalom gyökeresen megváltozott igényeit Dégh Linda többek között egyetlen „mesélő falu” példáján is lemérhette: a Zemplén megyei Sára község társadalmá a felszabadulás (1945) előtt zömmel agrárproletárokból, szegény-parasztokból és halászokból állt, és virágzó volt a mesehagyomány, több kitűnő mesemondó is élt a faluban. A lakosság megélhetését a halászat, a szőlőmunka és a részesaratás biztosította, mindezek egyúttal számtalan mesei alkalmat is jelentettek. A falu lakosságának zöme 1945-ben földhöz jutott és önálló kisparasztként gazdálkodni kezdett, szinte egycsapásra megszűnt a mesemondás is, az emberek többé nem igényelték és maguk a mesemondók is természetesnek vették ezt a nagy változást.³⁶

A kapitalizmus időszakában a kubikosok körében a népmese szórványos fennmaradása a parasztságtól való *nem* teljes elszakadásuk kísérőjelensége: *a népmese tehát a kubikon lényegében paraszti hagyomány, ha úgy tetszik, csökevény.* A kubikosok azt a kevés mesét is, amelyről tudomásuk volt, vándormunkájuk és határbeli kinttartózkodásuk során elsősorban pásztoroktól, csöszöktől, szegényparasztoktól és mezői munkásoktól hallották, sőt utazás közben még cigány mesemondók is szórakoztatták őket. A közülük kikerülő mesemondók zöme a munkábaállást megelőző időben paraszti környezetben élt vagy oda került vissza, onnan hozta tehát mesekincsét is. Akárki volt azonban a mesemondó, rendszerint vegyes (kubikosokból és parasztokból álló) társaság előtt mondta el legszívesebben történeteit, egy-egy homogén kubikos hallgatóság inkább másra volt kíváncsi. Mivel a „paraszti gyökerek”

³⁵ EKE P. közl.

³⁶ L. DÉGH L. i. m. 194.

a legújabb időkig sem szakadtak el teljesen, a kubikosok között is lehetett itt-ott az utóbbi évekig meséről hallani, bár lényegében az első világháború és főként az 1930-as világválság évei csaknem teljesen elhallgattatták a meseszót.

A mese fennmaradásának alapvető oka a művészi megismerésre és ábrázolásra való törekvés, ill. az iránta megnyilvánuló igény, elemi követelmény, amely formát keres s míg újat nem lel, marad a réginél. A szórakozás igénye sem hanyagolható azonban el, mert teremthet mesemondásra alkalmakat; a mesét tehát eszmei mondanivalóján kívül kétségtelenül sokoldalú funkciója is segítette a fennmaradásban: elsőrendűen mindenütt a szórakozás műfaja volt, ezenkívül pl. a katonaságnál figyelemelterelő, kukoricafosztáskor áloműző és hasonló. A mese a szegényparasztság és az agrárproletariátus körében a munkának volt alárendelve, egyrészt mint munkakönnyítő tevékenység, másrészt pedig munka után pihentető és feloldó szórakozás.³⁷ Ez az utóbbi „haszna” éltette valameddig a kubikon is: az emberek a megerőltető napi munka után néha meseszó mellett aludtak el. (Itt most nem említem, hogyan változik a funkció, a szórakozásból hogyan lesz művészet.)

A népmese már csak terjedelménél, valamint az előadó és a hallgatóság sajátos kapcsolatánál fogva is — amennyire az idevágó gyér adatokból előzetesen következtetni lehet — sokkal inkább alkalomhoz kötött, mint a népköltészeti műfajok többsége, de azért ha megvan iránta a megfelelő érdeklődés, a legkülönbözőbb időpontokban és helyzetekben is elhangzik; a munka vagy a pihenés jellegéhez, a megszabott időhöz, a hallgatóság összetételéhez rendkívül rugalmasan tud alkalmazkodni. A mesemondás különböző alkalmával, azoknak a mesére gyakorolt sokoldalú hatásával és a mesemondás körülményeinek megváltozásával több tanulmány is foglalkozik: DÉGH LINDA falusi, falun kívüli és rövid ideig tartó, ún. kényszerű közösségi alkalmakat különböztet meg, de a parasztok (vándormunkások) esetében a falusi és a falun kívüli alkalmakat — ha azok valamilyen munkához kapcsolódnak — lényegében azonosnak veszi.³⁸

A kubikon egyetlen olyan mesealkalom nincs, amely a már ismert paraszti megfelelőektől elütne, de külső jegyei tekintetében a kubikosélet sem sokban különbözött pl. hagyományos pásztor, favágó, hajós és egyéb életformáktól. A kubikosok a mesék elhanyagolását elsősorban mégis hajszás munkájukkal indokolják: „Dógozott este sütéig az embër, nem vót ára idõ, hogy mesét is hallgasson,”³⁹ szokták mondani, holott pl. a favágók, részesaratók és mások munkája is éppen eléggé hajszás volt s alkalmankint maguk a kubikosok is csak hallgattak meséket, legfeljebb az ő mesemondóik többet panaszkodnak a nehéz

³⁷ Vö. DÉGH L. i. m. 165—166., 174. és 176.

³⁸ I. m. 177.

³⁹ Táborosi József 64 é. kubikos közl. Csongrád 1951.

munkában elfáradt mesehallgatóság álomosságára és a kedvük ellenére való megszakításokra, folytatólagos mesemondásra. Az estéről estére elmondott meserészletek összevéve sem voltak hosszabbak a rendes meséknél, felapróságukat az említett kényszerűség váltotta ki.

Kubikon a legtöbb mesecskálom az utazás és az eső miatti váratlan pihenő közben adódott, természetesen „klasszikus” időpont volt még az esti lefekvés: „Az öregek mesétek este vagy esőbe”⁴⁰; „Éccé is hallottam éggyet: esett mindég az eső, összeméntünk mesére, oszt éggy embër mesét. Idevaló vót Csongrádra, nem él má; üdös embër vót.”⁴¹ A csongrádiak 1914 előtt a Strug folyó mellett dolgoztak, esténként nagy tábortüzeket raktak és subába burkolózva ülték körül. Mivel nem volt más szórakozásuk, a falvak 10–15 km távolságra estek a munkahelytől, néha meseszó ringatta álomba az elfáradt embereket. De nemcsak így a szabad ég alatt, hanem a katonákhoz, summásokhoz stb. hasonlóan tömegszállásokon és kunyhókban is volt néha mese lámpaoltás után, de ilyenkor nem annyira tündérmesékkal, mint inkább rövidebb történetekkel szórakoztak: „Ha lefeküdtünk, még a pipa akkor is füstölgött a szánkban és úgy tereferéltünk, meséltünk, ki mit tudott.”⁴² Rövidebb történetekkel szórakoztak a pipahuják és egyéb munkaszünetek alatt is: „Munka közben, amikor lehetett, mese is volt: adomáztak s a jobb eseteiket egymásnak elbeszéltek; utóbbiakat az esti lepihenés előtt is.”⁴³ Bár az utazás fő szórakozása kezdetől fogva a kártyázás volt, ha akadt vállalkozó mesemondó, természetesen meghallgatták: „Ojan hosszút is tudtunk, hogy Nagykenderestül idáig (ti. Csongrádig) tartott. Mikor mëntünk vissza, egy cigány mesét, az is odáig tartott.”⁴⁴ Egyes kubikosok nemcsak a munkán, hanem odahaza családi körben is meséltek.

Az alkalom és a hallgatóság összetétele szabta meg a mesemondók tárgyválasztását és előadásmódját: „Ha fiatalnak mesél az embër, akkor nem mondat mindënt, akkor máskép köll neki kifejezni,”⁴⁵ mondta egy kubikos. Az elbeszélő egyénisége, előadásmódja, a mese tárgya és egyéb körülmények viszont visszahatottak a hallgatóság magatartására, legtöbb esetben tehát valósággal zárt áramkör jött létre a mesemondó és a hallgatóság között.

Egy kubikosokból álló homogén hallgatóság főbb vonásaiban a katonák kaszárnyai együtteseire emlékeztet, de ez utóbbiaknak volt csak igazán kényszerjellegük: a kaszárnyában ugyanis a mesemondás, mesehallgatás egyaránt lehetett kötelező, a nemtudást, ill. az elalvást rendszerint büntették. E kényszer miatt a mesemondók részben minél hamarabb igyekeztek megszabadulni

⁴⁰ Török János 62 é. kubikos közl. Szentés 1952.

⁴¹ Bartucz Rókus 64 é. kubikos közl. Csongrád 1951.

⁴² Csendes István 81 é. kubikos közl. Mindszent 1950. ZALOTAY ELEMÉR gyűjt.

⁴³ Juhász István 71 é. kubikos közl. Kiskunhalas 1952. NAGY CZIROK LÁSZLÓ gyűjt.

⁴⁴ Halász-Blaskovics József 85 é. kubikos közl. Csongrád 1952.

⁴⁵ Eke P. közl.

terhesnek érzett kötelezettségüktől, részben pedig kénytelen-kelletlen hosszúra nyújtották a mesei történet fonalát.⁴⁶ A parasztok és a kubikosok közt a mesemondás általában nem volt kényszerjellegű, de akár a hallgatóság, akár pedig egy-egy mesemondó részéről indult ki a kezdeményezés, az előadók hallgatóságuk minden rezdülésére élénken reagáltak. „Azért mindnyájan különösen haragusznak, ha valaki mesehallgatás közben elalszik, talán azért, mert az elszenderedés, úgy gondolják, előadásuk unalmassága miatt következett be.”⁴⁷ A figyelem ébrentartása különösen komoly problémát jelentett a kubikos mesemondóknak; ha pl. napközben érdeklődtek, rendszerint előre kikötötték: — „Lész, de ha elalszotok, többet nem meséllek!” Mesemondás közben a katonaságnál szokásos módon időnkint ők is bekiáltották: — Csont! — s ha volt még rá felelet: — Hús! —, a mesét tovább folytatták.⁴⁸ A hallgatók többsége persze nem bírt megküzdeni az ólmos fáradtsággal: „Aki legjobban fogadkozott, hogy: — Nem, nem! —, oszt mégis elaludt”, panasolja az egyik mesemondó.⁴⁹ Említettem, hogy a mesemondók éppen emiatt jóformán soha nem tudtak egy-egy mesét egyfolytában végigmondani, de következő este csak akkor voltak hajlandók folytatni, ha a hallgatóság emlékezett még rá, hol maradt abba. Mivel a mesemondók rendszerint hasztalan ígértették meg a figyelmet és az ébrenléteket, épp ezért maguk a kubikosok tették esténként kötelezővé a mese meghallgatását; aki időközben mégis elaludt, másnap az előadó vagy valamelyik idősebb munkás kifaggatta és ha az elmondott mesére netán nem emlékezett, büntetésképp hét végén 1 liter bort vagy féldeci pálinkát fizettettek vele; egyszersmind ez volt a mesemondó jutalma is. A kubikosok becsületére válik, hogy mint minden kötelezettségnek, ennek is pontosan eleget tettek, legfeljebb egy-egy mulatósabb, könnyelműbb fiatal béréből vonta le óvatosságból a bandagazda. Az ilyesféle kötelező mesehallgatásra még 1952-ből is van adatunk.⁵⁰

A kubikos hallgatóság a tündérmeséket általában síri csendben hallgatta végig, főként, ha a mesemondó is nyugodt előadó volt és a mese az esti órákban hangzott el; a trufákat viszont már zajosabb érdeklődés kísérte, de legélénkebben talán mégis az „igaz” történetekre, élményelbeszélésekre reagáltak, ezek némelyike heves vitát, ellentmondást is kiválthatott. A mesemondók megfigyelése szerint a kényszerűségből „nőtlen” életet élő kubikosok „a nő nélkülmését nem élvezték; azt szerették, ha nagyon szépről szót a mese. Mindég a nőszemj vót a legérdekesebb: a tündérség, a szépség.”⁵¹ Egyes tréfás kedvű mesei

⁴⁶ Vö. DÉGH L. i. m. 181–182.; KÁLMÁNY L.: Hagyományok II. Borbély Mihály mondása után (Szeged 1914), 176.

⁴⁷ BÉRES ANDRÁS: Mai mesélő alkalmak. Ethn. LXVI (1955), 443.

⁴⁸ Vö. KÁLMÁNY L. i. h.; BÉRES A. i. m. 440.; DÉGH L. i. m. 181–182. Kubikosokról is ír a SzegSz.I.

⁴⁹ Eke P. közl.

⁵⁰ BEREZKAI IMRE 1952-ből való gyűjtéséből tudjuk, hogy Rézbányán a kubikosok között büntetés terhe mellett kötelező volt a mesehallgatás.

⁵¹ Eke P. közl.

mondók éppen e részeknél játszottak hallgatóik hiszékenységével: — Ojan szép vót, mint én —, szokták volt mondani. Előfordult, hogy a fiatalok másnap az elhangzott meséből vett közhelyekkel, nevekkkel stb. ugratták egymást vagy egy-egy részlet felől vitatkoztak. (A mesét természetesen ők sem tekintették igaz történetnek.) A fiatalok egy-egy szép tündérmese viszonzásául szívesen segítettek az idősebb mesemondó kubikosnak a nehezebb munkákban. Egyébként nem nagyon emlékeztek saját mesemondóikra, mert gyűjtésem során senkit nem tudtak név szerint megnevezni; csak véletlenül bukkantam néhány mesemondó kubikosra. A zárt, hagyományos keretek között maradt, archaikusabb műveltségű, parasztibb summások között „mesemondó mindig került, mert kevés ember volt olyan, aki ne tudott volna néhány mesét”⁵², a kubikosoknál éppen fordított a helyzet, a meglevő mesemondók repertoárja is oly csekély, hogy az egyéniséggutatás számára nem alkalmas. Erre vonatkozólag néhány általános megállapítással kell megelégednünk.

Előzőleg már említettem, hogy a kubikos mesemondók nem szükségszerűen a legidősebb munkásokból kerültek ki, hanem inkább olyanok voltak, akik társaiknál több időt töltöttek paraszti vagy hasonló környezetben: az egyik pl. halászcsaládból származott és egy eléggé aktív mesemondó közösség tagja maradt majdnem egész életén át, egy másik pedig meglett férfikoráig szolgált kint a tanyán. E kubikos mesemondók átlagos tehetségek; elég jó elbeszélő, adomázó és tréfaűző emberek, mesei repertoárjuk azonban meglehetősen kicsiny: társaik ismerik ugyan őket, de nem mint mesemondókat. Valóban, egyikük sem különösebben tehetséges, mind reprodukáló típusúak, ez azonban ezen a fokon nem annyira az egyéni tehetség, mint inkább a társadalmi igény hiányát jelzi: érdeklődés híján ugyanis a mesemondók kevésszer csillogtathatták meg tudásukat, vajmi keveset tanultak társaiktól, viszonylag olyan ritkán mesélhettek, hogy hagyományos anyaguk egyre szürkébb és jellegtelenebb lett, ahelyett, hogy kiteljesedett volna. Ennek ellenére némelyikükben megvan a mesemondókra oly jellemző öntudat, még pusztá reprodukálás esetén is: „Ahogy hallottam, igéncsak úgy mondtam. Ha rosszul mondta é az illető, kiegészítéseket teszék hozzá.”⁵³ Egyes mesemondók azt a tényt is észrevették, hogy társaiknál nemcsak a mese, hanem minden egyéb történet elmondásában is jobb előadók: „Én, ha elbeszélgettek valamirű, mese formájába lē tudtam tolmácsolni egy hét múva, vagy egy év múva is. A másik nem tudta lētolmácsolni, hogy ő rögtön émondja; de hogy mit művelt, azokat sē tudta émondani.”⁵⁴

Legaktívabb mesemondóm épp az egyik legöntudatosabb baloldali kubikos volt, aki eszmei szempontból elítélte ugyan az effajta történeteket, de saját tudását mégis sokra tartotta, kedddel és elég színesen is mesélt. A kubi-

⁵² KOÓS IMRE: Summásélet. Miskolc 1957. Kézir. 86.

⁵³ Eke P. közl.

⁵⁴ Eke P. közl.

kos mesemondók a parasztnál mintha valamivel tudatosabb előadók lennének, ők kissé *kívülről* nézik az egész cselekményt, a szereplőket és magát a mesemondás gyakorlatát is. E magatartásuk és gondolkozásuk néha a mese szövegéből is kitetszik, ilyen pl.: „Másnap reggel aztán — *mint a mesébe mondják* — sütött az anyja pogácsát, varratott tarisznyát.”

A paraszti mesemondók stílusában is megfigyelhető a köznyelvi hatás és az irodalmi, az ún. úrias beszédre való törekvés, a kubikos mesék stílusa valamivel még irodalmbibb és egyszersmind választékosabb is, bár ők sem hagyják el teljesen a népnyelvi sajátosságokat: „Dehogy, dehogy, szabadkozott a királyfi! De csak megnézte a zsebit udvariasságból.” „A vendégség alatt forszírozták ezeket a kérdéseket az öregek, hogy milyen összefüggést találhatnak.” „Tényleg az egerke mondanivalója alapján egyszer csak ott lett egy nagy forgószél. A fiatalember az izgatottságtul szorongva előállott, kezébe a kantárrá és azt a forgószél közepibe vágta.”⁵⁵

A kubikos mesemondók általában megtartják a hagyományos kezdő- és záróformulákat, sőt néha még meg is toldják ezeket egyéni leleményükkel, de a mérleg a reális kezdetű mesék javára billen és a kubikos mesékben a formulák, közhelyek száma is valamelyest mecsappan. A kubikosok meséi — az összehasonlítás részleteitől most eltekintve — rövidebbek és talán valamivel realisabbak is, mint paraszti megfelelőik; e különbségeket a fejlettebb tudat, a másfajta igény, valamint az örökös időhiány és a mértéken felüli fáradtság eléggé indokolja. A hallgatóság másirányú érdeklődése, a megfelelő előadók hiánya pedig a mesék kopására, rövidülésére és némely esetben nem mesei témákkal való keveredésre is vezetett. Így pl. az elátkozott királylány templomi őrzéséről, a segítő ősz öregről és a hős szerencsés szabadulásáról szóló mese a békési kubikosok körében egyetlen templomi jelenetre zsugorodott: az egyik kubikos pénzért vállalkozott egy gazdag zsidó halott őrzésére, talán meg is ölték volna őt, ha társai segítségére nem sietnek; a társaság aztán üvegszámra talált embervért a templom pincéjében. A hagyományos mese valószínűleg a korabeli tisztaeszleári vérvád hatására alakult át antiszemita rémtörténetté.⁵⁶ (A kubikosok e mesét különben ismerik teljesebb, eredetibb változatban is.)

A tehetségesebb kubikos mesemondók mindent elkövettek, hogy a történeteiket valahogyan megkedveltessék; valószínűleg ez az egyik oka annak, hogy a paraszti mesékhez hasonlóan itt is nagyfokú a típuskeveredés, de a kubikos mesék szerkezete talán még lazább, szétesőbb és nincs bennük annyi csodás elem sem. A mesehősnek nemcsak a szokásos három feladatot kell elvégeznie, hanem rendszerint jóval többet, mintha a megszokott nehézségek felsorolása a kubikoshallgatóság igényeit ki sem elégítette volna! (A mesei hármasság megbomlása egyúttal a mese életének hanyatló szakaszát is jelenti.) Az egyéni képesség

⁵⁵ Valamennyi meserészlet Eke P. közl. SZABÓ MÁTYÁS gyűjt. Csongrád, 1952.

⁵⁶ TIMÁR MÁTÉ: Majoros Ádám krónikája. Csillagok, csillagok, szépen ragyogjatok... (Bp) 1958. 118.

általában a mese szerkezeti felépítésében, a motívumok összekapcsolásában mutatkozik meg, a tehetséges mesemondó tetszés szerint nyújtja, ill. rövidíti történeteit. E vonásokat itt-ott a kubikosok meséin is megláthatjuk, az érdeklődés említett hiánya azonban azt eredményezte, hogy egy már amúgy is zilált anyagból sokszor az áttekinthető, tiszta szerkezet rovására próbáltak újra meg újra minél érdekfeszítőbb meséket összegyűrní a hallgatóság szórazokoztatására. Így azonban a mese szerkezetileg megbomlott, hovatovább részeire hullott szét.

A mese virágzó néphagyományban szükségszerűen felvette környezetének reális elemeit, közben a lényege nem változott: a királyi udvar pl. a nagy gazdák házatáját idézte, a mesei foglalkozások és feladatok a falusi életmód és munkák köréből voltak véve, mégcsak a mágikus gyógyító és rontó eljárások is beépülhettek a mese keretébe. A népi demokratikus országok aktív mesemondói pedig elbeszéléseikbe nem egyszer új élményeiket is beleszövik.⁵⁷

Alig van olyan mese, amelyben kubikosok szerepelnének, holott a meséik otthoni és távoli környezetükhöz is kisebb-nagyobb mértékben alkalmazkodtak. A kubikos mesemondók előszeretettel színezik ki azokat a részleteket, amelyek saját életükre emlékeztetnek: a mesehősök a szokottnál is többet vándorolnak, szinte nincs egy perc nyugalomuk; erdőben bolyongva szalonnát sütnék, tábortüzet raknak melegedni, és nem is egy mesében a kocsmá és a kártyázás szinte indokolatlan részletességgel szerepel. Az egyik mesében pl. a király félénk, tartózkodó fiát olyan természetességgel biztatja mulatozásra, mintha csak egy jólkereső kubikosapa szavait hallanánk:

Egy királynak volt egy fia „és a fiú ojan volt, hogy mindig otthon tartózkodott, nem mönt úgy szórakozni, mint a többi kirájnak a fiai. Az öreg mög eztet sérelmezte és mög is mondotta, hogy — Fiam, aszondja, hát nem tudsz tē úgy elmönni, mint a többi kiráj fiak, hogy szórakozzál? Itt van fiam egy rúd arany és eredj, aszondja, szórakozni, mint a többi kirájfi!

Úgy is vót, hát összetanákozott a többi kirájfiúkkal és elmöntek. Hát az egyik kocsmába lēutek kártyázni. Ęccēr egy időssebb bácsi odakerūt hozzájuk, hogy ő is kér kártyát. Hát addig-addig, hogy ez az időssebb bácsi elnyerte az összes aranyakat. A kirájfinak a másik két társa elmönt haza, nem is mönt vissza. Hát őneki ez volt az első mögjelönése.

Hát elmönt ő is haza. Aszondja otthon, hogy: — Apa, adjon pénzt, mer jó tanáлом magam a szórakozásba.”

A fiú háromnál is többször visszamegy, az egész családi vagyont elkártyázza és a nyertes ősz öregnél kell ugyancsak háromnál több feladatot elvégeznie, hogy vagyonukat visszaszerezhesse. A mese színhelye egyébként a végén újra

⁵⁷ Bővebben l. DÉGH L. i. m. 175., 373—374.

visszakerül a kocsmába és tovább folyik a kártyázás is, mért a királyfival együtt elszökött tündérfeleséget anyja megátkozza s ennek következtében férje hét évre elfeledi őt s az ifjú királyné megélhetési forrást kénytelen keresni. Jellemző, hogy kiskocsmát nyit: „Hát hét évig élni köll neki is valamibül”, jegyzi meg a mesemondó.⁵⁸

A kubikos mesékben szereplő otthoni környezet is a szegények valóságos házatáját idézi fel; az egyik mesében pl. az anya ugyanazokkal a szávakkal szidja válogatós gyemekét, mint az életben szokta, mivel az nem akarja megenni az *ünnepi* ételnek szánt hájaspogácsát: „No, egye ki a fene a béled! Eddig mindég ezt szeretted, most még nem kő a hájaspogácsa? Hát mé rimáinkodtá, hogy süssek?”⁵⁹

Végül említést érdemel még, hogy a néha megmutatkozó érdeklődés elől a kubikos mesemondók is esetenként *csalimesével* tértek ki; jellemző, hogy egyetlen ilyen szöveget sikerült csak lejegyeznem:

”Vót a világon, hun nem vót: egy vak jágër. Aztán esütötte a puskát, meglútt éggy vakvarnyút. Fövészi, forgassa a kezibe: „*Énnye, énnye szégíny varnyú de sovány, csupa bűr mán!*”... (Az utolsó mondatot mindaddig ismételik, míg a társak nevetve és bosszankodva le nem intik őket.)⁶⁰

Monda. Magyar viszonylatban a *monda* szó fogalma eléggé tisztázatlan; többek között ezért is nagy minden téren a bizonytalanság. Ezenkívül a mondákra vonatkozó rendszerezett ismeretanyag és a vizsgálati szempontok és eredmények sem olyan gazdagok, mint a népmesék esetében; kevesebb számú mondát gyűjtöttek ugyanis és eddig tisztázatlan a műfaj eredete, más műfajokkal való kapcsolata, úgyszólván alig tudunk valamit a kiemelkedően tehetséges előadókról, a szokásos előadási alkalmakról stb. Leggyümölcsözőbbnek továbbra is a népmesével való rendszeres összehasonlítás ígérkezik.

A mesével ellentétben a *monda* bizonyos fokig hitelességre tart igényt, mégha ez a „hittel” viszonylag rövidebb időszakra vonatkoznék is vagy éppen nem perdöntő fontosságú e műfaj esetében; a mondát tehát elsősorban nem szórakozásul, hanem tanulásképpen szokták előadni; a természetre, a társadalomra és a történelemre vonatkozó ismeretek sajátos közlési formája, amelynek előadása során a meséhez viszonyítva általában kevesebb költői eszközt használnak. Elmondásához sem kiemelkedően nagy tehetség, sem pedig különleges alkalom nem kell, az elbeszélő és hallgatósága között sincs meg az a zárt áramkör, amely mesemondás közben szokott kialakulni, sőt az is elképzelhető, hogy a „hallgatóság” mindössze egy személyből áll. A történeti mondákat észrevehetően inkább a férfiak, míg a hiedelemmondákat a nők kedvelik jobban. Gon-

⁵⁸ Eke P. közl.

⁵⁹ Kató János 48 é. kubikos közl. Csongrád 1952.

⁶⁰ Halász-Blaskovics J. közl.

dosabb vizsgálatok újabban kiderítették, hogy a mondák látszólagos művészi igénytelensége sok esetben a rossz előadók, ill. a pontatlan gyűjtők rovására írható, hiszen éppúgy vannak kiváló elbeszélői, mint a mesének. Mindez természetesen attól is függ, hogy a monda virágzó vagy hanyatló epikus hagyomány része-e? A mondák igaz magva, rövidebb terjedelme, igénytelenebb művésziessége és populárisabb műfaji mivolta is hozzájárul ahhoz, hogy egyes helyeken még a meséket is túléljék. Nyíltabb szerkezetük következtében a meséknél sokkal gyorsabban és közvetlenebbül reagálnak a történelmi-társadalmi változásokra, tehát könnyedén aktualizálódnak. A különböző mondák a meséhez hasonló terjedelmű és szerkezetű alkotásoktól az egyetlen motívumból álló rövid történetekig széles skálán helyezkednek el, nagyon nehéz ezeket tartalmi vagy akár formai szempontból is osztályozni: a műfaj határterületén vannak a nagyobb tömegmozgalmakat, történelmi eseményeket, kiemelkedő személyiségeket kísérő különféle álhírek, rémhírek, túlzó vagy éppen csodás események, amelyek állandó szellemi tartalékai a mondaképződésnek.

A mondák is valószínűleg osztoznak a mesék újkori sorsában, életük e szakaszát — főként bizonyos műfaji alcsoportok esetében — talán minden más műfajénál jobban, ha nem is eléggé ismerjük. A tiszai parasztok pl. a történelmi mondák legrégebbi rétegét már csak könyvből ismerik, a szóhagyományban viszont eszmei mondanivalójának változatlan aktualizálódása miatt elevenen élt a szociális Mátyás király, a szabadsághős Rákóczi és kurucjai, valamint Kossuth és a 48-as hősök mondaköre. A nagy történelmi katasztrófákat a tatár, kisebb részben a török mondák őrizték meg; a népi hősöknek a történelem színpadára való tömeges fellépését elsősorban a betyármondák mutatják, amelyek mindmáig a legváltozatosabbak és a legnépszerűbbek is egyúttal. Ezeken kívül a tiszaiak feltűnően sok helyi vonatkozású (újjátelepítés, jobbágy- és nemesi családok és vagyonok eredete, különböző tudálékos néveredeztetések, a helyi halmok, hidak stb. mondaköre) történetet és ún. kincsmondát őriztek meg, az eredetmagyarázó hagyományokat viszont csaknem teljesen elfeledték.

A kubikosok mondakincse éppúgy paraszti eredetű, mint a meséik, de a mondaanyagon már valamivel többet alakítottak: alig akad egy-két olyan mese, amelyben kubikos is szerepel, a mondákban viszont nem is egyszer tűnik fel alakjuk. A kubikosok jóval több mondát ismertek, mint népmesét, különösen a történelmi és a helyi vonatkozásúakat kedvelték, míg a különféle természetmagyarázó hagyományokat elfeledték ők is. Mindenesetre mondakincsük szegényesebb a parasztokénál és jóval erőteljesebb irodalmi és iskolás hatást is tükröz. A műfaj határán álló és rendszerint a régi (feudális) életre utaló visszaemlékezéseket is meglehetősen kedvelték, mert jól megfeleltek racionális és „evolucionista” szemléletüknek.⁶¹ Ismerték továbbá az agrármozgalmakkal, a

⁶¹Vö. DÖMÖTÖR SÁNDOR: Körösladányi igaz történetek. Gyula 1960. Különnyomat a Gyulai Erkel Ferenc Múzeum Évkönyvéből.

különféle forradalmi megmozdulásokkal, sztrájkokkal, háborúval stb. kapcsolatos mondaszerű híreket, melyeknek persze korántsem adtak mindig hitelt. A kubikosok emlékanyaga a mondaalakulás végső stádiumát tükrözi, az alkotásokat csak a ma élő legidősebbek ismerik, az első világháború utáni nemzedék legfeljebb már csak könyvből tud néhányat elmondani.

A kubikosok között a történelmi mondák köre a legnépszerűbb és egyben a leggazdagabb is, ezek többségét a parasztok is országszerte ismerik, néhány sajátos változattal azonban a kubikosok hagyományában is találkozunk. Tudatukban a pusztító ellenség jobbára a törökkel, ritkábban a tatárral vagy a némettel kapcsolódik; Csongrádon a Sári-Mári típusú monda pl. a történelmi helyzet hasonlósága alapján keveredik az ún. 48-as szaladás történetével: a megszálló osztrák csapatok ugyanis előőrsök megfutamítása miatt a várost megtorlásul kirabolták és felgyújtották.

A szociális vonatkozású Mátyás-mondák többsége a kubikosok körében is ismert, némelyikük Rudolf mondával kontaminálódott. Az egyikben pl. a kubikmunkát Mátyás király idejébe vetítik vissza, a történet különben nemzetközileg ismert, az adoma és a monda határán áll: Boccaccio Decameron-ja X. napjának 2. novellája szerint egy pápai vendégségben megcsömörlött apát gyógyfürdőre igyekszik, de rablólovag fogságába kerül, aki betegségéből *néhány nap* alatt kikúrálja, ti. csak pirított kenyeret és bort ad neki enni. A lovag ezután a gyógyult apátot szabadon engedi és még kincseit is visszaadja. E történet nálunk már radikalizálódott és Bornemisza Péter Mátyás-trufaként közli: „De megfenyített volt Matthiás király egy efféle papurat, *egy hétig* való éheztetéssel, egy boltba rekesztvén. Ki doktorhoz készült volna. De ő megvette árát doktorságának.”⁶² És végül egy még radikálisabb változat a századforduló idejéből:

„Egy püspök panaszkodott Mátyás királynak, hogy nincsen étvágya, nem bír enni: gyomorbaajos. — Segíték én rajta, ha akarja, — mondta Mátyás király, — kigyógyítom. A püspök beleegyezett.

Mátyás király elvitte oda, ahol a szegény emberek kubikolnak. Adott neki talyicskát, szerszámot és azt mondta, hogy csak kubikoljon a többi emberrel, majd visszajön ő akkor, mikor megjön az étvágya.

Ott hagyta Mátyás király *egy hónapig*. Mikor azután elment hozzá, kérdezte: — Van-e étvágya? — — Az étvágyam megjött, csak az a baj, nincs mit enni! —

Visszaadta neki a hivatalát, s ez sem panaszkodott többet, hogy nincs étvágya.”⁶³

⁶² L. KARDOS TIBOR: A trufa. Egy régi magyar irodalmi műfaj jellege és európai összefüggései. Filológiai Közöny, 1955: 134.

⁶³ ORTUTAY GY.—KATONA I.: Magyar paraszttmesék. II (Bp.) 1956. 331. KÁLMÁNY LAJOS deszki gyűjtése az 1910-es évekből.

Az irodalmi eredetűeket nem számítva, Rákóczi személyével kapcsolatosan úgyszólván csak kincsmondát jegyezhettem le, ez a mondakör a többi történelmi vonatkozásával szemben észrevehetően lokálisabb jellegű.⁶⁴ A 48-as szabadságharccal kapcsolatos mondakör viszont az egész történelmi anyagból kiemelkedik eszmei tudatosságával és változatosságával,⁶⁵ legtöbb motívuma aktualizálódott a századforduló körüli agrármozgalmak és Rudolf királyfi mondakörében. 1848-nak volt a legnagyobb kultusza is az 1919-es forradalomig bezárólag és ez a kultusz szervesen összefonódott a munkásmozgalom hagyományaival. A két világháború közti kubikosnemzedék viszont a 48-as eszméket és különösen Kossuth személyét már balról bírálta, nem nagyon ismerték a szabadságharcos mondákat sem.

A 48-as mondák jelentős része helyi jellegű, kisebb jelentőségük van, éppen költői jellegük miatt is kiszorultak a hivatalos történelemtanításból. A kubikosok e mondák egy részét szülőföldjük, más részét pedig munkahelyeik hagyományából merítették. A csongrádi kubikosok pl. Komáromban hallottak egy különben nemzetközi változatokból jól ismert 48-as mondát: a várvédő Klapka úgy vezette félre az ostromló ellenséget, hogy sült malacokat rakatott ki az ágyúkra.

Az említett 48-as kultusz elevenségére jellemző többek között a következő visszaemlékezés:

„Dógoztunk egy negyvennyócas kapitánnyá. Úgy híttuk: kapitány úr! . . . Könyvei vótak mégírva; kirakta, hogy ennyi van eladó. És mint a bolondok, vöttünk belülle. . . A negyvennyócas kapitánnak minnyájan adtunk fött ételt, mindén nap nállunk évett.”⁶⁶

A földmunkás-tömegszervezetek helyiségeiben Rákóczi, az aradi vértanúk, Petőfi, Kossuth, Táncsics képei mellett ott függtek: a Szabadság Istennője, Lassalle, Marx és mások képei is, a munkás olvasókörok rendszerint a 48-as hasonló egyesületek mintájára alakultak meg; a szervezett munkásság nemcsak május 1-ét, hanem március 15-ét is megünnepelte, lehetőleg nem engedte az uralkodóosztálynak kisajátítani. A vásárhelyi munkások már az 1890-es évektől szervezkedni kezdtek, gyűléseiken Petőfi forradalmi verseit szavalták, vezetőjük pedig, Szántó Kovács János, verset is írt hozzá, a tagok közül többen is a *Petőfi elvtárs* jellemző kitévelt használták.

Az újkori magyar mondahagyomány egyik központi és egyben utolsó hőse is Rudolf királyfi. Sajátságos, hogy éppen ez a Habsburg trónörökös vált magyar mondahósszá; egy ideig még a kubikosok között is népszerű volt a személye: nemcsak mondákat, hanem politikai vonatkozású adomákat is kötöttek össze a nevével.⁶⁷

⁶⁴ FERENCZI IMRE: Rákóczi alakja az abaúj-zempléni néphagyományban. *Ethn. LXXI* (1960), 390.

⁶⁵ Vö. DÉGH L.: A szabadságharc népköltészete. Bp. 1952. 16.

⁶⁶ Halász-Blaskovics J.

⁶⁷ HERMANN ANTAL: Rudolf királyfi a mondában. *Ethn. XXVII* (1916), 10.

Rudolf (1858—1889) I. Ferenc József fia volt, Mayerlingben lett öngyilkos. Mivel halálhírét igyekeztek titokban tartani, a korabeli magyar írók egy része pedig magyarbarátságát hangoztatta, a néptömegek azt hitték, hogy a királyfinak emiatt kellett elbújdosnia: halálhírét természetesen nem hitték el. Időközben 1894-ben meghalt Kossuth Lajos, akinek halálhírét viszont a cáfolhatatlan tények hatására mindenki kénytelen volt elfogadni, így tehát 1894 után Kossuth és más szabadsághősök örökébe Rudolf királyfi lépett. A magyar történelmi mondaanyag ismét újjáéledt, középpontjában Rudolf királyfival, de mondaköre korszerűbb elemekkel is bővült: az agrármozgalmakkal és az első világháborúval kapcsolódott össze. E különféle Rudolf-mondáknak a paraszti esodavárás és a jó királyba vetett hit volt a tudatbeli alapjuk, ezért is voltak kevésbé ismertek a kubikosok körében. A szegedi tanyák között a szobák falán Rudolf és Kossuth képe egymás mellé került, s gyászfátyollal voltak letakarva.⁶⁸ Itt-ott még a két világháború, kivételképpen a felszabadulás után is tüntek fel ál-Rudolfok, mint ahogy korábban egyes kalandorok Rákóczinak, Rákóczi fiának, ill. Petőfinek adták ki magukat. A kubikosok közül csak az 1914 előtti nemzedék ismeri Rudolf nevét és a vele kapcsolatos mondák egy részét, ez utóbbiakat vesszük csak szemügyre.

A Várkonyi-féle mozgalom hívei meg voltak győződve, hogy a földbirtokosokkal szemben Rudolf királyfi a népek fogja majd pártját, hasonló volt az agrármunkásság és a kubikosság egy részének nézete is: „. . . azt hirdették, hogy Rudolf trónörököst azért száműzték Amerikába, mert a munkásoknak jót akart, de még vissza fog jönni, hogy rajtok segítsen.”⁶⁹ Egy kubikos vonatkozású mondában Rudolf királyfi éppúgy álruhában jelenik meg segíteni, mint annak idején a mondabeli Mátyás király:

„Besenyőn a kubikosok közt mögjelönt Rudolf, egy kubikusnak kivőtte a keziből a tajicskát, föltaszította a tótésre, osztán asz monta egy kubikusnak, hogy híja öszsze az öszszes kubikusokat a kik itt dógoznak. Mikor összegyűttek rakásra, *kigombolta* azt a rossz ruhát rajta, mögmutatta, hogy új Rudolf. Kérdőszte asztán: 'Mönnyit kereshetnek egy nap?' Mondták, hogy egy forint ötven krajezárt, némölik csak egy forint harmincz krajezárt. 'Ez nagyon kevés ezér a munkájé!' monta Rudolf. Kivőtte a bugyellárissát és mindegygyik embörnek adott öt-öt forintot, oszt elmönt. Asz monta: 'Eszt sönkinek ne mongyák!'”⁷⁰

E nem éppen költői monda általában az aktualizálódásra és továbbformálódásra, konkrétan pedig arra is jellemző, hogy a kubikosok központi problémája kapott itt hangot: a minél nagyobb kerészet. E mondákban a ruha kigombolása közismert folklór-motívum, a rejtett zsebből való fizetés pedig a kubikosok egy bérharcral kapcsolatos reális történetében is előfordul, amelyben a mérnök

⁶⁸ TÖMÖRKÉNY ISTVÁN: Bazsarózsák. Bp. 1912. 153—154.

⁶⁹ GAÁL JENŐ: Az alföldi munkásmozgalom. Bp. 1891. 34.

⁷⁰ KÁLMÁNY L.: Hagyományok. I. Mesék és rokonneműek (Vác, 1914), 160—1.

végző szorultságában titkos zsebéből kivett pénzzel csillapítja le a lázongó kedélyeket. Az áruhás megoldás szintén közismert, magyar viszonylatban Mátyás király, Kossuth Lajos és mások is megjelennek így igazságot szolgáltatni, a kubikos mondákban Rudolfon kívül a titokzatos baráberék is „áruhában” (ill. inkognitóban) mutatkoznak: az egyik előkelő származású csavargó pl. éppúgy megosztotta keresetét társaival, mint Rudolf királyfi.

A Rudolf-mondakör eléggé szorosan kapcsolódott a századforduló körüli agrármozgalmak folklórához; e megmozdulásokban a kubikosok is tevékeny részt vettek, ők azonban a két említett mondakörnek rendszerint csak azokat a változatait őrizték meg, amelyekből csaknem minden csodás elem hiányzott. A századforduló körüli agrármozgalmak folklórelemei és mondaszerű változatai korántsem újak: a történelemben a legkülönbözőbb tömegmozgalmakat szinte jellegüktől és a közöttük eltelt időtől függetlenül szükségszerűen végigkísérik az egymáshoz meglepően hasonló mondaelemek, amelyekből esetenként kerek történetek is formálódtak, a mozgalom elmúltával azonban ismét darabjaikra hullottak szét. E mondaalakulást tárgyunk szempontjából közelebről is szemügyre kell vennünk; itt csak az újkori munkásmozgalom előtti — többnyire ösztönös — formákat vesszük figyelembe.

Egy-egy mozgalom — amilyenek voltak a 18—19. századi, sőt a jelen századforduló körüli agrármozgalmak — kirobbanását bizonyos fajta nyugtalanság előzi meg, amely sokszor az égre is kivetül csodás égi jelek és ritka természeti tűnemények jelentkezése formájában. A tömegek vágyaiknak megfelelően titokzatos levelekről, üzenetekről és szervezkedésről tudnak; a vezetők kiválasztását kiváló testi és szellemi tulajdonságaik, előkelő származásuk vagy megfelelő családi kapcsolataik segítik elő, sokszor éppen égi jelek tudatják. Az emberek felsőbb helyről kiadott, bizonyos kiváltságokat és könnyítéseket tartalmazó levelekről suttognak, amelyeket a helyi hatóságok próbálnak rejtegetni. A legtöbb mozgalom ezután a vezérek aktív részvételével, a törvényes formák kínos betartása mellett és hallatlan naiv hittel kezd radikalizálódni előbb kérvényezések, majd küldöttségjárások formájában. A mozgalom e szakaszában rendszerint még tart a jó királyba és a hathatós külföldi segítségbe vetett hit. Közben lassan megkezdődik a tudatos szervezkedés is: a mozgalom hívei néha ünnepélyes külsőségek között tesznek esküt és fogadnak szigorú titoktartást és szolidaritást. A tömegmozgalom nyílt kenyértörésre menő szakaszában a nép rendszerint túlbecsüli saját erejét, vakon bízik saját vezetőiben, biztosra veszi a külföldi segítséget is és rendszerint meg van győződve, hogy az ellenség fegyveres alakulatainak tilos a fegyver használata. A bukást általában árulásnak tulajdonítják, a vezetők halálhírét nem hiszik el, visszavárják őket és minden jelre felajzott lélekkel figyelnek: újabb titokzatos levelek és üzenetek, újabb külföldi segítség reménye stb. Ezt a tömeghangulatot szokták kihasználni az említett áruhás vándorok, akik magukat Rákóczi fiának, Petőfinek, Rudolfnak stb. adják ki, az utolsó Rudolfot az 1950-es években csukták zárt

intézetbe. Ezek után rendszerint kezdődik minden előlről. A különféle mozgalmak általános programja — az aktuális sérelmeken, helyi vonatkozásokon kívül — csaknem mindig tartalmaz föld- és vagyonosztást, esetleg a vagyonszétosztást és a hatalom átvételét. Ezek az általános jellemvonások a Dózsa-féle parasztforradalomtól a századforduló agrármozgalmaikig csaknem minden megmozdulásban fellelhetők, s minél nagyobb paraszttömegek vettek részt egyikben-másikban, folklórkörükben annál több volt a csodás elem is.⁷¹

A századforduló körüli agrármozgalmak nyitánya volt az 1891-es orosz-házi véres május 1-e, már ettől kezdve megfigyelhető egyes mondaelemek újból való jelentkezése: így pl. évről évre bizakodnak az orosz segítségben, e híresztelés a korabeli megfigyelők szerint a függetlenségi pártok eszmei fegyvertárából való, holott több évszázados hagyomány a külföldi segítség illúziója. A hagyományos mondaelemek a szervezkedéssel kapcsolatosan modernebb formát öltenek, aktualizálódnak: korábban pl. azt tartották, hogy Dózsa, ill. Petőfi paraszttömegek élén készül az urak (ill. az országgyűlés) ellen a leszámolásra, most pedig arról suttognak, hogy baloldali pártvezérek 1000 főnyi szocialista munkás élén állnak készen Makónál, hogy kikiáltásuk a köztársaságot. A baloldali vezetők közül vidéken az említett *Várkonyi István* tett szert a legnagyobb népszerűsége, hamarosan már ismert történelmi mondák fonódtak alakja köré is. Mozgalmának hívei föld- és vagyonszétosztást, a telekkönyvek megsemmisítését szerették volna⁷² és még a kubikosok közt is volt olyan, aki zsákot vitt magával egy tömeggyűlésre abban a reményben, hogy az uradalmi jószágállományból azonnal kap egy malacot. Később persze e naív és ösztönös elképzelések sorra elmaradtak és a kubikosok 1919-től kezdve az ipari munkássággal szorosabb szövetségben, öntudatosan harcoltak.

A társadalmi vonatkozású mondák közül a kubikosok körében is a betyártörténetek a legnépszerűbbek: a fennálló rend ellen lázadó népi hős alakja és tettei sokáig időszerűek voltak; e típus a történelmi hősökhez hasonlóan mindazt a nemeset és szépet megtestesítette, amelyet vezetőiről a nép magának elképzelt. A betyárokról természetesen az idősebb kubikosok tudnak többet mesélni, ők korban is közelebb voltak a szóbanforgó időszakhoz és általában több időt is töltöttek el akár otthon, akár vándorlásaik során paraszti környezetben. Körükben a prózai formájú betyártörténetek népszerűek ugyan, viszont annál kevesebb betyárdalt és -balladát ismernek. E hősök népszerűségét egy kubikos a társainak a véleményét is tolmácsolva így fogalmazta meg: „Jó nép vót az, nem bántották a szegényeket: oda mentek ē, ahun tudták hogy jó állás van.”⁷³ A kubikosok is természetesen mindig a helyi betyárhősök életét és mondáit ismerik legrészletesebben, mert ott az esemé-

⁷¹ E mondakör feldolgozását egy következő tanulmányomban végzem el.

⁷² A mondaelemeket l. GABONA BÉLA: A magyarországi agrármunkás-mozgalom története (1890—1900). Bp. é. n. 42—44., 64. és TAKÁCS JÓZSEF: A földmunkásmozgalom története. Bp. 1926. 60.

⁷³ Halász-Blaskovics J. közl.

nyeket névhez, helyhez és más ismert adatokhoz tudják kötni; ezek az adatok jelentik egyszersmind e költőileg kiszínezett történetek hitelességét. (Szegeden Rózsa Sándor, Csongrádon a helyi születésűnek vélt Bogár Imre stb.) A betyárok különféle esetei közül máig a lóháton való szökés bravúrja a legismertebb:

„Vót itt egy betyárbanda, azt aztán összefogták. Ennek a vezérit föl akarták akasztani. Kérdézték tülle, hogy mi az utolsó kívánsága? Asz mondta, hogy nincsen neki egyéb kívánsága, csak hogy még éccer ű ráúhessën a lovára, körűnyargalja az udvart ottan a mëgyeházán. Hát osztán mëgengedték neki. Verëgette a lovát, hogy ott kő neki hanni. Mikó a kűfal iránt ért, mëgsarkantyúzta a lovat, a kűfalon átugrott, be a rétbe. És a rét nádas vót mëg, sosë fogták mëg többet.”⁷⁴

A kubikosok a helyi mondák közül — igen jellemzően — nem a halmok, nagy fák, épületek, kutak, barlangok és egyéb jelenségek emlékanyagát, hanem inkább a kincsmondákat őrizték meg jobban, noha nem sok hitelt adtak ezeknek sem. Így pl. minden Csongrád megyei helységben ismert a kőkecske mondája: a menekülő törökök egy kecskeszoborban kincset rejtettek el, e szobrot a mit sem sejtő magyarok később boronanehezéknek használták. Egyszer pontos térkép alapján idegenek jöttek érte, fejét lecsavarva szedték ki belsejéből a töméntelen kincset. A kubikosok is elég jól ismerték a különféle helyi történeteket: a nagy vagyonok eredetét (majdnem mindet bünténnyel hozták összefüggésbe), az egyes családok, ill. helységek betelepülésének, nagyobb árvízi és egyéb katasztrófáinak mondáit. Az iskola és a tudománynépszerűsítő előadások hatására ők is sok tudálékos névelemzést és eredetmagyarázatot ismertek.

A művészi jellegű mondák peremén helyezkednek el az idősebb kubikosok által kedvelt régi időkre vonatkozó visszaemlékezések és történetek, ezek többsége jószemű, reális megfigyelésre vall, idők folyamán persze bizonyos mértékig átszíneződtek. Világnézetükből következően, a kubikosok hittek a haladásban, e visszaemlékezések bizonyos mércét is jelentettek számukra, amellyel a változást és a fejlődést lemérhették. A legidősebbek visszaemlékezéseiben az „evolúcionista” szemlélet bizonyos romantikus nosztalgiával vegyül, számukra a feudalizmus a kisebb munkahajszát is jelentette egyúttal:

„A legnagyobb nyárba az emberek naponta százával ott heverték a tiszai malmokná, aratás után, aztán kártyáztak. Hétrű-hétre öröni vótak. Akkor mondták, hogy nagyot hall, mint ősszel a mónár. Mënem gyütt ki, hijába dobáták ám kűvë a malom tetejit! Kënyér mëg vót ám: tizënhárom-tizënnëgy kënyér sűt ëgy mázsa búzábú, most mëg nyóc. Akkor az asszonyoknak vót fátyolszita, sűrű szita, ritkaszita minden házná. Ahogy megöröték, úgy tömték bele a zsákba. Itthon baltávã köllött körűverni, hogy ki lëhessën vënni a lisztët, úgy teletömték.”⁷⁵

⁷⁴ Kun János 73 é. kubikos közl. Szegvár 1953.

⁷⁵ Halász-Blaskovics J. közl.

Hiedelemmonda. A hiedelemmondák tárgyalása a többi rokon műfaji csoport körében is elképzelhető, de elsősorban ezeknek éltetője a természetfeletti erőkbe vetett hit, amelynek csodás megnyilvánulásairól többnyire csak néhány motívumot vagy epizódot tartalmazó történetek szólnak. E babonás történetek tematikája rendkívül változatos, osztályozásuk ma még talán korai lenne; ezek is elsősorban nem a szórakoztatás, hanem az ismeretközlés céljait szolgálták. Szerkezetük éppoly nyílt, mint a többi mondaké, amelyekbe mindig konkrét helyet, időpontot és személyt helyettesítenek, s többek között ez az aktualizálódás és konkretizálódás adja meg a hitelességüket is. E csodás történetkéik önálló életet élnek ugyan, mégsem tekinthetők olyan értelemben vett műfaji csoportnak, mint pl. a mese, monda és más kötött epikumok; ezek lehetnek széttöredezett mítoszok, szolgálhatnak a mesének és általában a nagyobb epikának nyersanyagul stb. Nincs külön előadási alkalmuk, legtöbbször még jó előadójuk sem, egy-egy adhoc csoportban szinte mindenki elbeszélő és hallgató egy személyben. A hiedelemmondákat minden más műfaji csoportnál előbb kezdi ki a kétely, parasztságunk egyre növekvő része már jó néhány évszázada hallgatja ezeket fejcsóválva, mégis hallatlanul szívós „műfaj” ez, a legtöbb embernek még a legújabb időkben is megvolt a maga „választott” babonája vagy babonaköre, amelyben feltétlenül hitt, mert igazságáról személyesen is „meggyőződött”. Néprajzi szempontból sem érdektelen, hogy mely mondakörök állták tovább a józan ész ostromát, pl. ilyenek tűnik az időjóslás, gyógyítás és hasonlók, továbbá mely társadalmi csoportok, munkakörök és vidékek konzerválták ezeket legjobban. A hiedelmek és a velük kapcsolatos mondák hallatlan szívósságára roppant jellemző, hogy intenzív gyűjtéssel úgyszólván minden kérdésére még ma is feleletet lehet kapni.

A Bukovinából Dunántúlra telepített székelység pl. viszonylag archaikus szinten rekedt meg, következképpen a természetfeletti erőkbe vetett hit, a velük kapcsolatos mondák és történetek az utóbbi évekig eléggé ismertek maradtak.⁷⁶ Országos viszonylatban egyébként különösen az utóbbi évszázadban volt megfigyelhető a racionális ismeretanyag és szemlélet fokozatos térhódítása, e téren 1848, 1919 és 1945 jelentett nagy cezúrát. Csongrádon pl. a legtöbb hiedelem a baromfitartáshoz kapcsolódott, amely az asszonyok munkájaként kistermelői szinten folyt. E babona- és mondakörben a régibb, összetettebb eljárások és esetek már egy-egy személy tudatában is szétestek, senkiben sem élt már összefüggő egészként a hitvilág, valamint a mondaanyag, bár még a 40-es évek derekán is nagyrészt rekonstruálható volt. Országos viszonylatban feltűnő a férfiak szinte minden téren nagyobb racionalitása: sokszor cáfolják és gúnyolják is a hívő lelkeket, sőt a paraszti folklórban is akad leleplező „ellentörténet”.⁷⁷

⁷⁶ DÉGH L. i. m. 300.

⁷⁷ L. KATONA I.: A csongrádi baromfitartás szokásai és hiedelmei. Ethn. LX. (1949.), 164–165., 167.

„Köztudomású, hogy az ismeretek gyarapodásával a régi paraszti hiedelemvilág egyre kisebb területre szorul. A falvak fiatalsága ma már alig hisz a régi babonákban. Érdekes, hogy még akik hisznek is, igyekeznek a csodákat valóságos adatokkal alátámasztani, hihetőbbé tenni. Ennek szükségét... régebben nem érezték. A racionálisabb szemlélet tehát már a paraszti világba is betört. Azok a parasztok pedig, akik otthonukból kiszakadtak, munkások közé keveredtek..., gondolkodásmódjukban, ízlésükben erősen megváltoztak.”⁷⁸ E tudatváltás jóval korábban és következetesebben történt meg a kubikosok esetében. Epikájuk egyik feltűnő vonása épp a hiedelemmondák szinte teljes hiánya; nemcsak hogy nem hisznek bennük, hanem a többség egyszerűen nem is ismeri ezeket. A kubikosok elsősorban a babona és a vallás ellen vérezték fel magukat: hatott rájuk egyrészt a baloldali mozgalmak antiklerikális és ateista propagandája, másrészt viszont legtöbbször mégis saját tapasztalataik azok, amelyekre előszeretettel hivatkoznak. Legfőbb érvük, hogy ők ország-világjárt emberek, akiknek bőven volt alkalmuk az egyes népek, népcsoportok és felekezetek természetfeletti hitének és szokásainak összehasonlítására, sok-sok ellentmondást tapasztaltak: más-más napon volt pl. a bőjt, a szerencsés vagy szerencsétlen nap, valamint az udvarlás időpontjai, a 7-es szám egyik helyen szerencsésnek, másutt éppen szerencsétlennek számított és így tovább. „Az lett az eredmény, hogy a kubis égygyikbe sē hitt.”⁷⁹ Tudatosan fordultak szembe minden babonával, szerintük az ilyesmi „Ojan, mint mikor a gyerekek kicsike és aszondja az anyja neki: — Vigyázz, mē gyün a kímínysoprú! *Nem lehetett miránk annyira hatni, nem tanálkozott soha ijen dolgokkal az embër!* Nem lehetett neki bēmagyarázni, hogy a szomszédasszony elmēnt rajta a Babilónia hēgyre gyüllést tartani és aztán visszagyütt rajta. *Mink mán lehetetlenstgnek tartottuk!*”⁸⁰ A régi hitvilág természetesen mégsem tűnt el nyom nélkül a tudatukból.

Az idősebb és a huzamosabb ideig paraszti környezetben élt kubikosok tudtak csak néhány babonás történetet, és egy-két ritka kivételtől eltekintve, egyiknek sem adtak hitelt. Nagyon tanulságos, hogy mely hitképzetek és velük kapcsolatos mondanokörök maradtak fenn legtovább, és melyek merültek végképp feledésbe? A kubikosok a különböző természetfeletti lényeket legfeljebb névről ismerték (tündér, sárkány, ördög stb), semmit sem tudtak pl. a lidérről, legjobban talán még a boszorkány és a táltos (garabonciás) alakja rögződött meg. A legtöbb paródia is jellemző módon a természetfeletti lényekkel, elrejtett kincsel és hasonlókkal kapcsolatos. Túlzott szkepticizmusukra jellemző, hogy alig alkalmaztak népi gyógymódot, sőt sokszor még a természettudományosan igazolható időjárás szabályokat is elvetették. Ennek ellenére az idő-

⁷⁸ S. DOBOS I. i. m. 216.

⁷⁹ Turi István 52 é. kubikos közl. Csongrád 1952.

⁸⁰ Magyar István 69 é. kubikos közl. Szentés 1952.

sebbeben egy-egy bevált jóslat alkalmankint újra felébresztett szunnyadó hitképzeteket:

„Példájú a Balatonná dógoztuk, odagyütt éggy öreg embër, jó nagyszakálás embër vót. És ott ahogy a Bakonba dógoztunk és ott azok a nagy fák, amik vótak azelőtt, ã vótak darabóva; szódtük a tuskót még a gyükeret. Aszondja az öreg embõr: — Hëj fiaim, aszondja, sok szëginlegín mëghúzódott ebbe az erdõbe valamikó! — Beszét sokat a bëtyárokrú. És mikó el akart mënni, aszondta, hogy: — Fiaim... (Hát akkó legínyék vótunk mind, tizënnyc-tizënkilenc évesek vótunk. De a nap még szépen sütött, világos üdõ vót.) Mikó ãmënt, aszondja: — Fiaim, mëgkössétek a tanyátokat! (Mer ojan gunyhó vót csináva.) — Mer még mámma ojan idõ léssz, hogy embër ijét rég nem látott! — Hát *mink kinevettük az öregët*. Hát estefelé gyütt ëgy sütét föjhõ, de abbú ojan esõszakadás lét, hogy a csatornábu is kiöntött a víz, még még a gunyhóbú is kiöntött bennünket. Azután oszt szidtuk, hogy garabonciás diák vót az öreg. Azután oszt érdeklõdtünk utánna, de az öregët nemigën üsmerték. Az av vót, garabonciás diák!”⁸¹

Az idõsebb csongrádi kubikosok a táltosokról már csak annyit tudnak, hogy azok foggal születtek és az anyjuk a köténye alá rejti õket *borulás* (vihar-felhõ) esetén a többi *tátusok* elõl. Tudnak még a boszorkányok különbözõ állatokká (ló, macska, holló stb.) való átváltozásáról, de kerekébb történetet már csak egy-egy rontásról vagy a tudomány átadásáról mondanak; ezek természetesen nem a munkán, hanem az otthoni, ill. paraszti környezetben játszódnak.

„Füvesi János komám mënhejës gyerek vót és Vásárhejën vót éggy özvegyasszonná, és annak még vót ëgy lánya; az asszony *állítólág* boszorkány vót. No majd ezt a Jánost, mivë a lánt el akarta vëtetni és Jánosnak nem köllött a lány, lovagóta valóságossan: János ló vót, ráútt éccaka és azon lovagót. Annaira sovány vót a végén, hogy ëgyütt a bátyjáhó (Csongrádra), de az asszony ide is gyütt. Éccaka tizënkét órákkó mëgrázta az ablakot és a fiatalebërnek kinn köllött lenni: lójé változtatta, úgy lovagótak. De má mikó gyütt (a boszorkány), má jajgatott elõre a fiú. Kihítták a papot, fõszentõtették a lakást. Ehatároztam, hogy nem fekszek lë, én is odaát vótam akkó. Odaért tizënkét órára, a gyerek mondta: — Mán itt van! Híj kifelé, hogy mënjenk ki! — Úgy fogtuk lë kettenn, de alig birtuk mëgfogni, hogy ki në vigye. *De nem láttunk sënkit së az égvilágon*. Mikó látta (a boszorkány), hogy nem birja kivinni, megfenyigette, hogy úgy próbáljon elárúni valamit, hogy teljessen szétszaggassa. A gyerek nem is merte elárúni, mer fët. És ú (ti. a legény) nem fojtassa (a boszorkányságot), de nem is árulja el.

⁸¹ Kispataki Pál 60 é. kubikos közl. Csongrád 1951.

Aszondja, hogy az öregasszony mikor túrút akart enni, megnyomta a gyomrát és úgy okádta a túrút.’⁸²

Trufa és adoma. Bár e két műfaji csoport a meséhez volna sorolható, újkori sorsuk kissé másként alakult s talán nem erőszakolt külön fejezetben való tárgyalásuk sem. E. M. Jevnyina a *nevetséges* fogalmát csak irodalmi vonatkozásban tárgyalja, de megállapításai mutatis mutandis a népköltészetre is vonatkoznak: „Mert ha a nevetés a jelenségek diszharmoniójának, kölcsönös meg nem felelésének, ellentétességének vagy ellentmondásosságának következménye, úgy az minden társadalmi rútság és ellentmondás éle, gyűjtő- és kereszteződési pontja; bűvös tükör, amelyben visszatükröződnek a jelenségek megérlelődésének, harcának és elkerülhetetlen széthullásának összes stádiumai.’⁸³ De nemcsak az elavult eszméket, intézményeket és típusokat teszik nevetségessé, hanem pl. az adomákban egy adag egészséges öngúny és nevelői célzat is van, bizonyos esetekben pedig indokolt vagy éppen már káros fölénytudat is megnyilvánulhat.

A folkloristák egyöntetűen megállapítják, hogy a hosszabb és komolyabb tartalmú történetek rovására a trufák és az adomák állandóan teret hódítanak, a jellemzőbb nemzetközi darabokat típusokba sorolják, sőt eredetüket kutatják is, e műfaj kérdései azonban mégis megoldatlanok. Tudunk trufa-kedvelő mesemondókról és adomázó típusú elbeszélőkről, de *kevés még a gyűjtés meszebbmenő következtetések levonására.*

A kubikosok talán még jobban kedvelik a különféle tréfás történeteket és adomákat, mint a komoly vagy kivált a csodás történeteket; homogén társaságaik mindenféle eset gátlástalan előadására és megbeszélésére alkalmasak. E csoportok tagjai egymással nemcsak szóban, hanem „tettleg” is tréfálkoztak: alkalomadtán beugratták és becsapták egymást; ezeket a konkrét eseteket a folklórtól el kell választanunk, mihelyt azonban e vélt vagy valóságos eseményekről trufát vagy adomát mondanak, e történetek már témakörünkbe tartoznak.

A kubikosok a mondákhoz és a hiedelemtörténetekhez hasonlóan a trufákat is a mese fogalma alá sorolták: „Vótak, akik jó tudtak meséni, nagyokat neveltünk nekik”,⁸⁴ szokták mondani. E trufáknak éppúgy nem kellett külön előadási alkalom, mint általában a rövidebb történeteknek: „Munka közben, a mikor lehetett, mese is volt: adomáztak s a jobb eseteiket egymásnak elbeszélték.”⁸⁵ Amilyen gyanakvó tartózkodással fogadták a különféle háryádákat, olyan érdeklődéssel hallgatták meg a közismert tréfamesterek vidám történeteit. Jellegzetes nemzetközi figura volt a többször is említett *baráber*: tréfamester és a kubikosok élceinek céltáblája is volt egyszermind. Ez az

⁸² Kató J. közl.

⁸³ Idézi KARDOS T.: A magyar vígjáték kezdetei. Emlékkönyv Kodály Zoltán 70. születésnapjára. Szerk. SZABOLCSI BENCSÉ és BARTHA DÉNES. Bp. 1953. 134.

⁸⁴ Gajdán Sándor 71 é. kubikos közl. Hódmezővásárhely 1952.

⁸⁵ Juhász István 71 é. kubikos közl. Kiskunhalas 1952. NAGY CZIROK L. gyűjt.

embertípus főbb jellemvonásait tekintve az újkor elején feltűnt bergamói szénhordókhöz, rakodómunkásokhoz, ill. a német alkalmi munkás és házaló Träger-ekhez (innen a magyar trágár szavunk is) hasonlít; e német és olasz munkások közismert tréfamesterek voltak, sőt szereplői is a különféle előadott bohózatoknak.⁸⁶ Az újkorban a kubikos barábereken kívül a summások *mangárjai* érdemelnek még említést: többségük deklasszált elem, szintén közismert elbeszélők és adomázók.⁸⁷ Természetesen sok kiváló élcelődő és adomázó akadt a „közönséges” kubikosok között is; egyikük kegyetlen tréfáját *Tömörkény* István örökítette meg egy kis karcolatban.⁸⁸

A kubikosok különféle vidám történetei műfaji szempontból csak bizonyos nehézséggel osztályozhatók; a hosszabb, klasszikus trufák és a rövidebb adomák között számtalan átmeneti típus van. A tartalmi csoportosítás talán még nehezebb, mindenesetre a kubikos adomák is szólhatnak egy-egy jellemző társadalmi típusról (baráber, cigány, menyecske, pap, mérnök, kordés, csendőr stb.), a bérharcról, munkáról, mulatásról, balesetekről stb., különösen kedveltek az idegenek, írástudatlanok, lusták, részegesek stb. rovására elkövetett tréfák, folklorizált történetek. Speciális adomatípusnak vehető a köszönéssel kapcsolatos sok vidám történet: a kubikosok ugyanis azt tartották, hogy kortól, rangtól és nemtől függetlenül mindig annak kell előbb köszönnie, aki egy csoporthoz közelít, vagy valahova belép és aki ezt elmulasztotta, számíthatott részükről a tréfás, gúnyos vagy éppen nagyon is komoly kioktatásra. A hosszabb trufákat a kubikosok is a mesékhez hasonlóan szerkesztették meg, ill. mondták el, ezek rendszerint népesebb hallgatóságnak szóltak és több időt is vettek igénybe, bár nem kívántak olyan feszült figyelmet és csendet, mint pl. a tündérmesék, inkább zajos tetszéssel szokták ezeket végighallgatni. A rövidebb adomákban feltűnően sok a párbeszéd és egyéb drámai vonások, amelyek fokozzák a hatást; ez a fokozott drámaiság jellemző egyébként a kubikosok komolyabb prózai történeteire és népdalaira is.

Az idősebb kubikosok a hosszabb trufák némelyikét még a Haller-féle Hármaskönyvből tanulták, amelynek példázatai közül különösen az asszonyi hűségről szólók ragadták meg a figyelmüket, az ilyesféle ízlés a kényszerűen „nőtlen” életet élő vándoroknál éppúgy természetes, mint a mesék esetében említettem volt. Az egyik történetben a férj úgy teszi próbára felesége titoktartását, hogy egy képtelen álmodot mond el neki. Amikor összevesznek, az asszony mindenkinek elmeséli ezt és lavinaszerűen felduzzadva jut ismét vissza a fülükbe. Egy másik históriában a férj gyilkosság gyanújába keveri magát felesége előtt, hogy hűségét próbára tegye. Felesége azonban egyszer mégis csak feljelenti, a megidézett férj kutyáját viszi magával és amikor azt megsebesíti, ismét visszaédesgeti magához. A hú kutya vissza is megy.

⁸⁶ KARDOS T.: A trufa 132.

⁸⁷ KOÓS I. i. h.

⁸⁸ TÖMÖRKÉNY I.: A kubikos. Szegedi Híradó 1886. aug. 6.

E példával bizonyítja a feleség hűtlenségét, ill. állhatatlanságát. (E történet a magyar és a világirodalomban, valamint a nemzetközi folklórban is ismert.) Mivel a kubikosok maguk is elég sok szerelmi kalandba bonyolódtak s egyáltalán nem járultak hozzá az asszonyi hűség megszilárdulásához, szép számmal ismernek olyan történetet is, amelyben a hűtlen asszony a szeretője vagy hasonló erkölcsű társai segítségével túljár a bárgyú férj eszén. Még kedveltebb adomahős azonban a pap, az ő rovásukra szerettek legjobban mulatni, különösen a menyecskező vagy más tiltott dolgokat művelő álszent egyháziak felsülésén szerettek kárörvendezni. Mindezek az antiklerikális adomák a paraszti folklórban is ismertek. Hagyományos adomahős még a cigány is; a kubikosok ezeken kívül a népi ihletésűek mellett sok városi, polgári viccet is ismertek.

Azok a tréfás történetek érdemelnek nagyobb figyelmet, amelyek feltehetően az ő körükből keltek szárnyra vagy valamelyest alkalmazkodtak új környezetükhöz. A bérharcokkal kapcsolatban mesélik többek között a következő közismert történetet, amelyet több változatban is lejegyeztem:

„Borzalmas hideg vót télén, nem lehetett dógozni. Jön ki a vállalkozó, mindjá kérték tülle az előlegét. Aszondja: — Nem adok, mē emennek! — Dehogy mēnyünk ē! — Sokáig mēnt az alku, mē munkánk égyáltalán nem vót, de pézre szükségünk lett vóna. Persze sēnkinek sē vót esze ágába sē maranni! Végeredménbe adott két-két forintot. . . Odafordul az öreg Halászhó, av vót a bandagazda: — Na, és magát hogy híjják? — Aszondja: — Kohn Adolf. — Magát hogy híjják? Sorba mindēnki jó németēs hangzású nevet mondott. Utójára rákerült az öreg Juhászra a sor, akkó aszondja: — *Igaz* nevem Juhász József. . . Evvē aztán mēg is mondta, hogy a többi hazudott.”⁸⁹

Még több történetet mondanak arról, hogyan tréfálták meg az egyes túlságosan is mohó vállalkozókat, alvállalkozókat vagy szűkmarkú mérnökeiket; a következő eset idők folyamán szintén folklorizálódott:

„Éggy alkalommal vót égy mérnök. Halász Józsi bácsi nagy lókötő vót, ēkezdēt veszēkenni a munka ára miatt a mérnökkē: — Javíjjon! — Nem javítok! — De javíjjon! — Utójára csak nem javította mēg a munka árát. Aszondja a mérnök Halásznak: — Vigyēn át a pocsétán! — Jóska bácsi lē vót vetkőzve, válalkozott rá, hogy átviszi. A mérnök lovagót a Jóska bácsi hátán. Mikó a pocséta közepibe értek, Jóska bácsi aszondja: — Mēgjavíjja-e a mérnök úr? — Aszondja: — Nem! — Ha nem javít, főbukok! — Azt nē tēgye! — Szabályos alkudozás vót. Hát a vége al lett, hogy Jóska bácsi főbukott, mē a mérnök nem javított. Jelentētte az a csendőrnöknek, azok ki is gyüttek, de csak nevettek rajta.”⁹⁰

⁸⁹ Turi I. közl.

⁹⁰ Turi I. közl.

Több tréfás történetet ismernek a kordésmunka eredetéről is; a csongrádiak a talicskás- és a kordésmunka közti különbséget pl. a következő adomával szokták megvilágítani:

„Abba különbözik, mint az öreg Tódor cigány mondta Bürgés Palinak (kordésgazda): — Te Pali, hány lovad van nekéd? — Nekem, aszondja, kettő. — Ángyod térgye, hát van nekéd harminckettő is! Réggel úta rakjuk, oszt mindég itt áll.”⁹¹

Csaknem minden kubikos ismeri az ausztriai húsvásárlás adomáját is; a kubikosok németül nem tudván „cváj kiló rőf-rőf”-öt kértek és pontosan ki is szolgálták őket. Változó szereplőkkel és színhellyel széles körben ismertek a köszönés elmulasztásáról és az azt követő kioktatásról szóló tréfás történetek:

„Az öreg Boza Mártonhó odamént nem tom mijen gróf, osztán nem köszönt, csak át. Éccé oszt mégszólat: — Tík nem szoktatok köszönni? — Főszót Márton bácsi: — Minállunk aki odagyün, asz szokott köszönni. Tán azt hitted, hogy most nekiálunk itt nekéd köszönni? — Mingyá létégezte a grófit.”⁹²

Némely valóságos vagy vélt tréfás eset idők folyamán úgy folklorizálódik, hogy konkrét hely- és személynév nélkül az „éccéri kubikos-”ról szól: pl. a járdán maga előtt *tolta* a talicskáját s amikor a tilalomra figyelmeztették, maga után kezdte *húzni*; egy másik meghallotta, hogy a hídon talicskatolásért is vámot kérnek, erre felvette a hátára; a harmadik pedig azzal jelentkezett bizonyos károsultak összeírásán, hogy mivel ő egész télen se kapott munkát, így „kubi-káros”. Az egyes lokális csoportok mindig a *másik* helységbeliekre, ill. az öregek a fiatalokra kenik nagy előszeretettel a talicskán való átesés történetét, mely különben szólás és a hozzákapcsolódó szólástörténet formájában a parasztok körében is ismert:

„Ha uj kubis ment ē, az öregek (előre) nevelték, hogy hogy hágja még a talicskát: fordította vóna ki, de nem tudta kikapcsóni a nyaklót és lēhencsērēdēt a tőtésrű.”⁹³

A különböző helységből toborzott csapatok többek között falucsúfolókkal bosszantották egymást, és bár ezek majdnem mind nemzetközileg ismert ráfogások és képtelenségek, csodálatosképpen a hamis fölénytudat egyikét-másikát mégis elhitette ezekkel a különben nagyon is racionális emberekkel! E falucsúfolók jobban illenek a csoportéletről szóló fejezet kereteibe, mint a folklór anyagához.

A kubikos adomák külön csoportja a politikai jellegű: ezek azonban oly gyorsan követték az eseményeket, hogy utólagos gyűjtésük sok nehézségbe ütközik. Az idősebbek valamelyest emlékeznek még az első világháború

⁹¹ Eke P. közl.

⁹² Kis Mihály 62 é. kubikos közl. Csongrád 1952.

⁹³ Török János 72 é. kubikos közl. Szentés 1952.

előtti adomákra, ezek közül az egyik Rudolf népszerűségét és a kubikosok állásfoglalását egyaránt híven tükrözi:

„Ferenc Jóska idejibe megvett három lovat Rudolf: egy nagyon kövéret, egy nagyon soványat és egy vakot. És az apja azt kérdezte tőle, hogyhát: — Mit jelent ez? — Hát én megmondom, édesapám. Ez a nagyon kövér ló, ez ténálad az urak. Emez pedig, ez a nagyon sovány: ezek a szegény emberek. A vak még té vagy apám, aki nem látod eztet még.”⁹⁴

Élményelbeszélések. Az ókori és a középkori világirodalom sokkal inkább személytelen jellem- és társadalmi típusokat teremtett, mint egyéniségeket, a személyiség és az egyéniség törvényszerűen csak a humanizmus korában foglalta el az őt megillető helyet. Mindjárt olyan jelentős művel indult, mint pl. Benvenuto Cellini Önéletírás-a, amely esztétikum és dokumentum is egyúttal, mint minden hasonló jellegű munka, és nem több benne a szubjektív vonás sem, mint irodalmi vagy népköltészeti rokonaiban. Ettől kezdve megszokasodnak a különféle élettörténetek, naplók, ill. az ezek sikerét és formáját is felhasználó Ich-Roman-ok és hasonlók. Európai viszonylatban talán nincs is olyan jelentősebb író, aki valamilyen *közvetlen* formában saját életpályáját, élményeit, gondolatait stb. fel ne dolgozta volna, a közvetett irodalmi ábrázolás kérdéseit most nem említve.

A magyar irodalomban a 16. századi Bornemisza Péter önéletrajzi megjegyzései még csak egy-egy részlet a nagyobb mű keretében, bizonyos idő elteltével jelennek meg pl. Bethlen Miklós Önéletírás-a, Misztótfalusi Mentség-e, Apor Metamorphosis-a és sok más, szinte megszakítatlan a sor Veres Péter Számadás-áig vagy Móricz Életem regényé-ig, a naplókat, az első személyben írott elbeszéléseket és regényeket itt mellőzve.

Irodalmi jelentkezéséhez hasonló a népköltészetben is az egyéniség szerepe és jelentősége: ha a hagyományos, közvetett megnyilvánulásokkal szemben itt a régi keretből kilépő, közvetlen és hangsúlyosabb formákat nézzük, ezek is újkori jelenségeknek látszanak, és a legtöbb esetben az írásbeliség egy kezdetibb fokához kapcsolódnak. Az említett cseh písmákok repertoárjának legnagyobb része pl. életrajzi jellegű; de más, hagyományos népköltészeti légkörben élt és később az írásbeli kultúra fokára emelkedett tehetséges énekesek, mesemondók is sokszor szükségét érzik életük irodalmi feldolgozásának, így pl. a Szovjetunió kis népeinek dalnokai, különösen az írásbeliség fokára újonnan eljutott népek esetében, de hasonló típus az orosz Golubkova a magyar Orosz István, Dudás Juli és egy csongrádi kubikosasszony: Kovács Veron is.⁹⁵ Bár ezek az írásművek kétségkívül az irodalom,

⁹⁴ Halász-Blaskovics J. közl.

⁹⁵ L. GOLUBKOVA: Két világot éltem. BÁLINT SÁNDOR: Egy magyar szeptember Orosz István önéletrajza. Bp (1941). DARVAS JÓZSEF: Végig a magyar Szaharán. Bp. 1960. 40—46.

és a folklór határán állanak és természetesen telítve vannak folklór-elemekkel, éppen *egyéni* jellegük, valamint a szájhagyománnyal való majdnem *teljes* szakításuk miatt sem vonhatók be jelen vizsgálódásunk körébe. A kubikosok szellemi életében is megtehető irodalmi jelenségeket, avagy a soraikból kikerült írók (Csizmadia, Karikás, Hunya, Kamjén stb.) tudatos irodalmi alkotásait is mellőzzük. Ezek az irodalmi ábrázolások tulajdonképpen tudatos formái a szóhagyományban is meglevő élményelbeszéléseknek, lényegében mind a kettő önéletrajzi (életrajzi) vallomás vagy részlet, de az élményelbeszélések legtöbbször a társadalom kevésbé ismert és nem is olyan jelentős személyeiről szólnak, nem váltanak ki akkora érdeklődést sem, s legfeljebb a gyűjtők jóvoltából jelennek meg *utólag* nyomtatott formában. A hagyományos műfajok virágzása idején a szakemberek ezekre a kötetlen történetekre úgyszólván fel sem figyelnek, holott minden bizonnyal olyan régi „műfaj” ez, mint maga a beszélgetés. Már Illyés Gyula azt írja az uradalmi cselédek vasárnap délutáni időtöltéséről, hogy a férfiak legszívesebben katonakorokról, távoli ismerőseikről mesélnek vagy pedig félig megtörtént tréfákon mulatnak.⁹⁶ Mivel e történetek nyilvánvalóan a folklór határterületére esnek, a folkloristák tartózkodása lényegében érthető. Ott kezdtek ilyeneket legelőször gyűjteni, ahol a hagyományos folklór már pusztulóban volt, pl. a cseheknél, és e gyűjtőmunkát — igen jellemzően — rendszerint azzal indokolták, hogy ezek az élménybeszélések nem annyira esztétikai értékek, mint inkább néprajzi dokumentumok.⁹⁷ A kényszerű illegalitás miatt a munkásfolklór gyűjtése során is hangsúlyozzák a szóbeli visszaemlékezések fontosságát.⁹⁸

Egyes folkloristák az egyéniségvizsgálat kedvéért megírták néhány kiváló énekes vagy mesemondó életrajzát (a finn Mikko Uotinen pl. Larin Paraske asszonyét), ill. elmondatták velük (Ortutay Gyula pl. Fedics Mihállyal, Dégh Linda Pandur Péterrel stb.). A kutatók természetesen ezeket az életrajzokat vagy életrajzi részleteket nem tekintették az illetők önálló alkotásainak vagy az újkori népköltészet valamilyen külön, önálló műfajának, hanem csak egyéniségvizsgálati nyersanyagoknak, néprajzi, népköltészeti adaléknak.

Hazánkban az élményelbeszélések tervszerű és nagyobb arányú gyűjtése tulajdonképp csak az 1950-es évek után kezdődött, de elegendő anyag híján itt is sok még a megválaszolatlan kérdés. Gyűjtőink egyik része esztétikai, irodalmi, más részük pedig szociográfiai érdeklődésből fordult e történetek felé. Az esztéták az élményelbeszéléseket éppúgy irodalmi nyersanyagként tekintik, mint a 19. század bizonyos gyűjtői magát az egész népköltészetet, a szociográfusok viszont e szövegeket éppúgy a társadalomtudomány adattárának veszik, mint korábban a nyelvészek a hiteles lejegyzéseket a nyelvjárási kutatás segédeszközeinek. Egyik oldalon sem érzik tehát belső indokok

⁹⁶ Puszták népe. Bp. 1937. II. kiad. 24., 88–89.

⁹⁷ JECH, J. i. m.

⁹⁸ DÉGH L.: A munkásság néprajzi kutatása 284.

alapján az élményelbeszélések gyűjtésének teljesen megnyugtató létjogosultságát, értelmét, e kérdés valóban minden szempontból határterületek felé mutat. Az eddig gyűjtött szövegeket mindkét irányzat magától értetődően a saját szempontjai szerint stilizálta, így tartalmilag hű, formai szempontból azonban nem teljesen hiteles anyagok állnak csak rendelkezésre. Úgy látszik, minden „új” műfaj gyűjtése és közlése során el kell telnie egy bizonyos időnek, hogy elérjük a gépi pontosságú és hűségű rögzítés megfelelő fokát.

Az eddig közzétett csekély számú élményelbeszélés alapján néhány tanulmányt máris le lehet vonni. Az egyik gyűjtemény összeállítói szociográfiai szempontokat tartottak szem előtt, a benne közölt önéletrajzokat nyilvánvalóan eszerint és nem folklorisztikailag kell néznünk. A szóban forgó malteroslányok mai élete többek között a mezőgazdaságban feleslegessé vált paraszti munkaerő városba özönlésére utal, ezek a nők szakképzettség híján új helyükön kénytelenek ideiglenesen ebben a munkakörben elhelyezkedni, de ide vetődnek a társadalom különböző hajótöröttjei is, akiket régi közösségük kizárt és most új társadalmi környezetben próbálnak új életet kezdeni. E segéd munkásként tudata jórészt a múltat vagy a közelmúltat tükrözi, nagyon lassú a fejlődésük, kivéve az általános iskolai képzésen átment fiatalokat.⁹⁹

Népköltészeti szempontból egy másik gyűjtemény a tanulságosabb, amely a parasztsorból munkások közé, nagyvárosi környezetbe került dolgozók élményelbeszéléseit tartalmazza. E környezetben a hagyományos műfajokkal szemben az élményelbeszélések kerültek első helyre. A hallgatók és az előadók egyaránt igaz történeteknek tekintik ezeket, holott nyilvánvaló a tömörítés, dramatizálás és színezés tendenciája, amely annál erősebb, minél többszöri elmondás után került lejegyzésre a történet. Az átszíneződés bizonyos műfaji alcsoportoknál (gyermekkor, híres esetek, háborús vagy más történelmi események) különösen szembetűnő, ezek közelebb is maradtak a hagyományos folklór-műfajokhoz, így a velük legközelebbi rokonságban levő meséhez, mondához és hiedelemtörténethez. „Ezekben az „igaz” történetekben nem szerepelnek túlvilági lények, az eseményekből valódi emberek bontakoznak ki, hibákkal és erényekkel. Rendszerint gyorsan követik egymást az események: általános vonása ez a szóbeli közlés útján terjedő népköltészetnek; az alkotók közvetlen kapcsolatban lévén hallgatóikkal, törekednek a feszültséget keltő, fordulatos előadásmódra. Az elbeszélők ritkán állnak meg szereplőik jellemzésénél vagy érzelmeik részletesebb leírásánál: mindez az eseményekből bontakozik ki. Gyakori a párbeszédes forma. . . A történetek elmondóinak egész csodálatos az emlékezőtehetsége.”¹⁰⁰ Az élményelbeszélések zöme családi (gyermekkori, szerelmi stb.) történet és híres esetekről, történelmi eseményekről, társadalmi mozgalmakról szóló beszámoló, ill. férfiak esetében még különféle hőstörténetek. Az egyes műfaji alcsoportok éppúgy nem választ-

⁹⁹ POGÁNY MÁRIA—RÁDICS JÓZSEF: Malteroslányok. Bp. 1958.

¹⁰⁰ S. DOBOS I. i. m. 217—218.

hatók el élesen egymástól, mint az élményelbeszélés maga az egyéb kötetlen prózai műfajoktól, ill. azokon belül az egyes alcsoportok. E személyes jellegű történetek szerkezete is nyílt, az egész többnyire egyetlen epizódból áll, ezt akár az önéletrajzi keretből kiszakítva is alkalmanként szívesen elmesélik, tehát a részletek önálló életet is kezdenek; különben a kis, önálló történetkéket amúgy is csak a „főszereplő”, jelen esetben az előadó személye fűzi egybe. A szó szorosabb értelmében véve az élményelbeszélés tulajdonképp nem is önálló műfaj, hanem csak keretül vagy nyersanyagul szolgál a különböző népköltészeti alkotásoknak. Ebből a humuszból virágzó szájhagyomány esetén klasszikus szépségű és ihletésű alkotások nőhetnek ki, egyébként sokszor csak e jellegtelen műfajra korlátozódik minden teremtő kedv és tehetség. Természetesen az élményelbeszélések „uralmá”-nak idején sem kevesebb a tehetségek száma és nem szerényebbek képességeik sem, mint korábban, de művészi készségük most más formában nyilatkozhatik meg. Ha éppen élményelbeszélést adnak elő, nekik is lehet nagyszámú hallgatóságuk, sőt közönség-sikerük is, mert e tehetséges előadók is jóval felül vannak az átlagon. Ám az előadók és a hallgatóság között nincs többé illendő, esetleg éppen kötelező érvényű szankciókkal is biztosított kapcsolat, ezekhez az epikumokhoz nem kell különleges alkalom sem és ezek a beszélgetéstől legfeljebb csak néhány vonásban különböznek (drámaiság, tömörítés, párbeszéd, költői túlzások stb.). Témájuk mégis valamivel fontosabb a mindennapi dolgoknál, legalábbis az előadó számára; alkalmasak bizonyos fokú tipizálásra és moralizálásra, a hasonló társadalmi helyzetű emberek saját sorsukat vagy lehetőségeiket ismerik fel bennük és ennek megfelelően értékelik is. Az előadottak az elbeszélők legfontosabb élményei közé tartoznak, a társadalmilag is fontosnak tartott közölnivaló tudata, valamint a hallgatóság jelenléte feltétlenül lendít az élményelbeszélések stílusán. Az előadó rendszerint az események sorrendjében halad, de az alkalomhoz illően bizonyos szelekciót és átcsoportosítást végez mégis. Gyengébb tehetségű elbeszélők történeteiből teljesen hiányozhatnak az esztétikum; találkozunk a hagyományos műfajoknál is említett naturalizmussal.

Az élményelbeszéléseknek a népköltészethez való sorolását nemcsak esztétikai, hanem más szempontból is lehet vitatni, nevezetesen a kollektivitás szempontjából. Az eddig gyűjtött anyag mind első forrásból való, egyetlen személyhez kötött, nem szakadt még el alkotójától, tehát nem is folkorizálódhatott; ilyen esetben még nem beszélhetünk hagyományozódásról sem. A kérdés lényegét az egyik ismert kubikos elbeszélő fia így foglalta össze:

„Szerette ezt az életet és igen sokat mesélt vándorlásairól, azokról az országokról, melyekben megfordult. Ez az oka annak, hogy olyan részletesen ismerem élete folyását. Mert beszédes, mesélő, nyílt ember volt s nemcsak mi, gyermekei szerettük ezért a természetéért, hanem unokái is; mindnyájan szívesen hallgattuk idegen országokban, idegen népek között tett tapasztalatairól szóló elbeszéléseit. Igen nagy kár, hogy

immáron három éve nincs az élők sorában, mert *amit én elmondhatok, az csak halvány árnyéka annak, amit ő nekünk előadott.*"¹⁰¹

A kubikosok epikus költészetében is az élményelbeszélések állanak első helyen, tematikájuk szemmel láthatóan még változatosabb, mint paraszti vagy egyéb megfelelőiké. A kubikosoknál nem az egyéni, hanem a közösségi jellegű történetek (bérharc, politikai mozgalom, vándorlás stb.) foglalják el a fő helyet, a bányászok és az ipari munkások elbeszélésanyagához hasonlóan.¹⁰² Ezt a változatos anyagot a kubikosok életmenetének megfelelően lehet legkönnyebben osztályozni, mivel közvetlenül tükrözi élményeiket, gondolataikat: ifjúkor, az első munkák, toborzás és utazgatások, vándorélet, munka, bérharcok, balesetek, híres multságok és verekedések, idegen népek szokásai és erkölcsi, egyes mérnökök, előljárók, papok stb. esetei, harc a csendőrökkel, különböző politikai megmozdulások, közösségi és családi élet és végül katonaság, világháború, forradalom élményanyaga.

A kubikosok kötetlen történetei más társadalmi csoportok élményanyagához viszonyítva talán valamivel objektívebbek és egyúttal kevésbé folklorisztikus típusúak is; így pl. még a gyermek- és ifjúkori történetekben sem enged a fejlettebb tudat annyi színezést és szépítést, mint pl. a paraszti visszaemlékezők esetében: az utóbbiak emlékeiben a gyermekkor szinte törvényszerűen megszépül, ha mégoly nehéz és nyomorúságos volt is, mert a jelennel szembeállítva *másnak* tűnik, ezzel szemben a kubikosok lelkében a vándorlások hagytak mélyebb nyomot, még a családi életre, ifjúkorra vonatkozó visszaemlékezések is az első vándorlásokról szólnak. A családi jellegű történeteknél jóval több elbeszélés foglalkozik az egyes baráti, munka- vagy életközösségi csoportokkal és együttesekkel, amelyek oly jellemzők a kubikosok egész életére. Fejlettebb tudatuk bizonyos régmúlt, társaik előtt esetleg rosszallást kiváltó mozzanatokot elfeledtet, másokat éppen kiemel. A kubikos elbeszélők különben önmagukat és másokat is valamivel objektívebben ábrázolják, talán egy kicsit kívülről is látják egész énjüket és életüket, mihelyt azonban valamilyen érdekelletéről vagy ellenszenvről van szó, azonnal erőt vesz rajtuk is az elfogultság. A kubikosok élményelbeszéléseinek többsége azonban nem sorolható a népköltészet fogalma alá, de nagy tömegben s megfelelő értelmezéssel jól használható dokumentumanyag; ennek megfelelően más fejezetben van a helyük.

A kubikosok élményelbeszéléseinek nem éppen jelentéktelen része népköltészeti szempontból is behatóbb figyelmet érdemel. Az építőipari segédmunkások élményelbeszéléseiről írt megállapítások az övékre is hiánytalanul, sőt egy fokkal még határozottabb formában vonatkoznak, kiegészítve még a „legférfiasabb” műfaji alcsoporttal: „A férfiak igaz történetei között sok a

¹⁰¹ Tarján János közl. Szentés 1950. ZALOTAY E. gyűjt.

¹⁰² A cseh bányászok viszonylatában l. SÍROVÁTKA, O.: Forschungsergebnisse und Erfahrungen auf dem Gebiete der Arbeiterfolklore in der Tschechoslowakei. Acta Ethn. V (1956), 239. Magyar viszonylatban pedig DÉGH L. A munkásság néprajzi kutatása 312–313.

hóstit: az elbeszélő nehéz helyzetből kerül ki győztesen, túljár urai eszén stb. Az ilyen történeteket szívesen és gyakran mondják el és „közönségsikerük” is van. Az élettörténetekben is nagy helyet foglalnak el a sikeres harcok gazdákkal, intézőkkel. Bár az idők folyamán, többszöri elmondás után a hőstett szemelláthatólag nő, a történet magja mindig valóságos... Sokban hasonlítanak ezek az elbeszélések a hasonló témájú népmesékhez. Az urak — akikkel a hősöknek meg kell bírkóznia — rendszerint gyűlöletesek, nevetésesek és ostobák, akárcsak a mesékben. „Kívülről” ábrázolják uraikat”.¹⁰³ Jól illusztrálja e megállapításokat a kubikosok körében közismert papellenes történet egyik legteljesebb változata:

„Még akkó Sámsonba vótunk, béméntünk a vendéglőbe. Jóképű nő vót ottan: — Gyerünk, igyunk valamit! — Az ajtó megétt vót egy hosszú asztal, anná útünk le. Iszogatunk, beszélgetünk, éccer bëgyün az ottani főpap, aki vót ijen sekrestyés pap. Kis Lekrincki igy út az ajtóná. *A pap mingyá odavillantott miránk, mē nem köszöntöttük.* Odamén a pap a söntéshő, az asszony három decit készített neki. Avval megissza, fordul kifelé. Mén az ajtóhon. Mikor odaér, kis Lekrincki néz rá főfelé, am meg aszondja: — No? — Kis Lekrincki meg vissza: — No? — Avvā a pap kimēnt. Ott tanakodunk, mit akar evvē a szóvā? Odagyün a vendéglősné: — Jaj, az isten szerelmire most maguk nagyon megsértették a tisztelendő urat! — — Hát nem szóltunk hozzá! — — Éppen az a baj, hogy nem köszöntek neki, mikó bëgyütt. . — — Az anyja szentségit, *ha én bémék valahová, én köszönök!* —

Hát alig telt el egy félóra, visszagyün a tisztelendő. De mán akkó *nállunk is izzadtak a fülek.* (Hatott az ital.) Mégén bevész a pap két-három decit, söntörög a pult előtt. És ez a Dörömbözi Janesi is odamén a pulthó, koccintott is a pappā, ēbeszégettek a pappā. — Na, gyerünk ki az udvarra! — Kimēntek. . . , hát odakint fujtogatják egymást az udvaron. A bátyja Janinak kívű mēnt, hajja ám a kerítésné belű: — Az anyád szentségit, komám, megfujtalak! — Lekomázták egymást. Bëugrott a kapu tetejin: — Mi van, öcsém? — — Nézd, még fujtogat! — — Az anyád ēre-āra! — Jó összehánták a papnak. Másnap halljuk, mijen bünt követünk ē, hogy mögvertük a papot. Aztán tudtuk meg, hogy a kocsmárosné is ágyassa vót a papnak. Az ijeneket a kubikos gyűlölte.”¹⁰⁴

A háborús élmények, hóstettek és általában kalandok elbeszélése során a nagyobb képzelőerővel rendelkező elbeszélők folklór közhelyekkel, költői túlzásokkal is élnek. Az egyik ilyen történet arról szól, hogy a kubikos közlegényt kissé felnagyítottan előadott hóstette után kitüntetik, a tábornokkal való kézfogást az elbeszélő így mondja el: „Én meg úgy meg tanáltam markolni, hogy körmei alatt kiserkedt a vér. A szeme közé nézek, és látom, hogy az fel-

¹⁰³ S. Dobos I. i. m. 224.

¹⁰⁴ Eke P. közl.

akadt. . . úgy rázta a kezét, mint macska, ha forró tébe nyomja a lábát.”¹⁰⁵ Az ilyesfajta történetekbe némelykor túlzó, fantasztikus vagy éppen csodás elemet próbáltak bevinni, a hallgatóság józan kételkedése miatt azonban az ilyen törekvés rendszerint sikertelenségre volt kárhozthatva. A kubikosok többsége tehát — ha egyik-másik épp kényszerűségből is — realista típusú elbeszélő; az átlagon felüli tehetségűek és műveltebbek esetleg költők és írók lettek, a többség azonban megmaradt egyszerű elbeszélőnek. Egy ilyen átlagos képességű elbeszélő történetét közlöm még, amely szöveg, stílus, hasonlatok, realista ábrázolásmód és sok más szempontból is tanulságos. A történetet családi körben többször is elmondta már, ez esetben is a családtagok hívták fel rá a figyelmem:

1914 előtt a máramarosi erdőség közelében építettek egy vasutat.

„Vót az a máramarosi erdő; vaddisznó, róka, szarvas, ijenék vótak benne. Az erdész aszondta: — A tűzrevalót széhetik, itt az a sok ág lőrohadva, főszéhetik, csak az erdő közepe felé né nagyon kóvájogjonak, a vadat né bántsák! . . . A gunyhók éppen az erdő felé estek, mer av vót kisajátítva . . . Vót egy köleskazal összerakva, megfijadzott alatta a vaddisznó. A főnök az álomásrú, az emeletrú kileste. Aszondja éccé: — Hallják-é embèrök? Lássák aztat a bogját? — — Lássuk. Hát köles az, kásának jó. — Aszondja: — A vaddisznó megfijadzott, azalatt van a fiai — — Van fene, hát ottan vótunk ténnap! — — Nem vótak maguk ott! Na jó, maj szóllok én, mikor a vaddisznó elmén. — Tudja fene, meddig leshette a főnök az ablakbú, ojan tíz óra tájon szalad ki hozzánk a főnök, mē a vasutat szélésítettük, aszondja: — Embèrök, ōmēnt a vaddisznó élelmet enni, a fiait ott hatta. — Mingyá az ásókat főkaptuk tán négyen: — Gyerünk! — Nē mēnjēn négyenē több embèr, majd én is mēgyek a puskává! — Mikó má ū gyütt vóna, a két kis malacot vittük a kezünkbe, nem vót több neki. Beletette a főnök egy ferslúgba, mindjá tejet tőtöttünk a ferslúgba. — Majd én főnevelēm, aszondja, eztet! — Hát mikó hazagyütt az anyja ojan éggy óra tájonn a kukoricásbú, nem tanáta a kölkeit. Aztat a bogja kölest úsz szétszórta, *mint mikó lóvā nyomtatunk, oszt béagyaz az embèr*. A fiait csak nem tanáta. Este felé addig szaglálódott, rátanát a szagra. Egísszen odagyütt a gunyhóig száz lépésre, ahun dógoztunk. Akkó mēgát a disznó. Éggyik is kaját, másik is: — Gyere ide, majd fejbe váglak, aztán megfőzünk! — De fél az az embèrtú, csak akkó szalad az embèrnek, ha mēg van szorúva. Őmēnt aztán. A malacot főneveték. Szilveszter napján gyüttünk ē, mán akkó a malacok vótak ijen magossak (mutatja); ették a tejet, ették a darát.”¹⁰⁶

¹⁰⁵ KAMJÉN I. i. m. 106—107.

¹⁰⁶ Juhász József 85. é. kubikos közl. Csongrád 1952.

Az elbeszélő költészet anyaga önmagában természetesen korántsem elégséges a kubikosság társadalmi helyzetére, ill. ennek tudatbeli tükröződésére vonatkozó *végleges* kép kialakítására; ehhez még a lírai költészet, az autochton irodalom stb. hasonló szempontú elemzése is szükséges. Ezek azonban már más-más fejezetbe kívánkoznak.

HORVÁTH KÁROLY

A KLASSZIKÁBÓL A ROMANTIKÁBA

IRODALMI IRÁNYZATOK VÖRÖSMARTY PÁLYAKEZDÉSE IDEJÉN

Ismeretes Gyulai Pál megállapítása: a „romantikus Vörösmarty a klasszikai iskolát saját versformájának páncéljában verte meg”.¹ Ezt a tételt az újabb eredmények két szempontból is módosították. Ami a klasszikus versformát, a hexametert illeti, arról Horváth János és az ő nyomán többen már kimutatták, hogy a hexameter és általában az óklasszikai metrum nem érzelmi és ízlésbeli kötöttséget jelent — főként nem a nyelv és stílus értelmében — hanem éppen a szabadabb nyelvi kifejezés lehetőségét, sőt kényszerét hozza a XVIII. és XIX. század fordulóján.² Sőt magát az antik metrumot is úgy értékeli sok irodalomtörténészünk, hogy nem lévén nemzeti versalak, használata a klasszikus természetesség követelménynek eleve ellent mond, tehát szükségszerűen bizonyos stílromantikához vezet. Másfelől viszont Vörösmartynak Gyulai előtt még ismeretlen fiatalkori költészete — amely terjedelemben igen nagy, és jelentősége sem lebecsülendő, ha nem a költő későbbi alkotásaihoz, hanem a kor átlagköltészetéhez mérjük, — nemcsak formailag, hanem szellemében, tematikában is a deákos klasszicizmus jeleit mutatja, azaz azt igazolja, hogy Vörösmarty nemcsak a klasszika metrumából, hanem magából a deákos klasszicizmusból indult el költői útjára. Ennek a klasszicista ízlésnek a hatása különben több 1821 és 1823 között írt alkotásán is érezhető még — itt főként a pásztorkölteményekre és a baráti episztolákra gondolunk.

Irodalomtörténetírásunk még tovább is ment a klasszikus metrumok romantikus stíllehetőségeinek észrevételén: Horváth János Berzsenyiben a romantikus életérzéseknek döntő megjelenését állapította meg,³ Szauder József szerint már 1814 körül elindult Kölcsey a romantika útján, az 1954. évi romantika-vita Kazinczyban is bizonyos romantikát előző vonásokat hangoztatott, bár résztvevői közül többen aláhúzták Kazinczy alapján véve mégis klasszikus voltát.⁴

¹ GYULAI PÁL. Vál. művei. Magyar Klasszikusok, 1956. II. k. Vörösmarty életrajza 330.

² HORVÁTH JÁNOS: Tanulmányok, 1956. 148.

³ HORVÁTH JÁNOS: Egy fejezet a magyar irodalmi ízlés történetéből. Székfoglaló a Kisf. Társaságban. 1924. Tanulmányok 143—153.

⁴ I. OK. VI. k. 1—2. sz. 1954. 296—299. 206. 313.

Így hát irodalomtörténetírásunkban problematikussá vált magának a XVIII. és XIX. század fordulóján megjelenő magyar klasszicizmusnak a kérdése, mely ezek szerint csak Kazinczy némely megnyilatkozásában és az ún. deákosokban revelálódott, és alapjában véve egy egyáltalában nem vezető, hanem csak a kor képét színező irányzat. Horváth János fogalmazta meg ezt az álláspontot a legélesebben, mondván, hogy ennek a magyar klasszicisztikus irányznak jellemző költői kiteljesedése „Virág Benedek tisztos szürkesége.”⁵

Probléma irodalomtörténetírásunkban maga a szó is. A francia, az angol, a lengyel és az orosz irodalomtörténetben a klasszicizmus mint irodalmi irányt jelölő — nem értékjelző — kifejezés határozottan a XVII. és XVIII. századi és az antikvitást mintául tekintő irodalomra vonatkozik. Horváth János óta „magyar klasszicizmuson” inkább a nemzeti költészetet kiteljesítő népi realista irányt értjük, melyet Petőfi és Arany neve fémjelez.

Horváth Jánosnak ez a terminus-változtatása többek között abból a nagyon is indokolt igényből is fakadt, hogy a klasszicizmus értékjelző és irányjelző terminusa lehetőleg ugyanazt mondja. A klasszicizmus nemzeti virágkor, a nemzeti szellem magáratalálásának ideje, ha arra gondolunk, hogy a franciák Racine és Molière, a németek Goethe és Schiller korát illetik ezzel a névvel. Az angoloknál és a lengyeleknél már más a helyzet: Dryden és Pope, Krasicki és Fredro korszaka jelentős időszakok irodalmuk történetében, de mégsem nevezhető semmi módon csúcs-időszaknak. Az oroszoknál e terminus Lomonoszov nevével, s a modern orosz irodalom és irodalmi nyelv megalkotásával, de semmiképpen sem az orosz irodalom XIX. századi nagy korszakával kapcsolódik. Ez arra mutat, hogy a klasszicizmus nemzeti virágkort, de átmeneti és előkészítő korszakot is jelölhet. Mindezeket az említett irodalmakban klasszikusnak nevezett időszakaszokat összekapcsolja több olyan vonás — mindenekelőtt az antik irodalmak mintaképként tekintése — amelyek nálunk is megjelennek a XVIII. és XIX. század fordulóján alkotó írónál. Hogy a terminológiai zavart kikerüljük, és tiszteletben tartsuk a Horváth János óta polgárjogot nyert nemzeti klasszicizmus kifejezést, ezt az antik mintákat közvetlenül követő irányzatot magyar klasszikának, illetve klasszicisztikus iránynak nevezzük és elkerüljük vele kapcsolatosan a „nemzeti klasszicizmus” már nevében is értékjelző elnevezést.

Ha a klasszikának az európai (angol, francia, német, szovjet) irodalomtörténetírásban elfogadott jelentését nézzük, akkor ezt két negatívum jellemzi: nem azonos a barokkal és teljes mértékben a felvilágosodással sem azonosítható. Az utóbbi tagadás megszorító megfogalmazása azt akarja sugalmazni, hogy a felvilágosodáshoz közel áll, és azzal együtt is jelentkezik. A klasszika legszűkebb meghatározását egyes újabb francia irodalomtörténészeknél találjuk, akik a francia klasszicizmust az 1660 és 1685 közötti 25 évre szűkítik

⁵ HORVÁTH JÁNOS: Tanulmányok 153.

le.⁶ Krejčí⁷ az északi és a nyugati szláv irodalmakról szólva viszont azt állítja, hogy ezekben az irodalmakban a klasszicizmus a szentimentalizmussal együtt jelentkezik a XVIII. században, a XIX. század elején; hatása lassabban fejlődő irodalmakban a harmincas években is érezhető lehet.

Az ilyen értelmű európai klasszikák kialakulása legtöbbször az abszolút monarchia társadalmi rendjével van összefüggésben. Legtisztább példa erre a francia klasszicizmus, de ilyen jellegű az orosz is. A francia XVII. századot azonban a reneszánsz előzte meg, amely már diadalra juttatta az anyanyelvet (1539. Villers–Cotterets-i rendelet!) és már egy modern értelmű és erősen szabad-szellemű irodalmat hozott létre. A francia XVI. század az erjedés kora, és ez kiélezte az ellentéteket, melyek azután a pusztító vallásháborúkban robbantak ki. A francia klasszicizmus akkor született meg, amikor a válságból győzedelmesen kikerülő királyi hatalom megteremtette a belső békét. E szempontból is bizonyos analógiát mutat az egyébként egészen más társadalmi alapból kinövő Augustus-korral. A francia- és az Augustus-kori római — klasszikus írók irodalmában nemcsak kiteljesedés, hanem önkorlátozás is érvényesül, a monarchia rendje elfogadott, de nem súlyos benső fenntartások nélkül, melyek az idők folyamán csak erősödnek. Utalhatunk itt Racine szembekerülésére XIV. Lajossal és kegyvesztettségére. A Boileau és Molière által annyit emlegetett „udvar és város”, azaz a királyi udvar, továbbá a nemesi és gazdag polgári szalonok ízléséhez való igazodásról, a kor társadalmi rendjével való harmóniába jutás szándékáról, az ezzel összefüggő, a kereteket „kiteljesítő”, lineáris művészetéről az újabb irodalomtörténetírás kimutatta, hogy feszültséget takar, s lényege nem a tökéletes harmónia, hanem a kompromisszum. A polgárság átmeneti kiegyezése tükröződik benne az abszolút királyi hatalommal. Ez a kompromisszumosság a weimari — lényege szerint már polgári s nem udvari — klasszicizmusnak is alapvető vonása, mint ahogy ezt a marxista irodalomtörténetírás Engelsnek Goetheről szóló megnyilatkozásait is felhasználva, kimutatta. Az angol klasszikában Drydennél az újra berendezkedő Stuart abszolutizmus tükröződik. Pope-nál és a XVIII. századi angol klasszicizmusban már a felvilágosodással ötvöződik a klasszika. Más a klasszika kapcsolata keleten. Lengyelországban mint Krejčí kimutatta, a nemzeti megmaradás védelmében kapcsolódnak a királyhoz és a főrangú szalonokhoz a klasszicisztikus kor írói és ez az irány nem polgári, hanem — mint nálunk is — nemesi jellegű. Oroszországban a nagypéteri reformokban átalakult ország irodalmi

⁶ HENRI PEYRE: *Qu'est-ce que le classicisme?* Paris 1933. Auguste Bailly: *L'École classique française* Paris 1958. 1660 és 1715 közé teszi.

⁷ KAREL KREJČI: *Klasicismus a sentimentalismus v literaturách východních a západních Slovanů. Československé přednášky pro IV. Mezinárodní sjezd slavistů v Moskvě.* Praha. 1958. Č. S. A. V. 285–309. I. A cikke s a jelen tanulmány cseh és szlovák vonatkozásaira SZIKLAY LÁSZLÓ hívta fel a figyelmemet, s ő volt szíves a cikket számomra magyarra fordítani, valamint részben szlovák irodalomtörténetéből, részben személyes közléséből merítettem a cseh és szlovák vonatkozású adatokat.

újjászületése is a fejedelmi udvar támogatása szerint megy végbe, az uralkodóhoz való kapcsolódás Lomonoszovnál indokolt, viszont illuzionisztikussá lesz később a felvilágosodás idején, amelynek eszméit lényegüket kifordítva használja fel II. Katalin uralma.⁸

A klasszika mélyén tehát kompromisszum húzódik meg az adott társadalom igénye és az író mélyebb benső tendenciái közt. Ez a kompromisszum lehet az író részéről önként elfogadott, vagy mintegy kikényszerített álláspont az adott történelmi körülmények között, — de nagyon sanyarú viszonyok esetén, mint amilyen pl. a magyar irodalmi élet állapota Martinovicsék kivégzése után — egy megvalósítandónak kívánt helyzet is. A klasszikában az írók rendszerint a középrétegek — polgárság, szegényebb nemesség, értelmiség — sorából kerülnek ki, az irodalom eltartói — legtöbbször a megjelenés engedélyezői is — az uralkodó körök, az udvar, az arisztokratikus, esetleg az ezeket utánzó nagypolgári szalonok. A klasszikára jellemző a mecénáskodás, az író rendszerint valamilyen előkelőségnek ajánlja a művét. Jellemző rá az erősen társasági jelleg, az ízlést diktáló uralkodó osztályok a szalonformán át irányítják az irodalmi életet. Ezeknek a műveltsége a renaissance óta művészi tekintélyként szereplő görög és római minták után igazodik. A görögség mint az arisztokratikus harmónia, szépség és finom humanitás megvalósítója szerepel, Homeroszt mint naiv és nemzeti költőt már a romantika felé haladó kor fedezi fel. A főeszmény inkább a római Augustus-kor, ez kapcsolatban van a monarchikus renddel is, az uralkodót mint új Titust, Augustust ünneplik, a főrangúakat mint Mecenas-okat. A francia klasszicizmusnak három nagy drámája is szól Augustusról, Titusról (Corneille: *Cinna*, *Tite et Bérénice*, Racine: *Bérénice*), igaz, egy Néróról is (*Britannicus*). Az írók belső tendenciái azonban általában ellene mondanak a feltétlen tekintélytiszteletnek, a feszültséget némileg feloldja a klasszikus általánosítás, a konkrétumoktól való elvonatkozás, a kérdéseknek az egyetemesen humánus-morális szférába való eltolása, és ennek az absztrahálásnak bevált irodalmi megvalósítása az antik formákban való megjelenítés. Ennek a megfinomító általánosításnak egyik eszköze az antik mitológia is, mely ki is fejezi, ugyanakkor el is takarja a dolgokat, és bizonyos tudósan kifinomult színezetet ad a költészetnek, a szépség valamilyen arisztokratikus rangjára emeli fel a műalkotást, hiszen ezáltal is csak a műveltek értik meg. Ezek a szalonokba tömörülnek, s a fejlett — udvari és arisztokratikus társasági élet — valósággal táptalaja a klasszikának.

A klasszika művészi elveit módosítva bár, de átveszi a monarchiával kötött kompromisszumot felmondó forradalmi polgári irányzat: a felvilágosodás. A forradalmi polgárság éppúgy antikos műveltségű, mint a letűnő arisztokrácia, sőt harci felkészülésében nem kis szerepet játszanak az antik köztársas-

⁸Sz. M. FLORINSZKIJ: *Russzkaja Lityeratura*. Moszkva 1959. 42—82. Krejçi. I. m.

ságok heroikus emlékei. Augustus helyébe Brutus és Cato lép, de a keret változatlanul antik marad. Minthogy a klasszika íróiban is érezhető a kompromisszum ellenére a feszültség elemei, az ellentét éppen nem áthidalhatatlan klasszika és felvilágosodás között, sőt azokban az országokban, amelyeknek irodalma a XVIII. században jut el a klasszika fokára, klasszika és felvilágosodás együtt és egységben jelenik meg.

A XVIII. század közepétől kezdve a polgárosodás útján járó társadalmi fejlődés új irodalmi irányt hoz létre: a szentimentalizmust, melyben már a kispolgári rétegek igénye szólal meg. A szentimentalizmus átveszi a klasszika nyújtotta és a felvilágosodás megőrizte művészi formákat, és új tartalommal tölti meg azokat, pl. a pásztorköltészet klasszikus kereteit (Gessner), a klasszikus elégiát, didaktikus költszetet (Delille, André Chénier) a klasszikus ódát (André Chénier, Matthisson). Teremt új műfajokat is, így a szentimentális én-regényt, a középfajú drámát és a szentimentális daltípusokat, de mindezeket mintegy a klasszikus formák mellett, nem azokat ezekkel helyettesítve. Az érzelmesség tehát — a műformák szempontjából — inkább elárad, mint gátakat tör, az érzelmi felszabadulást még nem valósítja meg olyan erővel — az irodalomban —, hogy ez szétrobbantsa a hagyományos formákat. A szentimentalizmus egyrészt kifejezi azoknak a kispolgári rétegeknek az irodalomigényét, akik nem latinos műveltségűek, az antik világba való elvonatkoztatás helyett saját konkrét helyzetük ábrázolását igénylik — a polgári és a népi tematika belekerül az irodalomba. A polgári fejlődésben elmaradt országokban viszont létrejöhet — főleg a francia polgári forradalom, ill. a helyi polgári forradalmi mozgalmak bukása után — egy nemesi jellegű szentimentalizmus is,⁹ az arisztokráciával bizonyos mértékig szembenálló kisenemesség kuriális életformájának érzelmes irodalmi megvilágítása, éppen e nemesi rétegek életformáját legitimáló nemzeti múltidézés formájában is. Erre is van bőven példa pl. az orosz, a lengyel és a magyar irodalomban.

A klasszika tehát nem szűnik meg a XVIII. század végén, hanem tovább él, megtelik részben felvilágosult, részben szentimentális tartalmakkal, másfelől formái az új műformákkal együtt szerepelnek anélkül, hogy ezt a divergenciát az írók különösképpen éreznék. Sőt a klasszika egyik lényeges eleme, az antikvitás áhítata új indítékot kap a forradalmi polgárság heroikus illúzióiban.

A kelet-európai kisépek — magyarok, csehek, szlovákok — irodalmi újjászületése az európai fejlődésnek erre a szakaszára esik. Sőt a nagy német klasszicizmusnak is ez az irodalmi állapot a kiinduló pontja. A klasszika megmaradó formái, az antikvitás változatlan presztízse, új tartalmak és a régiekkel együttélő új formák: ez a XVIII. század második felének, a polgári forradalom előestéjének irodalmi állapota. Sok és igen gyakran ellentmondó ten-

⁹ FLORINSZKIJ: I. m. Krejči. I. m.

denciák jellemzik, a kispolgári szentimentalizmus még megfér a felvilágosodással, de pl. a korban oly divatos sírköltészet már kevésbé. Ennek a bonyolult időszakosnak irodalmi irányzatait a francia komparatisták a preromantika gyűjtő-névvel foglalták össze.¹⁰ A preromantika: ez elmélet legfőbb képviselője Van Thieghem szerint az irodalmi fejlődésnek az az állapota, amikor a tartalmak már a romantikát előzik, de a műformák még a klasszicizmus hagyományait őrzik. A komparatisták ezt önálló irodalmi korszaknak tekintik,¹¹ elválasztva az előző, a klasszikus, és a következő, a romantikus korszaktól. A név náluk tehát nem az átmeneti jelleget hangsúlyozza, hanem „a tendenciák egy csoportját” jelöli, melyeket a romantikától függetlenül „lehet és kell tanulmányozni”. A terminusnak jogosult voltát már Van Thieghem könyvének megjelenése idején erősen vitatták. Nálunk a szellemtörténészek bonyolult, sokszor misztikus elmekonstrukcióikkal sokkal bonyolultabb értelmet adtak a terminusnak, mint eredeti alkotói, a pozitivisták komparatisták, és ezáltal erősen diszkreditálták e kifejezést.

Maga a preromantika-elmélet — eredeti formájában — jobb mint a híre. Mégsem javasoljuk feltámasztását, mint korszak-jelölő terminust, inkább a „preromantikus” jelzőt használhatjuk a „romantikát előző, előkészítő” értelemben.¹²

A preromantika a francia irodalomtörténészek számára is önálló korszak, de ott még tekinthető lenne úgy, mint két nagy irodalmi időszak közötti átmenet, bár az újabb kézikönyvek sem használják periódusmegjelölésre. A német irodalomtörténetben aligha fogadható el Lessing, a Sturm und Drang, a fiatal Goethe stb. munkásságát magában foglaló irodalomtörténeti kor megjelölésére. A szovjet irodalomtörténetírás történelmi kategóriákat használ — e kor a XVIII. század utolsó harmada — de hozzáteszi: jellemző iránya a szentimentalizmus. Krejčí¹³ a cseh, lengyel és szlovák irodalomra vonatkozólag mint ezeknek az irodalmaknak a jellemző vonását említi, hogy ezekben az irodalmakban a klasszicizmus együttesen lép fel a rousseau-izmussal, gessnerizmussal, youngizmussal, wertherizmussal, osszianizmussal, egyszóval mindazokkal az irodalmi áramlatokkal, melyeket a komparatisták a preromantika gyűjtőnévvel láttak el. Az ő álláspontja lényegében az, hogy ezekben az irodalmakban ez a korszak a klasszicizmus korszaka, mely az időbeli eltolódás miatt már a szentimentalizmussal erősen ötvözőtt. A szláv irodalmakban Krejčí megállapítása szerint a klasszicizmus nem hozott létre olyan hatalmas alkotásokat mint a romantika és a realizmus. Krejčínek a szláv irodalmakra

¹⁰ PAUL VAN THIEGHEM: *Le préromantisme*. Paris 1923. 1929. ANDRÉ MONGLOND: *Le préromantisme français*. Grenoble. 1930. I—II.

¹¹ P. VAN THIEGHEM I. m. II. k. VI—VII.

¹² A Bolsaja Szovjetszkaja Enciklopedyija 38. kötete a „szentimentalizm” címszó alatt említi a preromantika terminust, azt írva, hogy „a szentimentalizmus műszó mellett a 'preromantizm' terminust is használják néha”. (523. l.)

¹³ KREJČI: I. m.

alkalmazott elméletét a magyar irodalom tanulmányozásakor is hasznosan felhasználhatjuk. Mi is a klasszicizmust már Bessenyeinél is — akit Szerb Antal¹⁴ kivesz a magyar preromantika fogalmából — bizonyos „preromantikus” vonásokkal tettük a magunkévá, vagy a marxista irodalomkutatásban inkább használt terminológia szerint: a klasszicizmus nálunk is a felvilágosodással és a szentimentalizmussal ötvözötten jelentkezik.

Az angol, a francia, a lengyel klasszicizmust egy virágzó reneszánsz korszak előzte meg. Ez az időszak már kialakított egy fejlett költői nyelvet, amelyet a klasszika csak finomított, esetleg meg is szegényített. Az orosz klasszikának már feladata volt az irodalmi nyelv megalkotása. A német XVIII. században szintén nagy szerepet játszik a nyelvi kérdés, és az önálló nemzeti irodalom megalkotásának igénye a kisállamok fejedelmi udvarainak franciás kozmopolitizmusával szemben, s az antikvitas kultusza itt különleges jelleget is kap, az antikizáló franciák helyett magukat a görögöket, rómaiakat veszik mintaképül, főként az előbbieket. Ezt annál inkább megtehetik, mert a német nyelv — a franciával ellentétben — alkalmas az antik metrumok használatára. A nyelvi és irodalmi újítás igénye együtthalad a német polgárság egyre forradalmasodóbb nyugtalanságával, mely azonban a „német nyomorúság” jól ismert tényeinek következtében elvetél. A német polgári értelmiség többsége megriad a francia forradalom radikalizálódásától, s egy részük — a német romantikában hátat is fordít a polgári forradalom eszmevilágának, a felvilágosodásnak, más részük — köztük a legnagyobbak Goethe és Schiller — a kompromisszum útját választja az adott félféudális kisállami helyzettel. A forradalom eszméit nem tagadják meg, de elvetik a forradalmi gyakorlatot és egy magasrendű, de nem forradalmi humanitás és egy magasszintű művészet szintézisét hozzák létre a weimari évek klasszicizmusában, szintén az antik világ embereszményéből is merítve. A klasszikának tehát — európai értelemben — lehet olyan formája, mely a nyelvi, irodalmi megújulással, nemzetivé válással függ össze, és a francia forradalmi idők utáni helyzet is létrehozhat olyan társadalmi-világnézeti kompromisszumot, amely egyfajta klasszikának a társadalmi alapja.

Az európai irodalmaknak tehát ez a rendkívül vázlatos és nem teljes áttekintése is arra mutat, hogy a legtöbb európai nép irodalma ismer egy klasszicisztikus jellegű időszakot, mely nem mindig olyan egyértelműen tiszta típus, mint a francia klasszicizmus, sőt a legtöbb esetben már a felvilágosodással és a szentimentalizmussal ötvözötten jelenik meg, nem jelenti minden esetben az illető irodalom virágkorát sem. A polgári forradalmaknak az antik világból vett heroikus illúziói miatt lehetséges a forradalmi klasszicizmus is, de legtöbbször a társadalmi alap a polgári törekvésű írónak valamiféle — a történelmi helyzettől függően — elfogadott vagy kényszeredett kompro-

¹⁴ SZERB ANTAL: A magyar preromantika. Minerva. 1929. 52. 1.

misszuma a feudális abszolutisztikus erőekkel, legtöbbször olyankor, amikor ez történelmileg indokolt, tehát a nemzeti államok kialakulása idején, de politikailag és társadalmilag elmaradt országokban ilyen klasszicizmus kifejlődhetik a francia forradalmat követő időszakokban is.

A magyar irodalomban az 1772 és 1825 közötti korszakot újabb irodalomtörténetírásunk igen sikerülten osztotta két szakaszra: a felvilágosodás és a nyelvújítás korára. A köztük levő határkő: a Martinovics-mozgalom leverése, történelmünk egyik mélypontja, ismeretes hogy milyen bénító hatást fejtett ki irodalmunk egész fejlődésére. A megelőző korszak: a nagy irodalmi kísérletek kora, párhuzamosan a legjobbak forradalmi felkészülésével, olyan tendenciák kialakulásával, amelyek majd csak a reformkorban érnek be, de olyanokkal is, amelyek beérése éppen a következő nyomott korszakra esik. Ez utóbbiak közül a legfontosabb a nyelvi megújulás, és ezért mindenképpen helyénvaló az 1795 és 1825 közötti időt a nyelvújítás korának nevezni e kor hatásában is legfontosabb irodalmi jellegű mozgalmáról. De ez a periódus a felvilágosodás idején megjelenő klasszicisztikus tendenciák beérésének is a kora, s talán nem járunk messze a valóságtól, ha a nyelvújítás korának legfőbb ízlésirányaként jelöljük meg a magyar klasszikát.

Hogy a felvilágosodás korában, egyfelől Kazinczynál, másfelől a deák-soknál meginduló klasszicisztikus tendenciák ekkor válnak uralkodóvá, annak az európai klasszikák társadalmi alapjaival bizonyos — mutatis mutandis — analógiákat mutató magyar helyzet az oka.

A felvilágosodás nagy eszméit elhallgattatják nálunk a Martinovicsékat sújtó halálos és börtönbüntetést kiszabó ítéletek. Az irodalmi élet pang, majd keservesen indul. De a felvilágosodás korának egyik nagy célja: a nemzeti irodalom megteremtésének vágya változatlanul él a legjobbakban, és néhány, a forradalmi mozgalomban kevésbé „kompromittált” irány, így éppen a főként papi emberek által művelt deákos klasszicizmus, tovább tengeti életét. Az irodalom hordozója a történelem logikája szerint nálunk a középbirtokos nemesség lenne, ez zömében közömbös, de jobbjai a kúriákon, paplakokban olvasnak, elsősorban deák, de magyar költőket is. Ez a középnemesség 1790-ben függetlenségi és reform-eszméket hangoztatott, de a francia forradalom radikalizálódásától megrettenve, jobbjai a Martinovicsék sorsától megfélemlítve, kompromisszumot köt az udvarral vagy passzivitásba süllyed. Akik előbb a forradalmi gondolatok hirdetői voltak, tevékenységüket az irodalmi és nyelvi megújulás területére korlátozzák. Az irodalomban általánossá válik a mecénás-keresés, a kevés irodalompártoló arisztokrata a legkiválóbbaktól is az alkalmi versek sorát kapja, hiszen a nemesi kúriájukon viszonylagos anyagi függetlenségben élő íróknak is szükségük van a befolyásos előkelőnek legalábbis erkölcsi támogatására. A nemesség kompromisszuma Béccsel és az írók kompromisszuma a nálunk megerősödött feudális valósággal, ez az a helyzet, amelyben a magyar klasszika kialakult, s már ez oknál fogva sem lehetett virágkor irodalmunkban.

Ez a középnemesség latinus műveltségű és saját rendi nacionalizmusát antik díszekkel ékesíti fel. E rendi nacionalizmus fővonása a kompromisszumos korszak elején a rendi életforma védelme a forradalmi, majd a napóleoni Franciaországgal szemben. A franciák ellen küzdő nemesség jelenik meg álheroikus antik díszekkel Pálóczi Horváth Ádámnál, Virágnál, de Berzsenyi nagy ódáiban is, melyeknek — a maradandóság szempontjából — egyenesen hasznára vált a klasszicisztikus általánosítás, a konkrétumoktól, az éppen nem haladó tartalomtól való elvonatkoztatás, mint ahogy Tóth Dezső helyesen állapította meg. A rendi nacionalizmus németellenes elemei a napóleoni háborúk alatt második vonalra szorulnak, de később egyre inkább előtérbe kerülnek, a nemzeti viselet, szokások, nyelv és a rendi szabadság védelmében, melyek Virág Benedek pregnáns megfogalmazása szerint a kor patriotizmusának a tartalmát teszik.¹⁵

Az elsőferenci abszolutizmus a külföldi sajtótermékektől is igyekszik elzárni az országot. Ez a viszonylagos zártság is kedvez annak, hogy egy, a nemesség latinus műveltségére támaszkodó irány aránylag szélesebb körökben gyökeret verjen. A nyelvi kérdésben is vannak kompromisszumos tendenciák. A helikoni ünnepélyeken a Georgikon diákjai magyar, latin és német nyelvű elmeszüleményeiket adhatják elő.¹⁶ Az előkelőségek tiszteletére magyar és latin nyelvű alkalmi verselményeket költenek, szavalnak és nyomtatnak ki. Ha a kor folyóirataiban megjelenő átlagpoézist tekintjük, a XVIII. század végén a gyöngyösis—barokkos vagy a kétsarkú alexandrinok uralkodnak, a XIX. század elején mindent elönt a klasszikus metrum. Az egyetem tehetségtelen tanára, Czinke Ferenc elítéli a „ritmistákat” tehát a rímes verselőket, és egyedül az antik metrumot ítéli művészinek és magyar poézishez méltónak, hatása alatt van egyetemi éve alatt az ifjú Vörösmarty is, s csak később fordul szembe vele.¹⁷ A nyelvújító tábor írói is antikizálnak, német példát is követve, a rómaiakon túl a görögökig nyúlnak vissza, erre legbeszédesebb példa Ungvárnémeti Tóth László pindarosz-óda meghonosítási kísérlete, mellyel az ifjú Vörösmarty is megpróbálkozik.¹⁸

Hogy a klasszicisztikus ízlés együtt járhat a nyelvi megújulással, arra példa a kelet-európai irodalmak közül a cseh irodalom is. Jungmann a XVIII. század végén olyanféle klasszicista verseket ír, mint nálunk Virág Benedek, ugyanakkor radikális nyelvújító. Ezzel ellentétesen a szlovák irodalomban a nyelvújítás a konzervatív, az egyházi nyelvi és irodalmi hagyományokhoz ragaszkodó klasszicisztikus iránnyal való határozott szembefordulásként jelentkezik. A nyelvújítás és a klasszika nálunk együtt, egymást segítve, de gátolva is szerepel. Kazinczynak az a törekvése, hogy a nyelvújítás révén minden egyes

¹⁵ VIRÁG BENEDEK: Sándor Leopold palatinus herceg emlékezete.

¹⁶ A Keszthelyi Helikon Tud. Gyűjt. 1817. 3. k. 76—85. l. L. a Helikon c. kiadványt. Keszthely 1818. — Keszthelynek poétai ünnepe. Hebe 1823. 244—253.

¹⁷ Vö. Vörösmarty ÖM. Akad. Kiad. 1960. I. 469—473.

¹⁸ Uo. 508—510.

műfaj számára megteremtse a megfelelő hangnemet, tónust, stílusformát — a klasszika fejlődését mozdította elő, hiszen ennek az iránynak egyik fontos követelménye a hangnemek szigorú elkülönítése, a műfajok erős differenciáltsága a stílus szempontjából is. Másfelől azonban a művész nyelvalkító, nyelvtերemтő jogának a hangoztatása a „szolgai tompa szokás”-sal szemben — éppen nem klasszicisztikus elv.

Innen a magyar klasszikában az éppen nem klasszicisztikus genie-elvnek a hangoztatása. Döbrentei a német romantikus teoretikusok alapján teljesen ennek az elvnek a szellemében írja az Erdélyi Múzeumba első cikkeit de mindjárt ellent is mond a géniusz szabadságáról szóló elvnek a fiatal Kölcsey verseit bíráló levelében.¹⁹ A genie szabadsága a klasszikában elsősorban a nyelv alakítására, a nyelvfinoításra vonatkozik. E téren szembeszökően különbözik a magyar klasszika a francia klasszicizmustól és ezt világosan ki is mondja Kazinczy, amikor a Muzáron negyedik kötetében (1829. 157—158. l.) válaszol Szontághnak a nyelvek természetéről írott tanulmányára. A francia XVII. századnak szerinte veszedelmes tendenciája a nyelvszegényítő racionalizmusa, nekünk a „többszínűségre kell törekedni, és óvni magunkat a francia kedves de veszedelmes egyoldalúságától”, mely okozza, hogy a franciák nem tudtak igazán eposzt és lírát teremteni, és hogy erre képesek legyenek, nyelvileg „regenerálódniok” kell.

A genie-nek ez a nyelvalkító szabadsága azonban a mi klasszikánkban sem a romantikus fantázia szabadsága. „A regula még inkább tartozik a geniere mint más akárcikire” figyelmezteti Berzsenyit — és önmagát — a fiatal Kölcsey Berzsenyi kritikájában, miután már Horatiusra hivatkozva előbb is kimondta, hogy „valamint a studium genie nélkül: úgy a genie studium nélkül nem sokat ér”. (Jegyzetek a kritikától és poezisról.) A fiatal Vörösmarty is Virág példáját óhajtja eleinte követni, s „mértékbe szorítja kiseded vágyait, rendetlen képzeletét”, hogy azután romantikájának kibontakozása idején annál nagyobb bőséggel áradjon szét teremtő fantáziája.

Érdekesen nyilatkozik ez meg a Kazinczy-hangoztatott fordítás elvben és a kortársak gyakorolta magyarításokban (mely ellen később a már romantikus Kölcsey olyan szellemesen emel szót a komikumról írt tanulmányában). Fordításokon, idegen művek nyelvi adaptálásán, alakításán, utánzásán át adni hangot saját belső tendenciáinknak, ez jellegzetesen klasszicista elv, — viszont az elmaradott magyar nyelvet olyanná formálni e munka folyamán, hogy a fejlettebb viszonyokat tükröző idegent képes legyen adekvátan visszaadni, ez nyelvalkító géniuszt igényel az adott helyzetben. Íme az alapproblémája egy olyan klasszikának, mely a nyelvújítás, nyelvgazdagítás munkájával párhuzamosan alakul ki, ellentétben pl. a francia klasszicizmussal, mely éppen a nyelvújítás századát követő korszak művészeti elve.

¹⁹ SZAUDER JÓZSEF: A romantika útján. Bp. 1961. 25—29. l.

Ezért is igaza van Szaudernek, amikor Kölcsey lasztóci fordulatát, a Kazinczy-féle fordítás-elvvel való szakítását tekinti Kölcsey fejlődésében az ízlésváltozás szimbolikus tényének: a nemzeti eredetiség kimondása az eddigelé jobbra nyelvestétikai genie-elvet egy egészen más szférába, a romantikáéba lendíti át.

Azt is ki kell emelnünk, hogy a magyar klasszikában legalábbis két, egymástól több lényeges ponton eltérő irányzat állapítható meg. Egyik a deákos klasszicizmus, mely rendszerint rendi szellemiség kifejezője és ragaszkodik a görög—latin versformákhoz és általában szemben áll a rímes-időmértékes verseléssel. A másik a Kazinczy-féle felvilágosult és főként görög és német művészi mintákra támaszkodó irányzat, mely az óklasszikai formák mellett a nyugateurópaiakat is kultiválja és egyik legnagyobb művészi eredményének éppen a szonett meghonosítását tartja. Sőt, a deákos táborban ott vannak azok a dunántúliak is, akik egyenesen szembefordulnak a nyelvújítással és Kazinczy egész irányával. Mégis mind a kettő különbségeik, egyes kérdésekben ellentétes álláspontjaik ellenére a klasszika közös jegyeit mutatja, együtt alkotja azt az irodalmi irányzatot, melyet magyar klasszikának nevezünk.

A nyelvújítás korának a klasszikával való összekapcsolása Toldy Ferenc hagyományára is támaszkodik, aki a XIX. század elejét (nála az 1808 és 1830 közti időszakot) a magyar nemzeti irodalom történetében „A nyelvújítás s szépítés s a költői klasszicizmus korának” nevezi.

A klasszika egyik feltétele: egy antikos műveltségű és antikos irodalmat igénylő réteg, az európai viszonyokhoz képest nálunk igen szűk méretben, de megvan, annál inkább hiányzik a klasszika másik alapja: a művelt társasélet. Az írók és az olvasók teljesen szétszórta élnek, nemesi kúriákon, paplakokon tengődik ez az irodalom. A társulás igénye, vágya annál nagyobb, hiányát a nagy mértékben fellendülő írói levelezés és episztola-irodalom iparkodik valamennyire pótolni. Az európai klasszikát annyira jellemző szalonélet, amely rendszerint egy előkelő és befolyásos ember körül alakul ki, nálunk csak kis mértékben található meg. Így Teleki László szalonjában, itt azonban inkább a tudósok a hangadók, az írók a léghört feszesnek, arisztokratikusnak találják és szívesebben gyűlnek össze a jókedélyű Vitkovicsnál. Valami hasonló törekvés jelentkezik Festetics helikoni ünnepélyeiben is, melytől Berzsenyi egy „magyar Weimar” kialakulását²⁰ reméli, hasztalanul. Pesten Kulcsárnál, Vitkovicsnál, Karacsnál jönnek össze az írók, főként a tízes években és a húszas évek elején. Vitkovicsnál a szalon lelke sem hiányzik: a finom műveltségű asszony, de ezek a társaskörök jellegüket tekintve nem igazi irodalmi szalonok, inkább a reformkori nemzeti társasélet előzői.²¹

²⁰ Himnusz Keszthely isteneihez.

²¹ L. ezekről TOLDY FERENC: Irodalmi társasköreink emlékezete. BpSz 1875. VIII. 16. sz.

Ami a klasszika társadalmi alapjaiban mint korlátozó tényező szerepel, az mind megvan nálunk, ami lehetőség, csak kis mértékben. A szalonélet megvalósítandó vágyálomként szerepel az írók tudatában, a mecénások is csak igen kis mértékben jelentkeznek, a nagyarányú alkalmi költészet ellenére. (Ez ellen a legkiválóbbak állandóan tiltakoznak, de a legtöbben így vagy úgy gyakorolják.) A kompromisszumba az egykori forradalmár írók — így Kazinczy — kénytelenek valami módon beleilleszkedni, de vannak, akik már ebbe az ellenforradalmi korba nőttek bele, s csak az anyanyelvi program maradt rájuk a felvilágosodás örökségeként. Ilyen Berzsenyi első korszakában, az ő antikos irodalmi műveltsége már nemcsak a görög—latin írókon nyugodott, hanem az őket utánzó magyar deákosok már elért eredményein is. Az európai klasszika voltaképpen e korban az írók számára elérhetetlen eszmény, s ez a hiányérzet egyik tényezője annak a melankóliának, elégikusságnak amely ott borong a legjobbak költészetében, a Berzsenyiében, a fiatal Kőlcseyében.

Folyóiratok, irodalmi központ hiányában nem is alakulhat ki egységes vezető irodalmi irányzat, mégis e többszörös korlátokat jelentő, rendkívül fejletlen, de a klasszika egyes lehetőségeit — anyanyelvi irodalom igénye, antikos műveltség — magában rejtő társadalmi alapon létrejön egy olyan irodalmi képlet, mely számos rokon vonást mutat az európai klasszikával. Alapja a magyar feudális társadalom, amelyben a kor jobbjai az előző korszakban megindult felvilágosodás és felújulás programjának egyes folytatható kezdeményeit iparkodnak kibontakoztatni, a valamennyire már gyökeret vert újításokat ápolni, fejleszteni, de ugyanakkor — egyrészt, mert a kor viszonyai más lehetőséget nem adnak, másrészt mert az e korban felnövő új írói nemzedék már belenő a forradalomellenes időszakaszba — a felvilágosodás megmaradt vívmányait: — magyar nyelvű irodalom igénye, vallási tolerancia, önálló magyar irodalmi és tudományos élet követelménye, az európai szellemi áramlatokkal való kapcsolat igénye — valamennyire összhangba is kénytelenek hozni a forradalomellenes korról és kompromisszumot kötnek. A kulturális fejlődés alapvető feltételeinek hiánya, színház, szalonélet, folyóiratok nem léte vagy rendkívül korlátozott volta, a publikációs lehetőségek nagyon nagy nehézségei okozzák, hogy egy ilyen, az adott, feudális-monarchikus helyzet alapformáiba beleilleszkedő, az életet inkább csak kulturális téren finomabbá, európaibbá, emelkedettebbé tenni kívánó irány képviselői is inkább csak vágyálmaikban élik meg a magyar klasszika megvalósulását. Így a magyar klasszika főként a lírában — ebben az éppen nem jellegzetesen klasszicisztikus műfajban — továbbá a levél, az episztola, és a mémoires-irodalomban (ami annál jellegzetesebben klasszicisztikus!) csúcsosodik. A nagy írói levelezés egyrészt megfelel az írók akkori elszigeteltségének, másfelől biztosítja az írók közti kapcsolatot a fejletlen irodalmi életben. Mindebből következik, hogy a klasszika addig lehetett nálunk uralkodó irodalmi irányzat, amíg fennállt a nemes-ség és az udvar közötti kompromisszum, melyet az író elfogadott vagy kény-

telen volt vele számolni, mindaddig, amíg az irodalomnak a felvilágosodás korában elért eredményeit — illetve egyes eredményeit — a feudális monarchikus reakcióval való egységkötés révén lehetett csak őrizni és továbbfejleszteni. Amikor ez a helyzet megváltozott, a deákos klasszikus és németes-klasszikus irodalmi irányt egy újnak kellett felváltania.

Már jeleztük, hogy a kelet-európai irodalmakban a szentimentalizmus egy bizonyos átalakulásának lehetünk tanúi. Az eredetileg polgári vagy inkább kispolgári irányzat a kisenemesi kúriák hagyományörző érzemvilágának a kifejezője lesz, és így jön létre a tartalmában éppen nem haladó nemesi szentimentalizmus. Az érzelmesség a feudális eszményekhez idomul, társadalmi funkciójában mintegy önmaga ellentétévé válik. A szentimentalizmus eredetileg a szív jogait hangsúlyozza a feudális előítéletekkel szemben. A nemesi szentimentalizmus a maga hagyományörző jellegének megfelelően szívesen fordul a múltba, onnan eszmei céljainak megfelelő érzelmes történeteket emelve ki. A nemesi szentimentalizmus a rendi nacionalizmussal karöltve lép fel, annak vonásait gyakran el is túlozza, és az érzelmes hangnemet ilyenkor hazafiaskodó deklamálással váltja fel. Nálunk megteremt egy elég jelentős epikát (Kisfaludy Sándor és követőinek regéi) és néhány drámát is, melyek jellemző vonásai a múltból a nemesi eszményeket illusztráló események színrevitele, a nagylelkűségek, önfeláldozások, másfelől a sötét intrikák szinte sablonyszerű szerepeltetése, és azok a vonások, amelyeket a romantikus nemzedék, mint ízléstelen „magyarkodásokat” bírált. Kisfaludy Sándor nemesházi rajzolatai a legjellegzetesebb darabjai ennek az iránynak, túlzásai legfeltűnőbbben Bors Sámuel darabjaiban mutatkoznak meg. Kisfaludy Károly első nagy sikert aratott darabjai is ide sorolhatók — a *Tatárok* és az *Ilka* — ezek nagy irodalomtörténeti jelentősége, hogy színházhoz szoktatták a fejletlen műveltségű és ízlésű magyar nemesi közönséget, de ezeket a romantika útjára lépve Kisfaludy Károly később voltaképpen megtagadta. E darabokban leginkább még a próza dominál, az epika verselésében a nemesi szentimentalizmus hagyományörző jellegének megfelelően a régi magyar költészethez és a Faludi-hagyományhoz fordul, és úgy alakítja ki a maga formáját. A magyar klasszika mint a többi kései klasszicizmusok a szentimentalizmussal ötvözötten jelenik meg, de ez a nemesi szentimentalizmus, mely formában sem klasszicizál, nem tartozik a magyar klasszikához, ez egy külön irány, mely a XIX. század elején mint második vonal szerepel. Az ifjú Vörösmarty epikai és drámai elindulásakor került némely vonatkozásban a hatása alá.

Az irodalmi irányzatok talán a legfeltűnőbbben a műfajokban realizálódnak, legalábbis a XIX. század közepéig. Minden irodalmi irányzatra rendkívül jellemző, hogy milyen műfajokat ítél alkalmasnak, illetve milyen új műfajokat teremt meg. Egy-egy műfaj előtérbe kerülése a legszorosabb kapcsolatban van az irodalom társadalmi táptalajával. A klasszika a drámában tetőződik: erre a francia klasszicizmus a főpélda, de az angolban, a lengyelben

is nagy szerepet játszik a dráma, és ez a weimari német klasszicizmusban is előtérbe kerül. Az udvar vagy az arisztokrácia köré csoportosuló szalonélet főigénye a színház, a színről szólhat az író leginkább a közönségéhez. A tragédia és a komédia szigorú elkülönítése megfelel a társadalmi hierarchiának, az előbbi, mely csak az előkelők világában játszhat: a komoly műfaj, melyben szorosan kell ragaszkodni az elvont ábrázoláshoz és emelkedett hangnemhez, az utóbbiban (és általában a komikai műfajokban) több a lehetőség a valóság közvetlenebb bemutatására. A realiztikusabb ábrázolásmód e másodrendű, nem „komoly” műfajokban jelentkezik először. Az előbbiben az emelkedettséghez a verses forma is hozzátartozik. A mi drámairodalmunk, ha 1795 után „Theatrumunk bölcsőjében” nem is halt volna meg, akkor sem a klasszikus dráma (francia vagy görög) mintájára indult volna meg, Bessenyei voltaire-es drámái és Kazinczy és Ungvárnémeti Tóth görög dráma-rajongása ellenére sem. A magyar dráma kialakulásának semmi kapcsolata sincs a klasszikával, a magyar klasszika semmiféle vonatkozásban sem drámai jellegű, ami dráma e korban van, az vagy a nemesi szentimentalizmus talaján keletkezett, vagy a német romantika végzet-drámáinak hatására. A legnagyobb, e korban keletkezett mű pedig nemcsak problematikájában, hanem az írói ábrázolásmód mikéntjében is voltaképpen a reformkor egy fejlett szakaszát előzi: a *Bánk bán* már a realizmusba átlendülő romantika fázisát mutatja.

Tehát ha az európai klasszika leginkább kiemelkedő műfaját, a drámát tekintjük, a mi irodalmunk 1795 és 1825 közti szakasza semmiféle analógiát sem mutat, nemcsak a francia klasszicizmussal, de a lengyel és a cseh hasonló jellegű irányzatokkal sem. Annál inkább rokonítja irodalmunk e szakaszát a magyar próza állapota, mely nem regényekben, elbeszélésekben, hanem Kazinczy visszaemlékezéseiben és leveleiben csúcsosodik. Levelek, mémoires-ok, nyelvi és irodalmi kérdésekről írt vitairatok (irodalmi publicisztika) előtérbe kerülése a szorosan vett széppróza rovására: ez jellemzi a francia klasszicizmust, ilyen jelleg észlelhető az angolban is (a Spectator szerepe, dr. Johnson működése), és Krejčí idézett tanulmányában az északi és nyugati szláv irodalmak klasszicisztikus korszakának is ez az egyik jellemzője. Ami az „irodalmi publicisztikát” illeti, ez nálunk, sajnos, csak meglehetősen töredékesen jelentkezik, egyrészt az orgánusok hiánya miatt, de azért is, mert az irodalmi nyelv alapvető kérdéseit is tisztázni kellett még, olyan problémákat, melyeket fejlettebb irodalmak már klasszicisztikus koruk előtt megoldottak (pl. a francia nyelvújítás a XVI. századra esik).

A kor stílustörekvései is mutatnak bizonyos analógiákat az európai klasszikával. A klasszicisztikus stílus fő sajátossága a hangnemnek, a tónusnak a műfajhoz való szigorú igazodása. Minden műfaj a szó- és szólamkincs más-más rétegét igényli. Az emelkedettség fő kifejezője a körülírás (a periphrasis), az antik mitológia alkalmazása, a stílus egyszerűségére és ugyanakkor eleganciájára, zeneileg is szép, de semmi esetre sem erőshangzású folyására való

törekvés. A hangnem és a nyelvi formák szigorú elkülönülése a komolyabb és a komikai műfajok közt szintén klasszicisztikus igény, a komoly műfajban az előadás legyen elvont, előkelő, népiességnek csak a komikai műfajokban lehet helye. Kazinczy stílusreformjai is belekapcsolják e korszakunkat az európai klasszikába.

Az epika területén a klasszicisztikus korszakban akkor jöttek létre nagy alkotások, amikor ez az irány a barokkal, illetve a felvilágosodással érintkezett. Az előző esetre Milton és Tasso példája a legjellemzőbb, az utóbbira Voltaire *Henriade*-jáé. Az eposz szigorúan Boileau-i értelmezése, a csodás elembe az antikhoz való ragaszkodás lehetetlenné tette a korszerű műeposz keletkezését. Antik mitológia alkalmazása erőltettség nélkül csak olyan eposzban képzelhető el, mely antik milieu-ben játszik. Más műfaj, mint pl. a dráma, hozzászólhat a kor problémáihoz áttételes módon is, mint ahogy Racine szereplői görög voltak ellenére is modernek, egy drámai összeütközést lehet elvontan az általános emberi síkba vetítve is ábrázolni. Az eposz azonban gazdag cselekvényű kell, hogy legyen, széles korszakot kell, hogy adjon, ami lehetetlen konkrétumok nélkül. Napóleon hivatalos költője, Luce de Lancival Achillesről írt eposzt, hogy kora nagyságát kifejezze, műve nemcsak szerzőjének gyenge tehetsége miatt, de már ezért sem lehetett maradandó. A mi 1795 és 1825 közötti irodalomtörténeti periódusunkban a nemzeti eposz megalkotását írók és közönség egyaránt elsőrendű feladatnak tekintik, amiben a nemzeti eszme ébredésén kívül Vergilius nagy tekintélyének is szerepe van. A nemzeti mitológia hiánya és az antik mítosz nagy hitele következtében eleinte itt is megjelennek olyan művek — Perecsényi Nagy László *Szakadárja*, Terhes *Árpádiásza* — amelyekben az ismeretlen ősmagyar hitvilágot az antik istenek helyettesítik. Ebben természetesen az antik írók (így Herodotosz) írásainak is szerepe van, akik szerint az ősszkiták Marsot és Herculest tisztelték, de hogy nálunk is többen elvileg is ragaszkodtak az antik mitológiához, és idegenkedéssel nézték később a romantika által megalkotott magyar mitológiát, mégpedig klasszicista előítéletből, jellemző Berzsenyi Dániel kritikája Takácsy Józsnak az 1832. évi Urániában megjelent *Etelköz* c. eposzáról: „Úgy látszik a szerző valami magyar mythoszokat akar formálni; de ójjanak illy gondolattól a Helikon istenei. Nincs és nem lehet több valódi poétai mythologia mint az egy görög, melly egyszersmind magyar is, mert a legfőbb poétai avagy emberi szép, minden nemzetet egyiránt illet s minden nemzetnek legfőbb célja.”^{21a} Ez a szigorú álláspont teljesen Boileau-i, nem feltétlenül következik a klasszikának abból a már a szentimentalizmussal, osszianizmussal stb. ötvözött alakjából, amely a kelet-európai klasszikákat általában jellemezte. Ezekben az eposz szempontjából inkább az volt az álláspont, hogy az eposz klasszikus formái maradjanak meg, a tartalom pedig legyen nemzeti és romantikus.

^{21a} MERÉNYI OSZKÁR: Berzsenyi Dániel prózai munkái. 132. l.

Érdekes példa e szempontból a lengyel irodalomban a Brodziński híres értekezése „A klasszicizmusról és romanticizmusról” és a nyomán keletkezett polémia. Brodziński „tartalom szerint romantikus, forma szerint klasszikus” irodalmat javasol. Az értekezést követő nagy vita egyik következménye az volt, hogy Koźmiantól, a klasszicisztikus irány vezető képviselőjétől a közvélemény egy nemzeti tárgyú klasszikus eposz megalkotását várta, amit azonban ez utóbbi nem írt meg.²² Ez a példa is arra utal, hogy a korszerű nemzeti eposzt pusztán a klasszikán belül maradvá már ekkor nem lehetett létrehozni. Azok a nemzeti hősköltemények, amelyek Közép-európában keletkeztek, túl is léptek a klasszikának még a szentimentalizmust, osszianizmust magába foglaló alakján is. Így is lehetséges lett volna, hogy az író az eposz klasszikus műfaji formáihoz, hagyományaihoz ragaszkodva a nemzeti mondák, nemzeti mitológia szerint, esetleg mitológia helyett allegorikus absztrakciók szerepeltetésével alkossa meg művét. Valószínűleg ilyen lett volna Csokonai Árpádja, ilyené lett a sokáig várt Árpádiász, Horvát Endre műve. Ez esetben a mondanivaló objektív, a műfaj nem lépi át az eposz klasszikus kereteit, a téma és az egyes mozzanatok már nemzeti, moderne, „romantikusak”. Vörösmarty Zalánjában is vannak olyan vonások, amelyek ezt a szentimentalizmussal, osszianizmussal ötvözőtt kései klasszikát idézik. A modernizált invokáció, a seregszemle, a párharcok, az események rövid időre való leszűkítése a művet a klasszikához csatolják. A mondanivaló azonban itt már nem egyértelmű, objektív, hanem kettős: a nemzetbuzdítás és a szubjektív vallomás-igény: a költő egyéni érzéseinek a múlt álomvilágába való vetítése. Ez utóbbi már túl van azon az ugrásszerű változáson, ami a szentimentalizmust a romantikától elválasztja, az érzelem itt már nem borong csupán, hanem intenzitása odáig fokozódik, hogy a képzelet segítségével megteremti a maga világát. A főcselekmény folyamán is a költő minduntalanul megnyilatkozó, egyetemes lírai részvéte túlmegy az ossziános merengésen, a szentimentális együttérzésen, ez már a romantika mindent átélésen alapuló humanizmusának a megnyilatkozása, amely az emberi érzéseket a kozmosz méreteire nagyítva értékeli. A Zalán ilyen értelemben a klasszika betetőzése és a romantika egyik első nagy diadala.²³

Tehát a klasszikában az igazi nemzeti epika nem fejlődhet ki, de annál inkább a travesztia és a komikus eposz. Az okok többrendbéli, a klasszika társasági jellege is számba jöhet, továbbá, hogy a realisztikusabb ábrázolás,

²² KREJČI: Geschichte der polnischen Literatur. Halle 1958. 215. l.

²³ Hogy az irodalom milyen vonásai tekinthetők romantikusoknak, ezeknek meghatározására az igény a romantika-vitán is felmerült. Az ott elhangzott előadásból és a hozzászólásokból már kikövetkeztethető a romantika egy bizonyos arculata. Utána 1956-ban BARTA JÁNOS dolgozata világította meg a kérdést: A romantika, mint esztétikai probléma. A Kossuth Lajos Tudományegyetem magyar irodalomtört. intézetének dolgozatai. 4. sz. Barta terminusait e dolgozat is nagyjában átveszi. Más felől TÓTH DEZSŐ Vörösmarty Mihály c. könyvének (Akad. Kiadó 1957.) XI. összefoglaló fejezetére támaszkodom a romantikus jelenségek kiemelésében (580–597. l.)

a korhoz való közvetlenebb szólás csak az „alantabb műfajban” lehetséges, de az is szerepelhet, hogy az antik mitológia használata, amely erőltetett a nemzeti eposzban, növeli a komikai hatást egy korszerű szatirikus-komikus költeményben. A komikus eposz térhódítását jelzi Boileau *Lutrin*-je, Dryden *Dunciade*-ja, Pope *Fürtrablása*, Krasicki *Monachomachia*-ja a lengyel Hněvkovský *Devín* című komikus hőseposza a cseh irodalomból. Krejčí szerint a nyugati és északi szláv irodalmakba éppen ezen a műfajon át vonul be a klasszika.²⁴ Ennek a klasszicisztikus műfajnak nálunk is igen tiszta változata született meg Csokonai *Dorottya*-jában; annak társasági jellegével, éppúgy mint éppen nem mesterkéltén ható, hanem csattanós mitologikus befejezésével. A fiatal Vörösmarty már diákkori verseiben alig használja az antik mitológiát, ez a meglepő tartózkodás már ekkor elválasztja némileg a deákos klasszicizmustól. Azonban húszéves korában írt komikus eposz-töredékében, amely a fűzfapoéta tragikomikus kalandjait mondja el Pindus hegyére kapaszkodtában, megjelennek a mitológia elemei komikus értelemben, olyannyira, hogy az egész a mitologizáló költészet travesztiájának hat, a tehetségtelen verselő Apollót lát a számárban, Múzsákat a disznókban stb.²⁵

Az európai klasszika két százada nem különösképpen a líra virágzásának korszaka. Ekkor is írnak lírai verseket, de igazi nagy lírikus tehetségek a XVII. században és a XVIII. század első felében nem jelentkeznek. A didaktikus hang, továbbá a szellemeskedés, amely hol bonyolult, hol inkább ötletes, mint érzelmet keltő képiességet hoz létre, és a poentírozás nem kedveznek a személyesség közvetlenebb megnyilatkozásainak. Brunetière, aki az irodalmi műfajoknak külön immanens életet tulajdonított az irodalmi fejlődésen belül, úgy értelmezte, hogy a lirizmus e korban a prózai műfajok lendületesebb részeiben éli ki magát.²⁶ Közelebb járunk az igazsághoz, ha arra utalunk, hogy a renaissance nagy felszabadító mozgalma már elült, viszont a polgári forradalmaknak az egyéniséget felszabadító időszakasza még nem érkezett el.

A XVIII. század végén azonban megváltozik a helyzet. Amint a szentimentalizmus beleömlik a klasszikába, a klasszicisztikus líra is mélyebb személyességű lesz. A formák megmaradnak, a közepes alkotók nem is tudják igazabb művészi egységbe hozni az új tartalommal. Delille rousseau-i, gessneri elemeket visz bele Boileau szabályai szerint megkomponált elégiáiba, s bár korában oly nagy költőnek tartották hazájában, mint később Victor Hugót, lírai oeuvre-je nem állotta ki az idő ítéletét. De a régi formák megtartása mellett új tartalmakat fejezni ki: ez az elv nagy lírát is létrehozott, s a francia klasszicizmus legnagyobb lírikusa, André Chénier ez irány alkonyán szólal meg, az ő elve: „új gondolatokról írjunk antik verseket”. Chénier a felvilágosodás eszméi ihletik, s egyfelől ragaszkodik a klasszikus hagyományokhoz, másfelől rous-

²⁴ KREJČI: Klassicismus a sentimentalismus. Id. értekezés.

²⁵ A „Csendes volt az idő...” kezdetű kispikai töredék. VM. ÖM. 1960. I. 162. 569.

²⁶ BRUNETIÈRE: Évolution des genres dans l'histoire de la littérature.

seau-i, gessneri elemek is megtalálhatók lírájában. A romantikusok hol elődjüknek tekintették, hol a letűnt irányzat képviselőjének.²⁷ Chéniernek később a jakobinus diktatúrával való politikai és költői szembefordulása nem változtat azon a tényen, hogy régebbi verseiben a felvilágosodott ember érzésvilágát magas lírai hőfokon tudta kifejezni.

A felvilágosodással ötvözött klasszika a nemzeti nyelvi megújhodás pátozával szólal meg Lomonoszov lírájában. A szentimentalizmus és mindazok az új lírai tartalmak, amelyeket „preromantika” néven foglaltak össze az összehasonlító irodalomtörténet kutatói a húszas és harmincas években, még jobban elmélyítik a formailag még klasszicisztikus lírát. Sőt, a klasszika bizonyos újjászületése következik be a század végén, az írók közvetlenül a görög és latin költészethez nyúlnak le, és onnan merítenek, nem annak a XVII. század folyamán a líra terén erősen elvértelenített változataiból. Chénier is közvetlenül a görögégből merít, a pásztorköltészet, mely az idők folyamán egyre inkább az alkalmi költészet színvonalára süllyedt, új életre kel Gessner új tartalmakat, modern szerelmi és családi érzéseket kifejező idilljeiben. Fokozott jelentőségű ez a folyamat a német irodalomban, ahol az antik lírai metrumokat is újjáélesztik. A XVII. század a satíra- és episztola-író Horatiust utánozta inkább, most az ódák nagy lírikusa kerül előtérbe. Ennek a „preromantikus” életérzéseket kifejező klasszicisztikus lírának olyan alkotói vannak, mint a maga korában nagyhatású, de ma már nem igen olvasott Matthisson, de olyan is, akinek költői értéke csak nő a múltó időben: a Chénier-féle idézett elvet — hogy ti. antikos versekben fejezzük ki a modern ember érzéseit — a legmagasabb művészettel Hölderlin valósítja meg.

Ennek az új életérzéseket kifejező klasszicisztikus lírának egyik vonása, hogy benne valósággal újjászületik az antik mitológia költői használata. Ez a XVII., XVIII. századi alkalmi, udvarló vagy didaktikus költészetben már sablonná, puszta stílus-fordulattá vált, a XVIII. század végén kiteljesedő klasszicisztikus lírában a görög–latin istenek nevei — mint a renaissance idején — a nagy emberi érzések mélyen átélt szimbólumaivá lesznek. Az új elmélyülés jele, hogy inkább a görög istenneveket használják a megszokottabb latin helyett s a mitológia kevésbé ismert képzeteit. Ez nemcsak Chénier-t és Hölderlint, a klasszikának legnagyobb európai lírikusait, hanem a fiatal Kölcseyt és Berzsenyit is jellemzi. Szauder József a fiatal Kölcsey már-már hermetikussá váló mitologizálásáról szólva találóan idézi a kor nagy irodalomértő tanúját, Mme de Staël-t, aki szerint „ez a mitológia-árasztás a még homályos érzések hasznos megszemélyesítésére” szolgál.²⁸

²⁷ Az idézett sor „Sur des penseurs nouveaux, faisons des vers antiques” a *Hermès Invention* c. előszavából. *Élégies. Bucoliques et Idylles. Hermès*. E. FAGUET: André Chénier. PIERRE MOREAU: Le classicisme des romantiques. Paris. 1932. 49–52.

²⁸ „Ce fatras mythologique — utile personnification des sentiments encore obscurs”. SZAUDER JÓZSEF: A romantika útján. I. OK. XI. k. 1–4. sz. 181.

Mindez azt mutatja, hogy a klasszika e késői változatának egyik nagy műfaja a líra. Az a líra, mely a hagyományos klasszikus műformák közt az új életérzést fejezi ki. Ennek az új életérzésnek a szentimentalizmus óta a legfontosabb vonása az elégikusság, mely nemcsak a szorosan vett elégiát, hanem a többi klasszikus jellegű műfajt: ódát, episztolát is előnti. A modern elégikusságot egyrészt a szorosan vett szentimentalizmus hozza, ahol az a kispolgári életérzés kifejezése: a történelmi fejlődés a kispolgár igényeit is felszabadítja, ugyanakkor kielégíteni nem tudja. A modern elégikusság másik forrása a sírköltészet, melynek hatására az antik múlandóság-gondolat, mely Horatius ódáiban is minduntalan megszólal, érzelmileg elmélyül, s a múlandóság fájalmát a modern lélek nem antik módra a jelen örömeinek élvezésére való buzdítással éli meg, hanem úgy, hogy a fájdalmas lelkiállapot átélésében emberi szépséget fedez fel. A romantika azután a szépség magasabb síkjára és az emlékezés halhatatlanságába emelve fel győzi le az elmúlás szomorúságát. (Lamartine: *Le lac*, Hugo: *Tristesse d'Olympio*.) A magyar klasszikában az antik múlandóság-tudat egyrészt hazafias-kulturális moralizálássá válik: az élet rövid, tehát műveljük a tudományokat, melyek időt állók, így szerepel Virágnál, Kis Jánosnál, a diák Vörösmartynál. A horatiusi *carpe diem*-ből Virágnál, a fiatal Vörösmarty által is vallott, „élni siess” elv lesz, értelme: használd ki a rövid életidőt a maradandó alkotásra, a nemzeti műveltség felemelésére. Másfelől, egy, közvetlenül a korból származó elégikussággá mélyül el, amelynek tartalma gyökeresen más, mint a horatiusi múlandóság-tudat: a nemesi kúriai életforma látszólagos állandóságának, békéjének, ugyanakkor világtörténelmi értelemben már korszerűtlenné válásának, ellentmondásainak megsejtését fejezi ki, főleg Berzsenyi nagy elégiáiban és elégikus hangú ódáiban. (Ezzel nem akarjuk eltakarni azt a tényt, hogy Berzsenyinek a még erősen a rendi szemléletet kifejező költeményeiben is határozottan érezhető a nemzetféltés mélyen átértett elégiája.) Ettől az elégikusságtól azonban alapvetően különbözik a romantikus nemzeti költészet elégikussága, melynek lélektani alapja nem az írónak a rendi életforma megrendülése miatti aggodalma, hanem az a kétely, hogy osztálya, a nemesség képes lesz-e az új feladatok, elsősorban a nemzeti függetlenség kivívása érdekében a szükséges áldozatokat meghozni és a szükséges erőt kifejteni. Az elégikusság a magyar klasszika elégtelenségéből is fakadhat, hogy ti. nálunk nem tud kifejlődni egy igazi klasszika kibontakozásához szükséges kulturális élet. Ilyenfajta érzés az egyik összetevője annak az ihletnek, amely a fiatal Kölcsey több versét létrehozta, így a sokat idézett *Andalgások*at. Az elégikusság tehát önmagában még nem akadályozza, hogy egy lírai alkotás a klasszikán belül maradjon, csak nem azonos gyökerű a klasszikus-szentimentális és a romantikus elégikusság.

A líra területén különösen világos ennek a késői klasszikának az az alapvető vonása, hogy a formák a hagyományosak maradnak, csak új tartalmakkal telítődnek, mert az új tartalmak még nem olyan erősek, hogy új formákat is

teremtsenek a maguk számára. A klasszika e korában ugyanis még javában a klasszikus lírai műfajok szerepelnek, az óda szorosán kapcsolódik az antik lírai formákhoz, legtöbbször a mitológiához is. Az óda a klasszikus recept szerint rendszerint valakihez szól, az író adresszál, ha a költemény alkalmi jellegű: valamilyen pártfogóhoz, mecénáshoz, ha nem: valamelyik barátjához. A pásztorköltemény, az ekloga egyrészt kapcsolódik az egyházi iskolákban dívó újlatin költészetben meggyökeresedett hagyományhoz — tehát alkalmi költemény előkelők, mecénások magasztalására — ilyen eklogát szavalt el Pálóczi Horváth Ádám 1817-ben az első helikoni ünnepélyen Festetics tiszteletére, akit a „földművelő Varro” szerepében léptetett fel, s a költeményt valóságos pásztortánc követte.²⁹ Másfelől az ekloga a gessneri és az ősi theokritosi hagyomány szerint a szerelmi költészet formája lesz, a fiatal Vörösmartynál is az első börsönyi évek alatt. A Hebe első évfolyamai, a Szép-Littereturai Ajándék több ilyen eklogát közölnek,³⁰ s mikor 1822 végén a fiatal Vörösmarty beküldi „A juhász és bojtár” c. versét az Aurora szerkesztőjének, Kisfaludy Károlynak, ez még azt igényli a jelentkező szerzőtől, hogy a „lágyan írt Idyllbe Graecismust” szőjön,³¹ s Vörösmarty 1823 elején valóban egész sorát írja meg a görög nevekkal ellátott pásztorkölteményeknek.³² Az elégia is nagyrészt még klasszikus értelemben szerepel: „alagyás” azaz disztichonos vers, Egyednek Vörösmartyhoz írt episztolájában a fiatal költő hozzá írt költői levelét is „lág alagyanak” nevezi, ezzel is jelzi, hogy a kor tudatában a műfaji elnevezés még mindig a versformához kapcsolódik.³³ Így van ez egyébként Virágnak 1820-ban megjelent verstanában is.³⁴ Ez az idő a magyar irodalom nagy episztola-korszaka is, Kazinczy és Berzsenyi nagy költői levelei ez időben születnek meg. Hogy a műfaji keret milyen erős, éppen Berzsenyi episztolái mutatják, ezek mondanivalója, ihlete, stílusa, nyelvi ereje több már, mint klasszikus értelemben vett episztolai, Berzsenyi mégis a költői levél hagyományos formáját választja, annak kereteit áttörni, új műfajt teremteni még nem képes. Az episztola a fiatal Vörösmartynak is jelentős műfaja 1823-ig, eddig ez a számára közvetlenebb megnyilatkozást engedő műfaj; jellemző módon első ars poetica-szerű verse is az, a Virág Benedekhez intézett. E deákos lírai műfajok mellett a kor nagy vívmánya a szonett, amely nem antik eredetű, de nálunk klasszicisztikus jellegűnek tekintett műfaj — jellemzően a mi romantikánk, éppúgy mint a francia, a cseh, a szlovák — mellőzi. (Annál kedveltebb forma a német, az angol és a lengyel romantikusoknál.) Nálunk sem tekinti mindenki klasszikus műformának, ismeretesek Berzsenyi

²⁹ Helikon I. Keszthely 1818. A földművelő Varro. Egy pástori beszélgetés.

³⁰ Pl. Hebe 1823. Szent Miklóssy Aloyz: Myrtil. Chloe.

³¹ VM. ÖM. 1961. I. 641.

³² Dámon panasza, A pástori leányok, Myrtil és Daphne. A bátortalan szerelem, A hamis leányka. Vö. VM. ÖM. 1961. 649–654.

³³ VM. ÖM. 1961 I. 623. 12. sor.

³⁴ „Alagyás vers” VIRÁG BENEDEK: Magyar prozódia és magyar írás. Budán. 1820.

kirohanásai a „szonettisták” ellen. A szonett Kazinczy meghonosította műfaj, e korban magán hordja a klasszika minden stílusjegyét, s az 1812-ben megjelent „Hat szonett” óta minden író — a fiatal Vörösmarty két ízben is³⁵ — megpróbálkozik vele. 1820 körül valóságos szonett-irodalom keletkezik, nemcsak Kazinczy és Szemere, hanem kisebb írók is művelik. Töltényi 101-et ír, Szentmiklóssy és mások a Zsebkönyv, a Hébe, az Aspasia, az Aurora első évfolyamai, majd az Uránia minden évben bőven közölnek e műfajból. Tegyük e műfajokhoz az epigrammát és a szentimentális eredetű dalt, mely rendszerint szintén klasszicista stílusú, néha rokokó jellegű, a klasszikában szokásos körülírásokkal, gyakran az antik mitológiából vett fordulatokkal, concettis csattanókkal. Mindez arra mutat, hogy van a század tízes éveiben egy műfaji rendszer a lírai műnemen belül, amely határozottan más képet mutat, mint az a műfaji rendszer, amely a húszas évek végen és a harmincas években észlelhető.

Mindezzel választ próbáltunk adni arra a kérdésre: lehet-e beszélnünk a XIX. század elején mostoha körülmények közt fejlődő irodalmunk ízlés-állapotáról, mint magyar klasszikáról. A fenti megfontolások alapján igen, természetesen, ha nem ragaszkodunk a fogalom szigorúan francia definíciójához és a német klasszicizmus periódus-értékjelölő igényéhez, hanem a kelet-európai népek irodalmának analógiájára, klasszikának nevezzük irodalmunknak azt a szakaszát, amelyben nyelvi felújulás, klasszicizmus, felvilágosodás és szentimentalizmus együtt szerepelnek, és amelyben a műfajokat és a műformákat általában a klasszicisztikus vonások jellemzik. Hogy a kor nagy képviselőinél már a romantikát előző vonásokat találunk — osszianizmust, elégikusságot, a nyelvi fantázia nagyobb szabadságát — ez még nem ok arra, hogy e kort ne tekintsük magyar klasszikának, hiszen a többi kelet-európai — és nemcsak kelet-európai — nép klasszicizmusa is ilyen „pre-romantikus” jellegű volt! Ez a magyar klasszika egy fontos irodalomtörténeti korszaknak, a nyelvújítás korának vezető ízlésirányzata. Hangsúlyozzuk, irodalomtörténeti korszakmegjelölésre a nyelvújítás kora elnevezést tartjuk változatlanul a legjobbnak, legátfogóbbnak. Az ilyen értelmű magyar klasszika legnagyobb művészi teljesítménye Berzsenyi lírája és Kazinczy művészi prózája, s ez irányhoz tartozik Csokonai néhány későbbi alkotása (pl. a *Dorottya*), Kölcsey fiatalkori lírájának számos darabja. Ebből indult el a fiatal Vörösmarty is, diákkorának teljes költői produkciója idetartozik 1820-ig (a drámai kísérleteket kivéve), s hatása 1823-ig bezárólag határozottan érezhető költészetében.

*

A magyar romantika társadalmi alapjának kérdéséről az 1954. évi romantika-vitán több hozzászólás hangzott el. Ezek közül — ez a magyar

³⁵ A szonetről I. KUNSZERY GYULA: Zur Geschichte des ungarischen Sonetts. Acta Litt. II. k. 1959. 277—298. VM. ÖM. 1961. I. 504—505.

klasszika társadalmi alapjairól írt előző fejtegetéseinkből is következik — leginkább a Szauder Józsefével értünk egyet. A XIX. század eleji irodalmunk a klasszika jegyében áll, és ennek alapja az udvar és a nemesség kompromisszuma — a magyar romantika társadalmi alapja viszont ennek a kompromisszumnak a felbomlása, és a magyar nemesség függetlenségi törekvéseinek újra-éledése. Szauder szerint „az első jelek, melyek már bizvást romantikusnak mondhatók, sőt döntő elemek, melyek részt vesznek a romantikus mozgalom kifejllesztésében; 1814 és 18 közé esnek s *alapjuk a császári-rendi kompromisszum felbomlása*, melynek következtében a magyar uralkodó osztály az *öt elnyomó Habsburgok* és az *általa elnyomott parasztság* közé kerül. Ha nem így volna, nem is nyílnék meg az út a *tudatos, mozgalomszerű népiesség* felé, nem kezdődnek el egyfelől az *ősi dicsőség*, másfelől a *szabadságharcos múlt felidézése*, és hasonlóképpen nem indulnának harcba legjobbaink — Kölcsey és Kisfaludy — egyfelől az *eredeti nemzeti irodalom* megteremtéséért, másfelől a nemzeti költészet *eredetiségének elvi* megalapozásáért.” Szauder itt főleg Kölcsey fejlődésére utal, akinél már 1814-ben megjelennek romantikus nyomok, de kiváltképpen 1817-re, a Kazinczytól való elfordulás évére, a nemzeti eredetiség elvének kimondására: a Berzsenyi-bírálat idejére tehető határozott elindulása a romantika irányában. Kisfaludy Károly Stiborjának megfogalmazása is a tízes évek végére esik, főként azonban Katona drámaírói működése.³⁶

Mint láttuk, a fiatal Vörösmarty 1817-ben kerül a pesti egyetemre, s a börsönyi leköltözésig irodalmi érdeklődése teljesen klasszicista jellegű. A kor fő problémája változatlanul a nyelvújítás; az átlagpoézis: a klasszicisztikus óda és a szentimentális dal. Az új irány — mint ezt a romantika vitán Sőtér és Szauder is hangoztatta — voltaképpen csak az Aurora éveiben szerveződik meg, és válik külön a régitől — a tízes évek végén inkább egyes elszigetelt alkotókban és alkotásokban érezhető az új. De maga a magyar romantika társadalmi alapja, a rendi kompromisszum felbomlása is 1821-től válik teljessé, főként az 1822–23-as forrongás idején.

Mindez erősíti Szauder tételének helyességét: a magyar romantika alapja a rendi kompromisszum megszűnte, a nemzeti önállóság eszméjének erősödése és ezzel párhuzamosan az önálló eredeti nemzeti irodalom megteremtésének az igénye. Amilyen mértékben erősödik a Habsburg-ellenes ellenállás, amilyen mértékben terjed a függetlenség akarása, olyan mértékben erősödnek a romantikus tendenciák.

Csak annyiban véljük módosítandónak a romantika-vitán elhangzott tételeket, hogy az 1814–1818 közötti idő és az 1817-es dátum olyan értelemben jelenti a romantika kezdeteit, hogy *egyes* kiemelkedő alkotók — Kölcsey és Kisfaludy Károly — *elindulnak* a romantika útján, de a magyar irodalom egésze még ekkor klasszicisztikus képet mutat. Sőt, mint Kisfaludynak a ver-

³⁶I. OK. VI. k. 1–2. sz. 1954. 296–297. 300.

seivel jelentkező Vörösmartyhoz intézett szerkesztői tanácsa is igazolja, nála is csak a romantika felé fordulásról beszélhetünk, de még élnek benne ez időben klasszicisztikus hajlandóságok is. Az 1817-es év a helikoni ünnepélyek kezdetét is jelenti, melyeken tisztára klasszicisztikus produktumok szerepelnek. 1821 Igaz zsebkönyvének megindulási dátuma, mely éppen a klasszika orgánuma lesz, az Aspasiában és az Aurora első évfolyamaiban is együtt szerepelnek olyan darabok, melyek még klasszicisztikus jellegűek és olyanok, melyek egyértelműen romantikusak. A fiatal Vörösmarty csak 1820 körül indul el a romantika útján, s mint jeleztük 1823-ig bezárólag még bőven találunk klasszicisztikus nyomokat költészetében. Tehát itt egy hosszabb időn át tartó folyamatról van szó, ennek elemzése lesz a továbbiakban a feladatunk.

Az előbbieken abból indultunk ki, hogy a klasszika társadalmi alapja lényegében egy kompromisszum, a monarchikus-arisztokratikus társadalom elfogadása vagy tudomásulvétele és a humanisztikus-haladó eszméknek megőrzése és fejlesztése e kompromisszumon belül. Ez jellemzi a nagy XVII. századi francia klasszicizmust, a weimari német klasszicizmust, és a mi XIX. század eleji klasszikánknak is ez a fő vonása az előbb kifejtett értelemben. Hasonló a helyzet Lengyelországban is, ahol az arisztokratikus szalonélethez való kapcsolódás jellemzi a klasszikát, míg a romantika hívei demokratikusabb keretekben csoportosultak, baráti körök, kávéházi asztaltársaságok, sőt titkos egyesületek formájában, s a klasszikusokkal ellentétben radikális politikai és társadalmi elveket vallanak.³⁷ Az orosz klasszika a nagypéteri reformokban újjászülető Oroszország kulturális megújulását fejezi ki — az orosz romantika, progresszív iránya viszont a gyekabrista mozgalomhoz kapcsolódik Odojevskij, Rilejev s a fiatal Puskin működésével.³⁸

A romantika azonban nem mindenütt a kompromisszumnak haladó értelmű felbomlásában következik. Már utaltunk rá, hogy a francia forradalom radikalizálódásától való visszariadás nemcsak a forradalmat elvető, de a felvilágosodás főgondolatait megtartó, az adott helyzettel kiegyező klasszicizmust hozza létre, hanem a német romantikát is, melynek alaptendenciája mégis a feudális múltba fordulás, ha sok gondolatával előremutató módon gazdagította is meg az európai irodalmat.³⁹ A francia romantika első hullámában is a felvilágosodás ellenes feudális tendenciák uralkodnak, ha a francia nagyromantika a Bourbon-restauráció társadalmával való szembefordulással, és a demokratikus tendenciák megerősödésével kapcsolatos is. E közismert tényeket csak azért említjük, hogy utaljunk rá, hogy a romantika fellépése nem mindenütt a klasszika alapját képező társadalmi kompromisszum feloldódásából következik.

³⁷ KREJČI: Geschichte der polnischen Literatur. Halle, 1958. 211. 215.

³⁸ FLORINSZKIJ. I. m. 100—101.

³⁹ Vö. TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF felszólalását a romantika-vitán. I. OK. VI. k. 1954. 1—2. sz. 270—271.

Nálunk a romantika a kényszerű kompromisszum megszűnését jelenti annál inkább, mert nemcsak a nemesség szemléletének gyökeres megváltozásával, hanem az irodalmi életnek, az írók társadalmi és anyagi helyzetének átalakulásával a klasszika korában csak óhajtott, de el nem ért irodalmi egyesülés megvalósulásával, a nemzeti társasélet kifejlődésével, az irodalom önállóságának kivívásával párhuzamos. A romantika vet véget az irodalom mindenféle mecénásoktól pártolt jellegének, számol fel mindenféle előkelőségeket ünneplő alkalmi költészetet, (a Széchenyit, Wesselényit ünneplő versek más jellegűek, nem az író alárendelt helyzetéből fakadnak) e folyamat végső eredménye az, amikor Bajza kimondja a Dessewffyvel folytatott vitában az irodalom republika-jellegét.

Mint már utaltunk rá, Lengyelországban a klasszika írói az előkelők szalonjaiban — közülük a legnevezetesebb a Czartoricki-hercegé — találkoznak, a romantikusok maguk formálnak baráti kört, nincs szükségük még a hazafias arisztokrácia gyámkodására sem. A francia romantika haladóvá válását is olyan helyzet előzte meg, amikor a „salon” helyébe a „cénacle” lépett, az írók egymás lakásán, és nem egy irodalomkedvelő előkelőség termeiben gyűltek össze. A magyar klasszika írói csak óhajtották egy ilyen szalonélet megindulását, Berzsenyi Festeticstől várta, hogy Keszthelyt „magyar Weimar”-rá fejleszti, de ezek a remények nem valósultak meg. A Telekiek szalonjában a tudományos jelleg uralkodik és nem az írói. A Kulcsár és a Karacs által létrehozott társaskörök elvileg nem képviseltek határozott arculatot, a legfontosabb kérdésekben, így a nyelvújítás kérdésében is eklektikusak voltak. Vitkovics társasköre közelítette meg leginkább azt a formát, melyet nálunk a romantika fejlesztett ki, de itt meg a társasági jelleg, főleg később, gyakran eluralkodott az irodalmi rovására: ügyvédbarátait a házigazda nem egyszer előnyben részesítette az írók felett, ami Kisfaludy Károly neheztelését és Vörösmarty egy gúnyos xéniáját váltotta ki. (*Pályalombok. Még ifjút s szabadot . . .*)⁴⁰ Összefügg ezzel az a nagyon fontos tény is, hogy nálunk az írónak mint művésznek a fogalma tulajdonképpen a romantikában tisztul ki. A klasszika korában még sokszor egybeesik a literátorral, aki nyelvész is, historikus is, filológus is és verseket vagy műprózát ír. A legfőbb ok, mely megakadályozta a romantika előtt igazi irodalmi társaskör kialakulását az írók területi szétszórtsága.

Így a magyar klasszika írói életformája nem a szalonélet volt, hanem a nemesi kúriákon, parókiákon való magános alkotás és az írói tapasztalatoknak levelezés útján való kicserélése. Ezzel a szétszórtsággal szemben a magyar romantika kialakulása összeesett a legjelentősebb íróknak Pestre kerülésével és köztük az állandó kapcsolat létrejöttével. Ehhez járul a publikációs lehető-

⁴⁰ TOLDY FERENC: Irodalmi társasköreink emlékezete BpSz. 1875. VIII. 16. sz. VM. ÖM. II. 529 — 530.

ségeknék az előző korhoz képest nagymérvű megjavulása, ami akkor is fennáll, ha visszatekintve el is csodálkozunk a „praenumeránsok” feltűnően kis számán. Írás és kinyomtatás közt az idő már nem olyan nagy, filológiaiag észlelhető jele ennek, hogy Vörösmarty 1826-ig külön füzetekbe másolgtatja bele verseit, utána már csak egyes papírlapokra. A klasszika korában még elképzelhetetlen az alkotásnak az a módja, ahogy az *Eger* készült: Vörösmarty íróasztala mellett írja az eposz énekeit, az elkészült lapokat Stettner rögtön elolvassa, azután átadja Kisfaludy Károlynak, az Aurora szerkesztőjének, aki elismerően bólint mindenegyus lap elolvasása után, azután viszi az iratköteget a nyomdába.

A romantika teremti meg az első tartósan fennálló és elvi egyetértés alapján működő társaskört: a Bártfay Lászlóét. A házigazda nem előkelőség, hanem az írókkal társadalmi rangban egyenlő, bár vagyoniag jobban szituált, maga is irogató ember, aki nagy megtiszteltetésnek érzi, hogy íróbarátait vendégül láthatja. A háziasszony sem előkelőségével, hanem emberi és női értékeivel, amelyekről oly meghatottan szól Vörösmarty epigrammája és Toldy megemlékezése, nem irányít, hanem csak kiegyenlít, fékezi a viták hevesességét, és a családias hangulatot biztosítja. A kor tudatosan szembenáll a klasszikus-arisztokratikus körök merev előkelőségével, tagjai magukat „Alsatia férfiai-nak” nevezik el, Walter Scott egyik regénye alapján, aki így jelöli a londoni Soho-ban élő francia és más emigránsokat, hontalanná és talajtalanná, de egyben az adott társadalomtól függetlenné vált emberek körét.⁴¹ Már ez is mutatja, hogy nálunk is a romantika társasélete a „cénacle” s nem a szalon formájában indul, a különállás, az előkelő világtól való büszke függetlenség szellemében. Közismert, hogy a romantika megteremtette hivatalos írói társaság, a Kisfaludy-Társaság alapítását is a Bártfay-házban tartott összejöveteleken határozták el.

Hogy a magyar romantika mennyire az irodalom polgárosodására támaszkodik, az is szemlélteti, hogy a kúriáján irogató nemes helyét a fővárosban tolla keresményéből élő író foglalja el. Kisfaludy Károly, az Aurora szerkesztője, Vörösmarty aki átveszi a Tudományos Gyűjtemény és a Koszorú szerkesztését egy új író-típus jelentkezései.

Császár Elemér a *Zalán futása* százéves évfordulóján azt írta, hogy a magyar romantika e nagy alkotásának fogadtatása semmiképpen sem hasonlított a *Hernani* csatájához.⁴² Az okot a magyar romantikusok nagyobb hagyománytisztelőben, a franciákéhoz viszonyított kisebb harci kedvében látja. Ha az Aurora-kör polemiaira gondolunk, akkor a mi romantikusainkban sem találunk kevesebb harciasságot, mint Hugóban és barátaiban. Az ok inkább egyrészt a mi irodalmi életünk viszonylagos fejletlenségében, a magyar klasszikának gyengébb hagyományaiban, írói és közönsége szerveztlenségében,

⁴¹ Bártfayék szalonjáról: TOLDY FERENC: Irodalmi társasköreink emlékezete BpSz. 1875. VIII. 16. sz. 9–13. Egyéb adatokról bibliográfia: VM. ÖM. 1960 II. 609–610.

⁴² CSÁSZÁR ELEMÉR: Zalán futása. 1926. Irodalomtörténeti Füzetek. 4. sz.

főleg pedig abban rejlik, hogy a Zalán egy, éppen a klasszika ideje alatt kitűzött célt valósított meg, a honfoglalási eposz megalkotásának feladatát. Egyébként is a Zalán — mint Császár helyesen állapítja meg — még igen sok klasszikus elemet tartalmaz, tehát egyáltalában nem „Hernani”, egy témájában, formájában a régi ízlésnek valósággal hadat üzenő alkotás. A probléma azonban így is fennáll: a magyar romantika első korszakában is nagyszerű elméleti írásokat hozott létre — mint Kölcsey *Nemzeti hagyományokja*, Toldy *Aesztetikai levelei* — de megindulásakor olyanféle széles és heves viták nem zajlottak, mint amilyeneket Hugo Cromwell-előszava vagy Brodziński már említett tanulmánya keltettek. A klasszikából a romantikába való átmenet tehát nálunk nem a francia vagy a lengyel analógia szerint történt.

A romantika-vitán ennek az iránynak legelső dátumaként Sötér és Szauder a 1817-es évet jelölték meg, hangsúlyozva azonban, hogy a romantikus elveket csak az Aurora viszi majd diadalra. Pillantsuk át vázlatosan a tényeket. 1820, Kisfaludy a Tatárok sikere után a Stibort és az Irénét viszi színre. 1823, ismét egy lépés az úton, Vörösmarty teljes kibontakozása a klasszikából, az évkönyvekben a romantikus jellegű alkotások érezhető erősödése. 1825, a Zalán futása sikerének dátuma, jelentőségét Toldy aesztetikai levelei tudatosítják a Tudományos Gyűjtemény 1826—1827-es évfolyamában. 1826, Kölcsey megjelenteti a Nemzeti Hagyományokat az Élet és Literatúrában, Bártfay szalonjában megkezdődnek az írói összejövetelek. A teljesen klasszicisztikus Hebe megszűnik. 1828, Vörösmarty átveszi a Tudományos Gyűjtemény és a Koszorú szerkesztését. 1826-tól megszűnik az Aurora eklektikus jellege, s 1828-tól kezdve megjelenik lapjain a népdal és a ballada, a második vonalbeli organumokban, így pl. Szeder Urániájában is teret nyernek a romantikus jellegű írások (Czuczortól, Kovács Páltól). 1828—1829, Bajza első polémiája Szentmiklóssy ellen. 1830, a Hitel megjelenése. 1831—34, a Kritikai Lapok polémiái, ezek közül főleg Bajza Desseffy-ellenes cikke és a Pyrker-pör. 1834, erős harcok után Vörösmarty Munkái megkapják a nagydíjat az Akadémián, 1834-ben Döbrentei helyében Toldy lesz a Magyar Tudós Társaság titoknoka.

A klasszika meg a vele párhuzamosan jelentkező nemesi szentimentalizmus és a romantika átváltódása tehát egy egész korszak irodalmunk történetében, mely 1817-től tart. 1825-ben lényegében már kialakul az új irány, de 1830-ra teljeseedik ki, és az irodalmi élet minden területén 1834-re válik uralkodóvá. Időbeli elkésést jelentenek-e ezek a dátumok? Nem, ha megfontoljuk, hogy Victor Hugo 1822-ben még klasszicista szellemű kötetet ad ki, a Cromwell előszava 1827-ben kelt, Hernani csatáját 1830-ban vívták. Akkor sem, ha arra gondolunk, hogy Brodziński említett tanulmánya, melytől a lengyel romantika kezdetét számítják, 1818-ból való.

Kétségtelen, hogy a régebbi és az újabb irodalmi ízlés képviselőinek ellentétét csökkentette a hazafiság szempontja: a nemzeti megújulás, a nem-

zeti nyelv és kultúra védelme változatlanul időszerű feladat. Kazinczy sokban idegenkedik az új iránytól, de elismerően is nyilatkozik. s Orlay Petrich Soma szép képe Kazinczy és Kisfaludy kézfogásáról nem tekinthető a valóság patetikus elkendőzésének. Hogy miképp ítélte meg Vörösmarty Berzsenyit, arról nemcsak az utóbbi halálakor írt szép óda beszél, de az is, hogy Vörösmarty hatása érvényesült, amikor Kölcsey elmondta Berzsenyi felett híres „engesztelő szózatát”. Berzsenyi akadémiai kritikájában határozottan elítéli Vörösmarty *Két szomszédvárát*, de egyébként elismeréssel említi Vörösmarty tehetségét. De az említett hazafias indokú fenntartások is azt mutatják, hogy a két irány képviselői nagyon is tudatában voltak ízlésük határozott különbségének. Berzsenyinek különben a romantika iránti ellenszenva a *Poétai harmonistikából* egészen világos, s hogy tőle a maga költői ideáljait féltette, ezt legmegrázóbb személyességgel *A poesis hajdan és most* című költeményében írta meg.

Ismeretes, hogy Hugo a Cromwell-előszavában a romantikát mint az élet valóságát közvetlenebbül és konkrétebbül kifejező írói irányt hirdette meg. A romantika — a későbbi irodalmi irány, a realizmus látópontjáról visszanézve — éppen olyan iránynak tűnik fel, mely a valóságtól a képzelet erejével voltaképpen eltávolít. Pedig a klasszika elvontságaitól a romantika konkrétebb ábrázolása egy lépés volt az élet valóságának hű művészi bemutatása felé, s Berzsenyi a klasszika magasabb és megszépítőbb szférái eltűnését fájalta romantikaellenes megnyilatkozásaiban.

Az aurorások polémiáinak (Vörösmarty 1828-tól írt epigrammái, Bajza kritikái) mélyén a romantikus nemzedék által védelmeszt és kötelezőnek hirdetett elvek állottak: a nemzeti eredetiség, a népköltézzettel való kapcsolat, a költézzet nemzeti jellegének védelme, egyfelől a nemesi szentimentalizmus magyarkodásától, másfelől a többnyelvűség kozmopolita elvével szemben, az irodalmi igényesség alapján a közönség elhódítása a tehetségtelen íróktól, akik jórészt vagy a klasszikus irány epigonjai (Szentmiklóssy, Ponori Thewrewk) vagy a nemesi szentimentalizmus kisebb képviselői (Bors Sámuel, Terhes Sámuel) voltak, a mecénáskodással együttjáró főúri beleszólás jogának megdöntése — ami szükségszerűen következik a rendi kompromisszum korlátaitól megszabaduló szemléletből. Ezek a polémiák már egy kialakult irodalmi irány teljes hatalomátvételéért folytak, a romantika műfajai 1828-ban már kialakultak, amikor Toldy levelei szerint Kisfaludy Károly és Vörösmarty megírták első balladáikat és első népdal-utánzataikat. Igaz, hogy Kölcsey már jóval előbb írt és meg is jelentetett balladákat, és népdalai is jóval régebbiek, de a romantikus műfajok megszilárdulását mégis az aurorások érték el az Aurorában és a Koszoróban.

Ha tehát egy irodalmi irány kialakulásán az annak megfelelő műfajok megszilárdulását értjük, akkor a magyar romantika kifomálási időszaka az 1817 és 1828 közötti időszakra tehető.

Szauder kutatásai⁴³ után úgy látszik, hogy irodalmunknak az az alakja, aki legelsőnek tette meg azt a lépést, amely a klasszikából a romantikába vezet, Kölcsey volt. Kölcsey erősen befelé forduló, világnézeti, filozófiai kérdéseken töprengő egyénisége először éli át a sors és a magasba szárnyaló géniusz tragikus ellentétét, és ez viszi el a romantikus sorsfilozófia egy sajátos alakjához, amely régebbi klasszicisztikus magának önbírálatához és az ifjú évek mesterének, Kazinczynak a bírálatához vezet. A francia felvilágosodás és a német—görög általános humánizmussal egyes vonatkozásai, mint hideg kozmopolitizmus tűnnek fel előtte, és a „lángolni, mindig mindig tisztábban lángolni” romantikus szenvedély-filozófiájához jut el, és halad ez úton a patriotizmusig, majd a nemzetin át a népi értékek meglátásáig. Szauder kutatásai meggyőzően mutatják, hogy Kölcseyben ez a folyamat már 1814 körül elkezdődött, s a fordulat már 1817-ben végbement. A műfajok, műformák átváltódása azonban nála is főként ezután következik be. Az 1817-es *Rákóczi hajh*, *Bercsényi hajh* ... után a húszas években írja meg nagy hazafias szabadság-ódáit, történeti tárgyú balladáit, s a népköltészet értékeit is felhasználó személyes líraiságú dalait. Gondolati költészetében is a goethei szabadformájú ódát a strófás, gazdagrimű, zeneibb megkomponáltságú filozófiai költemények váltják fel, mint a *Vanitatum* vagy a *Vigasztalás*, és a mitológiai hermetikusság is mindinkább elmarad.

1817-ben indul el a gyermekkorból éppen kilépő Vörösmarty a deákos klasszicizmus útján a pesti egyetem filozófiai tanfolyamán. Fiatalkori írói munkásságában az elméleti filozófiai kérdések boncolgatása, Kölcseyétől eltérőleg, nem nagyon szerepel, őt már inkább romantikája kifejlődése emeli fel az egyetemes kérdések szintjére, így látja meg a nemzeti kérdésekkel foglalkozva, a magyar kérdések nemzetközi összefüggéseit (*A három egyesült fejedelmekre*) így emelkedik a *Zalán futásában* az ossziáni preromantikus borongás az ő romantikája szárnyain egyetemes lírai részvétté, még inkább kiszélesül látása kisepikájának meseszimbolikája útján, pl. *A Rom*-ban, hogy a magyar romantikus költészet kiteljesedése napjaiban ő írja meg az első magyar filozófikus drámai költeményt: a *Csongor és Tündét*. A hazafiság problémája is másképp jelentkezik nála, mint Kölcseynél: Vörösmarty a rendi nacionalizmus talajáról indul, mely szoros kapcsolatban van a deákos klasszicizmussal, s őt éppen romantikája viszi az általános emberi problémák meglátására, a „haza és emberiség” hitének vallására. Kölcseynél a „kozmpolitai hidegség” kapcsán belső válságként merül fel a francia felvilágosodás elvei romantikus korrekciójának igénye, és ez vezet el Kölcseyt a fejlődés elv progresszív-romantikus felfogásáig. Vörösmarty romantikája fejlődésével párhuzamosan válik felvilágosulttá, ezzel párhuzamosan táguul ki európaivá a deákos rendi nacionális-klasszikus szemlélete. Nem a határozatlan belső sóvárgás,

⁴³ SZAUDER JÓZSEF: A romantika útján. I. OK. XI. k. 1—4. sz.

hanem nagyon konkrét helyzetek viszik rá álom és valóság antitézisének átélésére — az apja halála után rászakadó egyéni és családi gondok, Börzsönyben az egész érzelmvilágát álmodozásba ringató, majd kegyetlenül megkínzó szerelem, saját „kilátástalanságának” érzete a nagyúri háznál, majd közepébe kerülése egy konkrét politikai forrongásnak, ebben hazafias bátor megnyilatkozásoknak és gyáva megalkuvásoknak közvetlen szemlélete. Romantikája kialakulásának másik tényezője az, amikor börzsönyi barátai révén a szűk szemhatárú deákos klasszicizmus után egy korszerűbb klasszicizmust ismer meg, amelyet Kazinczy művei, az Erdélyi Múzeum, Igaz zsebkönyve, a Hebe, az Aurora első évfolyamai közvetítenek számára. E klasszikának éppen „preromantikus” vonásaira figyel fel — így az osszianizmusra — és a kettős irány surlódása folytán is felszabaduló képzeletével haladja túl a mintáit, teszi meg a lépést a romantikába, később mint a nála tíz évvel idősebb Kölcey, de teljesebben magáévá is téve a romantikát, mint az előbbi.

Már utaltunk rá, hogy a magyar klasszikából a romantikába való átmenet az egyes műnemek területén nem egyidejűleg ment végbe, viszont éppen a műfajokban realizálódik legvilágosabban valamelyik irodalmi irányzat jellege. A magyar klasszika költészete a többi európai klasszikától eltérőleg a lírában tetőződik Berzsenyinél, de megfelelően annak az általános európai jelenségnek, hogy a klasszicisztikus líra ez irány utolsó fázisában éri el legmagasabb művészi pontját.

Krejči érdekes megállapítása szerint⁴⁴ a kelet-európai népeknél az ízlésváltozás először az ódában jelentkezik — ami érthető az elnyomottság által indokolt, fokozott volumenű hazafias tematika miatt. A magyar irodalomban talán az első új típusú óda, mely tartalmában és formájában is a romantikus típust mutatja Kölcey 1817-ből való *Rákóczi hajh*, *Bercsényi hajh*-ja, amely hangjával, forró lendületével, a klasszikus ódák ünnepiességét a megmozgató pátosszal helyettesítő jellegével, a víziószerűséggel — s nem utoljára — a *Szózatot* jambikus lejtésével is előző formájával voltaképp az első magyar romantikus óda. Az 1823-as forrongás legszebb pillanata, mikor Bars példájára a többi megye is a nemzeti ellenállás útját választja, ihleti meg Vörösmartyt, hogy megalkossa az első romantikus epigrammot, *A három egyesült fejedelmekre* írt verset. A klasszicizáló szellemességet a hatalmas költői kép és a végletes ellentétek helyettesítik. Ez az első romantikus értelmű „ó dai epigramma”, hogy Tóth Dezső találó terminus technicusát⁴⁵ e korai versre is idézzük. A gondolati költemény klasszikai formája az episztola vagy a didaktikus műfaj — Kölcey már megteremti az önálló magyar gondolati költeményt, a *Vanitatumot*, és a *Vigasztalást*, kidobva belőle mindent, ami nem tiszta líra. Berzsenyinél még a filozófiai ihlet az episztola öröklött formáival kúszkodik.

⁴⁴ KREJČI: Klasszicizmus a sentimentalizmus. Id. gyűjteményben.

⁴⁵ TÓTH DEZSŐ: Vörösmarty Mihály. 1957. 332. l.

Vége a mitológiának, vége az adresszálásnak, a lírai vers önálló, és önkifejezés műve. A fiatal Vörösmarty közvetlenül tud már szólni a drámai monologszerű korai börsönyi verseiben is, mint az e szempontból méltán idézett *Az életgyűlölő kettős panaszában*.

A líra addigi szigorú műfaji megosztottsága, ami a klasszikát jellemezte, megszűnik ill. átalakul. A pásztori költemény, a klasszikus értelmű „alagya” eltűnik, és megjelenik az önkifejezés eszközeül a meghatározhatatlan műfajú lírai költemény, rímes-időmértékes formában. A szonett nem vonzza többé a költőket, a szentimentális dal megmarad és Bajzánál különleges változata alakul ki, de versenytársra talál a romantikusok által egyre kedveltebb népdalban, vagy a népdal-kifejezéseket használó önkifejező lírai versben, mint amilyen Vörösmarty Laurához írt *Szomjuja*. Az epigramma viszont megmarad, de a pointe-et nem a szellemes fordulat, hanem a romantikus-patetikus ellentét szolgáltatja (*Huszt, Magyarország címere*), az érzelmesebb epigrammában pedig a pointe teljességgel el is maradhat (*Bús kert*).

Azt az általános európai jelenséget, hogy a népköltészet a romantikában jut nagyobb jelentőségre, a mi irodalmunk is igazolja. A klasszika képviselői közismerten, szigorúan elítélték a népiesség betörését a magasabb irodalomba, és ennek nálunk progresszív társadalmi szerepe is van: a feudális-jellegű patriarchális-provinciális szemlélet elleni fellépés. A mi klasszikánk képviselői azonban elvileg nem ítélték magát a népdalt, a szorosan vett népköltészetet esztetikailag értéktelennek, csak rendkívül leszűkítették hatókörét. A fiatal Kölcsey Csokonai-bírálatá nagy támadás a parlagiassággal vegyült népiesség, és általában a népies stílusnak a magasabb műköltészetbe való behatolása ellen, ugyanakkor Kölcsey megdicséri a *Parasztdalt*, a *Csikóbőrös kulacsot* és *A szegény Zsuzsit*. Ezzel teljesen összhangban nyilatkozik Kazinczy a Muzáron IV. kötetében. A Vitkovics-estélyeken ugyancsak gyakran énekelnek népdalokat, maga a házigazda kora ifjúságától kezdve nagy kedvvel szerez ilyeneket, de összegyűjtött művei 1817-es kiadásába egyet sem vesz fel, csak az óklasszikai formájú költeményeit. Csupán később, a húszas években a meginduló almanachokban adja ki régebbi népdalait, és ez időben szerzi ilyenemű költeményei többségét is.

1820-tól kezdve nyer lassan polgárjogot a múnépdal, mint könnyebb műfaj, mint a népköltészet formáit utánzó tulajdonképpeni helyzetdal, az egész költői oeuvre-től elkülönülő külön műfajként. Toldy buzdítására 1828-ban az Aurora-kör tagjai valósággal ontják az ilyen módon felfogott népdalokat, melyekből Kisfaludy Károly mint a magasabb költészet szabályai szerint megnemesített, de a népköltészet szelleméhez alkalmazott alkotásokból egy kis kézikönyvet is szeretne kiadni a nép számára annak ízlésnevelése érdekében. Ez a szándék folytatódik tovább némiképpen Czuczor népiességében is.

Az így felfogott népdal már nagyobb területet foglal el a költői oeuvreben, és a szorosan vett magasabb költészet mellett írói feladattá is lesz, és ez a

romantika érdeme. A romantika egyik műfajává válik tehát a népköltészet motívumaiból alakított múnépdal helyzetdal-jelleggel.

E fejlődés egyik tényezője a szerb népköltészet hatása is. Ennek szépségeit Goethe hatására Kazinczy is elismeri, Vitkovics már körülményeinél fogva is egyik közvetítőjévé válik, de formailag ez is csak a romantikusokra hat, Vörösmarty és Kölcsey 1826-tól kezdve műveli a „szerbus manirt”, Toldy az, aki Karadžič gyűjteményét a legbehatóbban ismerteti a Felső Magyar-Országi Minervában (1827. ápr.). A „szerbus manir”-ban Kölcsey és Vörösmarty már éppen nem népi helyzetdalokat írnak, hanem azt legszemélyesebb lírai érzelmeik kifejezésére ítélik alkalmasnak. Gondoljunk a *Panaszra* vagy a *Földi mennyre*.

Kölcsey már 1818-tól kezdve próbálgatja a népdal „tón”-ját, mégpedig saját érzelmi világának kifejezésére alkot először, „keresetlen pór kitételekkel” dalt és ezt nemesíti meg azután. Vörösmarty pedig a népi helyzetdalokon kívül olyan költeményeket ír, melyekben a népi hangnemmel való kísérletezés egyben benső gyógyulás-szükség eredménye is: az Etelka szerelem túlságosan is fellengős és fájdalmas hangjai után egy tisztultabb tónus megtalálásának igénye hozza őket létre. A romantikus líra ihlete mélyén az önkifejezés, a valomás igénye húzódik meg, nem a költői mesterséggel való gyakorlás kedve, s ezért, ha a népköltészet hangja behatol a személyes mélységű lírába, akkor ez a klasszika zárt esztétikai rendje helyett egy új rendszer érvényrejutását hozza, a népköltészet teljes érvényesülésének útján egy új, minőségileg magasabbrendű fokozatot jelent. Kölcsey 1826-ban elméletileg is kimondja a *Nemzeti hagyományokban*,⁴⁶ hogy a népköltészet a nemzeti költészet lehetséges alapja. A romantika tehát két területen is újat hoz: a népdalnak mint helyzetdalnak a kivirágzását idézi elő, és egy nagy lépést tesz a népköltészetnek a műköltészetbe való teljes befogadása útján. Szimbolikus, hogy a romantika egyik legnagyobb műfajába, a drámai költeménybe is bevonul a népköltészet, a *Csongor és Tünde* révén. (A romantikusok népköltészet iránti érdeklődésének és társadalmi-politikai nép felé fordulásuknak köztudott tényezőire ezúttal csak utalunk.)

A másik nagy műfajt, a balladát Kölcsey kezdeményezi, de ez is 1828-ban lesz az aurorások egyik nagy műfajává. Vörösmarty teszi nemzetivé, egyrészt a nemzeti témaválasztás révén, de azáltal is, hogy kihagyva minden érzelmeskedést, moralizálást, az előadásmódját ő teszi először igazán balladain szaggattottá, fordulatossá *A buvár Kundban*, elbeszélővé és drámaivá egyaránt a *Szép Ilonkában*, ő visz bele igazán jellemeket, lélektanilag is ő mélyíti el őket először e műfajban. Ő Arany igazi elődje. A Vörösmarty kisepika — *Toldi*, *Az ősz bajnok*, *Kemény Simon*, *A rabló*, *A túlvilági kép* — méltán csatlakozik ahhoz a romantikus kisepikához, melyet Byron nyomán Hugo és Mickiewicz

⁴⁶ L. erről: HORVÁTH JÁNOS: A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfiig. Bp. 1927. 112—215. SZAUDER JÓZSEF: Kölcsey Ferenc. Bp. 1955. 76—85.

művelt,⁴⁷ melynek a schilleri általános erkölcsi tartalomtól egy nagy emberi helyzet szenvedélyes patetikus megérezkítése a célja, ez Vörösmartynál a mi romantikánknak megfelelően erősen nemzeti jellegű.

A nagyepikában még a klasszika igénye a nemzeti eposz, de ezt — mint fentebb kifejtettük — csak a romantikával ötvözötten tudja létrehozni. A Zalán — mint ezt már előbb megkíséreltük igazolni — befejezés és kezdet: a klasszikában egyik legfontosabbnak tartott feladatnak, a honfoglalási eposz vergiliusi művészettel való megírásának a megvalósítása, és a romantikus életszemléletnek a nagy költészet szintjén való első megszólaltatása.

A kisebb eposz, az epüllion, már kevesebb műfaji megkötöttsége miatt is alkalmasabb arra, hogy minden vonatkozásban romantikus legyen. A Zalánt megelőző *A hűség diadalma* még a Kisfaludy Sándor-féle regeköltészet hatását is mutatja: nem elsősorban a mesében, hanem méginkább a jellemben: a bátor, hazafias, rokonszenves nemes és a harcot kerülő gyáva intrikus „nemtelen nemes” ellentétében. (A tárgy maga Ossian *Komhalájából* is származhat.) *A hűség diadalma* megköltésében már — a Zalánt megelőzőleg — együtt szerepelt két belső igény: a deákos klasszicizmus által is vallott cél: az ősi harcoss nemesi dicsőség megénekélése az antik költőktől tanult módon, és a belső érzelmi feszültség költői feloldása: Barta János terminusa szerint: a romantikus vallomás-igény. Az elsőnek megvalósulása a kiseposz II. éneke, a török harcokról szóló, erre hivatkozik Vörösmarty Virághoz írt episztolájában: hogy példáját követve „mértékbe szorította” „kisded vágyait” és „rendetlen képzetinek” árját, és „szívemelő tettet jegyzett ki az ősi üdöböl.” A szubjektivitás romantikus megnyilatkozásának igénye a szerelmi történetben érvényesül, itt Vörösmarty a Villikről szóló népmese segítségével teszi meg a „minőségi ugrást” a szentimentalizmusból a romantika felé. A tragikus szerelmi történet okozta borongást az érzelmi intenzitás fokozódása révén a képzelet oldja fel — Jola halálából nem sírköltészet születik, hanem a Villik ragyogó fantáziával leírt tündérvilága. A Zalán után következő eposzok már teljesen a romantika szellemében fogantak, és egyik részüket a nemzeti tematika és a szerelmi ihlet összekapcsolása jellemzi — ez folytatódik majd a kortársak — Czuczor, Garay — hasonló műveiben és főleg a romantikus regényben és novellában. A másik csoport: a fantáziajárta tündérvölgyek költői világa, mely akkor hoz létre igazi nagy alkotást, ha a mű filozófiai tartalmat kap és a népmese elemeivel gazdagodik — e csoport legtökéletesebb darabja *A Rom*. A harmadik a romantika rém-világának megelevenítése — ez az intrikus helyzeteken és a félreértéseken át a lélektani elmélyülés s a szenvedélyek bátrabb bemutatása felé fejlődik *A két szomszédvárban*.

Mint már utaltunk rá a mi. XIX. századunk elején a klasszika mellett a nemesi szentimentalizmus vitt nagy szerepet. Vörösmarty első dráma-kísér-

⁴⁷ A Mazeppa, Farys-szerű művekre gondolunk.

letei egyrészt Kisfaludy Károly *Tatárokjának*, másfelől Kisfaludy Sándor *Csobáncának* a hatását mutatják. De e műfaj fejletlensége, hagyománytalansága is okozza, hogy már az egyik első töredék (*Rónai és Lóra*) talán öntudatlan kísérlet a romantika megvalósítására, még pedig a nyelvi fantáziának a szabadabb megáradása révén. Később Vörösmarty éppen a dráma területén iparkodik szorosabb „mértékre fogni” „rendetlen képzeti árját” — a Virághoz írt episztola szavai szerint — példa rá a *Salamon* két feldolgozása, melyek közül az elsőnek nyelve sokkal áradóbb, képekben gazdagabb. Később a második változattal sem volt megelégedve, éppen azért, mert úgy érezte, nem tudja eléggé tettekké sűríteni a mondanivalóját, nyelvi fantáziájának, lírai áradásának nem tud mértéket szabni — ezért írja önmagát gúnyolva, hogy „mint a jó öregek” olyanok játékszíni személyei, „tenni nem érnek rá a szavak árja miatt.” Viszont a drámai dikciónak a magyar klasszikába való viszonylagos kötetlensége miatt a drámai stílusban már érvényre jutott romantikáját meg tudta szólaltatni a lírában, mint ezt Tóth Dezső észrevette.

A romantika-vitán az egyik felszólalás Kisfaludy Károly *Stibor vajdáját* említette, mint a romantikába való átlendülés egyik szimptomáját.⁴⁸ Kisfaludy régebbi darabjai a nemesi szentimentalizmus rendi szemléletén belül maradnak, míg a *Stibor* az első, mely áthágja a rendi kereteket. A nemesi szentimentalizmusból a romantikába való átugrásnak érdekes példája egy téma története: a Balaton két partján élő szerelmes pár szétválásztásának s a szerelmeseknek a Balaton vizén való találkozásának és a viharba vesztésének a témája. A történetet először ifj. Ráday Gedeon dolgozta fel Himfy-formában: az akadály az „átkos visszavonás”, mindkét család ősnemes, de egyik Ferdinánd, a másik Szapolyai híve. (Hebe 1825. *Kálmán és Emelka*.) Ugyanaz a téma Kovács Pál *Gunda szép halászlány* című prózai novellájában három évvel később az Uránia 1828-as évfolyamában is megtalálható, itt a lány-neve is a *Stibor* nyilvánvaló hatására mutat — jobbjágy gyermeke, az ifjú a kastély uráé, a feudális világ törvényei okozzák tragédiájukat. Példa ez arra is, hogy a romantika hatására hogyan válik a rendi szemlélet átfogóbb nemzeti szemléletté az irodalomban. A *Stibort* Kisfaludy Károlynál az *Iréne* követi, mely költői dikciónak nemes pátozában és képgazdagságában is romantikus.

A romantikusok előtt a dráma területén Shakespeare áll, mint mintakép. De ők saját koruk problémáit akarják felvetni a shakespeare-i dráma eszközeivel, amely pedig a polgári forradalmak gondolatfelszabadító győzelme után a szabadságra, teljesebb életre vágyó egyén és a korlátozó társadalom ellentéte. Ennek a múltba vetítésére, és ennek a jellemek különlegességén át is történő kifejezésére a nagy kísérlet: a francia romantikus dráma, amelyet a mi romantikusaink olyan nagyra becsültek. Tehát az adott valóság romantikus felnagyítása a shakespeare-i dráma technikájának a felhasználásával: ez

⁴⁸ SAUDER JÓZSEF: I. OK. VI. k. 1–2. sz. 1954. 301. l.

lenne a romantikus dráma egyik formája. A mi viszonyaink közt ennek az ellentétnek szükségszerűen a nemzeti síkon kellett jelentkeznie a függetlenségi problematika költői ábrázolásában: ez irányban Vörösmarty legmesszebbre *A bujdosók*ban jutott. Talán Kisfaludy *Csákja* lett volna az aurorások legnagyobb teljesítménye e területen, ha az író halála meg nem akadályozza elkészültét. Az ilyen értelmű romantikus drámának európai mértékben is egyik legmagasabb szintű megvalósulása a *Bánk bán*, korai keletkezése ellenére a romantikának azon a fokán, amikor ez — Sötér terminusa szerint — átcsap már a realizmusba.

A Shakespeare utánzás másik romantikus formája az, amelyet Schlegel ajánlott a napóleoni háború alatt az osztrák költőknek.⁴⁹ Schlegel a királydrámák, a történeti drámák utánzását javasolja a hazafias érzelmek felkeltése érdekében. A fiatal Vörösmarty — mint Teslérrel való levelezése és az 1821—1828-as éveinek drámái gyakorlata is mutatja, — a shakespeare-i drámákból az ilyen típusúakat ismerhette meg először. Már Schlegel is arra buzdít dramaturgiájában, hogy a shakespeare-i hagyományokat korszerű tartalommal töltsék meg az író, korszerű politikai tartalommal pedig mást értettek ekkor a Lajtán túl, mint a lassan a nemzeti függetlenség öntudatára ébredő magyar nemesség körében. Így nálunk a történelmi drámának is el kellett jutnia a lázadó nemzeti tendenciáig, a valóban nemzeti romantikus mondanivalóig. Az inkább széles korszakot adó, s csak egyes jelenetekben időszzerű tendenciákat érvényre juttató *Zsigmond* után így kellett elkövetkeznie az idegen uralkodó elleni fellépést a maga egész koncepciójával hirdető *Kontig*, mely az utolsó átdolgozás után kapta *A bujdosók* címet.

A romantikusok a drámától Hugo Cromwell-előszavának értelmében — az élet igazabb ábrázolását várták, azaz a klasszika általánosító és finomító hatásától felszabadított erőteljes szenvedélyábrázolást. Az erőteljes ábrázolás számukra felnagyítást is jelent. Az absztrahálástól, az általános emberitől való eltávolodás, a konkrét élet igénye a különleges helyzetek bemutatására vezetett. A különleges és felnagyított szenvedély bemutatása az, ami *A két szomszédvár*ban is felháborította a klasszikus ízlésű Berzsenyit. A francia romantikus drámának éppen a klasszikus konvenciók által nem korlátozott szenvedély- és emberábrázolása volt az, ami vonzotta az Aurora-kör tagjait. Ezért hitték feltalálni az élet nagyobb igazságát a francia romantika alkotta drámákban színikritikáik szerint, s Vörösmarty is ez igénytől vezettetve alkotta meg megdöbbentően szenvedélyes tragédiáit, melyek közül a *Vérnász* akadémiai megjutalmazását (1833) az aurorások mint irányuk egyik diadalát könyvelték el, és ha az akadémiai jutalom körüli vitákra gondolunk, ez valóban az is volt.⁵⁰

⁴⁹ WEBER ARTHUR: Shakespeare és az osztrák irodalom. Magyar Shakespeare Tár. XI. k. 1918. 159.

⁵⁰ BRISITS FRIGYES: Vörösmarty Mihály és az Akadémia. Értekezések a nyelv- és széptud. osztály köréből. XXV. k. 8. sz. 33. 1.

A romantika — lírai telítettségével — alkotja meg, mint sajátos műfaját: a filozofikus mondanivalójú drámai költeményt. Byron *Manfrédja*, *Kainja*, Shelley *Megszabadított Prometheusa* e műfaj első darabjai közé tartozik, de a *Faust* is romantikusnak tekinthető az összehasonlító irodalomtörténet kategóriái szerint. A drámai költemény a lengyel romantika egyik vezető műfaja — s hogy Vörösmarty tehetségének is ez a műfaj felelt meg legjobban, bizonyítja, hogy drámaírói művészetének legremekebb alkotása: a *Csongor és Tünde*. Vörösmarty írói fejlődésének ekkori állapotára jellemző, hogy míg az angoloknál a filozófiai mondanivaló mitikus keretben, titáni hős történetében jelenik meg, Vörösmartynál a „tündérezésben”, a népmese nyújtotta álmvilágban. Hogy tehetsége másfajta drámai költeményhez is volt, bizonyíték öregkori töredéke: *Az örök zsidó*.

S a romantikus vígjáték? Fő típusa világirodalmilag az, amelyben nem a komikum, a szatíra uralkodik, hanem az érzelmes dialógus és a finom ironia, az olyan vígjáték, mely nem mindvégig nevetető, de vidám érzelmeket kelt. A shakespeare-i vígjátékok egy része is ilyen, s ilyenek Musset egyfelvonásai. A magyar romantikában a nemzeti tematikának megfelelően ez a típus is nemzeti: Kisfaludy Károly történeti vígjátékai tartoznak ide.

A romantikus humanizmus alapja a mindent átélés, megértés — volta-képpen a goethei program. Ezzel az egyetemes átéléssel függ össze, mint kifejtettük, az emberi dolgokban, sőt az egész Kozmosz dolgaiban való lírai részvétel — e világ érzelmi áttelekésítése. Az egyetemes részvétel alól csak az emberi boldogság ellen törő gonosz intrikus van kivéve — bár gyakran a „negatív hőst” is nagyvonalúnak, különleges erejűnek, nagy intelligenciájúnak ábrázolja, tettének motívumát is megérti a romantikus költő — ebben is különbözik a szentimentálistól. Ezért a romantika komikus alakjait is legtöbbször részvétel övezi — a nevetségessé tétel helyét sokszor a humor vagy a keserű önironia foglalja el. Sőt, a romantika a múlt egykor egyértelműen komikus jelenségei mögött is keresi, talán felfedezi az emberileg mélyet, a tragikust, mint Musset Molière *Alceste*-jében.⁵¹ Ez az együttérző humor jelentkezik Vörösmarty novelláiban. Kisfaludy vígjátékaiban s víg novelláiban már egy, inkább realiztikus tendenciát figyelhetünk meg, a jelen problémái felé való *közvetlen* fordulás következményeképpen.

A klasszikában az általánosítás, az előkelő elburkolás következtében, ha az író a jelenről akar szólni, ez — a „komoly műfajok” esetében — kulcsszerű megoldásokat eredményez, a romantikában viszont a valóság közvetlenebb ábrázolásának törekvése rendszerint a realizmus felé vezet.

Elmossa-e a romantika a műfaji határokat? A klasszikus műfajokét mindenestre. Azonban a romantika is kialakítja a maga mű-típusait, a mű-típusok pedig voltaképpen a műfajok, az illető irodalmi irány maga kialakította

⁵¹ Musset: *Une soirée perdue*.

műfajai. Csak az előző irányzat műfajaihoz képest tűnnek ezek formátlanoknak, ami bennük keverékjellegűnek tűnik fel, az voltaképp lényegükhöz tartozik. A lírai telítettségű epika is műfaj önmagában, a romantika teremtette műfaj, amely már nem lenne romantikus jellegű, akár ha az epika elnyomná benne a lírizmust, s az objektivitást tenné benne uralkodóvá, akár ha a túlnyomó líraiság minden epikai konkrétumától fosztaná meg, ami a művet talán már a szimbolizmus felé vinné.

Ha szembeállítjuk a tízes évek végének irodalmi termését a húszas évek végével, akkor a következő a kép: 1818 körül klasszicisztikus ódák, „alagyák” epigrammák, szentimentális dalok, szonettek; nagy az episztola irodalom, nagy szerepet játszanak a prózai műfajok: a levelezés és az emlékirat. A húszas években ez a kép: romantikus lírai költemény, romantikus óda, epigramma, népdal, a szentimentális dal továbbél átalakult formában, ballada, újszerű drámák, epyllionok. A műfajok tükrében rendkívül szemléletes az ízlésváltás. Ha ehhez hozzávesszük a stílus átalakulását, melynek fő vonásai: a mitológia eltűnése, a körülírás háttérbe szorulása, helyébe a metafora kerülése a vizuális és akusztikai hatások előtérbe lépése, — továbbá a verstani váltódás, mely kiszorítja az óklasszikai formákat, ez utóbbiakból a hexametert hagyván meg az eposz és a disztichont az epigramma számára, világos előttünk, hogy a mi irodalmunkban is igen érezhető egy, az európai irodalmak legtöbbjében az 1820-as évek körül végbemenő művészi átalakulással párhuzamos folyamat. Ha ezt a számvetést elvégezzük, azt is meglátjuk, milyen alapot teremtett meg e romantika a következő nemzedék — a népi nemzeti klasszicizmus, Petőfi és nagy nemzedéke számára — akik rájuk is építve alakították ki a maguk költői irányát, túlhaladva a romantika költőit mind a nemzeti eredetiség, mind az élet igazságának ábrázolása szempontjából.

Az 1830-as év a romantika nagy eredményeinek beérését jelenti, de egyben a magyar romantika új fejlődésének nyitányát is. Az európai és hazai események, Széchenyi fellépése új lendületet ad a magyar romantikának, erősíti a nemzeti élettel való közvetlenebb kapcsolatát, az élet valóságához való igazodás igényét, a társadalmi és nemzeti problémákkal való erőteljesebb foglalkozást. Ez által is párhuzamosan halad a magyar romantika fejlődése az európai romantikáéval, melynek történetében is az 1830-as év nagy fellendülési dátum. Az 1830-as nemzedék, a romantika új csapata lép az irodalom színpadára — főleg Francia-, Olasz-, Cseh- s Lengyelországban — és velük részt kér az irodalom a történelemalakítás haladó szolgálatában. A romantika teremtette meg — Turóczi-Trostler József sikerült megfogalmazása szerint — „a feltevéleit annak, hogy a magyar irodalom most első ízben lépjen be egyenrangú félként a nemzeti irodalmak élő közösségébe, amelyet Goethe világirodalomnak nevez.”⁵²

⁵² I. OK. VI. k. 1954. 1–2. sz. 292. l.

MUTATVÁNY A KÉSZÜLŐ FINNUGOR ETIMOLÓGIAI SZÓTÁRBÓL

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetében 1950 óta folynak a Magyar Szókincs Finnugor Elemei című etimológiai szótár (a továbbiakban MSzFgrE.) munkálatai. 1950-től 1956-ig a hazai és a külföldi etimológiai irodalmat dolgoztuk fel; a szerkesztési munkálatok 1957-ben indultak meg.

Az MSzFgrE. a finnugor (uráli, ugor) eredetű, illetőleg az ilyenek magyarított szavak etimológiáját fogja tartalmazni. Feladata az eddigi szófejtések tudományos igényű összeállítása és kritikai vizsgálata. A szótárnak — tekintettel az előmunkálatok során szükségszerűen érvényesült korlátozásokra — nem célja tehát új etimológiák készítése, de a munkánk során esetleg adódó új etimológiai összefüggések kidolgozása és közlése elől természetesen nem zárkozunk el.

Az MSzFgrE. nemcsak a biztos, hanem a lehetséges, a vitatott, a kétes, sőt a téves szófejtéseket is tartalmazni fogja, amíg azonban az előbbieket a szótár főrészt fogják alkotni, addig a téves etimológiákat függelékben fogjuk közölni. — Természetesen nem csupán a mai magyar köznyelv, hanem a régi nyelv és a népnyelv finnugor eredetű szavaival is foglalkozunk. A címszóként szereplő kihalt szó elé † jelet teszünk, a népnyelvi szók mögé N. minősítés kerül.

Címszóként általában a finnugor eredetű tőszót szerepeltetjük. Ha a tőszó a mai magyar köznyelvben már nem él, akkor legismertebb származékát, illetőleg származékait vesszük fel címszónak (az etimológiát persze csak e g y címszóul szereplő származék szócikkében ismertetjük, a többi származékról csak utalunk az etimológiát magában foglaló szócikkre). A címszavak közt azok az összetételek is szerepelni fognak, amelyek a magyar nyelvben önálló szóként ismeretlen finnugor eredetű tagot vagy tagokat tartalmaznak, pl. *harminc, negyven, ezüst*. Ismert alapszó származékait (pl. *menyegző, menyét*) címszónak még akkor sem vesszük fel, ha az alapszóval való összetartozásuk tudata elhomályosult; ezek magyarázata ugyanis a készülő új magyar etimológiai szótárra tartozik.

A tövváltozatok bemutatására — ha szükséges — a címszó után kerek zárójelben közlünk egy-egy toldalékos alakot, pl. *ér (eret), falu (falvat), víz (vivő, vinni)*.

A népnyelvi és az elavult szavak jelentése — ha kívánatosnak mutatkozik — magyarul is meglesz a szótárban.

A címszó mai legfontosabb köznyelvi jelentésein kívül közöljük mindazokat az esetleges ritkább vagy elavult jelentéseket is, amelyek a rokon nyelvi szavakkal való egybevetéshez szükségesek. A címszó jelentéseit általában csak németül, de a növény- és az állatnevek jelentését latinul is megadjuk. A jelentéseket általában a Nyelvtörténeti Szótár és a köznyelvi magyar–német szótárak alapján közöljük, de szükség esetén átvesszük pl. a Magyar Etimológiai Szótárban közölt esetleges további jelentéseket is. Ha a jelentéseket a fent jelzett szótárakból merítjük, akkor a jelentések forrását nem tüntetjük fel.

A címszóanyagunkban szereplő szavakkal kapcsolatban az MSzFgrE. nem vállalhatja magára a nyelvtörténeti és a tájszótár szerepét. Ha ezt célul tűznénk ki, a szótár munkálatai beláthatatlan időkig elhúzódnának. A magyar szó régiségének és elterjedtségének megvilágítására csak annyi régi nyelvi és népnyelvi adatot közlünk, amennyi az etimológia megértéséhez, valamint hangtani és jelentéstani szempontból való valószínűsítéséhez szükséges és fontos. Lehetőleg szerepeltetjük az eddig legrégebbnek ismert adatot is. Ha az első előforduló adat tulajdonnév, akkor legalább még egy köznyelvi alakot is idézünk. Ha az adatot a Nyelvtörténeti Szótárból vagy az Ó-magyar Olvasókönyvből vesszük, csak az ősforrásra hivatkozunk. Ha viszont az Oklevél-Szótárból vagy más, nem említett forrásmunkából idézünk, az ősforrás megjelölését mellőzzük, de a forrást az adat után jelezzük.

A népnyelvi adatok nyelvjárási hovatartozását általában nem tüntetjük fel; jelentésüket is csak akkor adjuk meg, ha az az etimológia szempontjából lényeges.

Hogy dokumentáljuk a magyar szókinés finnugor elemeinek a magyar szóképzés kialakításában betöltött fontos szerepét, a biztos, a valószínű és a vitatott (kétes) etimológiák ún. magyar részében — a régi nyelvi és a népnyelvi adatok után — felsoroljuk a címszó többé-kevésbé elhomályosult, illetőleg érdekes jelentésfejlődést mutató köznyelvi származékait és összetételeit, továbbá a ritka képzésmódot szemléltető ismertebb származékokat is. A tévesen finnugornak magyarázott szavak származékait és összetételeit nem közöljük. A származékok és az összetételek jelentései közül csak a legszükségesebbeket adjuk meg.

A magyar szó rokon nyelvi megfelelőihez szükség esetén hangtani, szótani, jelentéstani, sőt néprajzi megjegyzéseket is fűzünk. Kitérünk az irodalomban tárgyalt esetleges további (indogermán, altaji, jukagír) kapcsolatokra is, de a rokonság kérdésében való állásfoglalást nem tekintjük felada-

tunknak. Ha egy-egy finnugor szó átment egy másik rokon nyelvbe vagy egy más nyelvcsaládhoz tartozó nép nyelvébe, arról a feldolgozott irodalom alapján említést teszünk.

Fonetikai jelölésmód szempontjából az MSzFgrE. nem lesz egységes, hanem általában az adatok feljegyzőinek a jelölését fogja követni. Különösen a régi feljegyzések átírása sok esetben tévedésekre vezethetne.

A szócikkek végén közöljük a legfontosabb irodalmat. Lehetőleg megemlítjük az első egyeztetést is, hivatkozunk továbbá azokra, akik az etimológiát továbbfejlesztették, illetőleg ilyen vagy olyan szempontból figyelemre méltó módon megvilágították. A téves etimológiák irodalmát — ha úgy célszerűbb, a vitatottakét is — a szócikken belül adjuk meg.

Az MSzFgrE.-ben tárgyalt finnugor, illetőleg szamojéd nyelvi szókról, továbbá a rokonság gyanújába vett, illetőleg átvett altaji, jukagír, indoeurópai stb. szavakról mutató fog készülni. Szójegyzékbe foglaljuk a magyar címszók fontosságának bemutatására hivatott származékokat és összetételeket is.

Szerkesztési elveink további részletezése helyett itt közlünk néhány szócikket. Reméljük: ezek a szerkesztésben követett eljárásunkról világos képet fognak adni. Néhány biztos finnugor etimológián kívül felvettünk egy-két olyan szócikket is, amelyik vitatottan finnugor eredetű, illetőleg tévesen finnugor eredetűnek magyarázott szó etimológiájára vonatkozó nézetünket tartalmazza.

*

agyag 'Lehm' [1380—1410 között: *agag* (BesztSzj.)].

A rokonnyelvi megfelelőként ajánlott osztják (OL. 39) DN. *a's* 'weisser Ton, Lehm' stb., (PD. 35) Ko. *às* 'Kreide' szó ősi voltát (EtSz.; PAASONEN — DONNER, OstjWb. 4 stb.) KARJALAINEN (OL. 39) nem látja bizonyosnak. A szó csak a nyugati osztj. nyelvjárásokból ismeretes. A m. és az osztj. szó egybevetése hangtani szempontból (osztj. ?*-*tš*- ~ m. *gy*) sem teljesen világos (vö. MOÓR: ALH. II, 61; — a m. szó magánhangzójáról l. BÁRCZI, Htört.² 44). Mindezek alapján a m. szó finnugor származtatása meglehetősen bizonytalan.

Az osztj. szót egyeztették a finn *haahka* 'somateria mollissima [$<$ grau]' szóval és rokonnyelvi (md., cs.) megfelelőivel (vö. TOIVONEN: Vir. 1936: 225—7; SKES. 45).

MUNKÁCSI (ÁKE. 124, 641) a m. szót kaukázusi eredetűnek tartja. Ezt azonban a szakirodalom (EtSz. stb.) nem fogadja el.

álmélkodik 'staunen' [1470: *elamelas* merth megh kernekezte uala (SermDom.); 1492—1495 között: el *amelkodo* kőcönseg (GuaryK.); 1584: *Álmélkodandó* kegyelmesség (Born: Préd.); *ámul* 'betäubt sein'; staunen'; *ámít* 'täuschen'.

E szavak tövét azonosnak tartották az *alszik* tövével (MUSz. 744; MUNKÁCSI: NyK. XXV, 178; GOMBOCZ: NyK. XXXIX, 258; NyH.⁷; EtSz.; SzófSz.). A vog. (MTR.) É. *ālmēlti* 'ámulatba hoz', *ālēm* 'álmélkodó' szóval együtt egyesek ugor kori származéknak, mások viszont a vog. szóval azonos elemekből alakult, de tőle független képzésnek tekintették. A m. szó tövében levő *-l-* másodlagos, a R.-ben csak későn — és nem mindenütt — jelentkezik. Többek között ezért sem lehet a m.-t a vog. szóval kapcsolatba hozni. A m. szó hangfestő eredetű (BENKŐ: MNy. L, 271).

arc, orca (*orcát*) 'Gesicht, Antlitz' [1400—1410 között: *orcha* (SchlSsz.); 1450 körül: *arczaual* (JóK.K.)]; *arculat* l. 'Gesicht, Antlitz', 2. 'Miene, Physiognomie, Aussehen'; *arcátlan* 'unverschämt'.

arc, orca szavunk elhomályosult összetétel a fgr. eredetű *orr* és *száj* régi alakjából: **ország* > **orcá* > *orca*. Hasonló összetételek 'Gesicht, Antlitz' jelentésben használatosak több fgr. nyelvben, például: z ü r j. (WUo.) V. Sz. Lu. *nj̄r-vom*, I. *nj̄r-vqm*, Ud. *nj̄r-veṃ*, P. *nj̄r-ε-m* 'Gesicht (V. Sz. I. Ud.); Mund- und Nasengegend (Lu.); Schnauze (P.)'; v o t j. (WICHM.) G. *im-n̄r*, MU. *im-nj̄r* 'Gesicht'.

SZINNYEI (NyK. XXVII, 240) szerint a mai *arc* a személyragosnak érzett *arca* alakból való elvonás lehet. Az EtSz. szerint az *arc* alakot régi nyelvi *arcal*, *arcúl*, *arcra* alakokból vonták el.

Az idézett rokon nyelvi analógiák világánál MÉSZÖLY (MNy. XXVII, 24; XL, 122—3) magyarázata, amely szerint az *orca* az *or(r)* főnév *-sz* > *-c* kicsinyítő képzős alakja volna, nem valószínű. MÉSZÖLY magyarázatának nehézségeiről l. HORGER: MNy. XL, 297—9.

Az *orcok*, *orszok* 'a szán orrát egybefoglaló fa' jelentésű tájszónak az *or(r)* föltett *-sz* (*-c*) képzős alakjából való származtatása (MÉSZÖLY: MNy. XL, 122—3) nem dönti meg SZINNYEI magyarázatát, mert az *orcok* valószínűleg jövevénytörző (vö. SZTRIPSZKY: MNy. XL, 378).

SCHIEFNER (idézi BUDENZ): AkNyÉrt. IX/1, 15; SZINNYEI: NyK. XXVII, 240; BEKE: Nyr. XLI, 298 és KSz. XIII, 100; NyH.⁷ 56; EtSz. — Tévesen: MUSz. 751.

az, a (*azt, azok*) l. 'jener, der, derjenige', 2. (határozott névelő) 'der, die, das' [1192—5 között: *oz, ozuc, ozchuz* (HB.); (határozott névelőként) XIV. sz. dereka: *oz* (KT.)]; *addig* l. 'soweit, bis dahin', 2. 'so lange'; *akkor* l. 'da, damals, zu jener Zeit', 2. 'dann, sodann, alsdann'; *akkora* 'so gross'; *amaz* 'jener, jene, jenes'; *annyi* 'soviele'; *azon* l. 'derselbe, dieselbe, dasselbe', 2. 'jener, jene, jenes'; *azonban* 'aber, jedoch, doch, allein, dagegen'; *azonnal* 'sogleich, sofort'; *oda* l. 'dahin, dorthin', 2. 'dort'; *oly* l. 'solcher, solche, sol ches', 2. 'so'; *onnan* 'von dorthen, von daher'; *ott* 'dort'; *úgy* 'so'. L. *által, átal, át*; *óta*.

~ z ü r j. (WUo.) *a-*: Ud. *ata* 'hier' (?), *ata taten* 'sieh hier'; (FOKOS-FUCHS, SyrjWb.) Ud. *a-ta* 'siehe hier!', Ud. *a-tj̄* 'siehe! siehe dort!' | v o t j.

(MUNK.) *o-*: Sz. *otîn* 'ott', Sz. *otîš*, K. *otîš* 'onnan', Sz. *oti*, K. *otî* 'arrafelé, odafelé', Sz. *oži*, K. *ože*, *oži*, G. *oži*, *ož* 'úgy, olyan módon'; (WICHM.) G. *otîn*, *otîn*, J. *otîn*, MU. *otîn* 'dort, da', G. *otîš*, MU. *otîš* 'von dort, daher, davon; dortig', G. *ož*, M. *oži*, J. MU. *oži*, *oži* 'so, also' | cser. (SZIL.) *u-*: *umbal* 'túlvaló, túlsó rész', *umbâlne*, *umbâlna*, *umbâlno* 'túl, valamin túl', *umbâke*, *umbâk*, *umbâka*, *umbâko* 'túlra', *umbâčon*, *umbâčen* 'túlról'; (PS.) K. *umbal* 'jene Seite, die andere Seite', *umbâlne* 'weiter weg', *umbake*, *umbalke* 'weiter weg', *umbačšôn*, *umbalčšôn* 'von weiter vorn' | mord. *o-*: E. *ombo*, M. *ombä*, *omä* 'anderer, zweiter', E. *omboše*, *omotše*, M. *ombôtše* ua. || s z a m J u r. (4—5) *am*: *am žirüb* 'wie viel', O. *nažββē* 'was, was für ein; etwas', Lj. *nammi* 'was, etwas', O. *amGfī* 'was; warum; etwas'; J e n. *awuo* 'was'; T v g. *namanη* 'dieser dort', *namanie* 'dieser da', *nama nōka* 'soviel', *nama jalenη* 'heute'.

A magyar névmás többeli magánhangzója feltehetőleg **o* (vö. *az* ~ *oda* ~ *úgy*; l. EtSz.), vagy — még régebben — talán **u* volt (vö. PAIS: MNY, LI, 185). A névmásunk rokonyelvi alakjaiban jelentkező magánhangzómegfelelések ugyan nem mutathatók ki együttesen más fgr. eredetű szavunknál, de figyelembe veendő a következő tények: 1. eredeti **o*, ill. **u* hangnak (inkább erre vallanak a rokonyelvi alakok) folytatása lehet *voj*. *o* (l. pl. E. ITKONEN: FUF. XXXI, 273, 319), cser. *u* (l. uo. 168, 201, 250, 252; STEINITZ, FgrVok. 21, 54), mord. *o* (l. pl. E. ITKONEN: FUF. XXIX, 305, 306; STEINITZ: i. m. 21, 43); a zürj. *a*-ra vonatkozólag l. WICHMANN: MSFOu. XXXVI. 73, 74; E. ITKONEN: FUF. XXXI, 279, 285, 322; 2. a fgr. alapszóban bizonyosan nagy volt a mutató névmások száma (vö. RAVILA: Vir. 1945: 323; LAKÓ: ALH. I, 355 kk., 363), és a mai napig fennmaradt névmások jelentéseiből arra lehet következtetni, hogy sokszor csak árnyalati különbség volt közöttük; így könnyen befolyásolhatták egymás alakját, hangalakjuk keveredés útján változhatott; 3. névmásoknál egyébként is — miként az névmásunk esetében is tapasztaljuk — a magánhangzók tekintetében a „szabályosnál” változatosabb megfelelésekkel kell számolnunk.

A magyar névmás *z*-je névmásképző (vö. LEHTISALO: MSFOu. LXXII, 392; LAKÓ: ALH. I, 348), a zürj. *ata*, *ati* névmások *-ta*, *-ti* eleme 'ez', ill. 'az, amaz' jelentésű mutatónévmás (vö. FOKOS: MNY. LIV, 348), a cser. és a mord. alakokban a magyar középfokképző megfelelője járult a névmástőhöz (vö. UA. 262; PAASONEN: FUF. VI, 116), a *voj*. *otîn* stb. alakokban a régi locativusi *t* rag őrződött meg (vö. WICHMANN: FUF. XVI, 158), végül a *szam. am*-beli *m* ősi névmásképző (vö. LEHTISALO: i. m. 387—8).

A *voj*. *oti* 'arrafelé, odafelé' LAKÓ (ALH. I, 80) szerint a zürj. *eti* 'erre' szóval egyezik; UOTILA is (WUo.) a zürj. *e*-névmáshoz vonja a *voj*. *otîn* 'dort' szót. Ez a nézet az ellentétes jelentések miatt ('erre' — 'arra') nem fogadható el. WICHMANN (WotjChr. 647) az *otîn* stb. alakokhoz sorolja a G. *īčšē*, MU. *īčšē*, *ōčšē* 'solcher (wie jener)' névmást is, de ez a névmás valószínűleg a zürj. *e*-mutató névmás családjába tartozik, ahogyan WICHMANN

eredetileg is gondolta (MSFOu. XXXVI, 81), és ahogyan ideszámítja PAASONEN (FUF. VI, 116), UOTILA (WUo.) és TOIVONEN (SKES. 33) is.

Jelentéstani tekintetben csak a zürjén alakok határozószói jelentése szorul bizonyos magyarázatra. Tudjuk azonban, hogy a névmások gyakran használatosak határozószói szerepben (vö. FOKOS: NyK. LVIII, 66), és éppen a zürj. *ta*, *tj* is lehet határozószó is (pl. Pr. *tj vojtšite*, *ta vojtšite* 'Dort tröpfelt es, hier tröpfelt es', VolksdKomi 321).

BEKE (NyK. XLII, 227) a cser. *umbal* helyett előbb más cseremisiz szóval próbálta az névmásunkat rokonítani, utóbb azonban (NyK. XLV, 350) tévesnek nyilvánította ezt az egyeztetését.

Névmásunkat ieur. névmással is kapcsolatba hozta JENSEN (Hirt-Festschr. II, 176) és COLLINDER (IurSprg. 57).

MUSz. 761 (m., vtj., cs., md.; tévesen m., vg., o., z., vtj., cs., md., fi., é., lp.); SETÄLÄ: JSFOu. XXX/5, 33 (m., vtj., cs., md., sz.); HAJDÚ: NyK. LV, 68; ALH. IV, 28; PAIS: MNy. L, 318—9; FOKOS: MNy. LIV, 348 (+z.); NyK. LXI, 53—4; FUV. (m., ? vtj., ?cs., ?md.).

ázik 'nass werden' [1269: Kendur *attho* (OkISz.); XVI. sz. első negyede (1529 előtt): *azot* (VirgK.); *ázalék* 'Zuspeise, Zugemüse'; *áztat* 'einweichen, begiessen'.

~ v o g. (MSz.) É. (*puł-*)*titi* 'átázik; von Regen ganz nass werden', KL. *pal-titi* ua., AL. *jel-titeltawé* ua.; (WV. 70) TJ. TCs. *tal-*, AK. *tót-*, KK. *tót-*, FK. *tyt-*, P. ÉVag. DVag. *tít-*, AL. *tít-*, FL., Sz. *tit-* 'nass werden' | o s z t j. (KT. 1110) Kam. *tättä* 'quellen, dicht werden (ein Gefäss, Schuhzeug im Wasser)', V. *ivltä* 'feucht, nass werden', Vj. *ivltä*, *ivltä* 'feucht, nass, frisch, geschmeidig werden; durch Feuchtigkeit weich werden (Fell u. dgl.)', Trj. *äätä* 'feucht, nass werden, durch Feuchtigkeit weich werden, sich aufweichen (im Wasser, Fell, Schuhe), quellen (ein Gefäss im Wasser)', Kaz. *ätä* 'feucht, nass machen, befeuchten (in Wasser)'; (PD. 1088) *älälätäm*, *älälätäm* 'anfeuchten, einweichen' | z ü r j. (WIED.) *sözny* 'feucht werden'; (WUo.) I. *sëz* 'Saft in Knorpelknochen'.

HORGER (MNy. XXX, 311; NéNy. IX, 52 kk.) *ázik* szavunkat az *avik* 'eindringen' ige -z képzős származékának tartja. Ezen származtatásnak jelentéstani nehézsége van.

A m. *ázt-* ~ *átt-* viszonya nem világos; a *zt* > *tt* hangváltozásra több példánk nincs (EtSz. 200).

PAASONEN, s-Laute 89 (vg., o., z.; tévesen fi.); KANNISTO, WV. 70, 107 (m., vg., o., z.; tévesen fi.); LAKÓ: NyK. LVI, 44—5 (m., vg., o., z.); COLLINDER, CompGr. 404 (?m., vg., o., z., ?fi). — Tévesen: MUSz. 763 (m.; tévesen vg., o.).

csekély 'gering, wenig, niedrig'.

BUDENZ (MUSz. 338) szavunkat a lp. *coke*, *coakke* 'vadum, brevia', N. *coakke -g-* 'low water in river or sea' szóval egyeztette. HALÁSZ (NyK.

XXIII, 275) a szamo. *čagebal* stb. 'seicht', WICHMANN (FUF. XI, 180) pedig a finn *huokea* 'leicht, nicht mühsam' szót kapcsolta még a magyar szóhoz.

A m. *csekély* azonban palatális magánhangzója, valamint szóbeljei mássalhangzója miatt (a lp. *-kk-* fgr. **k-*ra megy vissza) nem tartozhatik az idézett rokon nyelvekbeli szókhoz.

Csekély szavunk eredete tisztázatlan. Legvalószínűbb, hogy *sekély* 1. 'seicht, untief', 2. 'Untiefe, Furt' alakváltozatával együtt a török eredetű *csökken* 1. 'fallen, sinken', 2. 'nachlassen, abnehmen, schwinden, mindern, sich vermindern' ige családjába tartozik (vö. EtSz.; SzófSz.).

csillapít 'beschwichtigen, besänftigen' [1608: *cséllapítására* (? íráshiba *cséllapítására* helyett) (RMNy. III, 125); 1760: *Tsillapíták* (Moln.: JÉpül.); N. *csiplagít, csiplakit*]; *csillapodik, csillapul* 1. 'nachlassen, sich legen, sich geben', 2. 'sich lindern', 3. 'sich beruhigen'; N. *csillap*: *csillapjába* 'nesztelelenül, lopódzva (menni); geräuschlos, leise, sich schleichend (gehen)'; N. *csillaszt, csijjeszt* 'csitít, csillapít, csendesít; besänftigen, beschwichtigen'.

A m. *csillapít* stb. szót a következő szóval egyeztették: zürj. (WUo.) Sz. *ťšél, V. ľšev, I. ľšę* 'schweigsam (Sz. V. I.), still, leise (Sz.); Schweigen, Stille, Ruhe (V. I.); (Adv.) still, ruhig (V. I.)'; (GEN.) KP. *čöl* 'still, schweigend' (WICHMANN: FUF. XI, 191–2, 203 (m., z.); NyH.⁷ 147; EtSz.; UOTILA, SyrjChr. 166 (?? m., z.).

A m. *csillapít -p-* eleme mozzanatos képző.

Minthogy más rokon nyelvből idevonható szót nem ismerünk, a fenti etimológia bizonytalan. Lehetséges, hogy szavunk hangfestő eredetű (vö. m. *csi!*, *csitt!*).

dög 1. 'Aas'; 2. 'Seuche'; 3. 'Gift' [1240: *Deg* szn. (OkISz.); 1450 körül: *dewge* (JókK.)].

Dög szavunkat a következő szavakkal egyeztették: zürj. (WUo.) V. Sz. Pecs. Ud. *dož* 'ушибъ, рана, Verletzung, Wunde (V. Sz. Ud.); kipu, Schmerz (Pecs.)', Lu. *jur-dož* 'Rotz der Pferde'; (GEN.) KP. *dojd-* 'verwunden, beschädigen' | v o t j. Sz. M. G. *däj* 'nyavalya, nehéz betegség; ragadós betegség (= *kil*)'; (WICHM.: FUF. XI, 231–2) J. G. *dej* 'angeborene Krankheit, innere schwere Krankheit (J.), Bruch (G.)' | c s e r. (WICHM.) U. *tù:jě, tuju* 'krank', (PS.) *tujp* 'mager; kränklich, krank' (WICHMANN: FUF. XI, 231 és FUF. XIV, 119; EtSz.; SzófSz.; Моор: ALH. II, 420).

Az egyeztetésnek súlyos hangtani nehézségei vannak. A magyar, a cser. és a permi szók megfelelése a szóbeljei konzonzantizmus tekintetében (m. *-g-* ~ cser., zürj., votj. *j, ž*) szokatlan. Az egyetlen biztos etimológia, amelyben ugyanez a megfelelés mutatkozik: m. *jég* ~ cser. *iž, ĭ* ~ zürj. *ji* ~ votj. *jē* (< **jžj*), ahol a m. *g*, cser. *ž*, zürj., votj. \emptyset < fgr. *-*ŋ-*. Egyéb rokon nyelvi megfelelők hiányában azonban korántsem biztos, hogy a cser. *tù:jě* stb. *j, ž*-je is fgr. *-*ŋ-*re megy vissza. A cser. és a permi szók szóbeljei, ill. szóvégi

mássalhangzója fgr. *j- folytatója is lehet, s ha az lenne, akkor a magyar szó nem tartozhatik ide. A WICHMANN (FUF. XIV, 119) által említett m. *vég* ~ zürj- *viž* egyeztetés bizonytalan (vö. LIIMOLA: FUF. XXVIII, 80—5); az egyik kétes etimológia nem igazolhatja a másikat.

A vokalizmus határozottan ellene szól a fenti egyeztetésnek: a m. *dög* ö-je *ë*-ből fejlődött, a permi szók magánhangzói viszont *ä*-re mennek vissza, a cser. szó pedig eredeti **u*-ra utal (FOKOS: NyK. LXI, 58; LAKÓ: AAPJ. XVII, 15).

eb 'Hund' [1400: Petro dicti *Eb* (OkI Sz.); 1450 körül: *ebek* (JókK.)].

~ v o g. (VNGy. II, 630) T. *ämp*, *ämp*, K. P. KL. *oämp*, AL. *ämp*, É. *ämp* 'eb'; (WV. I.) TJ. *ämp*, TCs. *ämp*, TG. *ämp*, AK. *ämp*, KK., FK. *ämp*, P. *ämp*, ÉVag. *ämp*, DVag. *ämp*, AL. *ämp*, KL. *ämp*, FL. *ämp*, Szo. *ämp* 'Hund' | o s z t j. (OL. 1) DN. *ämp*, Trj. *ämp*, V., Vj. *ämp*, Ni. *ämp*, Kaz. *ämp*, O. *ämp* ua.; (PD. 75) K. J. *ämp* ua.

GYARM., Aff. 194, 216 (m., vg., o.); AHLQVIST: Suomi VI, 81; MUSZ. 256; KANNISTO: FUF. XIV, 33; EtSz.

ezüst 'Silber; silbern' [1380—1410 között: *esisth* (BesztSzj.); 1450 körül: *ezewstewn* (JókK)]. Elvonással: R. *üst*, *öst* ua. (NySz.).

~ z ü r j. (WUo.) V. AV. Sz. Pecs. Lu. Le. I. Ud. *ez-žs* 'Silber' | v o t j. (MUNK.) Sz. M. J. K. *azves* ua.; (WICHM.) G. J. MU. Uf. *azves* 'ua.; silbern'.

A permi szók elhomályosult összetételek. A votj. összetétel első tagját (*az-*) WICHMANN (Vir. 1897: 23—4; JSFOu. XVI/3: 5—7—) a bizonytalan jelentésű votj. *aziz* (szerinte 'fehér kő') előtagjával hozta kapcsolatba, utótagját (votj. *-ves* ~ zürj. *-žs*) pedig a m. *vas* (~ fi. *vaski* 'Erz, Kupfer') megfelelőjének magyarázta; eszerint a permi összetétel eredeti jelentése 'fehér réz' v. 'fehér fém' lett volna. Az EtSz. szerint a m. *ezüst* eredeti jelentése is 'fehér érc' lehetett, azaz: a m. *ezüst* előtagja azonos lenne a kikövetkeztetett votj. *az-* 'fehér' szóval. A votj. *az* feltett 'fehér' jelentését azonban joggal vonta kétségbe MUNKÁCSI (ÁKE. 248) és utána E. ITKONEN (FUFA. XXXII, 72—3). Mindamellettt a permi szavak összetétel voltát nem lehet tagadni, mert a fenti szavakon kívül ugyanazon utótaggal alakult a zürj. (WUo.) V. Sz. Pecs. Lu. Le. I. Ud. *oz-žs* 'Zinn'; (V. Lu. Le. auch) *zinnern* ~ votj. (MUNK.) *uzves* ua. (~ vog. (WV. 19) FK. *ožtžs*, P. *ožtžs*, Szo. *ožtžs* 'Blei') is (l. m. *vas* alatt is).

A magyar és a permi szavak hangtani okokból nem vezethetők vissza közös fgr. előzményre, nem is szólva ennek tárgyi nehézségeiről. Viszont a jelentés azonossága és a hangalak hasonlósága miatt elválasztani sem lehet őket egymástól. Ilyen megfontolás alapján az *ezüst* szót újabban magyar—permi nyelvi kölcsönhatás feltevésével magyarázzák. E felfogás szerint a magyar szó igen korai átvétel lehet a permi alapnyelvből (l. ZSIRAI: LIGETI L., A magyarság őstörténete 34; MOÓR: NyK. LIII, 85 és ALH. II, 421—4).

Ez a nézet bizonyos mértékig megokolja a *vas* és az *ezüst* hangalakja (főleg vokalizmusa) közötti jelentős különbségeket. A szóvégi *-t* eredetére kielégítő magyarázat nincs (szervetlen fejlemény?, kicsinyítő képző?, tárgyrag?, vö. MOÓR: i. h.). A R. *esysth* (olv. *eszüst*) alakra vonatkozólag más magyarázatot is megkísérel MOÓR (NyK. LIII, 86).

A m. és a permi szót (a vog. *ätβäs*-szel együtt) indoiráni (oszét) eredetűnek tartotta MUNKÁCSI (vö. oszét *awžeste*, *äwžist*, *äwžist* 'Silber'). Mivel a m. *ezüst* (~ zürj. *ezjś*, votj. *azves*) fgr. (ill. permi) nyelvekben létrejött összetétel, ez a nézet nem helytálló. Az oszét szó talán permi jövevényszó (vö. WICHMANN: i. h.; HÜBSCHMANN, Etymologie u. Lautlehre der osset. Spr. 119 stb.; MOÓR i. h. szerint: oszét < előmagyar).

GYARM., Aff. 190—1, 268 (m., z., vtj.); BUDENZ: NyK. X, 98; AHLQVIST, Kulturwörter 67 (+ tévesen vg., ?cs., ?md.); ANDERSON, Wandl. 107 (+ tévesen vg.); ÁKE. 246 (m., z., vtj. < oszét), KSz. V, 316, Ethn. V., 9; WICHMANN: MSFOu. XXXVI, 79; UOTILA: MSFOu. LXV, 322, 332; TOIVONEN: JSFOu. LVI/1: 16 és Vir. 1953: 14; FUV. (?m., z., vtj.).

farad 'müde werden, sich abmühen'; *fáraszt* 'ermüden, bemühen' [1300 kör.: en iunhum buol *farad* (ÓMS.); 1450 kör.: Sététsegec még *farrasztac* öket tenebrae fatigaverunt eos' (BécsiK.).]

~ v o g. (KANN., WVd. II, 81, 83, 85) Szo. *póβrma'ds* 'wurde müde (ein Mensch)', (mscr., idézi LIIM.: UAJb. XXVIII, 242) FL., Szo. *póβrmat-* 'ermüden, müde werden (das Pferd, das zahme Renntier)', FL. *póββarāl-* ua. (-*mat-* és -*āl-* képző).

A régebbi fgr. egyeztetés (WICHMANN: FUF. XI, 227 m., vg., z., vtj.; SAUVAGEOT, Rech. 51 ua. + o., altaji; kérdőjellel az EtSz.; UOTILA SyrjChr. 67 ?m., vg., o., z., vtj.) jelentéstani és hangtani nehézségek miatt tarthatatlan (l. még TOIVONEN: FUF. XXXII, 53 vg., o. < z.).

LIIMOLA: UAJb. XXVIII, 242 (m., vg.).

három (*hármat*) 'drei' [1055: *harmu* (OkISz.); 1192—95 között: *charmul* (HB.); 1243/1354: *harumykru* (OkISz.); *harmad* 1. 'das dritte', 2. 'Drittel'; *harmadik* 'dritte'; *hármás* 1. 'dreifach, dreimal so viel', 2. '(Zahl) der Dreier'; *háromság* 'Dreifaltigkeit'. L. *harminc*.

~ v o g. (MSz.) É. *χūrēm*, K. KL. *khūrēm*, T. *khōrēm* 'három'; (WV. 115) TJ. TCs. *kōrēm*, AK. *χūrēm*, KK. FK. *ku'rēm*, P. *kūrēm*, ÉVag. *kūrēm*, DVag. *kūrēm*, AL. *kūrēm*, FL. *kχūrēm*, Szo. *χūrēm* 'drei' | o s z t j. (OL. 148) DN. *χūrēm*, Trj. *kōrēm*, V. Vj. *kōrēm*, Ni. *χūrēm*, Kaz. *χūrēm*, O. *χūrēm* 'drei'; (PD.) Ko. *χūrēm*, *χūrēm*, J. *kōrēm* ua. | z ü r j. (WUo.) V. AV. Sz. Pecs. Lu. I. Ud. *kujim*, V. Pecs. *kuim*, Lu. *kujim*, P. *kuim* 'drei'; (GEN.) KP. *kuim* ua. | v o t j. (MUNK.) Sz. *kwiń*, K. *kűń* (tő: *kwińm-*, *kűńm-*) 'három'; (WICHM.) G. J. MU. U. *kuim* (*kuim-*) 'drei' | c s e r. (WICHM.) KH. *kām*, U. *kum* '(adj.) drei', KH. *kāmāt*, U. *kūmāt* (subst.) ua; (PS.) K. *kum* ua. |

mord. (PAAS.) E. *kolmo*, M. *kolmä* 'drei' | finn *kolme*, (*kolmi*-; gen. *-men*) 'drei'; és z t *kolm*, (gen. *kolme*) ua. | lpN. *golbmá* *-lm-* 'three'; K. (363): T. Kld. A. *kolm*, Not. *koum* 'drei'; Wfs. (902) *ουλ^uμε* ua.

A *három* számnév fgr. alapalakjában a m., a vogul és az osztják szó alapján *-*lm* mássalhangzókapcsolatot tehetünk fel; a zürjén és a votják szó ősspermi előzménye *-*lm-* lehetett (vö. MUSz. 89; WICHMANN: FUF. III, 101 és XV, 44; Beitr. 45; UOTILA: MSFOu. LXV, 341; E. ITKONEN: FUF. XXXI, 283–4; COLLINDER, CompGr. 143; részben másképp, de aligha helyesen MOÓR: NyK. LX, 120–1). A m. és a vog. alakokban *-r- < -*l-* (vö. MUSz. 89 és MOÓR, i. h.). MOÓR azon nézetének (NyK. LX, 120), amely szerint a szóbeljei mássalhangzócsoporthoz tagjai közé már az őssugorban egy magánhangzó került, a magyar nyelvtörténeti adatok ellene mondanak, vö. 1055: *harmu* (Oklsz.).

CASTRÉNNAK az az ötlete (SamGr. 194; vö. még O. DONNER: MSFOu. LXXI, 61–2), amely szerint a *szamJur. náhar*, *tavgi nagur*, *osztj.-szam.*, kam. *nāgur* 'drei' összetétel lenne, melynek *-har*, *-gur* utótagja talán a m. *három* szóval és családjával lenne egyeredetű, aligha jöhet tekintetbe, vö. K. DONNER: Vir. 1933: 388.

STRAHLENBERG, NoT. Harm. L. (m., vg., o., z., vtj., cs. md., fi.); GYARM., Aff. 14, 16, 69, 100, 130, 179, 217, 288 (+ é., lp.); RÉVAL, ElGr. 122, 268; LINDSTRÖM: Suomi 1852: 44 (+ tévesen egyéb); MUSz. 88–9, 230, 290; VglWb. II, 31; MUNKÁCSI: NyK. XXV, 178; SETÄLÄ: JSFOu. XIV/3, 31; Beitr. 43; NyH.⁷ 24; ORBÁN, FgrSzám. 38; STEINITZ, FgrKons. 36, FgrVok. 44; E. ITKONEN: FUF. XXIX, 305, XXXI, 161, 283–4; FUV. 90; BENKŐ: Pais-Eml. 83; BÁRCZI, Htört.² 113, 121–2.

A Nyelvtudományi Intézet Finnugor Osztálya részéről közlésezi

LAKÓ GYÖRGY és RÉDEI (RADANOVICS) KÁROLY

1962. február.

A HELYESÍRÁSI BIZOTTSÁG ÚJABB HATÁROZATAI

1959. december—1961. június

A Helyesírási Tanácsadó Szótár¹ szerkesztése során számos olyan helyesírási probléma vetődött fel, amelyet a szerkesztő munkaközösség az AkH. 1954. alapján megoldani saját maga nem tudott, illetőleg nem volt joga a további szabályozáshoz. Ezekben az esetekben a Helyesírási Bizottság nyújtott segítséget a szerkesztő közösségnek: megvitatta a problematikus eseteket, és megfelelő határozatokat hozott. E határozatok értelmében jártak el azután a szerkesztők a szótár egyes szóalakjainak megállapításakor.

A bizottsági döntéseket célszerűnek látszik közzétenni, mégpedig mind a jelen, mind a jövő érdekében. A jelenben az újabb bizottsági határozatok olyan esetekben is alapot jelenthetnek az egyöntetű írásmód kialakítására, amelyekre nézve az AkH. 1954. nem tartalmaz szabályt. A jövőben pedig — egy esetleges újabb szabályozás alkalmával — a bizottság hároméves munkájának eredményeit fel lehet használni a jelenlegi szabályzatnál teljesebb szabálygyűjtemény kialakítására.

A rendelkezésünkre álló (túl nem léphető) terjedelem miatt le kellett mondanunk arról, hogy az egyes döntésekhez megokoló fejtegetéseket is fűzzünk.

I. A szókapcsolatok és az összetételek írása

I. Az AkH. 1954. a szókapcsolatoknak és az összetételeknek külön-, illetőleg egybeírásával kapcsolatosan a kötőjel nélkül egybeírható szavak hosszúságát csupán általánosságban szabályozza: „... ügyelnünk kell, hogy az egybeírás következtében ne keletkezzenek túlságosan hosszú szavak. Olyan szókapcsolatot tehát, amely öt-hat szótagnál többől áll, lehetőleg már ne írjunk egybe” (141. pont). Minthogy ez a szabály számos ingadozásra, bizonytalanságra ad módot, a Helyesírási Tanácsadó Szótár szerkesztőinek kérésére a bizottság az egybeírható szavak hosszúságának elbírálására a következő részletes határozatokat hozta:

Két egyszerű szóból álló összetételt sohasem kötőjelezünk, akárhány szótagú is (pl. *kandeláberkovácsoló*, *alumíniumbányászat*). — Egy egyszerű és egy összetett szóból (azaz összesen három elemből) álló összetételt hat szótagnyi hosszúságig nem tagolunk kötőjellel (pl. *nyugdíjegyesség*, *cserépedénygyártás*); a hét szótagos vagy annál hosszabb ilyen alakulatokat viszont mindig kötőjellel tagoljuk a két fő összetételi tag határán (pl. *árucsere-egyez-*

¹ Helyesírási Tanácsadó Szótár. Szerkesztette DEME LÁSZLÓ és FÁBIÁN PÁL. Terra Kiadó 1961.

mény, gabonaexport-szerződés). — Az összetett elő- és utótagú (azaz összesen négy vagy annál több elemből álló) alakulatokat öt szótagnyi hosszúságig nem tagoljuk kötőjellel (pl. *lőszerraktár, honvédelemkémű*); a hat szótagos vagy annál hosszabb ilyen alakulatokat viszont mindig kötőjellel tagoljuk a két fő összetételi tag határán (pl. *pénzügyőr-laktanyja, hadirokkant-gyógyintézet*). E tekintetben nem számít összetett elő- vagy utótagnak az olyan igekötős ige vagy igei származék, amelynek igekötője egy szótagos (pl. *be, ki, fel*); összetettnek számít viszont az, amelyiknek igekötője két vagy több szótagú (pl. *oda, alá; keresztül*).

1959. december 22. és 1961. június 5.

2. Az AkH. 1954. 153. pontja a mellérendelő összetételéről a következőket mondja ki:

„A mellérendelő összetételek közül egybeírjuk azokat, amelyek erősebben összetapadtak, s ezért csak az utótagjukhoz járulhatnak a toldalékok: *rúgkapál, rúgkapálsz, rúgkapáltak, rúgkapálás; búbanat, búbanatos, búbanatában; hírnév, hírnévre, hírnevű, hírneves; stb.*”

Ennek az alapszabálynak a fenntartásával bizonyos mellérendelő összetételi típusokat — jóllehet csak egyszer, utótagjukon toldalékoltak — alapformájukban is, toldalékos formájukban is az alkotó tagok közé tett kötőjellel írunk. Ezek a szócsoportok a következők:

a) Azok a mellérendelő szóösszetételek, amelyekben azonos képző vagy képzőszerű elem ismétlődik, ha képző nélküli alapszavuk nincs meg, kötőjellel írandók: *édes-nemes, édes-bús, írás-olvasás, oktató-nevelő* (munka) stb. — Toldalékkal: *édes-nemeset, édes-búsan, írás-olvasásban* stb.

b) Kötőjelet teszünk az ellentétet kifejező főnevek tagjai közé: *rabló-pandúr*. — Toldalékokkal: *rabló-pandúrt* (játszottak), *rabló-pandúrozik* stb.

c) Kötőjelet teszünk a színek kapcsolatát jelentő, rendszerint alkalmi összetételek tagjai közé: *sárga-fehér* (csíkok), *piros-fehér-zöld, fekete-sárga* stb. Hasonlóképpen: *stk-domború* (lencse) stb. — Toldalékos alakokban: *piros-fehérezöldet, fekete-sárgára* (festett), *sík-domborúra* (csiszolt) stb.

d) Kötőjellel írjuk a mellérendelő kapcsolatból képzett olyan melléneveket, mint *szoba-konyhás, urál-altaji* stb. — Toldalékkal: *szoba-konyhásat, urál-altajiak* stb.

e) Az *édes-keserű, savanyú-édes* típusú, ellentétes értelmű elemekből álló, gyakran csak alkalmi mellérendelő összetételeket kötőjellel írjuk. — Toldalékkal: *édes-keserűen*.

f) Kötőjellel írjuk az olyan, rendszerint mondat értékű s toldalékos alakban ritkábban használatos kifejezést, mint *sakk-matt*. — Ragos alakban: (bemondta a) *sakk-mattot*.

g) A mellérendelő összetételt alkotó számneveket mind alapformájukban, mind toldalékos alakjukban kötőjellel írjuk, abban az esetben is, ha a toldalékok csak az utótaghoz járulnak: *egy-kettő, három-négy* stb. — Toldalékolva: *egy-kétszer, három-négyszer* stb. — És: *egyszer-kétszer, hármat-négyszer* stb. (vö. AkH. 1954. 152. pont).

1960. november 4.

3. Az i k e r s z ó k í r á s á t illetőleg a következő kiegészítések váltak szükségessé:

a) Az AkH. 1954. csak az olyan ikerszók írása felől rendelkezik (154—156. pont), amelyek vagy mindkét elemükben, vagy csak utótagjukban lát-

hatók el toldalékokkal. Vannak azonban olyan ikerszavaink is, amelyek nem, vagy csak kivételesen láthatók el toldalékokkal. Az ilyen ikerszavak tagjait kötőjellel kapcsoljuk egymáshoz: *csihi-puhi*, *csitt-csatt*, *piff-puff*, *csinn-bumm* stb. A tagok közötti kötőjelet esetleges toldalékoláskor is megtartjuk: olyan *csihi-puhit* rendezett, hogy . . .; a zenekar *csinn-bummja* messzire hallatszott; stb.

b) A tulajdonnévi ikerszókat (*Anna-Panna*, *Andi-Bandi* stb.) — jól lehet az AkH. 1954. 155. pontjának alkalmazása esetén egybeírandók volnának, mert csak az utótagot látjuk el toldalékokkal — az alkotó tagok közé tett kötőjellel írjuk: *Anna-Panna*, *Andi-Bandi*, *Ista-Pista* stb. — A kötőjel természetesen a toldalékolt formában is megmarad: *Anna-Pannát*, *Andi-Bandit*, *Ista-Pistának* stb.

1960. november 4.

4. Az AkH. 1954. 161. pontjában említett, jelölt határozós előtagú igenévi és melléknévi kapcsolatok fokozásakor az alábbi elv szerint kell eljárni:

Alapfokban és középfokban csak jelentésváltozáson átment s ezért egybeírt alapszóból képzett kapcsolatok tagjait írjuk össze: *szemenszedett*, *semmirekellő* stb., illetőleg *ennél szemenszedettebb* (hazugság), *nála semmirekellőbb* (ember) stb. — Az alapfokban különírtak a középfokban is különírtak maradnak: (nála) *profitra éhesebb* (tőkés), *röghöz kötöttebb* (nép nincs), *szívhez szólóbban* (már nem lehet könnyörögni) stb. Az ilyeneknek gyakran nincs is fokozásuk: *partra szálló*, *oron levő*, *szóban forgó* stb., vagy pedig az előtagot, és nem az utótagot fokozzuk: *jól táplált* — *jobban táplált*, *rosszul nevelt* — *rosszabbul nevelt* stb.

A felsőfokban azokat, amelyek „ölelkezve” toldalékolódnak, egybeírjuk, akár egybe-, akár különírtuk őket alapfokukban és középfokukban: *legtörölmetszetesebb*, *legszemrehányóbb*, *legnagyralátóbb*: *legprofitraéhesebb*, *legröghöz-kötöttebb*, *legnagyratörőbb*, *legszívrehatóbb*; stb. — Magától értetődően különírtan maradnak azok a kapcsolatok, amelyeknek (ha egyáltalán van fokozásuk) csak az első tagjuk fokozódik: *legjobban táplált*, *legrosszabbul nevelt*, *legtöbbször becsült* stb.

Vigyáznunk kell arra, hogy a felsőfok ölelkező toldalékolása ne csábítson felesleges egybeírásra a középfokban és az alapfokban.

1960. november 4.

5. Az igekötők egybeírásával az AkH. 1954.-nek 162. pontja foglalkozik. Ezzel kapcsolatban a következő kiegészítést fogadta el a bizottság:

Ha ellentétes jelentésű igekötők mellérendelő összetételt alkotva állnak valamely ige előtt, közéjük kötőjelet teszünk, de nem írjuk őket egybe az igével: *ki-be jár*, *le-föl sétál*, *ide-oda tekinget*, *előre-hátra pillant*, *oda-vissza utazgatott* stb.

1960. november 4.

6. A bizottság az -ó, -ő képzős melléknévi igenevek külön- és egybeírásának kérdéseivel kapcsolatosan az alábbi határozatokat hozta:

Az AkH. 1954. 167. pontjának fogalmazása igen tág teret nyit az ingadozásoknak: „Ha a főnév és a tulajdonságjelzőjeként használt folyamatos melléknévi igenév alkalmi, lazább kapcsolatban van egymással, a két szót különírjuk: *dolgozó ember, forgó kerekek, jövő hónap* stb. — A folyamatos melléknévi igenévet csak az állandó, összetétellel vált kapcsolatokban írjuk egybe a jelzett főnévvel: *forgósél, ivóvíz, kötszó, mosókonyha, varrótű* stb.”

Az ide tartozó eseteket a pontosabb szabályozás érdekében legcélszerűbb a következőképpen csoportosítani: 1. egyszerű szó kapcsolódik egyszerű, ill. összetett szóhoz; 2. összetett szó kapcsolódik egyszerű, ill. összetett szóhoz. — Az egy szótagos igekötőjű igét egyszerű, a két vagy három szótagos igekötős igét összetett szónak tekintjük.

A/ Egyszerű igéből és egy szótagos igekötővel összetett igéből képzett igenévi jelző + egyszerű jelzett szó.

A/I. A különírás esetei.

Különírjuk mind az egyszerű igéből képzett, mind az egy szótagos igekötővel összetett igékből képzett -ó, -ő képzős igenévi jelzőt az egyszerű jelzett szótól, ha: jelzői szerepe erősen kidomborodik; szörendcserevel a mondatban állítmány lehet, ill. igei állítmánnyá alakítható át (*kábító illat* : az illat *kábító*, az illat *kábít*). Egyszerű igéből képzettek: AkH. 1954.: *kábító illat, kellő időben, közvetítő javaslat, kígyózó mozgás, kormányzó pártok, kérdő mondat, futó eső, forgó mozgás*; stb.; egyéb példák: *tépő fájdalom, sajjó térd, buzgó hívő, parancsoló hang, toborzó nóta, virágzó ipar, fejlődő kereskedelem* stb. — Igekötős igéből képzettek: AkH. 1954.: *fennálló törvények, felszólító mód, fel szabadító mozgalom, felvilágosító munka, kisegítő pincér, kiváló munkás, kiváló művész, kizáró ok, kijelentő mondat, kijelentő mód, kiképző csoport, bekötő út, megnyitó beszéd, megszálló csapatok*. Egyéb példák: *szétálló fülek, áthallatszó szavak, becsapódó ajtó* stb.

A/II. Az egybeírás esetei.

A/II/1. Egybeírjuk az egyszerű igéből képzett és az egy szótagos igekötőjű igéből képzett -ó, -ő képzős igenévi jelzőt az egyszerű jelzett szóval, ha: az igenév jelzői szerepe kevésbé eleven és állítmányi szerepben az igenevet nem (vagy csak ritkán) használhatjuk, mivel a kapcsolat jelentésbelileg tömbösödött ($a + b = c$), tehát már nem mozgást, hanem állandóságot érzünk az alakulat egészében: Egyszerű igéből képzettek: AkH. 1954.: *kúszónövény, keltetőgép, küzdőtárs, képzőművészetek, kérdőjel, kérdőív, kérdőszócska, kötszó; tépőfog, segítőtárs, számológép, cséplőgép, beszélőszervek, szövőnő, takarítónő, futóhomok, futóbolond, futóárok, függőhid, függőkert*; stb. Egyéb példák: *simulóhang, hajtókar, szövőgép, gyújtószinór, takarítóasszony, robbanómotor* stb. — Igekötős igéből képzettek: AkH. 1954.: *megbízólevél, felkiáltójel* stb. Egyéb példák: *eladólány* (üzletben), *bejárónő, kifutófiú* stb. — E példák azt mutatják, hogy jelentéstömbösödés hatására, bizonyos értelmi különbségek kifejezése érdekében az igenévi jelző gyakran összeforrhat jelzett szavával.

A/II/2. Egybeírjuk az egyszerű igéből képzett és az egy szótagú igekötővel összetett igékből képzett -ó, -ő képzős igenévi jelzőt az egyszerű jelzett szóval, ha a jelzett szó az igenévben meghatározott cselekvésnek tárgya (szenvédő alanya): Egyszerű igéből képzettek: AkH. 1954.: *ivóvíz* stb. Egyéb példák: *rágógumi, költőpénz, hajítófegyver, metélőhagyma, tolózár* stb. (De: *íható víz, metélhető hagyma, tolható zár* stb.) — Igekötős igéből képzettek: *felvonóhid*,

felvonókas, átütőpapír, beeresztőzár, átvetőpánt stb. — Kivételek az AkH. 1954. alapján: *betevő falat, eladó lány* (= férjhez menendő lány), *kiadó lakás*.

A/II/3. Egybeírjuk az egyszerű igéből képzett és az egy szótagú igekötővel összetett igékből képzett *-ó, -ő* képzős igenévi jelzót az egyszerű jelzett szóval, ha a jelzett szó az igenévben kifejezett cselekvésnek valamilyen határozója, mégpedig:

a) helyhatározója. Egyszerű igéből képzettek: AkH. 1954.: *kötözőhely, kutatóintézet, köpöcsésze, kinzókamra, mosóteknő, fürdőkád, mosókonyha, üdülőtelep, hálószoba* stb. Egyéb példák: *gyűjtőhely, szárítóhelyiség, nyaralóhely, fogadóterem, futópálya* stb. — Igekötős igéből képzettek: AkH. 1954.: *kikötőhid* (birtokos jelzős is lehet!), *kirándulóhely, kilátótorony, kikötőhely, megállóhely* stb. Egyéb példák: *átjáróház, kifutópálya, leszállóhely* stb. — Az AkH. 1954. alapján kivétel: *átvevő telep*;

b) időhatározója. Egyszerű igéből képzettek: AkH. 1954.: *kutatóút, hamvazószerda, áldozócsütörtök* stb. Egyéb példák: *pihenőnap, fogadóest, fürdőidény* stb. — Igekötős igéből képzettek: *kimenőnap, kirakodóvásár* stb. — De az AkH. 1954. alapján: *felfedező út, felolvasó ülés*;

c) egyéb (rendszerint eszköz-) határozója. Egyszerű igéből képzettek: AkH. 1954.: *kínzóeszköz, kötőtű, kötözőszer, kötőfék, evezőlapát, főzőkanál, evőkanál, sodrófa* stb. Egyéb példák: *mosogatórongy, mosószappan, blokkolóóra* stb. — Igekötős igéből képzettek: AkH. 1954.: *belépőjegy*, stb. Egyéb példák: *átutazóvízum, átírótoll, átszállójegy* stb. Az AkH. 1954. alapján kivételek: *bejelentő lap, kijelentő lap, felmosó rongy* stb.

B/ Egyszerű igéből képzett vagy egy szótagos igekötővel összetett igéből képzett igenévi jelző + összetett jelzett szó.

B/I. A különírás esetei.

Az egyszerű igéből képzett vagy egy szótagos igekötővel összetett igéből képzett jelzői szerepű *-ó, -ő* képzős igenévi jelzót az összetett jelzett szótól különírjuk. Egyszerű igéből képzettek: *hasító szalagfűrész, szélező körfűrész, vástagoló gyalugép, másoló marógép, úszó öntözőhajó, rabló hadjárat* stb. — Igekötős igéből képzettek: *elsárguló falevelek, felvillanó fényjelek, megerősítő támpillérek, szétszóródó repeszdarabok, kitartó erőfeszítés, keresztülhatoló ágyúgolyó* stb.

B/II. Az egybeírás esetei.

Egybeírandó eset ebben a típusban eddig még nem került elő, azaz a B/I. alatt kimondott, különírást előíró szabály kivétel nélkülinek mondható.

C/ Más szóval kapcsolatos igenévi előtag + egyszerű vagy összetett jelzett szó.

C/I/1. Különírandó a jelzői szerepű (akár egyszerű szóból, akár igekötős igéből képzett) folyamatos melléknévi igenévi jelző jelzett szavától akkor, ha vele egybeírt jelületlen tárgya van: AkH. 1954.: *betonkeverő gép, évszázó ünnepély, papírvágó kés, eladóképző tanfolyam* stb. Egyéb példák: *lepkefogó háló, várvédő katonaság, rizstermelő szövetség, labdaszedő gyerek, gyapjúszövő gép, molyirtó szer, körömvágó olló, határkijelölő bizottság; jegyellenőrző közegek*; stb.

Megjegyzés: Azokat az igenévi jelzőket, melyeknek jelületlen tárgya van, akkor is külön kell írni a jelzett főnévtől, ha az igenév és jelzett szava az igenév tárgya nélkül egybeírt szó: *padlósüroló kefe*; de: *sürolókefe, kőfejtő kalapács*; de: *fejtőkalapács, gépjavitó műhely*; de: *javitóműhely, sorszedő*

gép; de: szedőgép, vízmérő léc; de: mérőléc, szénlepároló kemence; de: lepárolókemence, molyirtó szer; de: irtószer, festékoldó szer; de: oldószer; stb.

C/I/2. Különírandó a jelzői szerepű (akár egyszerű szóból, akár igekötős igéből képzett) folyamatos melléknévi igenévi jelző jelzett szavától akkor, ha vele egybeírt jelöletlen határozója van: *harangjelző berendezés, fényjelző készülék, gázvédő ruha, gázmentesítő anyagok* stb.

C/I/3. — Különírandók a két vagy három szótagú igekötővel összetett igékből képzett igenévi jelzők, még azokban az esetekben is, amelyekben az egy szótagos igekötős igeneveket egybeírjuk:

A/I. — *felülvizsgáló bizottság, előrenyomuló csapatok, végrehajtó bizottság*

A/II/1. — *előrajzoló gép*

A/II/2. — *előrajzoló minta, összerakó játék*

A/II/3. — *előképző kurzus, előjegyző füzet, előretartó kar, összefűző gép*

C/I/4. Különírandó a cselekvő értelmű folyamatos melléknévi igenév jelzett szavától akkor, ha olyan jelölt tárgy vagy határozó kapcsolódik hozzá, amelyet az igenévtől különírnunk: *a lovakat patkoló kovács* (de: *patkolókovács*), *a búzát arató gép* (de: *aratógép*), *a húst tépő fogak* (de: *tepőfogak*), *a gépet hajtó kar* (de: *hajtókar*), *a tőhöz simuló hang* (de: *simulóhang*), *a földön kúszó növény* (de: *kúszónövény*) stb.

C/I/5. Különírandók az ilyen összetett előtagú igenévi jelzők is: *kakasülő hely, farkasordító hideg* stb.

1960. február 9.

7. Az anyagnévi jelző külön- és egybeírásáról (vö. AkH. 1954. 169. pont) a bizottság a következőket határozta:

A) Különírjuk az anyagnévi jelzót, ha:

a) az anyagnév egyszerű szó és három vagy annál több szótagú: *bitumen borítás, alumínium fazék, celluloid vonalzó, celofán csomagolás* stb.;

b) az anyagnév összetett szó: *vasbeton híd, műanyag kerék, fenyődeszka padlózat, acélbádog borítás, bükkfurnér színelés, műgyanta ragasztó, fenyőfa deszka* stb.;

c) a jelzett szó összetett szó: *fa tolltartó, réz ajtókilincs, vászon fürdőruha, gumi vontatókötél, papír babafej, beton keverőkád, bőr géphajtó szíj;*

d) a jelző is, a jelzett szó is összetett szó: *fakocka útburkolat, műanyag játékaru.*

B) Egybeírjuk az anyagnévi jelzót, ha:

a) az anyagnév egyszerű szó és egy vagy két szótagnyi: *vasfazék, kőfal, nyloning, perlonzokni;*

b) csak látszólag tulajdonságjelzős a szókapcsolat: *akácfarönk, bükkfarönk* (birtokosjelzős), *bányadeszkarönk* (= bányadeszkanak való rönk), *napraforgóolaj* (= napraforgóból sajtolt olaj).

c) ételanyagnév: *borsófőzelék, malátakávé, eperfagylalt* stb. — Ezeknél az előtag szótagszáma sem számít.

Az AkH. 1954.-ben különírt *öntött vas* és *színes fém* szókapcsolatokat anyagnévi szerepben egybeírjuk: *öntöttvas kerék, öntöttvas kályha; színesfém csap, színesfém karika;* stb.

1959. november 17.

8. Az úgynevezett „műfajjelölő” jelzők tárgyában a bizottság a következő határozatokat hozta:

A valamilyen „műfajt” (fegyvernem stb.) jelző főneveket mindig különírjuk a jelzett szótól: *tüzér hadnagy, tüzér ezredes, tüzér törzsőrmester; utász őrmester, utász főhadnagy; híradó főhadnagy, pénzügyőr százados; híradó tizedes, híradó törzsőrmester; stb.*

A *tiszt* és a *parancsnok* szót a műfajt jelölő szavakkal mindig egybeírjuk, mert a két szó viszonya itt már nem minősítő jelzői, hanem inkább birtokos jelzői: *rendőrtiszt, lovastiszt, csapattiszt; tüzérparancsnok, rendőrparancsnok, hadosztályparancsnok; stb.*

A *kapitány* szót a szerint írjuk egybe vagy külön, hogy jelentése 'parancsnok' vagy 'százados'. Az előbbi esetben egybeírjuk a műfajjelölő szóval, mert a kapcsolat jelöletlen birtokos jelzői: *rendőrkapitány, hajóskapitány, tengerészkapitány; az utóbbi esetben a többi rendfokozathoz hasonlóan különírjuk: tüzér kapitány, huszár kapitány, tengerész kapitány; stb.*

1959. november 17.

9. A *korában, koromban* stb. személyragos határozóalakokat különírjuk a főnévtől, ha névutóként használjuk őket: *fiatal gyermek koromban, tapasztalt parancsnok korában, igen öreg korodban* stb.

Ezek mellett az alakulatok mellett természetesen a *gyermekkor, öregkor, serdülőkor* stb. főnevek birtokos személyragos formái is élnek: *gyermekkoromban, öregkorában, serdülőkorodban* stb.

1959. november 17.

10. Jelzőként álló betűk és a jelzett szó közé nem teszünk kötőjelet: *A betű, T vas, S kanyar* stb. — A zenetudományban szokott írásmód szerint azonban: *A-dúr, g-moll* (ezek birtokos jelzős szerkezeteknek is felfoghatók). A *vitamin* és a *sugár* szót is kötőjellel kapcsoljuk a jelzett szóhoz: *C-vitamin, X-sugár* stb. És: *C-vitamin-tartalom, X-sugár-dózis* stb.

1959. december 22.

11. Mozgós szabály a különírásra.

a) Az olyan tulajdonságjelzős összetételek, amelyeknek elő- és utótagja között valamilyen jelöletlen határozós viszony is érezhető (*zárhang, rés-hang* = zárral, illetőleg réssel képzett hang), úgy kerülhetnek egymással kapcsolatba, hogy különböző előtagjuk mellérendelő szerkezetet alkotva jelzője lesz a közös utótagnak; ilyenkor a mellérendelő szerkezetű, tulajdonságjelzői funkciójú előtagot különírjuk a közös utótagtól: *arató-cséplő gép* (AkH. 1954.), *zár-rés hang, ajak-fog hang, mézskő-dolomit vonulat, éger-kőrís lép, fűz-nyár ligetek, szövő-fonó ipar, adó-vevő készülék* stb. Kivétel: *élethalálharc* (vö. AkH. 1954.).

b) Két azonos utótagú birtokos jelzős összetétel előtagja gyakran lép egymással úgy viszonyba, hogy a két szó együtt tulajdonságjelzője lesz a közös utótagnak. Például: *munkásszövetség, parasztszövetség; de: munkás-paraszt szövetség* (vö. AkH. 1954. szójegyzék). Minthogy a tulajdonságjelzős szószervezetek általában különírandók, a kötőjellel összekapcsolt előtagokból álló, tulajdonságjelzőként szereplő szerkezetet és a jelzett szót külön kell írni egymástól. A már idézett, a szabályzatból való példához hasonlóan ezekben az esetekben is: *fény-árny játék, béka-egér harc, csont-bőr ember, kutya-macska barátság* stb.

1960. november 4.

12. Kéttagú alárendelő melléknévi alakulása-
in k írása (vö.: AkH. 1954. 180. pont).

Ha az előtagjában elvben szintén fokozható kéttagú jelzős alakulásban a *-bb* jel a második, a felsőfokbeli *leg-* járulék viszont az első szóelemhez kapcsolódik, akkor a melléknévet mint alaktanilag világos összetételt mindhárom fokban egybeírjuk: *bőkezű — (leg)bőkezűbb; bővizű — (leg)bővizűbb; hidegvérű — (leg)hidegvérűbb*; stb. Ha ellenben a fokozás alaki jegyeit csak az előtag veszi fel, akkor közép- és felsőfokban még az alapfokban egybeírtak is szétválnak: *jóhiszemű: (leg)jobb hiszemű (de: legjóhiszeműbb); rossz-szívű: (leg)rosszabb szívű (de: legrossz-szívűbb)*.

1960. november 4.

13. A jelöletlen határozóval összetett igeneveket egybeírjuk: *rozsdavédő, kármentő, szabadúszó, szélvédett, aszálysújtott, villámütött, szégyenpirulva* stb. (Vö. AkH. 1954. 183. pont.)

1961. június 5.

14. Az AkH. 1954. 184. pontjának pontosabb körvonalazása végett a számnév + *-s, -i, -nyi, -ú, -ű* képzős melléknévek és a számnév + *-ként, -nként* ragos főnévek helyesírását a bizottság a következőképpen szabályozta:

A) Az egyelemű számnevet az egyelemű utótaggal egybeírjuk:

- a) *egyemeletes, kéthavi, ötujjnyi, hétfejú, háromlábú, nyolcvan éves, negyvennap, százölnyi, ezerarcú, hatlapú*
b) *kéthavonként, harmincpercenként*

B) Az egyelemű számnevet az összetett utótagtól különírjuk:

- a) *egy szótagos, négy deciliteres, három kilométernyi, harminc négyszögöles, száz hektoliteres*
b) *négy szótagonként, száz négyszögölenként, hatvan másodpercenként*

C) Az összetett számnevet az egyszerű utótagtól különírjuk:

- a) *tizenkét emeletes, harminckét napi, kétszáz hektárnyi, negyvenöt percnyi*
b) *negyvenöt percenként*

D) Az összetett számnevet az összetett utótagtól különírjuk:

- a) *huszonöt centiméteres, negyvenöt másodpercnyi, kétezer kilométeres*
b) *harmincöt másodpercenként*

1961. június 5.

15. Mivel a *két szoba-hallos lakás* stb. írásmód félreérthető, a világosabb *kétszoba-hallos lakás, háromszoba-főzőfülkés lakás, kétszoba-fürdőszoba-hallos lakás* írásmód a célszerű.

1960. december 15.

II. A tulajdonnevek írása

16. Két alapalaktól kiindulva kétféle lehet egyes tulajdonnévköz név kapcsolatok képzős származékainak írásmódja is: *Árpád-kor > Árpád-kori; Árpád kora > Árpád kori, Árpád korabeli*.

1960. december 15.

17. Az *ellenes* és a *barát* szót összetételek utótagjaként a következőképpen írjuk:

a) köznevekkel mindig egybeírjuk őket: *rovarellenes, négerellenes; zenebarát, könyvbarát*; stb.

b) tulajdonnevekhez kötőjellel kapcsoljuk őket: *Lumumba-ellenes, Adenauer-ellenes; Nehru-barát, Kuba-barát*; stb.

1960. december 15.

18. A *család* és a *ház* szót csak az uralkodóházakat jelölő esetekben írjuk kötőjellel: *Anjou-család, Hohenzollern-család; Árpád-ház, Habsburg-ház*; stb.

Más esetekben különírjuk őket: *Varga család, Hoffmann család; Rothschild ház, Buddenbrook ház*; stb. (Vö.: AkH. 1954.: *Nosztly fiú.*) — Hasonlóképpen: *Varga fiú, Szabó lány, Vágó bácsi, Bartha tanárnő* stb.

1961. június 5.

19. Az olyan *közintézmények* teljes nevét, amelynek a kórházak, szállodák stb., tulajdonnévnek tekintjük, és az AkH. 261. pontjának megfelelően írjuk: *Korányi Kórház, Tétényi úti Kórház; Erzsébet Szálloda, Nemzeti Szálloda* stb.

Az uszodák, fürdők, strandok, pályaudvarok, temetők; illetőleg eszpresszók, vendéglők, mozik stb. nevében — az AkH. 1954. 246., illetőleg 249. pontja értelmében — az intézmény jellegére utaló (*uszoda, fürdő, mozi* stb.) szót kisbetűvel írjuk: *Rudas fürdő, Keleti pályaudvar, Farkasréti temető*; illetőleg: *Anna eszpresszó, Kárpátia étterem, Vörös Csillag filmszínház*; stb. — Ezeket a neveket ugyanis tapadás folytán gyakran csak így emlegetjük: a *Rudasban* úsztam, a *Keletiről* indulunk, a *Kerepesiben* van eltemetve; illetőleg: a *Nárciszban* várlak, az *Apostolokban* ebédeltem, este a *Vörös Csillagba* megyünk stb.

1961. június 5.

20. *Dátumot tartalmazó utcanevek és intézménynevek* írása a következő:

Utcanévek: *Március 15. tér*
November 7. tér
Október 6. utca
stb.

Intézménynevek: *Április 4. Tsz*
Május 1. KTsz
November 7. Erdőmű
stb.

A teljes dátumból (*1848. március 15.*) tehát ponttal együtt, de személyrag nélkül egy tömbben emeljük ki a hónapot és a napot, s így tesszük meg az *utca, út, Tsz, KTsz* stb. jelzőjévé.

1961. június 5.

21. A *-beli* képző írásmódjára nézve a bizottság a következőképpen határozott:

a) több elemű intézménynevekhez ugyanúgy kapcsoljuk, mint az *-i* képzőt: *honvédelmi minisztériumbeli*, hasonlóan: *román népköztársaságbeli* stb.

b) újság- és folyóiratcímekhez a *-beli* képzőt kötőjellel kapcsoljuk — akár egy-, akár több tagú a név —, ugyanúgy, mint a képzőszerű utótagokat: *Valóság-beli, Magyar Nemzet-beli*.

1960. december 15.

22. Ha a szerb-horvát helyesírás szerint írt nevek végén a magyarban nem használatos betű (*ć, dj, đ, ě, dž, lj, nj, š, ž*) van, ezek teljes használatosa a következőképpen jelölendő: *ćty(al), djgy(al), đgy(al), ěcs(al), dždzs(al), ljly(al), njny(al), šs(al), žzs(al)*; például: *Pandurovićtyal, Župančićcsal, Kardeljlyal* stb.

Az 1961. március 21-i határozat 1962. május 30-án kiegészített szövege.

III. Az idegen szavak és tulajdonnevek elválasztása

23. Az AkH. 1954. 327. pontot a bizottság a következőképpen módosította: az idegen szót csak kivételesen kell etimologikusan elválasztani olyankor, ha csupán előtagja vagy utótagja értelmes, a magyarban önállóan is használatos szó: *melodráma*; elv.: *melo-dráma, Leningrád*; elv.: *Lenin-grád* stb. — Idegen szó összetett voltát egyébként csak akkor kell figyelembe venni, ha mindkét eleme önállóan él a magyarban is: *extraprofit*; elv.: *extra-profit*.

1959. december 22. és 1961. június 5.

24. Az idegen tulajdonnevekben és közszavakban az egy mássalhangzót jelölő betűcsoportokat elválasztáskor a magyar több jegyű betűkhöz hasonlóan kezeljük, mégpedig úgy, hogy a kiejtett forma alapján a magyar szótagolás szabályai szerint tagolunk; például: *Wa-shing-ton, Co-gnac, Bo-lo-gna, Fi-scher, me-cha-ni-ka* stb.

1959. december 22.

25. Egy szótagba kerülő, egy magánhangzót jelölő betűcsoportokat nem választunk el, éppen úgy nem, ahogyan az egy mássalhangzót jelölő betűcsoportok is elválaszthatatlanok: *Babeuf*; elv.: *Ba-beuf, Baudelaire*; elv.: *Baude-laire, Beethoven*; elv.: *Bee-tho-ven, Breughel*; elv.: *Breu-ghel, Chateaubriand*; elv.: *Cha-teau-bri-and, Cooper*; elv.: *Coo-per, Larousse*; elv.: *La-rousse* stb.

1960. december 15.

26. Elválaszthatatlanoznak kell jelezni a kéziszótárban azokat a neveket, amelyek — bár betűk szerint elválaszthatók lennének — kiejtésünkben egyetlen szótagot alkotnak: *Haydn*; elv.: —, *Freud*; elv.: —, *Hobbes*; elv.: —, *Hume*; elv.: — stb.

1960. december 15.

27. Az idegen nyelvekben összetett, de a magyarban elemezhetetlen tulajdonneveket a magyar kiejtésből következő szótagolásnak (nem pedig az idegen szóelemeknek) megfelelően választjuk el: *Klopstock*; elv.: *Klops-tock, Liebknecht*; elv.: *Liebk-necht, Livingstone*; elv.: *Li-vings-tone, Michelangelo*; elv.: *Miche-lan-ge-lo, Windischgraetz*; elv.: *Win-dischg-raetz* stb.

1960. december 15.

IV. A rövidítések írása

28. Az Országos Mérésügyi Hivatal átirata értelmében: a kéziszótárban „nemzetközi szabvány szerint” figyelmeztetés után az eddigi *C°* (pl. *18 C°*) helyett *°C* (pl. *18°C*) lesz a *Celsius-fok* rövidített formája. Toldalékos formában

azonban az elfogadott nyelvhelyességi felfogásnak megfelelően $18^{\circ}C$ -kal (= 18 Celsius-fokkal) stb. írásbeli és kiejtésbeli formát fogja a szótár javasolni.

1960. december 15.

29. Nagybetűvel írt tulajdonnévi betűszók vagy szóösszevonások végén nem nyújtjuk az *a*, *o*, *e*-t, ha a nevet toldalékoljuk: az *USA-ban*, az *MTA-val*; az *EMKE-től*; az *ETO-hoz*.

A kisbetűs testű szóösszevonások természetesen nyújtják a toldalékok előtt az *a*, *o*, *e*-t: *Gestapónál*

1961. június 5.

30. A köznévi betűszókat pont nélkül írjuk, a toldalékokat és összetételi utótagokat kötőjellel kapcsoljuk hozzájuk:

<i>szb-ben</i> , <i>szb-vel</i> , <i>szb-nek</i>	<i>szb-ülés</i>
<i>tsz-ben</i> , <i>tsz-szel</i>	<i>tsz-elnök</i> , <i>tsz-tag</i>
<i>ktsz-nél</i> , <i>ktsz-beli</i>	<i>ktsz-bedolgozó</i>
<i>üb-re</i> , <i>üb-hez</i>	<i>üb-titkár</i>
<i>meó-hoz</i> , <i>meó-nál</i>	<i>meó-ellenőr</i>
<i>vb-nek</i> , <i>vb-vel</i>	<i>vb-ülés</i> , <i>vb-titkár</i>
<i>tv-t</i> , <i>tv-ben</i> , <i>tv-zünk</i>	<i>tv-közvetítés</i> , <i>tv-híradó</i>

1961. június 5.

31. A betűszókhoz és szóösszevonásokhoz kötőjellel kapcsoljuk az összetételi utótagokat: *SZTK-gyógyintézet*, *SZOT-üdülő*, *OTP-ház*, *ÁPISZ-bolt*, *MÁV-mérnök*, *SZOT-titkár*, *OTP-tisztviselő*, *OFOTÉRT-alkalmazott*, *KÖZÉRT-boltvezető* stb.

1961. június 5.

A Helyesírási Bizottság
megbízásából

Fábián Pál
bizottsági titkár

BENKŐ LORÁND „A MAGYAR IRODALMI ÍRÁSBELISÉG A FELVILÁGOSODÁS KORÁNAK ELSŐ SZAKASZÁBAN” CÍMŰ DOKTORI ÉRTEKEZÉSÉNEK VITÁJA

Az értekezés vitáján, mely 1960. június 29-én volt, a bíráló bizottság elnöki tisztét a távol levő *Tolnai Gábor* levelező tag helyett *Knieszsa István* akadémikus látta el. A bizottság titkára *Balázs János*, a nyelvészeti tudományok kandidátusa volt, tagjai pedig *Pais Dezső* akadémikus, *Benedek Marcell*, az irodalomtudomány doktora, *Eckhardt Sándor*, az irodalomtudomány doktora, *Gáldi László*, a nyelvészeti tudományok doktora, *Horváth János*, az irodalomtudomány doktora, valamint *Zolnai Béla*, az irodalomtudomány doktora.

Az első opponens, BÁRCZI GÉZA akadémikus helyesnek tartotta a jelölt tárgyválasztását. Az értekezés témája nyelvtudományunk egyik legfontosabb, legmaibb kérdés csoportjának körébe vág, s amellet teljesen újszerű. Ilyen teljességgel és ilyen méreteken ilyen tárgy kidolgozására kutatóink közül eddig senki sem vállalkozott. A téma szerinte mindenképpen méltó arra, hogy a nálunk szokásos igen magas kívánalmaknak is megfelelő doktori értekezés tárgya legyen.

Fölmerülhet az az ellenvetés, hogy nem lett volna-e helyesebb előbb irodalmi nyelvünk kialakulásának kezdetével, a XV–XVI. századdal foglalkozni, s ezzel alapot teremteni a későbbi korszakok vizsgálatához. Mivel azonban a XVI. század nyelvjárásiasságával már többen és eredményesen foglalkoznak, s mert a felvilágosodás kora irodalmi nyelvünk történetének második legfontosabb szakasza, helyeselnünk lehet a szerző témaválasztását. Bizonyos nehézséget okozhatott, hogy a jelen munka nem a kezdetre, az alapokra épült, de a szerző az így támadt akadályokat bravúrosan háritotta el. Vizsgálatait azokra a mozzanatokra összpontosította, amelyekben e korszakban még jelentősebb ingadozások mutatkoznak. Ezeket a jelenségeket az áttanulmányozott nagyszámú forrásból a szerző rendkívül lelkiismeretes és alapos munkájával kifogástalanul meg tudta állapítani.

Az értekezésnek a Bevezetést követő, Általános kérdések című fejezete, bár általában szintén helyes és sok közkinccsé vált megállapítást ötvöz össze a szerző újszerű nézeteivel, mégis kissé túlméretezett, és stílusa is nehézkesebb, bonyolultabb, mint a többi részé. Itt-ott némi hiányok is érezhetők. Nem jut megfelelő tárgyaláshoz a szűkebb értelemben vett irodalmi nyelv, a szépirodalom nyelve. Nem tudjuk meg, mi a helyes korszakolás kritériuma. Nem szerencsések a *nyelvtípus*, *belső nyelvtípus* elnevezések. Nem lehet egyetérteni a provinciális nyelvváltozatok *normátlanságáról* mondottakkal sem. Túlzott általánosítás, hogy a nemzeti nyelv beszélt és írott változatát csak hangtani meg stilisztikai eltérések választják el egymástól, s hogy a népnyelv erős érvényesülése jellemző a feudális korra. Vitatható az is, hogy a regionális köznyel-

vek haladó jellegűek. Túlságosan kategorikus az a kijelentés, hogy újabb időben a nyelvjárások már nem hatnak az irodalmi nyelvre. Félreértés az a megállapítás, hogy az alakváltozatgazdagság leszegényedése integráció. Nem lehet egészen egyetérteni a szerzővel a korszakolás kérdésében.

Mindamellet a munkának ez a fejezete is rendkívül hasznos és érdekes. Hasonló természetű fejtegetéseket nemcsak a magyar, de a nemzetközi irodalomban is nélkülöztünk eddig.

A dolgozat következő része valóban mesteri munka, amellyel szemben a kritika, az ellenvetés alig juthat szóhoz. Az értekezés dicséretet érdemel a felhasznált források óriási bősége, a vizsgálati szempontok rendkívüli gazdagsága, s az újszerű módszertani eljárások változatossága miatt. Az egyetlen komolyabb filológiai hiányosság, hogy a szerző, az egyes írók életrajzával kapcsolatban nem említi forrásait. A sokoldalú megvilágítás, az igen lelkiismeretes, óvatos és körültekintő vizsgálat következtében a szerző elért eredményei irodalmi nyelvünk történetének kutatásában szilárd szakaszt jelentenek. A mű e része ellen az opponens komolyabb ellenvetést tenni nem tud, s csak apróbb részletekre vonatkozó észrevételei és a szerző stílusára vonatkozó kisebb megjegyzései vannak. Az értekezés nemcsak egészében igen kiváló teljesítmény, de egyes fejezetei külön-külön, önmagukban is kitűnő alkotások. A szerzőt ajánlja a doktori fokozatra.

HADROVICS LÁSZLÓ levelező tag opponensi véleménye szerint a jelölt értekezése a feldolgozott anyag mennyiségével, a vizsgáló módszer alaposságával és sokoldalú szempontjaival azt a reményt kelti, hogy ha jelen művét a tervezett módon folytatja, nyelvünk történetének egyik döntő korszakáról olyan rendszeres és kimerítő képet nyerünk, amelyhez fogható nincs eddigi nyelvészeti irodalmunkban. Benkő egyik nagy érdemének kell tekintenünk, hogy a nyelven kívül álló, de a nyelvfejlődésre rendkívüli hatással levő társadalmi tényezőket ilyen részletesen feltárta. A felvilágosodás korának nyelvtörténetét csakis a társadalmi összefüggések ismeretében lehet igazán megérteni és megmagyarázni. Ezért teljesen indokolt, hogy Benkő ezeket az összefüggéseket ilyen széles alapokon tárgyalja.

A bevezető elméleti részben egy-egy kelet-európai példa a magyar viszonyokkal összehasonlítva sokkal plasztikusabban emelte volna ki a megvilágítandó jelenséget. Az egységes irodalmi nyelv kialakulása a köznyelvét nemcsak nálunk előzte meg, hanem szomszédainknál is. A horvát, szlovén, szlovák irodalmi nyelv sokkal előbb egységesült, mint e népek köznyelve.

Nem ért egyet Benkőnek az irodalmi nyelvről, ennek kialakulásáról, hatóköréről vallott felfogásával. Benkő irodalmi nyelvnek csak az egységesült irodalmi nyelvet tekinti. Felfogása szerint, amíg nincs kialakult egységes nemzeti nyelv, addig nem beszélhetünk igazi értelemben vett irodalmi nyelvről sem. A történeti valóság azonban mást mutat. Az ókortól fogva számos esetben vagyunk tanúi annak, hogy egy-egy népnél már magasrendű irodalmi alkotásokban megtestesült igen fejlett irodalmi nyelv létezik, amikor még nincs egységes nemzeti nyelv. Inkább Mészöly Gedeon és Zolnai Béla felfogása felé hajlana, akik azt vallják, hogy irodalmi nyelv akkor van, amikor irodalom van, függetlenül attól, hogy hangtanában, alaktanában, szókincsében egységes-e az egész nyelvterületen.

Az irodalmi nyelv fogalmának leszűkítése miatt Benkő csekély jelentőséget tulajdonít a provinciális irodalmi nyelveknek. A horvát példa azonban megfontolásra inthetné. Az egységes szerb-horvát irodalmi nyelv kialakulása

előtt egészen 1836-ig a horvátok provinciális irodalmi nyelveken írtak, s gyakran igen magasrendű irodalmi műveket alkottak.

A szerző 40—50 olyan nyelvi jelenséget említ, amely a korbéli irodalmi nyelv „formai” elemeinek normájában kritikus jellegű volt. Ezeket azonban jelen művében sehol sem sorolja fel. Célszerű volna ezeket a bevezetésben rövid kimutatás formájában ismertetni. Hasonló áttekintést kellene nyújtania a XVIII. század második felének a maitól eltérő irodalmi nyelvi normájáról is. A mű más részein, így különösen a prozódiai vitáról szóló fejezetben hiányoznak a szemléltető példák.

A mű stílusát elvontság jellemzi. A szerző idegenkedik az igés szerkesztéstől és a mellékmondati megoldástól. Halmazza az elvont főneveket. Nem mer semmit olvasója képzeletére bízni, inkább vállalja az ismétlésekből eredő egyhangúságot.

A szerző tervezett monográfia-sorozatának már ezzel az első kötetével irodalmi nyelvünk kialakulásának egyik legjelentősebb szakaszát világította meg. A nyelv és a társadalom kapcsolatait olyan hatalmas anyaggyűjtés alapján, olyan sokféle szempont érvényesítésével, olyan szigorú rendszerességgel és olyan gondos részletességgel tárta fel, hogy munkáját mint egyéni teljesítményt irodalmi nyelvünk kutatásában méltán nevezhetjük egyedülállónak. Különösen fontos, hogy Benkő a problémák megragadásában, a nyelvi egységesülés folyamatának bemutatásában kitűnően alkalmazza a dialektikus módszert.

A munkát, mely eredményekben igen gazdag, s melyre nemcsak a nyelvészek, hanem az irodalomtörténészek, a könyvtörténet művelői is bizton építhetnek, a doktori fokozat odaítéléséért indított vita alapjául elfogadja.

KÁLMÁN BÉLA mindenekelőtt arra mutatott rá, hogy a szép múlttal és jelennel rendelkező magyar nyelvtudomány az irodalmi nyelv feldolgozásában eléggé elmaradt, elsősorban az orosz és szovjet nyelvtudománytól, de más nemzetek is megelőztek minket ezen a területen. Ezért örömmel üdvözli Benkő Loránd munkáját, amely irodalmi nyelvünk egyik legjelentősebb, legfontosabb szakaszát, a XVIII. század második felét dolgozza föl. A szerző nemcsak hangoztatja a dialektikus materializmus alkalmazásának szükségességét, hanem tudatosan és szerencsés kézzel alkalmazza is. Gyakorlatilag minden e korbéli nyomtatványt és szinte minden hozzáférhető, nyomdára készített kéziratot is megvizsgált. A megvizsgálandó korszakot is helyesen választotta meg.

A Bevezetésben és az Általános kérdések című fejezetben foglaltakkal általában egyetért, ezekhez csak néhány kisebb észrevétele van. Benkő ellenében inkább úgy véli, hogy a magyar irodalmi nyelv alapja a Hernád és Bodrog völgyének nyelvjárása, illetve az ebből alakult regionális köznyelv-féle, a Kassa—Gönc—Sárospatak vidékén beszélt nyelv. A XVIII. század végén ez a köznyelv még közelebb állhatott az akkori irodalmi nyelvhez, mint ma.

Szerinte az irodalmi nyelv egységesülését gátló provincializmusok mellett az archaizmusokról, valamint a neologizmusokról, az ekkor már kibontakozni kezdő nyelvújításról is szólnia lehetett volna a szerzőnek. Abban a megállapításban, hogy a nyelvjárások hatása a mai irodalmi nyelvre szinte a semmivel egyenlő, van igazság, bár az is kétségtelen, hogy igeragozásunk egyszerűsödése irodalmi nyelvünkben a nyelvjárások hatására ment végbe.

A mű egyes fejezeteiben foglaltakat elemezve csupán kisebb észrevételeket tett. Nem egészen tudja elfogadni Benkő nyelvjárásfelosztását. A nyugati és a keleti nyelvjárásokkal kapcsolatban helyesli Benkő felosztását, némileg

erőszakoltnak érzi azonban a palóc területek, valamint Szeged és Debrecen nyelvének egyetlen főcsoportba való foglalását.

A dolgozat stílusát jónak, egyéninek, gondolatfűzését logikusnak, mondatait áttekinthetőnek találja. Csupán néhány stiláris jellegű javítást ajánl a kéziratban. A munka külső formája is gondos. Kisebbségi kifogásai nem érintik azt a kedvező összképet, amelyet ez az impozáns munka keltett benne. Meggyőződése, hogy Benkő tanulmánya, mely nagy lépést jelent ezen az eddig eléggé elhanyagoltnak mondható területen, ösztönzést ad más korszakok hasonlóan alapos földolgozásához is. Az értekezést jelentős tudományos eredménynek tartja és az akadémiai doktori vita alapjául elfogadja.

Az opponensek véleményeinek elhangzása után GÁLDI LÁSZLÓ, a nyelvészeti tudományok doktora szól hozzá elsőnek a jelölt értekezéséhez. Benkő Loránd művének a szerzői kéziratokról szóló részében foglalkozik a szerzők utólagos kézirati javításaival, de Gáldi véleménye szerint itt műfajilag nem egészen összetartozó példákat említ. Az egyik típusba a sokat javító szerzőket sorolja. Ilyen többek között Fábchich. A másik típusba szerinte az olyan szerzők tartoznak, mint Kazinczy, akik nagyon keveset javítanak. Kazinczy azonban Gáldi megfigyelése szerint olyan művében, mint Tasso Megszabadított Jeruzsálemének fordítása, ha kis számban is, de mégis tett javításokat. Ezek a javítások pedig, melyek közül több tanulságos példát említ, Kazinczy stílus-észményeire is világot vetnek. Megfigyelhető ezekből, hogy Kazinczy minden tekintetben a tömörséget, a rövid, pregnáns kifejezést kereste. Gáldi hangsúlyozta, hogy a régi magyar szövegek tudományos igényű kiadásában igen nagy gondot kell fordítani a hangtani mozzanatok megőrzésére, valamint az összes kinyomozható variánsok pontos közlésére.

BALÁZS JÁNOS, a nyelvészeti tudományok kandidátusa egy elvi kérdéssel és egy részletkérdéssel kapcsolatban tett megjegyzéseket. Az irodalmi nyelv fogalmát szerinte el lehet és el is kell határolni az írott nyelv fogalmától. Amikor valamely nyelven már betűírással jegyeznek fel valamit, ez már egyfajta normalizálással jár. Az így lejegyzett nyelv írott nyelv [*langue écrite*]; a németben erre vonatkozik a *Schriftsprache* terminus. Az írott nyelvet azonban nem tekinthetjük okvetlenül irodalmi nyelvnek is [*Literatursprache*]. Az irodalmi nyelvet Hadrovics Lászlóval és másokkal ellentétben inkább abban az értelemben használná, mint Benkő Loránd, azzal a kiegészítéssel, hogy az írásbeliség maga már az irodalmi nyelv kialakulása és egységesülése előtt is magas fokú normalizálást követel meg és képvisel.

Örömmel látta, hogy értekezésében Benkő nagy jelentőséget tulajdonított a prozódiai vitának. Ezzel eddig inkább irodalmi, mint nyelvészeti szempontból foglalkoztak. A felvilágosodás korában Közép-Európában a magyarok mellett a csehknél volt szerepe az időmértékes verseléssel kapcsolatos prozódiai kérdéseknek, mivel e két nyelv volt alkalmas görög és latin mértékű versek írására. Időmértékes verseinkre büszkék lehetünk, bár még az újabb időkben is akadnak, akik az ilyen alkotásokat a nemzeti versidomú költeményekkel szemben kevesebbre értékelik. A mi nyelvünkben és a csehben a kvantitás teljesen független a hangsúlytól; hosszú lehet az a szótag is, amelyik nem hangsúlyos. A klasszikus verselés szempontjából tehát fontos kérdés volt nálunk is, hogy mely szótagok, illetve hangzók hosszúak, s melyek rövidek. Hogy nyugati nyelvjárásainkban bizonyos hangzók nem hosszúak ott, ahol a keleti nyelvjárásokban hosszúak, azt a prozódiai vita tárta fel és tette egész

irodalmunkat foglalkoztató kérdéssé. Irodalmi nyelvünk egységesülése szempontjából ennek a kérdésnek alapvető fontossága volt.

BENEDEK MARCELL, az irodalomtudományok doktora hozzászólásában azt kifogásolta, hogy a szerző, bár az irodalom, a szépirodalom nyelvének kialakulását vizsgálta, mégsem volt tekintettel ennek az írói és költői nyelvnek a stiláris vonatkozásaira. A munkában szerette volna valami nyomát látni annak, hogy a tárgyalt költőknek milyen a szókincese, honnan merítik szókincsüket, stílusuk, szóhasználatuk mennyiben rendkívüli és gazdag. Kíváncsi volt, ha ilyen jelentőségű nyelvészeti munka kiterjedne a stiláris tényezőkre is, amelyek a nyelvvel és használatával a legszorosabb kapcsolatban vannak.

ZOLNAI BÉLA, az irodalomtudomány doktora örömet fejezte ki Kálmán Bélának azért, hogy opponensi véleményében kifejtette: az irodalmi nyelvben a norma és a normátlanság együtt, egy időben van meg. Célszerűnek és szükségesnek tartana egyetlen szerkesztő vagy egy szerkesztő bizottság munkájaként megjelenő olyan irodalmi vagy nyelvészeti műszótárt, amely az irodalmi nyelvvel kapcsolatos műszavakat is felölelné, értekező formában.

Ezután BENKŐ LORÁND *válaszolt* az opponenseknek, majd a hozzászólóknak. Az opponenseknek sem az értekezés egésze, sem pedig főbb tételei és eredményei ellen nem voltak kifogásaik, s ellenvetések inkább csak a kisebb részletkérdésekre vonatkozóan tettek. Ezért nem külön-külön válaszolt az opponenseknek, hanem értekezésének beosztása és tartalma szerint haladva vette sorra az egyes részletproblémákat.

A műszóhasználata ellen tett észrevételekre válaszolva megállapította, hogy a tőle használt terminusok nem különböznek lényegesen más hazai és külföldi szerzők műszavaitól. Nem lát lényeges különbséget a Bárczitól használt *nyelvváltozat* és a tőle használt *nyelvtípus* között. A magyar nyelvtörténet korszakolásának kérdésével kapcsolatban megjegyezte, hogy a nyelvi rendszer egyes részjelenségeit nem tudná elfogadni kritériumnak. E tekintetben inkább a nyelvi fejlődés alapját képező társadalmi viszonyokat, valamint a belső nyelvtípusok egymáshoz való viszonyát tekinti lényegesnek. Nem lát túlzó általánosítást abban, hogy a népnyelv a feudális korra erősen jellemző. Hadrovics Lászlónak az irodalmi nyelv mibenlétéről vallott felfogását nem egészen tudja magáévá tenni, mivel az irodalmi nyelv fogalmát nem tudja e nyelvtípus belső nyelvi jellegétől, valamint az időtől elvonatkoztatva szemlélni. Bárczi Gézával egyetért abban, hogy a provinciális köznyelvek nemcsak integrációs, hanem differenciációs vonásokat is mutatnak. Mégis azt tartja, hogy a provinciális köznyelvek általában a differenciatív ellenhatásokkal szemben is a köznyelvre való felszívódás irányában haladnak. Kálmán Bélával ellentétben nem mondana olyan határozottan, hogy irodalmi nyelvünknek a Kassa—Gönc—Sárospatak vidékén beszélt nyelv volt az alapja. Bárczi Géza és Kálmán Béla ellenvetéseivel szemben azt tartja, hogy irodalmi nyelvünk valóságos utánpótlási területét ma legfőképpen a köznyelvi ráhatás, valamint az irodalmi nyelvtípus belső fejlődése alkotja, a nyelvjárással másodlagosabban és inkább csak közvetve.

A „kulcs”-jelenségekre vonatkozó, Hadrovicstól kívánt előzetes tájékoztatást műve kéziratába pótlólag már fel is vette. A nyelvjárással hármas felosztását, amelyet művében alkalmazott, azért tartja védhetőnek, mivel ez a csoportosítás eléggé megközelíti az egykori provinciális kiegyenlítődésű nyelvi típusok állapotát.

A művének stílusára vonatkozó kifogásokkal kapcsolatosan arra hivatkozott, hogy tanulmányában a korhangulat érzékeltetésére is törekedett, s ezért alkalmazta az akkori kedvelt szerkezetes megoldásokat és a körmondatokat.

Köszönetet mond opponenseinek: tanácsaikat, megjegyzéseiket, ahol lehet, figyelembe fogja venni.

Gáldi László megállapításaival egyetért. A kiadások minél gondosabb előkészítése igen fontos, s é téren a nyelvészekre jelentős feladatok hárulnak.

Balázs János hozzászólásával lényegében egyetért. A tőle felhozott analógiákat hasznosaknak tartja, s megjegyzéseit köszöni.

Benedek Marcell kifogásait nem egészen érti. Jelen tanulmányában stilisztikai fejtegetésekbe nem bocsátkozott. Ilyesmi nem tartozott vállalt feladatai közé. A szókincsbeli, mondatfűzésbeli, stilisztikai kérdésekkel jelen művének folytatásaképpen később kíván foglalkozni.

Amit Zolnai Béla mond a norma és a normátlanság kérdéséről, valamint egy irodalmi-nyelvészeti műszótár szerkesztéséről, azzal teljesen egyetért. Köszöni a megjegyzéseket és a kiegészítéseket.

Az opponensek és a hozzászólók a jelölt választát elfogadták. A bizottság ezután a következő határozatot hozta:

„Benkő Loránd doktori értekezése hatalmas anyag alapos feldolgozásával, a külföldi és a hazai irodalom gondos tanulmányozásával és felhasználásával, a dialektikus módszer mintaszerű alkalmazásával készült. A szerző finoman elemzi a XVIII. századi irodalmi nyelvünk fejlődésére döntő hatású tényezőket. Műve nemcsak nyelvészeti, hanem irodalomtörténeti, művelődés- és társadalomtörténeti szempontból is igen jelentős, s a további kutatásoknak is kitűnő alapjául szolgál. Ezért a Bíráló Bizottság *egyhangú* határozatával javasolja a Tudományos Minősítő Bizottságnak, hogy Benkő Lorándnak a nyelvészeti tudományok doktora fokozatot ítélje oda.”

A vitát összefoglalta:

Balázs János

a bizottság titkára

FOGARASI MIKLÓS „ADALÉKOK AZ OROSZ NYELV NEMZETKÖZI EREDETŰ KÉPZŐINEK TÖRTÉNETÉHEZ” C. KANDIDÁTUSI ÉRTEKKEZÉSÉNE VITÁJA

A Tudományos Minősítő Bizottság 1960. október 4-én tartotta az értekezés vitáját. A vitán a következő bizottság működött közre: elnök: *Knieszsa István* akadémikus, titkár: *Sipos István*, a nyelvészeti tudományok kandidátusa; tagok: *Hadrovics László* levelező tag, *Király Péter*, a nyelvészeti tudományok kandidátusa, *Baleczky Emil* docens.

GÁLDI LÁSZLÓ opponensi véleményében kifejti, hogy az orosz nyelvnek nagy szerepe van mind a nyugat-európai képzők átvételében, mind pedig elterjesztésében. Ezért szerencsésnek tartja a jelölt hatalmas anyaggyűjtésen alapuló lexikológiai témaválasztását, még az időszaki elhatárolást — XVII—XVIII. század — sem kifogásolja, mert kitekintést ad mind a korábbi nyelvállapotra, mind pedig a XIX. század első felére. Mindössze egy szómutatót hiányol a szóanyag áttekinthetősége és ellenőrizhetősége szempontjából.

Bár nem hasznosította a jelölt A. Graur román akadémikusnak a vándor-
szavak eredetére vonatkozó fejtegetéseit, általában helyesen tárgyalja a nem-
zetközi szavak jelentőségét. Örvendetes, hogy — a Szovjet Akadémia nyelv-
tanától eltérően — lehetőleg mindig különbséget próbál tenni az idegen
képzők és az orosz tövekhez is járulható, tehát orosz képzők között. Kár,
hogy a szóanyag szemantikai mozzanataival csak alkalmilag foglalkozott. Ezt
annyira természetesnek vette, hogy pl. a *lidirovat'* szót (6. l.) mindennemű
jelentés feltüntetése nélkül közölte.

Forrásainak kiválasztásánál örvendetes, hogy eddig kevésbé hasznosí-
tott forrásokat, így oklevélgyűjteményeket is felhasznált. Kár viszont, hogy
a jövevényszók szöveggörnyezetét szinte teljesen elhanyagolta, ez pedig a
jelentéstartalom és stílusárnyalat megállapításánál eltorzuláshoz vezethet.
Igen jó a legtermékenyebb idegen suffixum, a magyarban is jól ismert *-ista*
képzőnek funkciójában is jórészt megfelelő orosz *-ist* képző bemutatása. Ennek
a dokumentációs anyaga elismerésre méltó, s ezt kisebb-nagyobb elírásai sem
rontják le. A „hibrid” terminust több óvatossággal kellene kezelni.

Az *-izm* képzőről szóló fejezet kidolgozása már nem áll ilyen biztos
alapokon, több simításra szorul. A vélekedése itt is helyes, de elgondolását
nem öntötte eléggé gondos formába. A kezdeti *-ism*, *-izm* kettősség francia
eredetre vezethető vissza.

Benyomása szerint a *-tor* képző családját a szerző túlságosan tágan értel-
mezte, az ie. *-tr-* képző varázsa túlságosan messzire csalta. Egyik-másik jelen-
ség és szó idevonása kérdéses (pl. *butor*, *miniszter*, *burgmistr*, *jefrejter*, *forester*
stb.).

Problematicusnak látszanak az *-it* képzőről tartottak. A latin *-itis*
betegségnévképző feltétlenül elválasztandó a görög *-ites* ásványszóképzőtől.

Szemléltető az önálló orosz fejleményeket mutató *-az* képző tárgyalása.
Itt a szemantikát is fokozottabban veszi figyelembe, de nem indokolt a
mjatež, *grabež* idevonása.

Jól és színesen dokumentálja a *-tura* képzőt, amelynél kitekintést ad
az újabb nyelvhasználatra is. A *chaltura* szó etimonja talán nem a *chartula*,
hanem a *chartularium* szó népies megrövidülése.

Nem ilyen sikerült a *-cija* képző tárgyalása. Itt nem választotta el
eléggé világosan a *-cija* szuffixumot a népes *-acija*, *-fikacija*, *-izacija* és az
-icija csoporttól.

Pontosan és érdekesen ír a melléknévképzőkről, pl. az *-al'nyj* képzőről.
De a *bukval'nyj*-nak nem lehetett alapja a *literal'nyj*, mert ez valószínűen
újabb keletű.

Szemantikai mozzanatok felhasználásával jó eligazítást ad a jelölt az
-irovat', *-izovat'*, *-izirovat'* képzőváltozatok dzsungelében.

Az opponens Fogarasi disszertációját — „némely szempontjának vitat-
ható hézagossága ellenére” — úttörő jelentőségű orosz nyelvtörténeti munká-
nak tartja. Reméli, hogy a XIX. század második felét és a XX. századi fejlő-
dést is feldolgozza. Az értekezést elismeréssel fogadja el.

PAPP FERENC, a másik opponens, érdeklődéssel várta és vizsgálta a
dolgozatot, mert „az orosz nyelv idegen elemeinek kutatása eléggé elmaradott
terület az orosz filológia más ágaihoz képest”. Merész vállalkozásnak is tartja,
mivel a szerző magyar könyvtárakra volt utalva.

Az anyaggyűjtéssel kapcsolatban a jelölt az eddigi kutatásokra támasz-
kodik, kevés közvetlen forrást használ. Opponens ezzel nem érthet egyet,

mert a másod-, harmadkézből való adatszerzés a tudományos munka kárára válhat. A továbbiakban vitába száll a jelöltnek az oroszra vált idegen (nemzetközi) eredetű képző kritériumát illetően. („Az idegen, nemzetközi eredetű képző oroszra válása kritériumának azt tartom, ha a képző eredeti vagy ahhoz hasonló jelentésmódosító funkcióval — akár csak egy szóban is — orosz szótához járul.”) Ellenvetésül azt hozza fel, hogy néha egy vagy két „orosz + nemzetközi képző” összetételű szavak szűk csoportnyelvek, nem irodalmiak, familiárisak, tréfás parole-képződmények (pl. az *-al'-(n)*-képző *bukvaľnuj, avraľnj*; a *-tura* képző: *verhotúra, haltúra, de pechtúra*). Ez utóbbiak etimológiáját nem találja eléggé meggyőzőeknek. Nem tartja pontosnak a *pechtúra* értelmezését, amely már hangsúlyával is kiválik e csoportból. Úgy látja, hogy a jelölt által alkalmazott kritérium merev alkalmazásával egyik-másik szócsoporthoz kizorul a keretből, esetleg már eleve ki is marad (pl. a *-bel(n)* képző: *čítabelno*). Ezek kiküszöbölésére egy szélesebb alapelvet javasol a képző kritériumául, amely még néhány más képző vizsgálatát is lehetővé tenné.

A feldolgozás *mikéntjével* kapcsolatban félrevezetőnek tartja a kérdéses képzőket tartalmazó szavakon kívül a „származékok” számszerű nyilvántartását és előfordulási gyakoriságuk jelölését. E számok mögött ugyanis Szmirnov adatai állnak, s azok nem felelnek arra a kérdésre, hogy hányszor fordult elő egy-egy típus. De a későbbi szótári feldolgozások sem adnának erre pontos választ a szótárírók szubjektív válogatása miatt. Kiváló forrás a Puskin-szótár, ez azonban az „előfordulás mennyiség adatait teszi kiértékelhetetlenné”. Ezért a munka végleges megfogalmazásánál az „előfordulási sűrűség”, „statisztika” stb. szavak kihagyását javasolja, mint a tudományos nyelvstatisztikai értelmezésnek nem megfelelőket.

A magyar és orosz helyesírásra tett megjegyzése után megállapítja, hogy a jelölt igen alapos munkát végzett, s ennek a munkának a gyümölcse „*alapjában véve jó*”.

Válasz az opponenseknek:

Gáldi Lászlónak válaszolja, jogosnak ismeri el a szómutató számonkérését, s kiadás esetén el is készíti.

A *hibrid szó* terminus-technikust szükségből használta s a cseh nyelvészektól vette, bár az olasz nyelvészeti munkákban is előfordul. A *lidírovat'* igével kapcsolatban a szemantikai kiegészítéssel egyetért.

Bár bevezetésében utalt rá, hogy munkája „sajátos, szóképzéstörténeti célkitűzése” nem engedi meg a következetes etimológiai megjegyzéseket s ezért szóadatait csak alkalmankint fogja értelmezni, mégis jogosnak érzi „a képzők meghonosodását illusztráló jövevényszók szövegkörnyezetének” a számonkérését. Ennek a teljesítése azonban erősen hátráltatta volna a dolgozat elkészültét, ezért — amint Gáldi László is megállapítja — csak néhol tudott ennek eleget tenni.

A *-tor* képző családjának bő tárgyalásával kapcsolatban úgy érzi, hogy csak a teljes panorama alapján rajzolható meg a fejlődési vonal s egy, esetleg néhány tendencia uralkodóvá válása.

Papp Ferenc következtetését a szövegkutatással kapcsolatban túlméretezettnek tartja. Igaz, hogy csak öt munkát dolgozott fel önálló szövegkutatással (de ezek igen nagy terjedelműek), s bár néhány lényeges szövegkiadásra és lexikográfiai munkára maga bukkant rá könyvtárainkban, kétségtelen, hogy több forrásmunkát is meghozathatott volna. Kutatásai során azonban

az a véleménye alakult ki, hogy további szövegek vizsgálata már vagy egyáltalán nem, vagy csak jelentéktelenül módosította volna végső következtetéseit.

A képzőkkel kapcsolatos szempontja az volt: „idegen eredetű orosz képzőkről” vagy „idegen, még oroszra nem vált képzőkről” van-e szó. Szerinte ez felel meg a reális nyelvi tényeknek, a fennálló nyelvi helyzetnek.

A vizsgált képzőtípus meghatározási kritériumával kapcsolatban úgy véli, hogy Papp Ferenc félreértette őt. Ő nem mereven alkalmazta meghatározását, s a szovjet szerzőknek az *-izirova* képzővel kapcsolatos megjegyzését éppen ezért fogadja el csak azzal a módosítással, mert „meg kell különböztetnünk az orosz nyelven belül is idegen eredetű, de már élő, oroszra vált képzőket az idegen képzőktől, amelyeket az oroszul beszélőknek csak viszonylag kis része érzékelhet képzőkként bizonyos élő vagy holt európai nyelvek ismerete alapján. Ez ugyanolyan jellegű megkülönböztetés, mint amelyet pl. a tulajdonképpeni jövevényszavak (kölsönszavak) és az ún. idegen szók között teszünk — (vö. Bárzi, Bevezetés a nyelvtudományba, 55.).

Ezt az alapvetet mint helyeset és jogosat alkalmazta a tárgyalt képzőtípusra.

A Grammatika Ruszkogo jazyka egy szinkron, mai nyelvállapotra vonatkozik, s felfogása alapján elmosódik a határ az idegen szavak és az orosz nyelvben képzett szavak között. A disszertációban közölt kritériumot szükséges munkahipotézisként alkalmazta, mivel sem az orosz képzők, sem a jövevényképzők története nincs még megírva. Ezért vonta vizsgálat alá a néha csak szűk csoportnyelvi, familiáris, tréfás vagy gúnyos használatú — tehát nem irodalmi szavakat is. Indokolja ezt az is, hogy a szókinés tagozódásában nincsenek merev határok. Kritériuma — mint tájékozódási pont — alkalmazása mellett többféle átmeneti jelenségre is rámutat a képző élővé válását megelőző időben. Felfogása alátámasztására idézi még V. Kostomarov (K voprosu ob internacional'nyh suffiksach v russkom jazyke. RJaVŠ 4, 1956, N° 6, 7—8) szovjet nyelvészeti cikkét.

Igaz, hogy néha benne is kétség merült fel, vajon a maga szabta keret-höz tartozik-e egyik-másik szócsoport. Ilyenkor sokoldalú vizsgálódás után próbált csak dönteni (pl. a *-tura* képzőnél). Az „elvont kollektívum”-nak minősített *pechtura* szónál az „elvont” jelzőről lemond mint hibáról és félreérthetőről. Egyébként a *pechturát* helyesebb feltevés hiányában kénytelen egyelőre hibridnek venni, akárcsak a *verchoturát*.

A *-beľn* képzőt nem tartja nemzetközinek, valamint a *-ša* képzőt sem. Néhány nemzetközi suffixumot (*-ant*, *-ent*, *-ata*) is elhagyott, mivel nem tudott velük biztos hibrid képzéseket kimutatni. A nemzetközi praefixumok (*kontr*-, *anti*-, *archi*-) pedig az anyag egységét bontották volna meg.

Szótatisztikájának valóban „elég kevés köze van azokhoz a kutatásokhoz, amelyeket legújabbán a szóállomány statisztikai vizsgálataként folytatnak”. De illet nem is kívánt, mert nem is tudott volna adni, ilyenre „jelenleg a mi viszonyaink között aligha lenne lehetőség”. Csupán a statisztika alkalmazásának fontosságára kívánta felhívni a figyelmet. Táblázataiban négy adatot közölt. Ezek közül a 2. (előfordulási sűrűség a vizsgált forrásokban) és a 4. (a tárgyalt képzőkkel alkotott szavak előfordulási sűrűsége) szigorúan véve valóban viszonylagosak, s ezért nem is épített rájuk következtetéseket. Megbízható bizonyító erejűeknek tartja viszont az 1. (A kérdéses képzőket tartalmazó szavak száma) és a 3. (a fenti szavakkal egy etimológiai képzetsort alkotó szavak) pontokat, bár szóanyagának csak 1/3-a

származik közvetlen kutatásból. — Ezzel kapcsolatban úgy véli, hogy Papp Ferenc kissé lebecsüli a szótárak tanulmányozásának jelentőségét. Még ha fel is tételezhető bizonyos szubjektivitás a szótárak szerzőinél, de összességük kritikai tanulmányozása mégis biztos támpontot ad.

Puskin felfogását az idegen szavakkal kapcsolatban a szovjet nyelvtudomány ma is osztja. A megvizsgált anyag jelentős része pedig az 1847-es akadémiai szótárból származik. Így a felhasznált példaanyag megközelítően reálisan tükrözi az orosz jövevényszókincs fejlődését s a statisztika 1. és 3. pontjának adatait kibővített dokumentáció sem változtatná meg.

Az opponensek és a jelölt meghallgatása után a kiküldött bizottság a következő határozatot hozta: „Fogarasi Miklós értekezése már témaválasztásánál fogva is nagy jelentőségű orosz szótörténeti munka. Annak ellenére, hogy a szerzőnek nem volt módja helyszíni kutatásokat végezni, mégis elégséges anyaggyűjtést végzett ahhoz, hogy a nemzetközi eredetű képzők fejlődését nagy vonásokban meggyőzően mutassa be. Tanulmánya értékes adalék az orosz szóképzés történetéhez és az etimológiai kutatásokhoz.

Mindezek alapján a bírálóbizottság *egyhangúlag* javasolta a Tudományos Minősítő Bizottságnak, hogy Fogarasi Miklósnak a nyelvészeti tudományok kandidátusa fokozatot ítélje oda.”

A vitát összefoglalta:

Sipos István

a bizottság titkára

MOLNÁR JÓZSEF „A KÖNYVNYOMTATÁS HATÁSA A MAGYAR IRODALMI NYELV KIALAKULÁSÁRA A XVI. SZÁZADBAN 1527—1576 KÖZÖTT” CÍMŰ KANDIDÁTUSI ÉRTEKEZÉSÉNEK VITÁJA

1960. december 13-án folyt le Molnár József kandidátusi értekezésének vitája a következő bizottság előtt: elnök: *Pais Dezső* akadémikus; titkár: *Imre Samu*, a nyelvészeti tudományok kandidátusa; bizottsági tagok: *Balázs János*, *Berrár Jolán*, *Hexendorf Edit*, a nyelvészeti tudományok kandidátusai, *Kőhalmi Béla*, *Wéber Antal*, az irodalomtudomány kandidátusai.

Elsőnek BÁRCZI GÉZA *aspiránsvezető* ismertette véleményét a jelölt munkásságáról. Rámutatott arra, hogy a XVI. század döntő fontosságú kora irodalmi nyelvünk történetének, ekkor tömörül viszonylagos egységbe egy olyan nyelvjárás fölötti, írott nyelvváltozat, amelyből fokozatos egységesülés útján kibontakozik mai irodalmi nyelvünk. Ennek a fontos korszaknak alaposabb megismeréséhez járul hozzá Molnár József értekezése, amely tárgyával, eredményeivel nemcsak a nyelvtudományt, a helyesírástörténetet, hanem az irodalomtörténetet, a könyvtörténetet és a művelődéstörténetet is érdekli. A szerző, bár természetesen a nyelvész oldaláról nyúl a kérdéshez, nem téveszti soha szem elől a többi szempontot sem. Molnár a régi magyar könyvek és e könyvek történetének igen alapos ismeretével fogott témája kidolgozásához, így sok új mondanivalója is van. Munkája nemcsak sok új eredményt hoz, hanem a későbbi kutatásokhoz is igen jó alapot ad.

Az opponensek közül először KNEIEZSA ISTVÁN ismertette véleményét az értekezésről. Bárczihoz hasonlóan ő is elismeréssel nyilatkozik az értekezés témaválasztásáról, és hangoztatja, hogy ennek az irodalmi nyelvünk alakulása szempontjából oly fontos kornak a vizsgálatára eddig még senki sem fordított olyan figyelmet, mint amilyet megérdemel. Rámutat arra, hogy Molnár József munkája már abban is eltér minden eddigi hasonló jellegű vizsgálatától, hogy a kérdéses korszakra vonatkozólag feloleli az összes nálunk elérhető nyomtatványokat, a budapesti közkönyvtárakban meg nem levőket pedig mikrofilm felvételek alapján dolgozza fel. Így e korai nyomtatványok legteljesebb jegyzékét az ő munkája tartalmazza, s már ezzel önmagában is nagy szolgálatot tett a tudománynak.

Molnár József munkája elsősorban a magyar irodalmi nyelv kialakulásának megismerése szempontjából igen jelentős. Azzal, hogy részletesen bemutatja egyes jelentősebb nyomdákban azt a törekvését, hogy az egyes írók nyelvében és helyesírásában mutatkozó tarkaság helyett egységes nyelvi és helyesírási gyakorlatot alakítsanak ki, tulajdonképpen a magyar irodalmi nyelv integrálódásának első és talán legfontosabb szakaszát dolgozza fel. Ezen túlmenően azonban az értekezés — elsősorban az egyes művek részletes nyelvi és helyesírási analízise folytán — értékes tanulságokat szolgáltat a magyar hangtörténet számára is. Kniezsa István is rámutat arra, hogy az értekezés az irodalomtörténet számára is hasznos eredményeket ad, és a mű, szerző és nyomda viszonyának rendszeres vizsgálatával igen becses eredményekre jut a könyvtörténet területén. A könyvtörténeti kutatásokban az eddigi módszerek — papír, vízjel, betűtípus vizsgálata — mellett Molnár József sikerrel használta fel a nyelvi, főképpen pedig a helyesírási sajátságok bizonyító erejét is, s ezek a vizsgálati módok a jövőben remélhetőleg szerves részét fogják alkotni a könyvtörténeti vizsgálatoknak.

Igen jelentősnek tartja az értekezésnek a XVI. századra vonatkozó helyesírástörténeti eredményeit. Ezek az eredmények azonban a munkában elszórva jelentkeznek. Feltétlenül szükségesnek tartja egy ilyen jellegű összefoglaló fejezet elkészítését. Opponensi véleménye további részében néhány apróbb részletkérdésre tesz bíráló megjegyzéseket.

BENKŐ LORÁND opponens szintén helyesnek tartja a témaválasztást, elismeréssel nyilatkozik a jelölt módszeréről abban a vonatkozásban, hogy a lehető teljes anyagot dolgozta fel eredeti művek, illetőleg mikrofilmek alapján. Kiemeli, hogy a jelölt a többnyire túlságosan is bonyolult összefüggésekből majdnemhogy a végsőkig kiaknázza mindazokat a lehetőségeket, amelyek adódnak, de ugyanakkor kellő óvatosságot tanúsít a megközelíthetetlen esetekben. Megállapítja, hogy a szerző tanulmányából „elmélyedt munkára valló, eléggé biztos kézzel megrajzolt, pontos, megbízható képet kapunk a kor nyomtatványainak (mind az egyeseknek, mind összességüknek) elsősorban helyesírási sajátosságairól, de jórészt hangtani állapotukról is”. Bárczihoz és Kniezsához hasonlóan hangoztatja ő is, hogy az értekezés számos becses adalékot nyújt az irodalom- és a könyvtörténet számára is. Kiemeli Benkő a szakirodalom alapos ismeretét, kritikai felhasználását.

Az értekezés bírálatára rátérve megemlíti Benkő, hogy a munka első és második fele között „egy lassú átmenettel egybekapcsolódó szintkülönbség” van, s ezt az egyenetlenséget a munka megjelenése előtt feltétlenül meg kell szüntetni. Hiányolja, hogy a jelölt a tárgyalt kornak azokat a történeti-művelődéstörténeti tényezőit, amelyek tárgyával szorosabb kapcsolatban

vannak, nem állítja eléggé plasztikusan az olvasó elé. Az egyes szerzők, művek, nyomdák tárgyalásakor sok ilyen megjegyzést találunk ugyan, de ezek a részletek nem állnak össze egységes kóppé. Célszerűbb volna tehát beiktatni néhány átfogó, összefoglaló jellegű fejezetet.

Az opponens másik, általánosabb jellegű kifogása „az egyes szerzők, illetőleg művek hangtani sajátosságait bemutató” felfogást, módszert és ennek következményeit érinti. Azaz: az azonos eredményekbe torkolló, de eredetében és jellegében külön álló, egymástól többé-kevésbé független jelenségcsoportnak (pl. az *ö*-zés, az *i*-zés típusai), valamint a formálisan azonos fejlődési irányt mutató jelenségeknek (pl. labializáció, palatalizáció, gemináció stb.) együttes szemléletét, az író nyelvének értékelésekor e jelenségek gyakori egybeolvasztását hibáztatja, konkrét példákon mutatva be az ebből a szemléletből fakadó, az értekezésben fellelhető néhány bizonytalanságot, helytelen övketkeztetést. Végül néhány apróbb részletkérdést tesz bírálat tárgyává.

Az opponensi vélemények elhangzása után kialakult vita során BALÁZS JÁNOS fejtegette a magyar helyesírási rendszer kialakulásának problémáit, s rámutatott arra, hogy Molnár József értekezése jelentős mértékben elősegíti azt, hogy megalkothassuk a tárgyalt korszak helyesírási tipológiáját. — BERRÁR JOLÁN szerint Molnár értekezése nagy segítséget adhat ahhoz, hogy az előző korok eléggé zavaros nyelvállapotú kéziratok emlékeinek, a kódexeknek a nyelvjárását az eddigiéknél biztosabban tudjuk tisztázni. Majd felhívja a szerző figyelmét Dévai hangjelölésével kapcsolatban a szakirodalomban felmerült újabb feltevésekre. — KŐHALMI BÉLA a jelölt komplex jellegű kutatási módszereit méltatta, s hangsúlyozta, hogy Molnár József eredményei igen értékesek a nyomdászattörténeti és a könyvtörténeti kutatás számára. — ABAFFY ERZSÉBET kifejti: kutatásai során ő is arra az eredményre jutott, hogy a XVI. század végén már beszélhetünk elsősorban az irodalmi művekben élő, többé-kevésbé összecsiszolódott nyelvi változatról, de — véleménye szerint — ez a nyelvi változat nem volt egységes, hanem az ország különböző területein különbözőképpen alakulhatott.

A vita végén MOLNÁR JÓZSEF *válaszolt* az opponensi véleményekre és a hozzászólók megjegyzéseire. Az opponensek kritikái megjegyzéseit általában elfogadja, a javasolt kiegészítések, összefoglalások elkészítését ő is helyesnek látja, s ennek elvégzésére ígéretet is tesz. Néhány, a vita során felmerült részletkérdésre vonatkozóan bővebben kifejti véleményét.

Az aspiránsvezető jelentése, az opponensek véleménye, illetőleg a vita alapján a bizottság a következő értékelést terjesztette a Tudományos Minősítő Bizottság elé: „A bíráló bizottság megállapítja, hogy Molnár József értekezése az 1527 és 1576 között megjelent magyar nyelvű nyomtatványoknak sok szempontú feldolgozását adja. A hatalmas anyagot a szerző lelkiismeretesen, gondosan, az eddigi szakirodalom kitűnő ismeretében dolgozta fel. Az értekezés jelentős tudományos teljesítmény, amely nemcsak a jelöltnek a tudományos munkában való jártasságáról tesz tanúságot, hanem számos új, a további vizsgálatokban igen hasznosítható eredménnyel és értékes színnel gazdagítja újabb nyelvészeti irodalmunkat. Az értekezés komplex jellegű munka, s nemcsak a nyelvtudomány — elsősorban a hangtörténet, a helyesírástörténet és az irodalmi nyelv kialakulásának története —, hanem az irodalomtudomány, a könyvtártudomány és a művelődéstörténet számára is hasznos tanulsággal szolgál.”

Mindezek alapján a bíráló bizottság *egyhangúlag* javasolta a Tudományos Minősítő Bizottságnak, hogy Molnár József részére a nyelvészeti tudományok kandidátusa fokozatot ítélje oda.

A vitát összefoglalta:

Imre Samu

a bizottság titkára

RADANOVICS KÁROLY: „NÉVUTÓS HATÁROZÓK A KOMI NYELVBEN” CÍMŰ
KANDIDÁTUSI ÉRTEKEZÉSÉNEK VITÁJA

A bírálóbizottság: elnök: *Kálmán Béla*, titkár: *Bereczki Gábor*, tagok: *Moór Elemér*, *Sz. Kispál Magdolna*, *Vértes Edit*.

FOKOS-FUCHS DÁVID terjeszti elő elsőnek opponensi véleményét. A Radanovics választotta témával röviden már foglalkozott ő előtte Szedrey Zsigmond a komi határozókról írt dolgozatában (NyK XLVI). Ennek a tárgykörnek egy kisebb részét dolgozta fel a jelölt igen széles alapon. Anyagát nemcsak a komi népnyelvi gyűjtésekből merítette, hanem nagymértékben felhasználta újabb komi írók műveit is. Vizsgálódásaiban állandóan figyelemmel van a komi névutóknak megfelelő udmurt névutókra is, úgyhogy dolgozata az udmurt névutók nagy részét is részletesen tárgyalja. Iparkodik a tárgyalt névutók etimológiáját tisztázni, funkciójukat megvilágítani és megmagyarázni. A szóba kerülő nyelvi jelenségekkel kapcsolatban állandóan figyelemmel kíséri a rokon nyelvek hasonló jelenségeit és szintaktikai fejtegetéseiben nem hanyagolja el az esetleges orosz nyelvi hatás tisztázásának a szempontját sem. A dolgozat nemcsak világos képet nyújt a komi nyelv névutóiról, hanem olyan eredményekre jut, amelyek általános nyelvtudományi szempontból is fontosak. Rámutat pl. arra, hogy a tárgyalt névutók hely- és időhatározói funkciói származnak a permi alapnyelvből és a mód-, állapot-, ok- és célhatározói funkciója pedig — a különbségek tanúsága szerint — már a komi és az udmurt nyelv önálló élete folyamán alakult ki.

A dolgozattal kapcsolatban felmerülő fontosabb észrevételek a következők:

A dolgozat terjedelme meghaladja az ötszáz oldalt, így bizonyos rövidítésekre lenne szükség. Hasznos ugyan a rokonnyelvi megfelelések közlése az egyes névutók jelentése és funkciója szempontjából, de több helyen be lehetne érni az irodalmi utalással. Ahol egy szerepre tömegesen lehet példát idézni, ott csökkenteni kell a példák számát.

Ahol kevés a példa, ott érdemes lenne pótlólag figyelembe venni az új zürjén szótár adatait.

Az egyforma példákon belül jó lett volna megjelölni a sorrend szempontjait is. A személyragos névutók alkothatnának külön csoportot.

Ezt követően az opponens több elvi kérdést vet fel az idézetek írásával és a példák magyar fordításával kapcsolatban, majd számos kisebb helyreigazítással, kiegészítéssel zárja opponensi bírálatát.

HAJDÚ PÉTER opponens bevezetőül elmondja, hogy a dolgozat többet ad, mint amennyit a címe jelez, mert a komi névutókkal együtt tárgyalja a megfelelő udmurt névutókat is, és így lehetségessé válik, hogy végső következtetéseit a permi alapnyelvre is kiterjessze. Ha az udmurt anyagot még

irodalmi nyelvi gyűjtéssel is kiegészíti, akkor könnyen átalakítható a dolgozat a permi nyelvek névutóit tárgyaló monográfiává.

A disszertáció felépítésére, fő- és részleteredményeire, módszerére vonatkozólag az opponens nem tesz lényegbe vágó negatív észrevételt. Megjegyzései kizárólag azt a célt szolgálják, hogy rámutassanak, hol lehetne a dolgozat szerkezetét áttekinthetőbbé tenni, hol lehetne esetleg más szempontokat is érvényesíteni.

Hajdú Péter is javasolja a példák számának jelentős csökkentését. Sok esetben elég lenne az idézettekén kívüli példák számának pusztá említése. Az új Fokos-féle zürjén szótár pótlólag való felhasználását ő is szükségesnek tartja és példákat is idéz belőle, amelyek kiegészítik a dolgozat anyagát.

Az anyag kezelését könnyebbé tenné, ha a jelölt az egyes névutók funkciói szerinti taglalása helyett az alaki tárgyalást részesítené előnyben.

A névragozás kialakulásáról Radanovics azt a nézetet vallja, hogy a primitív gondolkodású ember a határozói viszonyok közül eleinte csupán a legegyszerűbb, a legáltalánosabb helyi viszonylatokat ismerte, később ismerte fel az időviszonyokat és az elvontabb határozói viszonyokat is. Ezek a határozói kategóriák az egyes nyelvek külön élete során alakultak ki. Ez a felfogás a finnugor alapnyelvet sokkal primitívebbnek tekinti, mint amilyen valójában — legalábbis a felbomlást megelőző évszázadokban — lehetett. Ha például a locativus konkrét helyet jelölő ragja egy időt, nap- vagy évszakot jelentett, akkor a mondatnak ez a tagja már nyilván nem konkrét helyhatározói, hanem időhatározói viszonyt fejezett ki. Ilyen körülmények között már az alapnyelvben is beszélhetünk a ragok poliszemantizmusáról.

Végül az opponens több kiegészítést és helyesbítést fűz egyes komi névutók etimológiájához.

Az opponenseknek válaszolva a jelölt egyetért velük abban, hogy egyes esetekben a példák számát csökkenteni kell, ahol pedig kevés példa áll rendelkezésre, figyelembe kell vennie az új zürjén szótár adatait.

Fokos Dávid opponensnek az azonos példák sorrendjére vonatkozó megjegyzésére a jelölt azt válaszolja, hogy az azonos vagy hasonló jelentésű névutós szavakat egymás után helyezte el, hogy könnyen meg lehessen állapítani, milyen jelentésű szavakkal szokott az illető névutó előfordulni.

Hajdú Péternek az alaki csoportosítást ajánló megjegyzésével kapcsolatban a jelölt kifejti, hogy mind az alaki, mind a funkcionális csoportosításnak megvan a maga előnye. A funkcionális tárgyalási módnál az egyes funkciók egymásból való kifejlődése, az egyes névutók használati köre jobban kiviláglik. Igaz azonban, hogy így az alaki szempontok kevésbé jutnak érvényre. A funkció szerinti csoportosítási mód az ismétlések elkerülését is inkább lehetővé teszi, mert az egyik funkcióból a másikba való fejlődés gyakran a névutócsalád több tagjára jellemző. Számos esetben nem csupán a névutó határozóragjától függ, hogy az illető konkrét névutónak milyen elvont határozói funkciója fejlődik, hanem a névutó (névutócsoporthoz) alapszavának a jelentésétől is.

A birtokos személyragos alakokat azért nem tárgyalja a dolgozat külön, mert alaktani szempontból a birtokos személyragok a névutókon ugyanúgy viselkednek, mint a főneveken.

A határozóragok alapnyelvi poliszemantizmusának lehetőségét a jelölt elfogadja, de fenntartja azt a nézetét, hogy e ragok finnugor nyelvekbeli mai funkciói már az egyes nyelvek külön életében alakultak ki. Ezzel magyaráz-

ható az a tény, hogy a fgr. n locatívsrag a magyarban superessívusi és modális, a permi nyelvekben inessívusi és instrumentális, a finnben essívusi (néha locatívusi) funkcióban használatos.

A megvitatott disszertáció alapján a bírálóbizottság *egyhangúlag* javasolja Radanovics Károlynak a kandidátusi fokozat odaítélését.

A vitát összefoglalta:

Bereczki Gábor
a bizottság titkára

KOMOR ILONA „COMENIUS-TANULMÁNYOK” C. KANDIDÁTUSI ÉRTEKEZÉSÉNEK VITÁJA

A Tudományos Minősítő Bizottság 1960. december 14-én rendezte meg Komor Ilona kandidátusi értekezésének vitáját. A bírálóbizottság elnöke *Turóczy-Trostler József* akadémikus, titkára *Dobossy László*, az irodalomtudomány kandidátusa volt; a bizottság tagjai voltak: *Trencsényi-Waldapfel Imre* akadémikus, *Kovács Endre*, a történelemtudomány kandidátusa és *Nagy Sándor*, a neveléstudomány kandidátusa.

BÁN IMRE, az irodalomtudomány kandidátusa, opponensi bírálatában kifejtette, hogy Komor Ilona tanulmány-gyűjteménye Comenius sárospataki éveiről hasznosan gazdagítja a százados múltú magyar Comenius-irodalmat. Komor Ilona a marxizmus—leninizmus módszerét alkalmazva általában sikeresen mérte fel újra a nagy cseh pedagógus-gondolkodó sárospataki alkotásait. Helyesen ismerte fel és mutatta be, hogy Comenius egész magyarországi munkássága a politika jegyében folyt le. Az értekezés részletes elemzése során a bíráló kifogásolta a mű szerkezeti töredezettségét, aminek következtében a tárgyul választott témáról nem ad kimerítő képet, hanem megelégszik a főbb mozzanatok tanulmányozásával. Hiányosságokat állapított meg abban a fejezetben, amely Comeniusnak a Sárospatakra érkezése előtti életét és munkásságát taglalja; főleg azt nehézményezte, hogy a szerző mellőzte Comenius világnézetének, filozófiájának a kifejtését. Viszont egyetértését fejezte ki az első pataki művek elemzésével, és helyeselte a *De cultura ingeniorum* jelentőségének kiemelését. Hasonlóképp egyetértett a sárospataki iskola újjászervezését bemutató fejezettel is, csupán részletkérdésekben vitakozott a szerzővel. A Comenius politikai útmutatásairól írt fejezet kapcsán az opponens hangsúlyozta, hogy Comenius tervei, kétségtelen haladó voltak ellenére, tökéletesen gyakorlatlanoknak mutatkoztak. Az opponens szerint a *Fortius redivivus* elemzését tartalmazó V. fejezet és főleg a *Schola ludus*ról szóló VII. fejezet hoz sok értékes új megállapítást a magyar Comenius-irodalomba; különösen a *Schola ludus* sokoldalú tanulmányozását minősítette sikerültnek. Ezzel szemben úgy találta, hogy az *Orbis pictus* pedagógiai és tudománytörténeti jelentőségét tanulmányozó VI. fejezet távolról sem foglalja össze e fontos művel kapcsolatos kérdéseket. A *Gentis felicitas* elemzését a VIII. fejezetben szintén nem találta minden szempontból kielégítőnek. Viszont a IX. fejezetben vázolt Comenius—Apáczai párhuzamról megállapította, hogy a szerző tömören és jól tárgyalja Comenius és Apáczai gondolatvilágában fellelhető azonosságot, s egyetértett a égső következtetéssel is, amely szerintv Apáczai méltán nevezhető a comeniusi örökség legnagyobb magyar folytatójának. Összefoglalva Komor Ilona kandidátusi értekezéséről előadott bírálatát, az opponens kifej-

tette, hogy a vita tárgyául szolgáló mű számos vonatkozásban tartalmaz új megállapításokat, s különösen a *Fortius redivivus* és a *Schola ludus* elemzése tekinthető sikerültnek.

FÖLDES ÉVA, a neveléstudomány kandidátusa opponensi bírálatában hangsúlyozta, hogy Komor Ilona a marxista neveléstörténetírás jelentős adósságának törlesztését kezdte meg Comenius sárospataki tevékenységének feldolgozásával. A tanulmány-sorozat szerkezeti felépítését értékelve a bíráló úgy találta, hogy Komor Ilona nem dolgozta fel Comenius sárospataki működésének minden részletét, ugyanakkor viszont tanulmány-gyűjteményéhez csatolta a Comenius—Apáczai párhuzamot fejtegető fejezetet, amely az előzőkben már tárgyalt kérdéseket ismétli és egyébként sem tartozik szervesen a vizsgált témakörbe. A disszertációnak benyújtott tanulmány-sorozat eredményeit mérlegelve, az opponens úgy találta, hogy nincsen egyetlen tanulmány sem, amelyben a szerző valami újat ne mondana, illetve a múltbeli kutatásokat új szemponttal ne gazdagítaná. Mégis főleg két tanulmány jelentőségére hívta fel a figyelmet: egyik a *Fortius redivivus* elemzése, a másik pedig a *Schola ludus* bemutatása. E fejezeteket kiemelve a bíráló főként azt hangsúlyozta, hogy az eddigi magyar comeniológia lebecsülte Comenius sárospataki működésének politikai jelentőségét, és eltorzította a népek tanítójának társadalomformáló törekvéseit. Komor Ilona viszont a marxista elemzés módszerét alkalmazva helyes megvilágításba helyezte e műveket. A többi tanulmány kapcsán az opponens csupán a jelentősnek látszó kérdések felvetésére kívánt szorítkozni. Így helytelenítette, hogy a tanulmány-gyűjtemény egyik-másik helyén a marxista szándék valamiféle vulgáris aktualizálással azonosul, s hogy a szerző néhol ma időszerű kérdéseket helyez vissza olyan korszakba, amikor azok nem lehettek időszerűek. Vitába szállt az opponens Komor Ilona tanulmány-sorozatának azokkal az állításaival is, amelyek Comenius chiliasmusára, illetve ideológiájának huszita gyökereire vonatkoznak. Befejezésül megállapította, hogy Komor Ilona értekezése jelentős első lépésnek tekinthető a Comenius-hagyaték marxista feldolgozása felé.

KOVÁCS ENDRE szóvá tette, hogy Komor Ilona disszertációját — miként az egész magyar Comenius-kutatást — az jellemzi, hogy a teljesen kiforrott, kész és óriási életmű birtokában levő cseh tudósnak csupán a sárospataki négy esztendő, rendkívül termékeny, de lényegében mégiscsak epizodikus életszakaszát vizsgálja, ezt az életszakaszt kiemeli az egész pálya és az egész mű összefüggéseiből, s nem veszi tekintetbe a roppant méretű nemzetközi, elsősorban cseh Comenius-irodalmat. A magyar comenológusok olyasmit fedeznek fel lelkendezve, amit a nemzetközi Comenius-irodalom már régen megállapított. A hozzászóló véleménye szerint kívánatos lenne, hogy a magyarországi kutatás szerveesebben illeszkedjék be a világszerte folyó s természet-szerűleg Prágában összpontosuló Comenius-kutatásba; szükségesnek mondomta, hogy a magyar Comenius-kutatók rendszeresen figyeljék a korszerű cseh marxista pedagógiatörténet comeniológiai eredményeit. A disszertációval kapcsolatos kérdéseket vizsgálva Kovács Endre egyetértett az opponensekkel a huszita forradalmi hagyomány hatásának megítélésében; szerinte is túlzottan hangsúlyozza a disszertáció szerzője e hagyomány hatását Comenius életművében.

TRENCSENYI-WALDAPFEL IMRE annak a kérdésnek a felvetésével kezdte hozzászólását, hogy helyes-e Komor Ilonának az a Bán Imrétől kifogásolt tétele, amely szerint Comenius, a politikai reformgondolatait kifejtve, a polgárságot

tekintette osztálybázisnak. A felszólaló szerint helyes ez a tétel, mert a XVII. századi fejedelmi centralizáció célkitűzése nem volt ellentétben az ilyen elképzeléssel, amint ezt a francia fejlődés is mutatja. Ugyancsak Bán Imre opponensi véleményével vitatkozva helyeselte a hozzászóló Komor Ilonának a világnézeti kettősségről kifejtett állításait. Comenius vallásosságának vizsgálata kétségtelenül további kutató munkát igényel, de a vitatott dolgot keretén belül helyes megvilágítást kapott e fontos kérdés. A huszita hagyomány továbbélését sem lehet egyszerű kijelentéssel elintézni. Fontos dokumentumok bizonyítják, hogy a fehérhegyi csata után az egész mozgalom forradalmisága nem szorítkozott csak a cseh-morva testvérek osztályösszetételére. Hozzászólásának további részében Trencsényi-Waldapfel Imre akadémikus főleg azt hangsúlyozta, hogy Komor Ilona dolgozatának legnagyobb érdeme a pedagógia és a politika olyan összekapcsolása, amely itt nem mint kívülről hozott szempont jelentkezik, hanem Comenius működése lényegének a helyes felismerése. Ezzel kapcsolatban azt a kérdést vetette fel, hogy Comenius reálpolitikusnak tekinthető-e vagy sem? Nézete szerint Comenius, magasabb értelemben véve, igenis reálpolitikus volt, mert a Habsburg-birodalommal szemben az egymással szomszédos kis népek baráti összefogását követelte; s a későbbi fejlődés épp ezt a követelést igazolta.

Ujabb felszólalásában KOVÁCS ENDRE Trencsényi-Waldapfel Imrének válaszolt. Egyetértett az előtte szólóval abban, hogy a fehérhegyi csata után megerősödtek a cseh társadalmon belül a misztikus elemek. Ámde e plebejus jellegű chiliazmusnak, amellyel Comenius valóban kapcsolatban volt, semmi köze sincs ahhoz a huszitizmushoz, amelyről ő beszélt felszólalásában.

Ezután KOMOR ILONA válaszolt az opponenseknek és a hozzászólóknak.

Előbb — mindkét opponensének válaszolva — dolgozatának a szerkesztését indokolta. Tanulmányai évek folyamán keletkeztek, nagyrészt meg is jelentek, s bennük a vizsgált kérdéskörrel kapcsolatos legfontosabb kérdéseket dolgozta fel. Tanulmányait írva arra törekedett, hogy marxista megvilágításba helyezze azokat a középponti problémákat, amelyek a múltban homályban maradtak vagy amelyeket tudatosan elhallgattak, illetve eltörzítettek.

Bán Imre opponensi bírálatára válaszolva először épp az értekezés szerkezeti felépítéséből adódó módszertani kérdésekkel foglalkozott. Nézete szerint a bibliográfiai adatok öncélú halmozása fölösleges és félrevezető, mert esetleg elvonja az olvasó figyelmét a vizsgált probléma lényegéről. Másrészt a bibliográfiai teljességre azért sem törekedhetett, mivel — felfogása szerint — a pataki korszakra vonatkozó magyar és európai Comenius-irodalom oly nagy, hogy már-már áttekinthetetlen. Viszont elismerte, hogy Bán Imre több olyan adatra hívta fel figyelmét, amelyeket hasznosan alkalmazhat további kutatásaiban. Válasza következő részében meghatározta a vizsgált kor jellegét, minthogy erről több ponton volt nézeteltérése Bán Imrével. Felfogása szerint a harmincéves háború kora végső fokon a feudalizmus hanyatlását és a burzsoázia felemelkedését hozta, s ez a korszak-jelleg határozza meg Comenius működését is. Comenius ideológiájának huszita, illetve cseh-testvéri gyökereire vonatkozólag Komor Ilona részletesen utalt a marxista cseh történetírás újabb eredményeire.

Földes Évának válaszolva Komor Ilona először a *Schola ludus* kapcsán felmerülő társadalmi-politikai kérdésekkel foglalkozott. Megvilágította, mi az utópisztikus elem e Comenius-műben. — Egyetértett az opponenssel az

aktualizálás veszélyét illetően, de hangot adott annak az aggálynak is, hogy helytelenül járnánk el, ha nem vennénk figyelembe: korunk számos nagy kérdése felvetődött már régebben is, igaz, más gazdasági-társadalmi körülmények közt, más síkban, de mégis több szempontból hasonló módon.

Végül Kovács Endrének és Trencsényi-Waldapfel Imrének válaszolt Komor Ilona. Egyetértett Kovács Endrével abban, hogy a magyarországi Comenius-kutatás jelenleg nincsen abban az állapotban, hogy a pataki korszak szintézisét el lehessen készíteni. Kétségtelen azonban, hogy az elmúlt évek során sokat fejlődött a magyar comeniológia s eredményei korántsem lebecsülhetők. Viszont Kovács Endrének azt a kritikai megjegyzését, hogy a magyarországi Comenius-kutatók elszigetelten szemlélik a pataki korszakot, kissé magára is érvényesnek mondta.

Trencsényi-Waldapfel Imre megállapításai minden ponton kiegészítették nézeteit, s külön is köszönetet mondott azért, amit Trencsényi-Waldapfel Imre a comeniusi reálpolitikával kapcsolatban kifejtett.

Turóczy-Trostler József elnök a vita eredményeit összefoglalva megállapította, hogy hasznosan merültek fel és több vonatkozásban tisztázódtak is a Comeniusszal kapcsolatos lényeges kérdések: a marxista—leninista módszer alkalmazása, a mikro- és makrofilológia viszonya, az európai távlatok és a magyar távlatok arányosítása, a hatás-vizsgálat feltételei s nem utolsósorban a filológiai művek megírásának módszertani és stilisztikai követelményei. E szempontokat kifejtve az elnök igen tanulságosnak minősített az elhangzott vitát.

A vita eredményeként a bizottság a következő határozatot hozta: „A kiküldött Bírálóbizottság megállapítja, hogy Komor Ilona *Comenius-tanulmányok* című kandidátusi értekezésében szerencsésen alkalmazza a marxista—leninista módszert, és számos eredménnyel gazdagítja a Comenius sárospataki működésével foglalkozó szakirodalmat. A disszertáció szerkezeti sajátossága következtében fejezetei nem egyforma jellegűek. Legtöbb eredeti szempontot a *Fortius redivivus* és a *Schola ludus* elemzésében érvényesít. A nagy kiterjedésű Comenius-irodalmat széleskörűen, bár nem teljesen használja fel, viszont Comenius eredeti műveit alaposan tanulmányozta. — Mindezek alapján a Bírálóbizottság *egyhangúan* javasolja a TMB-nak, hogy Komor Ilona részére a kandidátusi fokozatot ítélje oda.”

A vitát összefoglalta:

Dobossy László

a bizottság titkára

GERGELY GERGELY „TOLNAI LAJOS PÁLYÁJA” CIMŰ KANDIDÁTUSI ÉRTEKEZÉSÉNEK VITÁJA

1961. június 26-án zajlott le Gergely Gergely disszertációjának nyilvános vitája. A bírálóbizottság elnöke: *Sóter István* levelező tag, titkára: *Kovács Kálmán* kandidátus, tagjai: *Czine Mihály* kandidátus, *Diószegi András* tud. munkatárs, *Nagy Péter* kandidátus, *Szaunder József* kandidátus és *Wéber Antal* kandidátus voltak.

BÓKA LÁSZLÓ opponensi véleményében vitatta a tanulmány koncepcióját s Tolnai Lajos irodalomtörténeti helyének meghatározását. Különösen az Eötvössel való rokonítást tartotta megalapozatlannak, mert nem igazol-

ják sem eszmei, sem regénytechnikai hasonlóságok. Gyökeresen más társadalmi helyzet formálta ki élet- és társadalomszemléletüket; Eötvös támadó, leleplező, bíráló magatartása mögött határozott irányú eszmei-politikai koncepció munkált, Tolnai esetében viszont ilyesmiről nem lehet szó. Kifogásolta, hogy a regénytechnika fejlődésében fiktív irányokat rajzolt meg a szerző, hogy Eötvös—Kemény, illetve Jókai—Mikszáth „vonalról” beszél, hogy a sikerre törés alapján igyekezett osztályozni az írókat. A nem eléggé átgondolt konstrukció túlságosan alábecsüli Jókai és Mikszáth munkásságát, ugyanakkor alig fedi fel Tolnai írásművészetének problémáit. Nagy kár — folytatta Bóka László —, hogy beleragadt a jelölt a nemzeti klasszicizmus Gyulai-féle felfogásába, hogy olyan koncepcióba kényszerítette bele hőseit, amely Tolnait sohasem fogadta be. Inkább Ady és Móricz irodalomszemléletét kellett volna alapul vennie, s ebből megközelítenie tárgyát.

Bóka László szerint a disszertáció értékét azonban nem az aligha tartható koncepció határozza meg, hanem az a meghitt vonzalom, amellyel — olykor a saját konstrukcióját is áttörve — közeledett Tolnaihoz Gergely Gergely. Az életmű *egészét* vizsgálta, beleértve a korai és kései alkotásokat s a fellelhető levelezést. Ilyen teljességre törő Tolnai-biográfiánk és fejlődésrajzunk eddig nem volt. E gondos munka termette meg a mű másik jelentős eredményét: Tolnai minden korszakát átható, morális ihletettséggű kritikai magatartásának feltárását, amely magyarázatot ad arra is, hogy a koreszmék egyikével-másikával való egyetértés ellenére miért került azok hivatalos képviselőivel mindig ellentétbe. Harmadik jelentős erénye a disszertációnak az a következetesség, ahogy egy realista stíluseszményhez igyekszik mérni Tolnai stílusát, műformáit. Arnyalt megfigyeléseket eredményez vizsgálódása; felfedi az író ábrázolásmódjának drámaiságát és líraiságát, műfajhatárokon átlépő, ellentétes műfaji elemeket koncentráló képességét. Jó nyomokat tár fel a további kutatás számára, mert tárgya kapcsán felveti a magyar kritikai realizmus történetének és elvi problémáinak számos kérdését: az ábrázolásmód realizmusát, az írói realizmus fokát, a regények epikusságát, az extenzitást stb. Megoldásai ugyan nem mindig megnyugtatóak, de éppen ezzel mutat túl önmagán a dolgozat: sürgeti a realizmus alapvető elméleti és történeti kérdéseinek megoldását, az elvi vitákat.

Végül Tolnai lírájával s a dolgozat stílusával foglalkozott Bóka László. Jelentősebb költőnek tartja Tolnait, mint a jelölt, s utal Komlós Aladár idevonatkozó megállapításaira. Igen tanulságosnak véli Tolnai és Arany viszonyának taglalását, Tolnai és a Petőfi-korszak kapcsolatának elemzését. Tolnai lírája bizonyítja, hogy nem e korszak stílusának továbbfejlesztése és folytatása volt az epigonizmus oka. Az a moralitás, amely Tolnai regényeinek kritikáját táplálja, lírájában leplezi le azt a lírai indulatot, azt a kompozicionális feszültséget, amely regényeiben hol drámai, hol lírai szerkesztésként jelentkezik. Tolnai lírája egyben epikájának is egyik kulcsa. A továbbiakban a pongyola stílusra, a gondatlan fogalmazásra figyelmezteti a szerzőt. Pongyolaságnak tekinti a dolgozat túlírtóságát, bőbeszédűségét is. Megjegyzéseit, kifogásait érdemi kritikának szánta Bóka László, mert a disszertáció tárgya, problematikája, a szerző több évi tiszteletre méltó munkája megérdemli, hogy komoly, elemző bírálatban foglalkozzanak vele, s az alkotást javasolja a kandidátusi fokozatra.

JUHÁSZ GÉZA kandidátus azt hangsúlyozta opponensi véleményében, hogy Gergely a teljes Tolnai-hagyaték felmérésére vállalkozott, s az értekezést

bő jegyzetanyag, meglehetősen teljes és tanulságos bibliográfia egészíti ki. Sikeresen elemezte a csaknem teljesen elfeledett korai és kései alkotásokat. Részletesebben foglalkozott Juhász Géza *A báróné ténsasszony* című regényével. A dolgozat sok helyes megállapítása közül azt emelte ki, hogy az író itt sem menekül vissza a múltba, ellenkezőleg: minden sorát jelenéhez szóló intelemnek szánja. Kár, hogy nem mindig dönthető el, gáncsnak vagy dicséretnek tekintjük Gergely egyes megállapításait (a mű drámaisága, leírással kifejezett gondolatok stb.). Juhász Géza szerint a regény zsánerképszerű részleteit nem lehet diszharmóniának minősíteni, a hézagos ábrázolásban, a látszólag össze nem illő jelzőkben észre kell vennünk a balladai szerkesztést. A jelöltnél jóval szeplőtlenebbnek tartja a mű realizmusát, s túlzott ideológiai éberséget lát abban, hogynacionalizmusra gyanakszik az idegenek ábrázolásában.

Nem jogos, ha az *Uj főispán* megoldásával kapcsolatban lojalitást emleget a jelölt. Parasztból lett főispánt ábrázolni — ez legalább annyira kihívó, mint az *Uj Zrinyász*. Csoda, de a csodát elemi egyszerűséggel fogadtatja el velünk az író. Az arisztokrácia ábrázolásában nem az a tipikus, amit a mágnások művelnek, hanem az, hogy ha akarnák, még ezt a csodát is megtehetnék. Kétségtelenül Deus ex machináról van szó, de nem társadalmi tájékozatlanság hozta létre, hanem a merész mesebonyolítás. Gróf Salamonfy riadt víziója pedig úgy hangzik, mint valami ködös megsejtése annak, hogy Hunniában is fenyeget már a demokrácia. *A polgármester úr* kapcsán azt, hangsúlyozta Juhász Géza, hogy teljes joggal ítélte el Tolnai a polgárságot, de nem a nemeseket akarta visszajuttatni a hivatalokba. Örült volna természetesen, ha megszabadulunk a kapitalizmus farkaskerölcsétől, ábrázolt is néhány vonzó, tisztességes jellemet, ám e harc ugyanolyan hiú remény volt, mint Eötvös Karthausi-ja. A jelöltnek mégis igaza van: ha íróknak nem is tudott gyakorlati megoldást ajánlani, változtatni akart a világon, hitt a jobb jövőben, ezért érzett heves felháborodást minden gátság láttán.

Ezek után Tolnai tanulmányaiival, kritikáival, irodalmi elveivel foglalkozott Juhász Géza. Megállapítható, hogy írónk realista meggyőződéssel alkotott, s nálunk ő közelítette meg elsőnek a realizmus követelményét. Nagy kár, hogy a korabeli kritika nem ismerte fel újszerűségét, hogy még a nagy tehetségű s a realizmust sürgető Péterfy sem látta: jelen van már, akit vár. Legfeljebb Arany Aristophanes-fordítása támogathatta Tolnai törekvéseit. Ilyen szempontból fontosnak tartja Juhász Géza Tolnai és Dr. Ferenczy József kapcsolatát. Lényegében érthető, hogy a disszertáció amolyan ellen-Jókainak ábrázolja írónkat. Mindkettő túlzott, s mindkettőt elhomályosította Mikszáth népszerűsége. Azok a polgárolvasók, akik a 80-as években még tapsoltak Tolnainak, amiért oly bátran bírálta a *másik osztályt*, kezdtek maguk is belenőni a hatalomba, s egyre kevésbé fogadták el, hogy egyetlen szervezett bűntanya volna az ország. Ez magyarázza, hogy utolsó művei már kötetben nem jelenhettek meg. De a fiatal írók, s épp a legkülönbek, egyaránt lelkesedtek érte, soha nem nyugvó szellemétől kaptak ösztönzést, bátorítást.

Végül a jelölt ama nézetét vitatta Juhász Géza, hogy Tolnai alkotásmódja nem tipikus, hogy úgy látja, írónk csak a kritikai realizmus határáig jutott el. Opponens inkább Ady és Móricz véleményét vallja, mert eleven jellemeket teremtett Tolnai, akik magukon viselik osztályuk jegyeit. Nem látta ugyan meg az új, antikapitalista erőket, de morális bizakodása nemes lélekről beszél, aki ember maradt a kor szennyében. Kifogásolja, hogy csak vázlatosan elemezte a dolgozat Tolnai művészi eszközeit. Kiderül véleményé-

ből — fejezte be Juhász Géza —, hogy nem hibátlan tanulmány a vita tárgya, de bizonyítja a mű, hogy a jelöltben adva van az önálló tudományos tájékozódás képessége. Végső eredményeivel egyetért, a munkát a Tolnai-irodalom hasznos termékének tartja, s kandidátusi értekezésként elfogadja.

KOVÁCS KÁLMÁN a kiadatlan Tolnai-művek megjelentetését sürgette, mert beletartoznak az ellenzéki irodalom áramába. Gergely munkája hézagpótló, első vállalkozás arra, hogy felmérje a teljes életművet, s ezért feltétlenül elismerést érdemel. Helyesli, hogy a realizmus és a romantika válaszfúrájára helyezte hősét, hogy csak a realizmus előfutáraként ábrázolja. A sok bizonyító ok közül az írói magatartásra utal. Arra biztatja a szerzőt, hogy kutassa tovább az egyéni, a sajátosan Tolnai-művészetet, mert itt bőven akad még tennivaló. Olyan írói eszközöket említ, amelyek inkább a szatíra vagy a pamflet jellemzői.

CZINE MIHÁLY a tanulmány történeti magvával vitatkozott. Úgy látja, Tolnai nem tekinthető összekötő kapocsnak Eötvös és Móricz között. Ady 1902-ben fedezte fel Tolnait, akkor, amikor saját harcához keresett bátorító példákat. Móricz figyelme 1940 körül irányult rá, mert azt találta meg benne, amitől az ő kora is szenvedett. A helyzet aztán önmaga növelte meg szemükben Tolnai jelentőségét. Nem volt igazi magvető Tolnai; a század végén még ismerték, de a Nyugat írói már rendre megfeledkeztek róla, s ekkor még Móricz sem tudott mit kezdeni vele. A Magyar Klasszikusok-ban legújabbán megjelent műveit nézve, a novellákon kívül alig maradt valami, amit az olvasó úgy tudna elolvasni, mint az Eötvös és Móricz közötti irodalomtörténeti fejlődés egyik legjelentősebb állomását. Vitatta Czine az írói fejlődésrajzot is. Nem tartja kielégítőnek azt a magyarázatot, amellyel indokolja a jelölt; a 80-as évek csúcspontja után miért hanyatlik Tolnai a 90-es években. Úgy látja Czine, hogy a 80-as évek kezdeményei a 90-es években bizonyos mértékig megfakultak és összehúzódtak. Megtorpantak azok az írói pályák is, amelyek korábban a realizmus irányába indultak el. Egyedül Bródy Sándor a kivétel. A jelöltnek módosítania kell tehát azt a képet, amelyet Tolnai fejlődéséről és irodalomtörténeti helyéről alakított ki.

GERGELY GERGELY válaszolt ezután az opponensi véleményekre és a hozzászólásokra. A részletproblémákkal foglalkozott először. Elismerte a stilisztikai kifogások jogosultságát. Úgy érzi, opponensei túlbecsülik Tolnai líráját. Igen tanulságosnak tartja, ahogy összevetette Juhász Géza *A báróné ténsasszonyt* és az *Új Zrínyiászt*. Kifogásolt esztétikai elemzéseit nem értékítéletnek, hanem pusztán ténymegállapításnak szánta. Vallja, hogy Tolnai csak a realizmus megszgyéjéig jutott el, de nem haladta túl alkotásait az idő. Bóka Lászlónak és a hozzászólóknak adott válaszában főleg Tolnai irodalomtörténeti helyével foglalkozott, s védte álláspontját. Újból kifejtette, hogy milyen vonások rokonítják hősét Eötvössel, s melyek az elválasztó, az eltérő történeti helyzetből és az eltérő egyéniségből fakadó tulajdonságaik. Végül megköszönte a bírálók segítségét, ösztönzéseit; az elhangzott megjegyzéseket pedagógusi munkájában s további kutatásaiban hasznosítja.

A vita alapján a Bírálóbizottság *szótöbbséggel* (6 : 1) javasolta a Tudományos Minősítő Bizottságnak, hogy jutalmazza Gergely Gergely munkáját az irodalomtudomány kandidátusi fokozattal.

A vitát összefoglalta:
Kovács Kálmán
a bizottság titkára

TAMÁS ANNA „ÉLETKÉPEK — A FIATAL MAGYARORSZÁG IRODALMI
ORGÁNUMA” CÍMŰ KANDIDÁTUSI ÉRTEKEZÉSÉNEK VITÁJA

A Tudományos Minősítő Bizottság 1961. június 28-án tartotta meg Tamás Anna kandidátusi értekezésének vitáját. A bírálóbizottság elnöke *Király István*, titkára *Fenyő István*, az irodalomtudomány kandidátusai, tagjai: *Komlós Aladár*, az irodalomtudomány doktora, *Dienes András*, *Juhász Géza*, *Tóth Dezső*, *Wéber Antal*, az irodalomtudomány kandidátusai voltak.

DEZSÉNYI BÉLA opponensi véleményében kifejtette, hogy a hírlapok és folyóiratok története viszonylag elhanyagolt terület Magyarországon. A negyvennyolcas forradalmat megelőző idők folyóiratait, köztük elsősorban az ún. divatlapokat újra az irodalomtörténet és a sajtótörténet napirendjére kell tűznünk. S helyes, ha ezt éppen a Frankenburg-féle *Életképek* új értékelésével kezdjük: a forradalom irodalmi előkészítésében ugyanis ennek volt a legnagyobb szerepe.

Az elvi cikkek beható részletezésével Tamás Anna meggyőzően bizonyítja alaptézisét: az eredetileg polgári-liberális folyóirat a Tízek közreműködésének hatására radikális-demokrata irányba fordult. Különösen meggyőző az *Életképek* által vezetett két vitának — az „irányköltészet” és a „színi hatás” körül folyó polémiának — a megoldása. A szerző erős oldala a tartalmi elemzés: a folyóirat tartalmát sorra boncolva meggyőzően bizonyítja az egyes cikkek, versek, elbeszélések mélyebb értelmét, előremutató vagy visszahúzó jellegét, azt, hogy mivel gazdagítják ezek a magyar irodalom egészét.

Az elemzéseket ugyanakkor azonban az a veszély fenyegeti, hogy egymástól elszigetelődnek és a főtézis vonalára csak lazán fűzhetőek fel, magára a folyóiratra pedig nem mindig jellemzőek. Nem látjuk, mennyiben járultak hozzá az *Életképek* ezeknek a közölt verseknek, elbeszéléseknek hatásához, sem azt, hogy miért volt jelentősége annak, hogy éppen az *Életképek*ben jelentek meg és éppen ekkor. Az elvi cikkek elemzésekor Tamás Anna egy-egy adatot túlbecsül, főleg olyankor, amikor a kor legelőrehaladottabb filozófiájának a nyomait, a dialektika és a materializmus korai példáit keresi. A felfedezés öröme egy-egy ilyen adat felett ellefejteti vele azt, hogy a cikk, amelyben előfordul, igen gyenge, és a cikk szerzőjének képességeit is valószínűleg meghaladja a feltételezett gondolat. A legfeltűnőbb Fekete Lajos *Ész és szív* című cikkének túlértékelése. A diszsertáció fogyatékosága továbbá, hogy Tamás Anna levéltári anyagot nem nézett meg. Nem segít ezen, hogy Frankenburg és Jókai visszaemlékezéseit használja, mert mindkettő megbízhatatlan memoár-író. Feltétlenül fel kell a szerzőnek róni azt is, hogy a közel négyszáz oldalas diszsertáció *Az Életképek a forradalom alatt* című fejezetében tizennégy oldalon intézi el azt az évet, amely az egész addigi fejlődés csúcspontjaként kellene, hogy kiemelkedjék. Éppen az hiányzik itt, amit Tamás Anna máshol oly következetesen és éber figyelemmel visz keresztül: a tartalmi analízis.

KEMÉNY G. GÁBOR opponensi véleményében megállapította, hogy Tamás Anna értekezése azok közé az igényes, jó szakértelemmel és körültekintéssel megírt sajtótörténeti munkák közé tartozik, melyekben a hangsúly — igen helyesen — az irodalomtörténeti nézőpontra, közelebbről az *Életképek* irodalmi közvéleményt formáló, mai szóval irodalompolitikai szerepe tárgyalásán van. Amit Tamás Anna Petőfinek az *Életképek*-kel kapcsolatos

prózaírói, költői, majd társszerkesztői működéséről mond — az általában helytálló, elfogadható. A Petőfi irodalmi, sőt történelmi kezdeményező szerepéről mondottakat azonban bizonyos mértékig túlhangoltnak, félreérthetőnek érezzük.

A munka elvégzéséhez a szerző széleskörű s nemcsak nyomtatásban megjelent irodalmat használt, anyagát szerkezetileg arányosan, széles körű műfajelemzéssel, jó elvi megalapozottsággal tárgyalja. Jelentős bizonyító anyaggal járul hozzá a forradalom irodalmi előzményeinek jobb, elmélyültebb megismeréséhez. Ezt a feladatot a szerző a reformkor záró éveinek szemléltetően felvázolt irodalmi miliójából s a Tizek Társasága létrejöttének történetéből kiindulva a folyóirat beható műfaji-szerkezeti elemzése (műfajok, rovatok bemutatása) révén oldja meg. Különösen sikerültek a műfaji fejezetek közül a *Költészet* és a *Széppróza* című részek gondos irodalomtörténet elemzése, a *Vegyes műfajok, szerkesztőségi rovatok* fejezet értékes filológiai „aprómunkája”, érdekes sajtó-szociológiai megfigyelései.

Az opponens hiányolja a dolgozatból a Tizek Társasága előzményeinek s az *Életképek* első éveinek, az 1843—45 közötti időszaknak tárgyalását. Hiányzik a kiadó-vállalkozó Frankenburg Adolf portréja, mely sokban különbözik a Vahot Imrében megjelölhető szerkesztő-kiadó típustól. Nem lett volna érdektelen tovább haladni az *Életképek* szerkesztőváltása körül lezajlott levéltári nyomokon. A dolgozatban, sajnos, nem esik szó a kor egyik központi hazai problémájáról, az irodalmi vonatkozásban is jelentős nemzeti-ségi kérdéstről. A kissé hosszán tárgyalt *Széppróza* című fejezetben a tartalmi leíró részek bizonyos ésszerű kurtítására kellene törekedni. A dolgozat legfőbb jelentősége abban van — hangoztatta befejező szavaiban az opponens —, hogy bőséges bizonyító anyagot hoz felszínre az egykorú líra, széppróza, az esztétikai és történetbölcséleti jellegű írások köréből a plebejus demokratáforradalmi mozgalom nagyértékű tevékenységéről, s ezt az anyagot színvonalas elemzés keretében értékeli.

FENYŐ ISTVÁN hozzászólásában kifejtette, hogy a dolgozatot a marxista — leninista irodalomtörténetírás számára feltétlenül nyereségnek tartja. Meltányolni kell a lelkiismeretes anyagfeltárást, az anyag beható filológiai elemzését, az egyes műfajok, rovatok, a lap tevékenysége hosszmetzetének tárgyalását. Találón irányítja a fényt a Fialat Magyarország táborán belül Sükei Károly személyére, demokratikus esztétikájára. Emellett azonban fogvatékosnak érzi a folyóirat szépirodalmi anyagának művészi-esztétikai elemzését. Az esztétikai tényezők vizsgálata nem ér fel az elvi kérdések tárgyalásával. A koncepció kialakítása nem elég szerves, nem elég összefüggő, ez végig kissé laza marad. Szükséges lenne a többi lappal való összehasonlító analízis is, így az *Athenaeummal*, *Honderűvel*, *Pesti Divatlappal*. A győri *Hazánk*kal, mely 1847-ben félig-meddig az *Életképek* testvér lapja, szintén össze kellene vetni. Tanulságos lenne a lap diakron fejlődésrajza is, ha a hosszmetzet mellé keresztmetzetet kapnánk egy-egy számról, évnegyvedről, így jobban feltárulna a folyóirat szellemi, világnézeti arca.

DIENES ANDRÁS hozzászólásában hangsúlyozta, hogy Tamás Anna művét nagyon becsületes munkának tartja. Sajnálattal állapítja viszont meg, hogy a szerző Petőfiről szólva nemigen lépi át az annyira ismert jelzős ábrázolások és bizonyos mértékben a megszokott rétori méltatás határait. Fenntartás nélkül az élre helyezi a szerző Petőfinek az *Életképek*ben megjelent elbeszéléseit. A Petőfi—Vörösmarty vitáról szólva megemlíti, hogy Petőfi tévedéseiről

sem szabad hallgatnunk, hiszen eleven ember volt, aki próbákon, kudarcokon át érkezett remekműveihez. A költő szerepét 1846 és 1848 között nem tudjuk megértetni, ha mint Tamás Anna tette, egyszerűen tüneményesnek nevezzük pályáját.

TÓTH DEZSŐ kiemelte hozzászólásában, hogy a dolgozatot alapos, lelkiismeretes, körültekintő munkának tartja. Érdekes és izgalmas irodalomtörténeti alkotássá emelkedik, s ugyanakkor — ami a dolog lényegét illeti — eredményesen meg tudja különböztetni, el tudja választani egymástól a folyóirat fejlődésének különböző fázisait. Ugyanakkor azonban kifejezést adott komoly aggodalmának a módszer tisztázatlanságát illetően. Tamás Anna bemutatja a lapot, de a folyóirat egészének az irodalomtörténeti folyamatba való beágyazása fogyatékos. Mintha a szerző számára nem volna eléggé világos, vajon itt egy sajtótörténeti vagy pedig irodalomtörténeti munkáról van-e szó? A cikkek, tanulmányok tárgyalása során elengedhetetlen lenne a viszonyító, szembeesítő időbeli összemérés. Az olvasó számára zavaró, hogy a szerző szüntelenül beszélgetésszerűen mutatja be saját módszerét. Nem tartja helyénvalónak, hogy az *Életképek*ben megjelent Petőfi verseket végigilemzi, ehelyett valamiféleképpen azt kellett volna megmutatnia, hogy Petőfi mit jelentett az *Életképek*kel való kapcsolatában.

TAMÁS ANNA válaszában elmondotta, hogy egyetért a dolgozat sajtótörténeti vonatkozású kiegészítésének szükségességével. Indokoltnak tartja azt, amit Dezsényi Béla a divatlap jellegéről, a nőolvasók szerepéről elmondott, amit Kemény G. Gábor a nemzetiségi kérdés lapbeli jelentkezéséről, Vasvári nacionalizmusáról vagy az unió problematikájáról kifejtett. A záró fejezettel kapcsolatos kifogásokkal kapcsolatban hangsúlyozza, hogy ezzel csak *lezárni* kívánta a forradalmat *előkészítő* irodalmi harc történetét. A szerkesztőváltozás háttérben húzóó okok felderítésekor nem tételezte fel, hogy az eddigi kutatások után a budapesti levéltárakban újabb adatokra lehet. Kifejtette továbbá, hogy a kor legszínvonalasabb gondolatai gyakran olvashatók másod-, harmad- vagy akár negyedrangú írók tollából, és ha a megformálás és a cikk egésze nem vall érett filozófusra, ez nem változtat azon a tényen, hogy bizonyos eszméknek hangot adtak. Ezeknek a gondolatoknak jelentkezése ismeretlen íróknál éppenséggel jellegzetes kortűnet, a szóban forgó eszmék szélesebb körű elterjedésének bizonyítéka. Kemény G. Gábor részben a korabeli történelmi-társadalmi helyzet szélesebb ábráját szeretné a munkában látni, másrészt történelem és irodalom viszonyát veszi bonckés alá. Ezzel szemben a jelölt úgy véli, hogy egy irodalmi disszertációban többé-kevésbé elegendő annyi, amennyit ő az 1840-es évek Magyarországról elmondott. Nem kívánja a magyar tablóról letörölni a Petőfi előtti forradalmi tetteket és szavakat, csupán azt állítja, hogy Forumon és Parnasszuson övé az első hely.

Fenyő István hozzászólására a jelölt azt válaszolta, hogy jelenleg sem a *Honderű*, sem a *Pesti Divatlap*, sem a *Hazánk* nincs olyan mértékben feldolgozva, hogy összehasonlításra törekedhetett volna. Tóth Dezsőnek adott válaszában hangsúlyozta, hogy ha minden egyes felmerült probléma történetét kibontotta volna, akkor a felvilágosodástól, de legalábbis a reformkor kezdetétől részletes előtanulmányokra lett volna szükség, olyan előtanulmányokra, amelyeknek egyelőre híjával vagyunk. Dienes Andrásnak igazat ad abban, hogy Petőfivel kapcsolatban őt is elragadják a legfelsőbb jelzők, a túlfűtött hang. A Petőfi-novellákat viszont plebejus demokratizmus szempontjából a negyvenes évek második felében változatlanul egyedülállóaknak véli.

A bírálóbizottság a következő határozatot hozta:

„Tamás Anna kandidátusi értekezése igényes, jó szakértelemmel és körültekintéssel megírt irodalomtörténeti munka. A reformkori Magyarország kiemelkedő orgánumának, az *Életképeknek* 1846-tól a forradalom kitöréséig terjedő évfolyamait elemzi, mint a társadalmi forradalomba torkolló folyamat részesét, harcosát. Jó érzékkel és avatott kézzel nyúl irodalompolitikai fejlődésünk fontos kérdései sorához, s a külsőleges szerkezet ellenére elérkezik a problémák nyitjához, többségükben eredménnyel oldja meg azokat. A Bírálóbizottság másfelől hiányolta, hogy nem illeszti bele a folyóirat történetét az irodalom összképébe, túlságosan leszűkíti azt az egyes munkatársak műveire, cikkeire, sőt még a folyóirat befejező, forradalmi szakaszát is kissé elnagyoltan tárgyalja. A dolgozat több részében ismertető, tükröző jellegű, nem eléggé elemző. A módszertani problémák megoldása időnként nem jár teljes sikerrel. A Bizottság kéri a szerzőt, hogy ezeket a szempontokat a mű nyomtatásban való megjelentetése előtt vegye figyelembe.”

Mindezek alapján a Bírálóbizottság *szótöbbséggel* javasolta a TMB-nek, hogy Tamás Anna részére az irodalomtudomány kandidátusa fokozatot ítélje oda.

A vitát összefoglalta:

Fenyő István

a bizottság titkára

MANGA JÁNOS „A DUNÁNTÚLI PÁSZTORMŰVÉSZET MÁSFÉL SZÁZADA” C. KANDIDÁTUSI ÉRTEKEZÉSÉNEK VITÁJA

A Tudományos Minősítő Bizottság 1961. február 9-én tartotta meg Manga János kandidátusi értekezésének vitáját. A bírálóbizottság elnöke *Ortutay Gyula* akadémikus volt, titkára *Dégh Linda*, az irodalomtudomány kandidátusa, tagjai *Dobrovits Aladár*, a történettudomány doktora, *Fél Edit*, *Tálas István*, *Véghvári Lajos*, a történettudomány, valamint *Vargyas Lajos* a zenetudomány kandidátusai voltak.

BODROGI TIBOR opponensi véleményében ismertette az általa „művészet-etnológiai”-nak nevezett vizsgálati módszert, melyen lényegében a hazánkban a mesekutatás terén kezdeményezett, majd az utolsó másfél évtized során a népművészeti kutatásokban is érvényesített kutatómódszert értette. E módszer a népköltészeti-népművészeti alkotások társadalmi szemléletén alapszik, és a dialektikus és történelmi materializmus módszereinek alkalmazására törekszik. E munkák sorába tartozik Manga János disszertációja is. Bodrogi Tibor azt vizsgálja, hogy miként valósítja meg Manga azt a törekvését, hogy a pásztorművészet alakulására, változására ható tényezőket, hatásokat elemezze, és kimutassa, hogy ezek a közösségi hagyomány szűrőjén áthatolva, egyének hozzájárulása által miként tükröződnek a művészi alkotásokban. Helyesli, hogy Manga különválasztja a pásztorság művészetét a parasztművészettől, hiszen az a pásztoréletmód sajátos formálódásával párhuzamosan, a történet folyamán kialakult önálló művészet. Manga meggyőzően vázolja fel a pásztorság életében másfél évszázad alatt végbement gazdasági-társadalmi változásokkal összhangban álló művészeti stílusváltozásokat. Különösen figyelemre méltó a négy stílusperiódus meghatározása, annak

bemutatása, hogy milyen módon változnak a periódusok során a tárgy és díszítmény közti arányok. Manga János arra törekszik, hogy keletkezésük folyamán mutassa be az anyagot, a díszítőtechnikát, anyag és díszítmény kapcsolatát. Hatféle díszítőelemet különböztet meg, s itt is ezek másfél-százados változását, fejlődését mutatja be. Bodrogi kiemeli a betyarábrázolások történeti-társadalmi háttérének gondos elemzését. A dunántúli pásztorművészet történetének ilyen beható felvázolása után mutatja be Manga a faragó pásztor alkotókat, kiknek egyéni ihletett művészetében a másfél század előzményei tükröződnek.

A következőkben az opponens kiemeli a dolgozat pozitív vonásait: 1. a művészetre ható gazdasági-társadalmi, kulturális és történeti hatások elemzése; 2. a művészet belső fejlődésének felismerése; 3. a felhasznált anyag gazdasága; 4. az elrendezésnek e módja lehetőséget nyújt a magyar díszítőművészet és a tágabb délkelet-európai összehasonlító kutatás számára való hasznosítására; 5. a munka szerencsésen egyesíti a néprajztudomány és művészettörténet szempontjait.

Végezetül Bodrogi Tibor néhány hiányosságra hívja fel a szerző figyelmét. A külső hatások vizsgálatában elég szűk körre korlátozódik, és javasolja, hogy terjessze ki figyelmét a román pásztorművészet és a német népművészet alkotásaira, valamint a felülről jövő úri hatásra és a falusi-városi mesteremberek ösztönzésére is. Javasolja még az opponens egyes tárgycsoportok bővebb tárgyalását, bizonyos díszítőelemek külön ábrázolását és azt, hogy a hatodik fejezetet egészítse ki egy, a kompozíciós sajátosságokat külön elemző és bemutató résszel.

VAJKAI AURÉL opponensi véleményében először is rámutat a népművészet-kutatás eddigi szegénységére, s felveti a kérdést: vajon jogos-e a népművészetnek csak egy kiragadott ágával foglalkozni, mikor az összefüggő, szerves egész. A népművészet lényege csakis akkor érthető meg, ha ezt az egészet vizsgáljuk. Am ehhez csakis gondos, elmélyült előtanulmányok vezethetnek, melyek eleddig csekély számúak. Nagy és eredményes úttörő feladatra vállalkozott tehát Manga János, mikor a dunántúli pásztorművészet tanulmányozásába fogott.

Manga kb. 3000 tárgyat vizsgál dolgozatában, és nyolevan pásztorművésznél végzett adatgyűjtést. Vizsgálata alapján kiderül, hogy a ma ismert pásztorművészet nem régebb 150 esztendősnél.

Vajkai elemzi azt a megállapítást, hogy a pásztorművészet a parasztművészettől különbözik. A jelölt által kiemelt, a parasztművészettől eltérő sajátosságok a pásztorélet hagyományossága alapján kerülnek előtérbe. Viszont egyes régi pásztordíszítmények megtalálhatók a paraszti művészetben is, és általában több olyan, a pásztorságnál ismert jelenség, szokás, művészi kifejezés nem különbözik a régebbi parasztitól, és „az egész eltérés mindössze az időbeni eltolódásban rejlik: a pásztor ragaszkodva a hagyományokhoz sok olyan tárgyat, szokást életben tart, ami a paraszti, falusi életből már vagy ötven évvel ezelőtt kihalt. Ez azonban még nem jelent a parasztitól eltérő életstílust, művészi formát, kifejezőmódot. Sok dologban konzervatív a pásztor... aminek azonban nagy része néhány évtizeddel ezelőtt a faluban általános lehetett”. A pásztorművészet, mint Manga helyesen írja, egész társadalmi életünk fejlődésének egy bizonyos szakaszában jött létre, és nem születhetett volna meg a XIX. század népművészetének kibontakozása nélkül.

Az opponens nem ért egyet azzal a megállapítással, hogy a pásztorok általában nem voltak vallásosak, tapasztalata szerint a racionális felfogás (pl. az állatgyógyításban) nem zárja ki a vallásos-babonás hitet. A természetfeletti hit megfér a racionális szemlélettel, s e tekintetben a falusiak közt kevesebb vallásosságot tapasztalt, mint a pásztorok körében. A pásztorviselet díszességében Vajkai a pásztor magasabb esztétikai érzékét látja megnyilvánulni.

Az opponens a pásztorművészet időrendbeli felosztását helyesnek ítéli és kiemeli Manga János érdemét, amennyiben ezt a társadalomfejlődés, gazdasági viszonyok alakulásával összefüggésbe hozza. Ugyanígy egyetért a díszített tárgyakkal és a díszítés technikájával foglalkozó fejezetben, valamint a díszítményekről szóló fejezetben elmondottakkal. Különösen fontosnak tartja azt a megállapítást, amely szerint a régi tárgynál a funkció volt a fontos, a díszítmények szerepe másodlagos volt és idővel a kettő fokozatosan szerepet cserél. Vajkai fontosnak tartja azt a megállapítást is, hogy a pásztorművészet jellegzetessége, hogy különböző korok művészeti stílusa egymás mellett jelentkezik. Nemkülönböztet fontos megállapítás, hogy kormeghatározó jelentőségű az egyes technikai eljárások jelentkezésének ideje. Óvatosságra int azonban a parasztművészet emléktárgyainak körülhatárolásánál. A virág- és állatmotívumok eredetével kapcsolatos következtetéseknél helyesnek tartaná, ha a faragó pásztorok kijelentéseit óvatosabban, kritikával fogadná a jelölt, hiszen a faragók szubjektív közlései nem mindig irányadóak. Igen bonyolult külső hatások és egyéni hajlamok együttesének eredménye az alkotás, Vajkai itt néhány példával mutat rá, mikor az adatközlő nyilatkozatával ellentétben nem meríthette témáját a természetből, ugyanakkor azonban kiemeli a betyárábrázolások kitűnő interpretálását. Végül is a stíloselemzéssel kapcsolatban az opponens annyit jegyez meg, hogy mindig figyelembe kell venni a történeti stílusok, a magas iparművészet hatását: a múlt századbeli kispolgári szemlélet nyomai nemesak a pásztor-, hanem az egész népművészetben megmutatkoznak.

Vajkai Aurél külön kiemeli a szép és gazdag képanyag értékét.

DOBROVITS ALADÁR hozzászólásában hangsúlyozva, hogy szerinte a magyar népművészet és a magyar iparművészet oszthatatlan egység, vitathatónak tartja Mangának azt a megállapítását, hogy az iparművészet és népművészet közti különbség abban áll, hogy az előbbi kialakult típust ismételi, az utóbbi mindig egyedíti ad. Nem világos előtte, mért tekinti a jelölt a pásztorságot haladóbbnak a parasztságnál, mikor megállapítja, hogy művészete konzervatív jellegű. Aligha tudna egyetérteni azzal a megállapítással is, hogy a magyar népművészet csupán a XIX. század második felében bontakozott ki. Ilyen megállapítás csak a népművészet fogalmának történeti vizsgálata után tehető.

MANGA JÁNOS *válaszában* mindenekelőtt köszönetet mond opponensei segítő bírálatáért. Először Vajkai Aurélnak adja meg a választ. Nagyjából-egészéből egyetért ellenvetéseivel, melyeknek néhány pontjával kapcsolatban a következő megjegyzéseket teszi:

1. A paraszt- és pásztorművészet eltérő jegyeivel kapcsolatban úgy véli, hogy a XIX. században kialakult dunántúli pásztorművészet gyökereit a parasztművészetben kell keresni, bár párhuzamok, egyezések később is találhatóak. Az eltérő jegyek az életforma különbsége folytán egyre erőteljesebben jelentkeznek. A néprajzi jelenségek történeti kategóriák, tehát az időbeli

eltérések már maguk is kimerítik a vizsgálatnak egy adott időszakára jellemző eltérések kritériumait.

2. Valóban vitatható kérdés a pásztorok vallásossága: igaz, hogy sok vallásos van köztük, de életformájuknál fogva nem állhattak szorosabban az egyház befolyása alatt, mint a falusiak; e tekintetben inkább a hagyomány irányította őket. Babonásságuk más jellegű és nem olyan sokrétű, mint a parasztságé.

3. Ma már nehéz lenne, anyag hiányában, a XVIII. századi mesterség-beli- és parasztművészet különválasztása. Bár sok jól hasznosítható adat van, a különválasztás lehet indokolt, de a részletkérdések tisztázatlansága miatt e feladatra nem vállalkozhatott.

Bodrogi Tibornak válaszolva Manga János a következőket mondta:

1. Meggyőződése, hogy az emberi tevékenységek egyikében sincs olyan döntő szerepe az egyéniségnek, mint a művészeti alkotásban. Éppen azért szentelt a művészkedő pásztoroknak egy fejezetet, mert szerinte a pásztor-művészet esztétikai lényegét erről az oldalról is meg kell vizsgálni.

2. Szükségesnek tartja a környező népek anyagának összehasonlító felhasználását, valamint az úri, falusi-városi mesteremberektől származó anyag bevonását, de az anyagnak mind ez ideig csupán kis része volt hozzáférhető, az előmunkálatok az összehasonlító elemzés terén pedig igen fogyatékosak.

3. Az egyes tárgycsoportok formai, tipológiai vizsgálata azért nem lehetett részletezőbb, és azért mutatkoznak egyenetlenségek az egyes csoportok között, mert nem állt rendelkezésére egyformán gazdag anyag.

Egyéb megjegyzésekkel egyetért, azokat további munkája során fel-tétlen figyelembe veszi. Dobrovits Aladár megjegyzéseivel is egyetért.

ORTUTAY GYULA elnök fűz néhány megjegyzést, elsősorban Dobrovits Aladár felszólalásához kapcsolódva. A népköltészet és a zene viszonyában is fennáll az, ami a népművészet és iparművészet kapcsolatában felvetődött. Mint Marót Károly kifejtette, költészet csak egy van s az különböző társadalmi kategóriák, alkotói készségek szerint változhat és csakis ezek tekintetbevételével mérlegelendő. Más kérdés az, hogy a kutatásban melyik milyen módszerrel közelíthető meg. Nincsenek olyan természettudományos mérési módjaink, melyek segítségével megállapíthatjuk, egy nagy személyiség hogyan talál ki újat az ismert adott kereteken belül is. Azt is megjegyzi, hogy helyes lenne a hatások kutatásakor szélesebbkörű európai szemlélettel közelítenünk a kérdésekhez. Ne csak felületesen és egyoldalúan kezeljük a hatás kérdését.

A kiküldött bírálóbizottság megállapította, hogy Manga János kandidá-tusi értekezése mélyreható tudományos kutatás alapján készült, marxista szemléletet tükröző munka. Az általa vizsgált dunántúli pásztorművészet jelentős része a magyar népművészet tárgyalt időszakának. E művészetet kialakító társadalmi, gazdasági tényezők elemzésével, különösen a változó és konstans elemek bemutatásával elismerésre méltó anyaggyűjtő és értékelő munkát végzett. A Bizottság javasolja, hogy a munka mielőbb kiadásra kerüljön, ehhez azonban kívánatos, hogy a szerző az opponensi vélemények alapján néhány helyen kiegészítse, ill. egyes homályos fogalmazását helyesbítse. Meg-érdemli ez a nagyértékű anyag, hogy a szerző szélesebb európai és művészet-történeti összefüggések kereteibe helyezze tárgyát.

Mindezek alapján a Bírálóbizottság *egyhangúlag* javasolja a Tudományos Minősítő Bizottságnak, hogy Manga János részére a kandidátusi fokozatot ítélje oda.

A vitát összefoglalta:

Dégh Linda

a bizottság titkára

VIKÁR LÁSZLÓ „A VOLGA VIDÉKI MARI NÉPZENE” C. KANDIDÁTUSI ÉRTEKEZÉSÉNEK VITÁJA

A Tudományos Minősítő Bizottság 1961. február 2-án tartotta meg Vikár László kandidátusi értekezésének vitáját. A bírálóbizottság elnöke: *Szabolcsi Bence*; titkára: *Bereczki Gábor*; tagjai: *Lakó György*, *Rajeczky Benjámin*, *Vargyas Lajos* voltak. A jelölt aspiránsvezetője *Kodály Zoltán* volt.

BARTHA DÉNES opponensi jelentésének bevezetőjében hangsúlyozza a dolgozat jelentőségét a finnugor zenei kutatások szempontjából.

Vikár László értekezése az eddigi mari zenei gyűjtések nyomán hozzáférhető, továbbá saját gyűjtésű anyagának gondos vizsgálatával a kvintáló formát tette vizsgálata tárgyává, hogy főleg két kérdést tisztázzon: az alsó kvint-feleletet és a féldallam építkezésmódját. Mind a két kérdés tárgyalása nagyon is megokolt: az első a nem magyar gyűjtők kiadványai miatt, melyek tele vannak az oktávtöréses előadásmód deformációival és a kvartálást hozták előtérbe, a másodiké pedig az első két sor törvényszerűségeinek tisztázása érdekében. A két kérdés megoldása a legfontosabb előmunkákat jelenti a magyar és a mari dallamok összehasonlító vizsgálata számára. A két kérdés tárgyalását kiegészíti egy csoport dallamlejegyzés, mely azt kívánja bizonyítani, hogy a magyar népzene-kutatás által bevezetett dallamközlésmód mind rendszeresség, mind kezelhetőség szempontjából a legjobban megfelel és a legvilágosabban szolgálja a két dallamcsoport egyezéseinek és eltéréseinek kimutatását.

E hármask feladatot Vikár lelkiismeretes, aprólékos munkával oldotta meg. Helyszíni gyűjtését az a cél vezette, hogy a kiadványokat az élő gyakorlaton ellenőrizve, a mari anyagon is hitelesítse azt a közlésmódot, amelyet Bartók és Kodály a magyar anyagban meghonosítottak.

A disszertáció előnyére szolgál, hogy nem elégszik meg a tisztán morfológiai megállapításokkal, hanem a kvint-szerkezet pszichológiai magyarázatára is utal elég nagy valószínűséggel. A két dallamfél azonosítása, illetve cseréje ugyanis nem elméleti lehetőségként szerepel, hanem gyűjtési tapasztalatokban nyer alátámasztást.

A második fő kérdést tárgyalva Vikár ábrák segítségével szemléletesen vonultatja fel a két első sor egymáshoz viszonyulásának különböző típusait és a puszta formai tájékoztatáson túlmenően itt is rámutat a variáló megoldások mögött jelentkező egységes kiindulás lehetőségére: a rétegesen szekvenciázó egyetlen pentaton dallamsor strófaképző erejére. Ha nem mint kizárólagos magyarázatot vesszük figyelembe, a magyar párhuzamok is eredményel biztatnak az egysoros mondanivalóból formálódó strófa bővebb vizsgálatában.

E feladatkör ugyancsak értékes megállapítása, hogy az egyes kádenciális csoportok sorformálásban is különálló egységet alkotnak. További kutatás feladata lesz megállapítani, vajon nem pentaton rendszerű sorok hasonlóképpen alakulnak-e?

Vikár László dolgozatára — az opponens véleménye szerint — jelentéktelen módosításokon kívül alig lehetne felhozni komolyabb kifogást, ha a munka címe a tartalomnak megfelelően hangzanék, körülbelül így: „A mari kvintáló dallamok törvényszerűségei”. A jelenlegi cím többet követel, mint amit a munka ténylegesen nyújt, mégpedig két irányban: 1. a gyűjtés, 2. a fel-dolgozás terén.

Vikár helyszíni gyűjtése csak mintegy 250 dallamot tartalmaz és ez csupán egy nagyobb arányú gyűjtőmunkára irányuló előkészítő tájéko-zásra volt elegendő, és ez a gyűjtés elsősorban a kvintálás tanulmányozásának szolgálatában áll.

A dallamok számát nem tekintve, a gyűjtés még azért nem elégítheti ki véglegesen a mari népzenei illető összes zenetudományi igényeket, mert több szempontból egyoldalú. Hiányzanak belőle a parlandó-rubátó dallamok, tartalmilag pedig a szokásokhoz fűződő dallamok kíváncsozónak még erősen ide. A dolgozat címének megfelelően voltaképpen a jelölt rendelkezésére álló, összesen mintegy 2000 dallam rövidre fogott jellemzését és osztályozását várják.

Az elsorolt hiányosságok azonban csak a címmel kapcsolatban érezhetők; maga a szerző által lényegesnek tartott munka igen sikerültnek mondható. Az opponens még néhány kisebb, csak a formulázást érintő megjegyzést tesz, és végül a lelkiismeretes munkával megírt, ismereteinket jelentősen gyarapító dolgozatot elfogadásra ajánlja.

GÁRDONYI ZOLTÁN opponens felszólalása bevezetésében áttekinti az eddigi mari népzenei gyűjtéseket, és megállapítja, hogy a mari és a magyar népzene összehasonlítási munkájában a mari népzenei illetően eddig távolról sem támaszkodhatunk olyan mennyiségű és olyan tudományos hitelű dallam-gyűjteményekre, mint a magyar népzene tekintetében.

A mari dallamanyag mennyiségi áttekintéséhez képest azonban lényegesebb a minőségi kritika. Hitelesség szempontjából főleg Lach közléseivel szemben nyilvánultak meg jogos kételyek. Főleg az úgynevezett oktávtörés kérdése okozott és okoz még máig is gondot mindazoknak, akik a mari népzenei tudományosan vizsgálják.

Bár a disszertáció sokban előbbre vitte a kutatást, de a Volga vidéki mari népzeneiről nem ad teljes képet, ezért helyesebb lett volna a disszertációnak ezt, vagy ehhez hasonló címet adni: „Pentatónia és kvintváltság a Volga vidéki mari népzeneiben”.

Az oktávtöréses dallamok kérdésében a jelölt helyesen mutat rá az oktávtörés révén előállt torzulásra és utal a feltételezett helyes dallamformára. Vikár érvelése és gyűjtési tapasztalata megerősíti, hogy itt rendkívül fejlett, szinte természeti törvény erejével ható formálási rend rejlik a torzult gyakorlat mögött.

Vikár László az egyrendszerű kvintáló hegyi-mari dallamok két felének összehasonlítását tárgyalva némi ellentmondásba került Kodály 1934-ben megjelent dolgozatával. Kodály szerint „Az utótagon végbement kis változásnak fontos szerkezeti jelentősége van. Ez adja meg a szerkezetnek igazi jellegét: elő- és utótag nem téveszthető többé össze. A dallam két felét, éppen mert nem egészen egyforma, nem lehet fölcserélni.” Ezzel szemben Vikár

disszertációjának 21. lapján ezt írja: „Egy-egy féldallam . . . magában hordja . . . annak a lehetőségét, hogy alkalmoszerűen változtassa helyét: előtagból utótag legyen és fordítva.”

Vikár itt nemcsak Kodály, hanem saját maga megállapításaival is ellentmondásba kerül. Ugyanis disszertációja 60. lapján a dó-végű erdei-mari dallamokról ezt írta: „. . . a dallam első felében levő kvart hangköz nyer kvint választ és nem fordítva. Az oktáv tehát mindig úgy feleződik, hogy kisebb hangközre válaszol a nagyobb és nem fordítva.”

Vikár dolgozatának további részében azonban visszatér a kodályi megállapításhoz és számos példa bemutatásával igazolja annak helyességét.

Vikár Lászlót disszertációja megírásában főleg a kvintváltás és a pentatónia termékeny ellentéteinek a problémája foglalkoztatta. Ezzel kapcsolatban ki kellett volna térnie legalább a mari néppel szomszédos népek, így elsősorban a csuvas zenében használatos kvintváltásra. Az opponens hiányolja még, hogy Vikár lényegileg csak dallamokat vizsgál, tekintet nélkül a szövegi vizsgálatra.

A Volga vidéki mari népzene összehasonlító zenetudományi vizsgálata megkívánja, hogy tisztázódjék, hogyan viszonyul az itt tipikusnak talált négyesoros, két sorpárból alakult szimmetrikus strófaszerkezet egyfelől más finnugor népek zenéjéhez, másfelől a csuvas és kazányi tatár népzenei strófaalkotáshoz. Ha majd mindez tisztázódik, akkor valószínűleg arra a kérdésre is biztosabb választ kapunk, hogy vajon a kvintváltás előzte-e meg a keletimari kis forma létrejöttét, vagy éppen ellenkezőleg. Csak így juthat majd el az összehasonlító zenetudomány a Volga vidéki mari népzene fejlődéstörténeti szemléletéhez.

Befejezésül az opponens hangsúlyozza, hogy módszertani jellegű ellenvetései figyelembevételre legfeljebb csak olyan mértékben érintenék Vikár László disszertációját, hogy a munka címét és helyenként fogalmazását kívánná módosítani. Az opponens a disszertáció anyagát és tudományos eredményeit figyelembe véve kandidátusi értekezésként való elfogadásra ajánlja.

VARGYAS LAJOS hozzászólásában hivatkozik azokra a mari népzenevel kapcsolatos régebbi megállapításokra, miszerint az ötfokú stílus annál erősebben jelentkezik, mennél inkább megközelítjük a tatár vagy a csuvas nyelvterületet. Ezért sajnálatos, hogy Vikár mindkét gyűjtőpontja a tatár, illetve csuvas nyelvterület közvetlen közelében fekszik. Az egyik gyűjtőpontot az északi vagy északkeleti területen kellett volna megválasztani, akkor mindjárt kijött volna esetleg a különbség, vagy ha nem, ez is tudományos eredmény lett volna.

Vikár csak néhány sorban érinti a félhangos ötfokúságot, amelyet már Kodály is vizsgált. Ez a hangnem annál is inkább érdekes, mert egy-két magyar dalban is mintha ennek a maradványát találánánk meg.

A mari hangszerek tárgyalását igen rövidre fogta a jelölt. Különösen a mari duda és dudadallamok alaposabb vizsgálatát tartotta volna fontosnak a hozzászóló. Ő is csatlakozik azoknak a véleményéhez, akik szerint a dolgozatban a mari kvintváltás részletes kidolgozásáról van szó, tehát ezt kellene a címben is feltüntetni.

LAKÓ GYÖRGY helyesli, hogy a jelölt óvatossággal kezelte a mari népzene eredetének kérdését. A mari nyelv története folyamán erős csuvas és tatár hatásnak volt kitéve. Éppen ezért feltehetjük, hogy a csuvas és tatár hatás zenei téren is erős lehetett. Mindaddig míg nem történik meg a mari

népzene összehasonlító vizsgálata, addig fennáll az a lehetőség, hogy a mari népzene ilyen vagy olyan sajátossága csuvas vagy tatár eredetű még akkor is, ha ez a sajátosság a magyar népzeneben is megvan, mert itt is lehet, hogy török hatásról van szó. A kérdés eldöntéséhez fontos lenne a komi népzene vizsgálata, mert a komikat nem érte számottevő török hatás.

VIKÁR LÁSZLÓ *válaszában* elmondja, hogy saját gyűjtésén kívül gazdag és sokféle más mari népzenei anyag állott rendelkezésére, teljes biztonsággal azonban mégis csak annak a vidéknek zenei stílusáról írhatott, amelyet élő, hangzó valóságban is megismert. Teljesen egyetért az opponenseknek egybehangzó címváltoztatási javaslatával, mert a dolgot valóban többet ígér, mint amennyit nyújt.

A gyűjtésre rendelkezésre álló idő rövidegének tudható be, hogy a nagyobb gondot, több türelmet igénylő öregekkel nem foglalkozhatott eléggé. A fiatalok első szóra énekeltek, az öregeket azonban igen nehéz volt megszólaltatni. Ebből adódik a fiatal és öreg énekesek közötti aránytalanság, és talán ennek tulajdonítható a parlandó-rubátó dallamok viszonylag csekély száma.

A féldallamokra vonatkozóan a jelölt a következő kiegészítéseket teszi: a 21. lapon az erdei, kétrendszerű kvintáló dallamokra utalt, amelyekben teljesen azonos szerkezetű s így felcserélhető a két féldallam. A 60. oldalról idézett megállapítás pedig a hegyi, dó-végű dallamokra vonatkozik, amelyekben közismert az elő- és utótag közötti különbség.

A bírálóbizottság a lezajlott vita alapján *egyhangúlag* javasolja Vikár Lászlót kandidátusi fokozatra.

A vitát összefoglalta:

Bereczki Gábor

a bizottság titkára.

MUNKAÉRTEKEZLET A MATEMATIKAI NYELVÉSZET ÉS A GÉPI FORDÍTÁS KÉRDÉSEIRŐL

I. Bevezetés

A matematikai módszerek felhasználása a modern tudomány egyik fő jellemvonása. A nyelvtudomány különböző területeire is egyre inkább kezd behatolni a matematikai gondolkodás és kifejezésmód alkalmazása és a statisztikai módszer. A meglevő hazai eredmények ellenére azonban a matematikai nyelvészethen egyelőre nem érjük el a nemzetközi színvonalat. Ezért vált időszertűvé az erre a területre vonatkozó kutatások áttekintése és szervezeti összefogása.

A gépi fordítás a nyelvtudománnyal (elsősorban a matematikai nyelvészettel) és a matematikával (a kibernetikával, pontosabban a matematikai gépek alkalmazásával) szorosan összefüggő komplex diszciplína. Ezen a téren most tesszük hazánkban az első lépéseket. A különböző munkahelyeken egymástól elszigetelten dolgozó kutatók első tapasztalatcseréje lassanként halaszthatatlanná vált. A gépi adatfeldolgozás, a kutatási segédmunkák gépesítése egyre jobban elterjed a társadalomtudományok terén is. Az elektronikus matematikai gépek alkalmazása új korszakot nyitott meg a gépi információfeldolgozás területén is. A magyarországi nyelvtudomány azonban még alig látott hozzá ezeknek a lehetőségeknek a hasznosításához, pedig ez a tevékenység nemcsak segítségére lehet a nyelvészethet, hanem bizonyos kérdésekben sajátos igényeket is támaszt a nyelvészethet iránt. A nyelvtudomány és a gépi adatfeldolgozás kapcsolatainak területén ez a munkaértekezlet hazánkban az első esemény.

A matematikai nyelvészethet, a gépi fordítás és a gépi adatfeldolgozásnak egy munkaértekezlet keretében történő összekapcsolását három körülmény tette lehetővé: először a három téma hazánkban egyaránt új, másodsor mindhárom témához a nyelvtudományon kívül a matematika segítségére szükségesség, harmadszor pedig az, hogy egyelőre több kutató egyaránt tanulmányozza mind a három munkaterületet.

A munkaértekezlet előzményei sokrétűek. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetében és a Magyar Nyelvtudományi Társaság Általános Nyelvészeti Szakosztályában hangzottak el először előadások a fenti témákról. Hivatalos formában a Magyar Tudomány Távlati Kutatási Tervének előkészítésével kapcsolatban 1960-ban került napirendre a gépi fordítás és a matematikai nyelvészethet. 1961. március 29--30-án a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének és a Művelődésügyi Minisztérium Nyelvtudományi Munkaközösségének közös ülészakán tisztázódott ezzel kapcsolatban számos elvi kérdés.

Ugyanez év őszére a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének Általános Nyelvészeti Osztálya egynapos szűkebb körű munkaértekezletet tervezett a gépi fordítás munkálatainak összehangolásáról. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztálya Általános Nyelvészeti Munkabizottsága 1962 elejére tervezett egy kibővített ülést hasonlóképpen a gépi fordításról. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztálya a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének javaslatára jóváhagyott egy 1962 végére tervezett kétnapos munkaértekezletet a matematikai nyelvészet és a gépi fordítás kérdéseiről.

A munkaértekezlet végleges terve a három terv egyesítéséből alakult ki. A munkaértekezlet programját, illetőleg előkészületeit megtárgyalja és jóváhagyta (időrendi sorrendben) a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Általános Nyelvészeti Munkabizottsága, a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének Tudományos Tanácsa, a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Nyelvtudományi Főbizottsága, a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának vezetősége. A programhoz hozzájárult KALMÁR LÁSZLÓ, a Magyar Tudományos Akadémia Elnökségi Kibernetikai Bizottságának elnöke is.

A munkaértekezlet eredeti helye Debrecen lett volna. A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem vállalta is a lebonyolítás feladatát. A szervező munka PAPP FERENC irányításával meg is indult. Időközben azonban a munkaértekezlet — az érdeklődés nem várt növekedése folytán — valójában országos konferenciává szélesedett. Budapestre kellett áthelyezni a konferencia színhelyét.

A munkaértekezlet rendezését a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete végezte. Az előkészítő bizottság munkáját KIRÁLY PÉTER irányította; a munkaértekezlet budapesti szervezése SZÉPE GYÖRGY munkája.

A határozati javaslatok előkészítésében valamennyi érdekelt szerv képviselője részt vett. Itt említjük meg, hogy az elhangzott előadások sokszorosított vázlatát, illetőleg téziseit a konferencia résztvevői előzőleg kézhez kapták.

*

A továbbiakban a munkaértekezlet programját és lefolyását ismertetjük (2. pont), azután a matematikai nyelvészet (3. pont), a gépi fordítás (4. pont), majd a gépi adatfeldolgozás nyelvészeti vonatkozásai (5. pont) kerülnek sorra. Rövid összefoglaló értékelés (6. pont) után függetlenül közöljük a munkaértekezlet által elfogadott határozati javaslatokat.

2. A munkaértekezlet műsora

A munkaértekezletet a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete rendezte a Magyar Tudományos Akadémia Elnökségi Kibernetikai Bizottságának és a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztálya Általános Nyelvészeti Munkabizottságának közreműködésével. A konferenciát 1962. március 8—9—10-én bonyolították le a Magyar Tudományos Akadémia székházában. A munkaértekezleten a következő előadások és hozzászólások hangzottak el.

1. nap: Matematikai nyelvészet és nyelvstatisztika
március 8, csütörtök délelőtt :

elnök: KALMÁR LÁSZLÓ és NÉMETH GYULA

NÉMETH GYULA: Elnöki megnyitó

előadó: KALMÁR LÁSZLÓ: Matematikai és nyelvi struktúrák

PAPP FERENC: Nyelvi rendszer, közlési folyamat és ezek néhány matematikai modellje

KIEFER FERENC: A halmazelmélet nyelvészeti alkalmazásához

DÖMÖLKI BÁLINT—FÓNAGY IVÁN—SZENDE TAMÁS: Köznyelvi hangstatisztikai vizsgálatok

március 8., csütörtök délután:

elnök: FÓNAGY IVÁN és KOZMA LÁSZLÓ

előadó: J. SOLTÉSZ KATALIN: A szókinccs statisztikai vizsgálata

KOZMA LÁSZLÓ: Nyelvstatisztikai berendezés

A vitában részt vett:

ANTAL LÁSZLÓ, PETŐFI S. JÁNOS, GÁLDI LÁSZLÓ, VÉRTES EDIT, MIKÓ PÁLNÉ, PAPP LÁSZLÓ, DEZSŐ LÁSZLÓ, SZÉPE GYÖRGY, KALMÁR LÁSZLÓ, DÖMÖLKI BÁLINT, FÓNAGY IVÁN, J. SOLTÉSZ KATALIN és KOZMA LÁSZLÓ. KISS KÁROLY írásban nyújtotta be hozzászólását.

2. nap: Gépi fordítás

március 9., péntek délelőtt

elnök: 11 óráig TAMÁS LAJOS; 11 óra után: BÁRCZI GÉZA és SZALAI SÁNDOR

előadók: HELL GYÖRGY: Az orosz—magyar gépi fordítás elméletének és gyakorlatának kérdései

KÖNYI SÁNDOR: A magyar—orosz gépi fordítás néhány problémája

HADAS FERENC: Az orosz—magyar nyelvtani szótárról

SZÉPE GYÖRGY: A magyarországi gépi fordítás néhány időszerű kérdése

SIPŐCZY GYŐZŐ: Az előjárás kifejezések programozási kérdései

március 9., péntek délután

elnök: RÉNYI ALFRÉD és TAMÁS LAJOS

előadó: SZALAI SÁNDOR: Elméleti és kísérleti adalékok a magyar nyelvű tudományos közlemények gépi kivonatolásának kérdéséhez

RÉNYI ALFRÉD: Információelmélet és nyelvészet

RUZSICZKY ÉVA: Az adatfeldolgozó gép nyelvtudományi alkalmazásának néhány kérdéséről

A vitában részt vett:

KÖRNER GYÖRGYNÉ, PÉTER RÓZSA, HAJTMANN BÉLA, DÖMÖLKI BÁLINT, DEZSŐ LÁSZLÓ, GÁBOR MIHÁLY, KELEMEN JÓZSEF, DEME LÁSZLÓ, SZÉPE GYÖRGY, PAPP FERENC, SZALAI SÁNDOR, KALMÁR LÁSZLÓ és TAMÁS LAJOS. BÜKI BÉLA, MIKÓ PÁLNÉ és VÉRTES EDIT írásban nyújtotta be hozzászólását.

3. nap: A határozati javaslatok előterjesztése és megvitatása

március 10., szombat délelőtt

Az elnöki asztalnál helyet foglalt:

FREY TAMÁS, KALMÁR LÁSZLÓ, NÉMETH GYULA, TAMÁS LAJOS és
TELEGDI ZSIGMOND. Az ülést KALMÁR LÁSZLÓ vezette.

A határozati javaslat vitájában részt vett:

TELEGDI ZSIGMOND, FÓNAGY IVÁN, PAPP FERENC, KALMÁR LÁSZLÓ,
SZÉPE GYÖRGY, MUSZKA DÁNIEL, GÁBOR MIHÁLY, MIKÓ PÁLNÉ,
BERRÁR JOLÁN, KIRÁLY PÉTER, KOZMA LÁSZLÓ, NÉMETH GYULA
és IMRE SAMU.

KALMÁR LÁSZLÓ összefoglalta a határozati javaslatához benyújtott módosításokat.

A munkaértekezlet a határozati javaslatot egészében és módosított részleteiben elfogadta. Az elfogadott módosítások végleges szövegezésére a munkaértekezlet egy albizottságot jelölt ki; ennek tagjai KIRÁLY PÉTER, SZÉPE GYÖRGY, TELEGGDI ZSIGMOND és VÉRTES EDIT. (A végleges szövegezésű határozati javaslat a beszámoló függelékeként olvasható.)

TELEGDI ZSIGMOND: A munkaértekezlet összefoglalása

KALMÁR LÁSZLÓ: Elnöki zárszó

3. Matematikai nyelvészet

A matematikai nyelvészet nem mindig a matematika valamely ágának közvetlen alkalmazását jelenti, inkább a matematikai gondolkodásmód átvételét. Ezt példázza PAPP FERENC előadása. A halmazelmélet és a matematikai logika nyelvészeti alkalmazásairól szólt KALMÁR LÁSZLÓ és KIEFER FERENC előadása. De olyan matematikai diszciplínának mint az információelmélet, is lehet nyelvészeti alkalmazása, mint az RÉNYI ALFRÉD előadásából kitűnt. Az említett három „új” irányon kívül a konferencián fontos szerepet kapott a nyelvstatisztika. Komoly eredményeket felmutató nyelvstatisztikai vizsgálatokról számolt be DÖMÖLKI BÁLINT, FÓNAGY IVÁN és SZENDE TAMÁS, továbbá J. SOLTÉSZ KATALIN. Egy nyelvstatisztikai berendezés felépítését és működését ismertette KOZMA LÁSZLÓ.

PAPP FERENC, a Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Orosz Filológiai Intézetének adjunktusa, előadásában arra mutatott példát, hogy hogyan alkalmazható a matematikai gondolkodásmód a nyelvészetben, elsősorban a nyelvi rendszer és a közlési folyamat leírására. Rendkívül gondolatébresztő előadásának itt csak a kvintesszenciáját tudjuk összefoglalni. PAPP FERENC a nyelvtudományban alkalmazásra kerülő matematikai módszerek összességét modellálásnak nevezi. A modell nyilvánvalóan egyszerűsít, de ez az egyszerűsítés szükséges ahhoz, hogy modellünk használható legyen. Az alkalmazott modellek két fajtáját különböztette meg: a statisztikai modelleket és a strukturális modelleket. A modellek két területre alkalmazhatók: a nyelvi rendszerre és a közlési folyamatra. Ezután Papp Ferenc a nyelvi rendszerre és a közlési folyamatra vonatkozó különböző fokon kidolgozott modelleket állított fel fonéma-szinten, morféma-szinten és szintagma-szinten. Ezek a

modellek lehetővé teszik, hogy az egész nyelvi rendszert egy többdimenziós térbe helyezzük, ahol az egyes dimenziók az egyes nyelvi sajátosságokat képviselik. KALMÁR LÁSZLÓ hozzászólásában ezeket a modelleket mikromodelleknek nevezte; nagy értékük abban áll, hogy szemléltetőek. A modelleket a későbbiek folyamán majd szintetizálni kell. Bonyolultabb modelleket kell készíteni, amelyek talán már nem szemléletesek, de a további kutatás számára jobban felhasználhatók, mert jobban jellemzik a nyelvi rendszert. SZÉPE GYÖRGY hozzászólásában a kétféle modellel kapcsolatban megjegyezte, hogy egyelőre a statisztikai modellek a (saussure-i értelemben vett) szintagma-tikus tengelyre, vagyis a közlési folyamatra vonatkoznak inkább; a nem statisztikai modellek pedig a (saussure-i értelemben vett) paradigmatisz-tikus tengelyre, vagyis a nyelvi rendszerre. A további fő feladat ezen a téren a statisztikus modelleknek a nem statisztikus modellekkel való összehangolása, a fonémák szintjén kívül történő felhasználása. Nagyon fontos volna, ha a statisztikai módszer felhasználása a szöveg esetében is túlmenne a makroszkopikus jellemzésen, s a nyelvi minőségre és a nyelvi rendszerre, a grammatikára is új fényt vetne.

KALMÁR LÁSZLÓ akadémikus, a Szegedi Tudományegyetem professzora, a matematikai és a nyelvi struktúrák közt vont párhuzamot. Előadásának első részében azokat a tapasztalatokat igyekezett a nyelvészek számára hozzáférhetővé tenni, amelyeket a matematikus a különböző, sokszor szintén igen bonyolult matematikai struktúrák tanulmányozása folyamán szerzett. Nemcsak az algebra és a geometria, hanem a halmazelmélet és a matematikai logika is újabb és újabb jellegű struktúrák vizsgálatához vezetett. Az univerzális algebra például már olyan tetszőleges halmazok strukturális vizsgálatával foglalkozik, amelyeknek elemei között tetszőleges módon definiált műveletek vannak értelmezve, és tetszőleges módon definiált relációk állnak fenn közöttük. A geometriából a topológia vált ki, mely úgynevezett topológiai terek vizsgálatával, mégpedig strukturális vizsgálatával foglalkozik. A modern nyelvészetben is tért hódított a nyelvi struktúrák vizsgálatára. KALMÁR LÁSZLÓ röviden utalt előadásának második részében CARNAP, BAR-HILLEL, LAMBEK és KULAGINA vizsgálataira. A nyelvi struktúra vizsgálatának első feltétele-hogy el kell tekinteni a jelentéstől. Így válik lehetővé a nyelv halmazelmélet koncepciója és a matematikai logika formanyelvének alkalmazása a nyelvi struktúrák vizsgálatában. A gépi fordítás szempontjából pedig elengedhetetlenek az ilyen vizsgálatok.

KALMÁR LÁSZLÓ előadásához kapcsolódott ANTAL LÁSZLÓ hozzászólása. A diakroniától — amely önmagában nem nélkülözhető — a strukturális vizsgálatoknál el kell tekinteni. A tartalommal a nyelvtudomány nem tud mit kezdeni, a nyelvtudomány is formákat vizsgál, éppúgy, mint a matematikai logika, csak hogy a mondatok formáját. KALMÁR LÁSZLÓ válaszában megjegyezte, hogy a matematikai logika is foglalkozik szemantikával. Teljes elhatárolás a tudományok egyes területei között ma már lehetetlen. Határtudományok kialakulásának, nagy szintézisek időszaka a mi korunk. A határterületeket, például a szemantikát, pedig minkét oldalról gondozni kell.

KIEFER FERENC, gimnáziumi tanár,* előadásában szorosán kapcsolódik KALMÁR LÁSZLÓ előadásához. KULAGINA szófajelméletének bemutatásán

* 1962 augusztusa óta az MTA Számítástechnikai Központjának tudományos munkatársa.

keresztül mutatott példát a halmazelmélet módszereinek nyelvészeti alkalmazására. KULAGINA tipológiai kritériumai, mint például az egyszerűség kritériuma, lehetőséget nyújtanak nyelvtörténeti és összehasonlító-nyelvészeti alkalmazásokra. KULAGINA matematikai nyelvészeti elméletében elsősorban a halmazelméletre támaszkodik, míg BAR-HILLEL és tanítványai a halmazelméleti módszereket más matematikai módszerekkel, (elsősorban matematikai logikával és gráfelmélettel) karöltve alkalmazzák. KIEFER FERENC röviden vázolta LAMBEK elméletét; ezt KALMÁR LÁSZLÓ egészítette ki hozzászólásában, amikor is magyar nyelvű példákon mutatta be LAMBEK szintaktikus típusait, illetőleg a LAMBEK-féle aritmetizálási eljárást. KIEFER előadását az axiomatizált, illetőleg axiomatizálható grammatika és az élő nyelv közötti viszony vizsgálatával fejezte be.

KIEFER előadásához kapcsolódik PETŐFI S. JÁNOS hozzászólása. PETŐFI a homonimia problémájával foglalkozott, ami KULAGINA elméletében is problémát okozhat. A probléma megszüntethető, ha bevezetjük a homonimia-indexeket. A halmazelmélet, illetve a topológia alkalmazásaként megemlítette SOLOMON MARCUS román kutató elméletét, és ezzel a kiegészítéssel újabb példát mutatott a matematika nyelvészeti alkalmazására.

RÉNYI ALFRÉD akadémikus, egyetemi tanár, előadásában az információelmélet lényegét és a nyelvészeti alkalmazások lehetőségeit mutatta be sok, mindenki számára érthető példán. RÉNYI szerint kétféle információelméletről beszélhetünk. Van szűkebb és tágabb értelemben vett információelmélet. Az első a valószínűségszámításnak újabb fejezete. RÉNYI ismertette az információ-közlés folyamatát és ezen keresztül az információelmélet néhány fontos fogalmát. A szűkebb értelemben vett információelmélet a híradástechnika, a távközlés, általában az információ-közlés matematikai problémáival foglalkozik. A nyelvtudomány számára a szűkebb információelmélet is jelenthet valamit, de a nyelvész többre vágyik, olyan elméletre, amely mélyebb bepillantást nyújt a nyelvi jelenségbe, a nyelvi közlés folyamatába. Ez lenne az általános információelmélet. Amíg a szűkebb értelemben vett információelmélet csak az információ mennyiségét veszi figyelembe, az általános, illetőleg a tágabb értelemben vett információelmélet tárgyat bármely tartalommal és jelentéssel bíró jelsorozat (pl. a nyelv) alkotja. A tágabb értelemben vett információelmélet úgy jött létre, hogy a szűkebb értelemben vett információelmélet törvényeit próbálták más területre alkalmazni. A közlési folyamat modellje a nyelvre is alkalmazható. RÉNYI a redundancia fogalmát nyelvi példákon keresztül tette érthetővé, és megállapította, hogy a redundanciának nagy szerepe van az élő nyelvben. Mit várhatunk az információelmélettől? A speciális információelmélet hasznos lehet a gépi fordításban és a nyelvstatisztikában közvetlenül is. Az információelmélet beállítja a természetes nyelveket egy általános információs rendszerbe és ezzel elősegíti a nyelvre vonatkozó ismereteink elmélyítését.

RÉNYI ALFRÉD előadásához mindössze ketten szóltak hozzá, KALMÁR LÁSZLÓ és SZÉPE GYÖRGY. Meg kell azonban azt is említenünk, hogy két másik előadás, PAPP FERENCÉ és FÓNAGY IVÁNÉ több vonatkozásban olyan irányban vetett föl problémákat, amely úton a további tájékozódást nagymértékben elősegíti RÉNYI világos információelméleti rendszerezése. KALMÁR LÁSZLÓ arra hívta fel a figyelmet, hogy a speciális és az általános információelmélet elhatárolása a logikai szintaxis és a szemantika különbségével párhuzamos. Hangsúlyozta, hogy az általános információelméletet sajátos proble-

matikájában külön kell majd kidolgozni; nem elég ugyanis a szűkebb információelmélet szempontjainak átvitele. Bejelentette, hogy a matematikai formuláknak a tartalmat is figyelembe vevő vizsgálatával kíván majd hozzájárulni ehhez a munkához. — SZÉPE GYÖRGY a kétféle információelmélet nyelvészeti alkalmazásáról beszélt. Elmondta, hogy míg a jelentéstartalom nélküli, csupán megkülönböztető funkciójú, fonémák szintjén idáig eredményes volt a szűkebb információelmélet (például JAKOBSON és társai bináris fonológiai teóriája esetében), addig a morfémák „tartalmas” szintjén ez nem hozott számottevő eredményeket. Ha az általános információelméletet jobban kidolgozzák, akkor a morfémák és más tartalmas nyelvi elemek feldolgozásában is több sikerre van kilátás.

A nyelvstatisztikai vizsgáladások első előadásaként FÓNAGY IVÁN, az MTA Nyelvtudományi Intézetének osztályvezetője, DÖMÖLKI BÁLINT, az MTA Számítástechnikai Központ osztályvezetője és SZENDE TAMÁS egyetemi hallgató (ELTE) közös előadásban nemrég megkezdett köznyelvi hangstatisztikai vizsgálatokról számolt be. A vizsgálatok elsőrendű célja a fonéma-eloszlás vizsgálata a mai magyar köznyelv különböző rétegeiben. Vizsgálatuk azonban kiterjedt a fonéma-kapcsolatok gyakoriságának, a szótagok struktúrájának meghatározására is. Megvizsgálták a szavak szótageloszlását, a mondatok hosszát; versek esetében a mondatnál végződő és áthajló sorok arányát. Az egyes szófajok viszonylagos gyakoriságára is érdekes adatokat kaptak. A szövegek alkalmas megválogatásával sikerült azt is meghatározni, hogy az egyéni tényezők milyen mértékben és milyen irányban módosíthatják az egyes elemek eloszlását. J u h á s z G y u l a és S z a b ó L ő r i n c költeményeinek részleges feldolgozása már vezetett bizonyos eredményekhez. A munkában DÖMÖLKI a számítástechnikai részt oldotta meg, amiről külön is beszámolt. A kísérletek a Számítástechnikai Központ M-3 típusú elektronikus számológépének segítségével folytak.

J. SOLTÉSZ KATALIN, az MTA Nyelvtudományi Intézet tudományos munkatársa a szókinccs statisztikai vizsgálatának GUIRAUD-féle módszeréről számolt be. GUIRAUD munkássága elsősorban a költői szókinccs statisztikai vizsgálatára irányul. Minden szóstatisztikai munka alapja a szavakat előfordulásuk számának sorrendjében feltüntetető, úgynevezett gyakoriság-lista. A gyakoriság-listák a szavakat gyakoriságuk csökkenő sorrendjében tüntetik fel; a gyakoriság fordított arányban áll a sorrendi hellyel. Ha összefüggő szövegben vizsgáljuk a szavak eloszlását, kiderül, hogy a leggyakrabban használt aránylag kevés szó teszi ki a szöveg jelentős részét. J. SOLTÉSZ KATALIN GUIRAUD terminológiájának ismertetése után azokra a matematikai formulákra tért rá, melyek GUIRAUD szerint jellemzik a s z ó k é s z l e t e t, mely a s z ó k i n c c s e l szemben nem a vizsgált szöveget ténylegesen alkotó szók összességét jelenti, hanem azoknak a lehetséges szóknak összességét, amelyekből az adott szöveg szavait kiválasztottuk.

FÓNAGYÉK és J. SOLTÉSZ KATALIN előadásához kapcsolódik GÁLDI LÁSZLÓNAK, az MTA Nyelvtudományi Intézete osztályvezetőjének hozzászólása. GÁLDI szerint óvatosnak kell lennünk GUIRAUDVAL szemben, mert módszere a LAROUSSE-féle szótáron alapul, amely nem túlságosan korszerű. Nem tudjuk ezenkívül, hogy GUIRAUD mit tekint szónak, ami nélkül viszont szóstatisztika elképzelhetetlen. GÁLDI megállapítja, hogy fontos lenne az idevágó külföldi irodalom részletes és tudományos feldolgozása és bírálata. FÓNAGYÉK előadásához kapcsolódva szóstatisztikai vizsgálatokkal kombi-

nálva néhány verstani példát vizsgált meg. Rámutatott arra, hogy a közönséges szavak is lehetnek kifejezőek.

KALMÁR LÁSZLÓ DÖMÖLKI beszámolójával kapcsolatban megjegyezte, hogy jó lenne jobb kódolási lehetőségeket felhasználni. VÉRTES EDIT szintén GUIRAUD módszerével kapcsolatos aggályainak adott kifejezést. FÓNAGYÉK előadásához kapcsolódva azt ajánlotta, hogy nyelvileg hasznos statisztika esetén ki kellene hagyni a nem jellemző szavakat. FÓNAGY ezzel nem értett egyet. Megállapítja, hogy a morféma-gyakoriságokat ismerni kell ahhoz, hogy a fonéma-gyakoriságára hipotézist állíthassunk fel. VÉRTES EDIT szerint vannak esetek, amelyeket nem lehet statisztikusan elbírálni. Továbbá külön meg kell mindig vizsgálni, hogy mely ponttól kezdve érvényes a nagy számok törvénye.

PAPP LÁSZLÓ azt a problémát veti fel, hogyan lehetne a történeti nyelvjárás kutatásban kapott különböző, de jól használható paramétereiből esetleg egyetlen egy jellemzőt kapni. PAPP vizsgálatai folyamán jól használható paraméterekhez jutott, és ezért KALMÁR szerint meg is oldotta a feladatát. A matematika is használ több paramétert (például több dimenziós vektorokat) bizonyos összefüggések jellemzésére. — FÓNAGYÉKHOZ kapcsolódva KALMÁR megjegyzi, hogy a fonéma-statisztikának egyszerre lehet nyelvi oka (morféma-statisztikai) és nyelven kívüli (pszichológiai) oka.

MIKÓ PÁLNÉ, az ELTE Idegennyelvű Lektorátus nyelvtanára, előadásnak is beillő hozzászólásában a „nem szépprózai” szövegek egyes jelenségein végzett statisztikai vizsgálatokról számolt be. A szakszövegeken végzett vizsgálatoknak nagy szerepe van a gyakorlati nyelvtanításban is.

KELEMEN JÓZSEF, az MTA Nyelvtudományi Intézetének tudományos munkatársa kísérletet tesz a matematikai nyelvészet diakronikus kiterjesztésére is. Kitér a szinkronikus szemantika kérdéseire, amiben sok tapasztalatot jelent számára a sok évi munka az értelmező szótár szerkesztésében. Kifejti jelentéstani elméletét, amelynek középpontjában a s z e m é m a (szemantikai funkcionális egység, vö. fonéma, morféma) áll. KELEMEN eredményei — ha nem is szorosan vett matematikai nyelvészeti eredmények voltak is — egész sor időszerű jelentéstani elemzési problémát vetett fel. Hozzászólásának végén felvázolt egy szintetikus modellt (KALMÁR szerint inkább r e n d s z e r t), amely a nyelv különböző szintjein elhelyezett „mikromodellek” egyesítésének eredménye.

A nyelvstatisztika tárgykörébe tartozik KOZMA LÁSZLÓ, a Budapesti Műszaki Egyetem tanárának, az MTA levelező tagjának előadása a saját maga által tervezett nyelvstatisztikai berendezésről. Előadásának első részében ismertette a lyukasztott szalagot és a blokkdiagramot. A teljes berendezés négy fő részből áll: a géptávíróból, a beállító mezőből, a letapogató készülékből és a kiértékelő áramkörökből. A kiértékelő rész tartalmazza a tárolókat. A berendezés a lyukasztott szöveget kb. 60 szempontból tudja egyidejűleg vizsgálni, vagyis a másodpercenként végzett vizsgálatok száma 240 körül van, ami nyilvánvalóan legalább százszorosa egy ember által elvégezhető felmérésnek. A gép előnye abban is megnyilvánul, amint az KOZMA LÁSZLÓ előadásából kitért, hogy nem követ el hibát még akkor sem, ha a szöveget egyidejűleg több szempontból kell vizsgálnia. KOZMA LÁSZLÓ elkészítette az egész berendezés tervét; a gép megkonstruálása — a szükséges anyagi fedezet biztosítása esetén — nem ütközik akadályba. Ilyen gép viszont igen nagy segítséget jelenthet a nyelvstatisztikai vizsgálatokban.

VÉRTES EDIT megállapítja, hogy a gép könnyebben és pontosabban végezhet munkát, de nem vesz észre olyan finomságokat, amelyeket csak ember képes észrevenni. KOZMA LÁSZLÓ válaszában hangsúlyozza, hogy a gép önmagában nagyon primitív, csak arra képes, amire megtanítják. Sohasem fogjuk az emberi tevékenységet nélkülözni tudni. Ilyen géphez is szükség lesz jó nyelvészre, aki nyelvileg készíti elő a gép munkáját. KALMÁR megjegyzi, hogy jobb lenne a leolvasást elektronizálni, ezzel az egész folyamat, a feldolgozás is, lényegesen meggyorsulna. KOZMA ezt jelenleg technológiai okokból nem tartja kivitelezhetőnek.

Itt említjük meg azt a véleménykülönbséget, valójában inkább látszólagos véleménykülönbséget, amely a matematikai nyelvészet jellegét illetően megnyilvánult. DEME LÁSZLÓ szerint a munkaértekezleten két dolog került szóba: az egyik a „matematikai nyelvészet”, amely a matematika szempontjait (képleteit, fogalmait stb.) alkalmazza a nyelvre; a másik pedig a „nyelvészeti matematika”, amelyben a nyelvész a saját szempontjaihoz felhasználja a matematikát. Többeknek ezzel kapcsolatban más volt a véleményük. TAMÁS LAJOS ezt a megkülönböztetést szükségtelennek tartotta. Rámutatott arra, hogy mind a „matematikai nyelvészetnek”, mind a „nyelvstatisztikának” a nyelv a tárgya, s ezért mindkettő nyelvészet. KALMÁR LÁSZLÓ is hangoztatta, hogy a matematikai nyelvészetnek természetesen különböző ágazatai vannak, de ezek egymással kölcsönhatásban vannak. PAPP FERENC előadásában a statisztikai és nem statisztikai matematikai modellek egységére is kitért. SZÉPE GYÖRGY pedig magát a „matematikai nyelvészet”-et sem tartja szükségesnek a strukturális nyelvészettől megkülönböztetni, szerinte a „matematikai nyelvészet” nem más, mint a strukturális nyelvészetnek a matematika módszereivel való gazdagítása. PAPP FERENC viszont előadásának konklúziójaként azt a nézetét fejtette ki, hogy a strukturális nyelvészet (és a nyelvstatisztika) kísérleti tudományok; a matematikai nyelvészet pedig ezeknek elméleti tudománya.

KALMÁR LÁSZLÓ és SZÉPE GYÖRGY hangsúlyozták, hogy a matematika módszereit a nyelvészet valamennyi ágazata felhasználhatja, így a nyelvtörténet, az összehasonlító nyelvészet (erre DEZSÓ LÁSZLÓ és HAJTMANN BÉLA tett a konferencián kísérletet), valamint a dialektológia (PAPP LÁSZLÓ példái) és a stilisztika is (amint J. SOLTÉSZ, FÓNAGYÉK előadása és GÁLDI LÁSZLÓ hozzászólása megmutatta).

4. A gépi fordítás kérdései

A gépi fordításról öt előadás szólt; KALMÁR LÁSZLÓnak a vitát összefoglaló felszólalása külön előadásnak is beillett volna. Az előadásokhoz aránylag kevés hozzászólás hangzott el, ám ezek igen színvonalasak voltak. A vita kisebb méretét talán a téma rendkívüli újszerűsége magyarázza.

Az előadók közül HADAS, HELL, KÓNYI és SIPÓCZY saját kutatásokról számoltak be. SZÉPE referátuma áttekintő és problémafölvető volt, mintegy keretül szolgált a többi előadáshoz. Ezért ismertetjük az övét először.

SZÉPE GYÖRGY, a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének tudományos munkatársa, előadásában a gépi fordítás számos elméleti és gyakorlati (főleg szervezési) vonatkozásairól beszélt, figyelembe véve a jelenlegi magyarországi időszerű kérdéseket. Először röviden beszámolt a gépi fordításban élenjáró országoknak (Szovjetunió, Egyesült Államok,

Nagy-Britannia), valamint az általa személyesen tanulmányozott szomszédos szocialista országoknak (Csehszlovák Szocialista Köztársaság, Német Demokratikus Köztársaság, Román Népköztársaság) munkálatairól. Ezután krónikászerűen ismertette a gépi fordításra irányuló hazai törekvéseket. A hazai tevékenységet idáig az jellemezte, hogy a próbálkozások általában a nyelvtudomány periferiáiról indultak ki matematikusok és műszaki szakemberek támogatásával. A magyar nyelvvel kapcsolatos gépi fordítás legjelentősebb eredménye viszont hazánkon kívül született meg: I. A. MELCSUKNAK magyar — orosz fordítói algoritmus-kísérlete. (Ezzel foglalkozik KÖNYI SÁNDOR előadása.) De foglalkoztak, illetőleg foglalkoznak magyar vonatkozásokkal a kolozsvári, a prágai, a berlini és a londoni csoportokban is. Sőt a világ legelső sikeres próbafordításának nyelvész vezetője, az amerikai P. GARVIN is magyar származású.

A gépi fordítás elvi kérdései közül csak kettővel foglalkozott részletesebben: a gépi szótár és a gépi nyelvtan viszonyával és az interlingua kérdésével. Az interlingua elméleti és gyakorlati jelentősége igen nagy. Kis országok számára különösen fontos, hogy ne kelljen minden egyes számba jövő nyelvről külön fordítói algoritmust szerkeszteni, hanem mindössze a saját nyelvről egy közvetítő (semleges, gépi) nyelvre, illetőleg a közvetítő nyelvről a saját nyelvre lehessen gépi úton fordítani. Az interlingua módszer megvalósítása nagy nemzetközi kooperációt igényel; ez csak szocialista országok között valósítható meg. A továbbiakban igyekezett néhány vonásában tisztázni a nyelvészet és a gépi fordítás viszonyát. A gépi fordítás a leíró nyelvészettől kapja a nyelvvél való műveleteinek alapját, tehát sokat kér a lingvisztikától. Viszont a gép sajátos tevékenységével bizonyos mértékig ellenőrzi a leíró nyelvészet megállapításainak egzaktságát, s így már előkészítésének szakaszában is számos eredménnyel gazdagíthatja a nyelvészetet. Ezután sorra vette a gépi fordítás és a különféle nyelvészeti diszciplináknak (leíró grammatika, a grafematika, a leíró szemantika, a fordításelmélet s a nyelvi tipológia) közös problémáit. Végül összefoglalta a hazai gépi fordítási munkálatok néhány szervezeti problémáját. Itt tért ki arra, hogy milyen nyelvből és milyen tárgykörből látszik célszerűnek a gépesített fordítás. Idevonatkozó megállapításait, amelyek az Országos Fordító és Fordításhitelesítő Iroda adatain alapultak, értékes módon kiegészítette, illetőleg módosította KÖRNER GYÖRGYNÉNEK az Országos Műszaki Könyvtár keretén belül működő országos fordításnyilvántartáson alapuló adatösszeállítására.

HELL GYÖRGY, a Budapesti Műszaki Egyetem Gépészkarai Idegennyelvi lektorátusának nyelvtanára és a Magyar Tudományos Akadémia Számítástechnikai Központjának külső munkatársa, az általa folytatott orosz — magyar gépi fordítás elméleti és gyakorlati kérdéseiről tartott előadást. HELLNEK a hazai gépi fordításban úttörő érdemei vannak. SÍPÓCZYVEL egyúttal 1961 őszén ők fordították le elsőként oroszról magyarra egy mondatot a Műszaki Egyetem Vezetékes Híradástechnikai Tanszékének MESZ-1. típusú jelfogós számológépén. HELLÉK jelenleg a Számítástechnikai Központ M-3 típusú elektronikus számológépén — DÖMÖLKI BÁLINT programozásának segítségével — egyre tökéletesedő gépi fordítási kísérleteket végeznek. HELL és SÍPÓCZY előadása, valamint DÖMÖLKI hozzászólása ennek a munkának a problémáit mutatják be.

HELL előadása azt az utat tükrözi, amelyet a gépi fordítás külföldi művelőihez hasonlóan neki is meg kellett tenni: a nyers, „szóról szóra” for-

dítástól a finomabb, mondatról mondatra történő fordításig. A durva automatikus szótár a ragok levágásával átalakult morfematikus megfelelések gyűjteményévé. Ehhez járul az egyre finomuló grammatikai elemzés: a morfológiai-szintagmatikai, illetőleg a szintagmatikai-szintaktikai. HELL bemutatta részleteredményeinek egy részét is: a magyar szórend kérdéseiben. (Ide kapcsolódott DEME LÁSZLÓ értékes hozzászólásának a magyar szórend formalizálásával foglalkozó része.) Ezenkívül kitért az általa bevezetett úgynevezett „nyitószó” és „zárószó” rendszerére; vagyis arra, hogy a mondat folyamatában bizonyos szófajú (vagy jelentés-osztályú) szavak hogyan szűkítik le a további választások lehetőségét, hogy „nyitják” meg a gépi elemzés számára egyik vagy másik szószerkezetet. Végül utalt arra is, hogy a mondatról mondatra való pontos fordítás néha a magyar szerkezetek transzformációját, tehát az eredeti megfelelőjétől bizonyos irányba történő átalakítását kívánja meg. — DÖMÖLKI BÁLINT hozzászólásában ismertette a HELLEl együtt végzett legújabb, most már elektronikus számológépen is sikerrel kipróbált fordítási kísérlet problémáit. A végzések gépi levágása nemcsak a nyelvi elemzésben jelent nagy lépést, hanem sajátos programozási feladatot is jelent. DÖMÖLKI bemutatta és általánosította a feladat megoldására kidolgozott „felismerő” algoritmus módszerét.

SIPÓCZY Győző, szintén a Budapesti Műszaki Egyetem Gépészkar Idegennyelvű Lektorátusának nyelvtanára, az orosz előjárós szerkezeteknek magyarra való gépi fordítási programozásának kérdéseiről tartott előadást. Az előadás szép példája volt annak, hogyan finomítja a gépi fordítás gyakorlata a nyelvi elemzést. Az oroszból — mint számos más indoeurópai nyelvből — magyarra történő fordítás esetében az előjárós szók visszaadása elméletileg is érdekes kérdés; jelzős vagy határozós szintagma lesz-e a magyar megfelelő? SIPÓCZY a lexikai elemek jelentéstani csoportosításának segítségével közelíti meg a problémát. 52 szemantikai osztályra (az ő terminológiája szerint „szóhalmazra”) osztja a szavakat aszerint, hogyan viselkednek az előjárós szerkezetekben. Eredményei a gépi fordítás programozásán kívül valószínűleg felhasználhatók lesznek az orosz nyelvnek magyarok számára történő oktatásában is.

Itt emlékezünk meg DEZSŐ LÁSZLÓ tudományos munkatárs (ELTE, Egyetemi Könyvtár) figyelemre méltó és eredeti kutatásokon alapuló hozzászólásáról. A *-sja* képzős igékkel képzett orosz szerkezetek magyarra fordításának problémáját ismertette. A vizsgált igék negyed részében nem kellett interlingualis transzformációt végrehajtani, s nem volt szükség szórendi változtatásokra sem. Az igék háromnegyed részében azonban vagy az ige, vagy a főnév alakjában, illetőleg a szórendben változtatást kellett eszközölni. A továbbiakban DEZSŐ LÁSZLÓ megállapította, hogy a magyar szórend a gépi fordítás legnehezebb problémái közé tartozik, s igen jó lenne, ha e téren is tudnának nyelvészeink segítséget nyújtani.

KÖNYI SÁNDOR, szentesi gimnáziumi tanár, a magyarról oroszra történő gépi fordítás néhány kérdéséről tartott előadást. Az anyanyelvről idegen nyelvre történő fordítás fontossága abban áll, hogy előkészítése, kidolgozása nagy mértékben gazdagítja az anyanyelv grammatikáját. Előadásának első részében bemutatta és elismerően értékelt I. A. MELCSUK moszkvai kutató magyar–orosz gépi fordításról szóló, általános és magyar szempontból egyaránt úttörő tanulmányát. Megállapítja, hogy a magyar–orosz gépi fordítást a MELCSUK által megkezdett utakon indulva kell elvégezni, mivel ez a mód-

szer továbbfejlesztésre kiválóan alkalmas. Ennek szellemében tesz korrigáló megjegyzéseket MELCSUK tanulmányához, majd pedig egy példán megkísérli a magyar—orosz algoritmus továbbfejlesztését: a magyar összetett szavak, illetőleg a toldalékos szavak mechanikus elemzését mutatja be.

HADAS FERENC, a Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Orosz Filológiai Tanszékének adjunktusa, az általa készített orosz—magyar „nyelvtani szótár”-ról tartott autoreferátumot. Ez a mű „emberi fejre alkalmazott gépi fordítási adattár”; vagyis az írott nyelven alapuló félautomatikus szótár, amely lehetővé teszi a szóról szóra való fordítást azok számára, akiknek nincsenek különleges grammatikai ismeretei a lefordítandó nyelvvel kapcsolatban. A „nyelvtani szótár” egy fajta megfordított (úgynevezett „a tergo”) kétnyelvű szótár, amely a grammatikai funkcióval bíró végződéselemeket szótárszerűen közli oroszul, s ugyanakkor utasítást is ad ezeknek a grammatikai kategóriáknak a magyarra fordítására. HADAS jól felépített műve jelen formájában elsősorban oktatási eszköz vagy segédeszköz. Könnyen felhasználható azonban a gépi fordítás céljaira is. HADAS előadásához kapcsolódott GÁBOR MIHÁLY nyelvtanár hozzászólása. GÁBOR ismertette a Nemzetközi Fordítókulcs elnevezésű sorozatát, melynek módszere szintén megfordított félautomatikus grammatikai szótár. GÁBOR elmondta, hogy módszerével évtizedek óta eredményeket ér el magyaroknak idegen nyelvekre történő tanításában. Ez nemcsak a grammatikai ismeretek nélküli fordítást segíti, hanem mindenki számára felhasználható a fordítás morfológiai részének mechanikus és egzakt ellenőrzésére.

KALMÁR LÁSZLÓ a gépi fordítással kapcsolatos valamennyi előadásra kitért hosszabb felszólalásában. Összefoglalta ezek jelentőségét, számos problémát új megvilágításba helyezett, és távlatokat nyitott a további kutatások számára. HELL és SIPŐCZY első végrehajtott kísérletét értékelte, de ugyanakkor kifejezte azt az aggodalmát is: félt, hogy a gépi fordítást előkészítő kutatásainkat deformálni fogja, ha a rendelkezésre álló szűk kapacitású gépekre korlátozzuk tevékenységünket, s nem is gondolunk nagyobb és megfelelőbb gépekre. Az üzemszerű gépi fordításhoz ugyanis megfelelő kapacitású célgép kell, azt helytelen univerzális számológéppel végezni. Viszont a kényszerűség néha általánosabb érvényű jó eredményeket is hozhat, így például SIPŐCZY szóhalmaz-módszerét, az eljárást előidéző csekély tároló-kapacitástól függetlenül, a későbbiek számára is jónak tartja. A mikroszótárakat is részleges és ideiglenes megoldásnak tartja; különösen akkor, amikor a tudományok határai sem véglegesek, egyre több új „intersciantia” jön létre, például a kibernetika is, amely egész sor más tudománnyal érintkezik egyszerre. Az interlingua kérdésében a két megoldási lehetőség közül az ANDREJEV-félt tartja elvileg a helyesebbnek, vagyis azt az eljárást, ahol a közvetítő nyelv a számba jövő nyelveknek a fordítás szempontjából releváns tulajdonságait egyesíti magában. — A gépi fordítás távlati tervezésével kapcsolatban hangsúlyozta azoknak a nyelveknek a figyelembevételét, melyeknek jelentősége a jövőben valószínűleg egyre növekszik minden szempontból (elsősorban a kínai, illetőleg az arab és más gyarmati sorból felszabadult népek nyelve).

Itt említjük meg, hogy számos egyéb kérdéshez hozzászóló is foglalkozott a gépi fordításnak a modern nyelvészet egyéb ágaival való összefüggéseivel. Erre a kérdéskörre az összefoglalásban visszatérünk.

5. A gépi adatfeldolgozás nyelvészeti vonatkozásai

Ehhez a problémakörhöz két előadás kapcsolódik, SZALAI SÁNDORÉ és RUZSICZKY ÉVÁÉ.

SZALAI SÁNDOR, az MTA levelező tagja, előadásában a magyar nyelvű tudományos közlemények gépi kivonatolásának kérdéséről beszélt. A gépi kivonatolást a tudományos dokumentáció méretarányainak hatalmas megnövekedése tette aktuálissá. SZALAI előadásának első részében áttekintést nyújtott a gépi kivonatolás elméletének más elméletekkel való kapcsolatáról. Néhány példán rávilágított azokra a jellegzetességekre, amelyek a tudományos szövegeket az egyéb szövegektől megkülönböztetik. Ezeket a tulajdonságokat használta fel a releváns szöveghelyek szelektálására. Eközben felhasználta a szógyakoriság és az együttes előfordulás néhány ismervét is. SZALAI saját módszertani elgondolását ismertette, mely tudományos szövegek esetén lehetővé teszi, hogy a köznyelvi szógyakoriságokkal való összehasonlítás nélkül is automatikusan meg lehessen különböztetni a „relevánsan” és „triviálisan” gyakori szokat. Az előadó néhány szimulatív eszközökkel készített szövegkivonat-mintán mutatta be az eljárás eredményeit és fogyatékoságait, s utalt a gépi kivonatkészítés problémájának néhány érdekesnek látszó általános, illetőleg magyar nyelvészeti vonatkozására.

SZALAI SÁNDOR előadásával kapcsolatban PÉTER RÓZSA egyetemi tanár (ELTE) felhívta a figyelmet arra, hogy műfajonként, tartalmi osztályonként változik a triviális, illetőleg a funkcióval bíró szók köre. A matematikai logikában például az *és* és a *vagy* kulcs-szó. SZALAI SÁNDOR válaszában ezzel egyetértett. A gép ugyanis mindent megszámol, de a számolás eredményét a kívánalmaknak megfelelően speciálisan kell értékelni. Valóban különleges a helyzet műfajonként, például a költői nyelvben. A kivonatolás (és általában a gépi információ-feldolgozás, így a gépi fordítás) kérdését nem lehet úgy megoldani, hogy ne legyen ellenpélda. A fontos mindössze az, hogy mennyi az ellenpéldák száma. KALMÁR LÁSZLÓ az ő előadásvázlatából készített négy-mondatos kivonatot olyan jónak tartotta, hogy ő is ezt a négy mondatot emelte volna ki leglényegesebb mondanivalóként.

RUZSICZKY ÉVA, az MTA Nyelvtudományi Intézet tudományos munkatársa, előadásában az adatfeldolgozó gép nyelvészeti alkalmazásának néhány kérdéséről számolt be. A nyelvstatisztika nagy segítséget kaphat a gépektől, elsősorban az elektronikus adatfeldolgozó gépektől. RUZSICZKY először a lyukkártya-módszert ismertette. Aztán beszámolt arról, hogyan történik a dokumentáció gépi úton, és hogyan lehet az adatfeldolgozó gépet nyelvtani—stilisztikai vizsgálatokra felhasználni. Ily módon lehetővé válik stílusrétegek, stílusfajták konkrét elkülönítése. A lexikográfiában az egységesítést, továbbá a példa-, illetőleg idézetanyag ellenőrzését is meg lehet könnyíteni nagymértékben gépi úton. RUZSICZKY előadása sok példán világította meg azt az előnyt, melyet a gépi úton végzett munka a nyelvészeti kutatások számára jelent.

Az adatfeldolgozás és kivonatolás gépi úton való elvégzése nemzetgazdasági szempontból is igen fontos. SZALAI és RUZSICZKY előadása megmutatta, hogy a nyelvészetnek fontos feladatai vannak az egész gépi információfeldolgozással kapcsolatban.

6. Összefoglalás

Végül néhány felmerült nyelvészeti elméleti kérdést említünk meg. Összefoglalásunkat a konferencia értékelésével foglalkozó véleményeknek, elsősorban pedig TELEGDI ZSIGMOND zárószavának ismertetésével fejezzük be.

Bizonyos félreértések merültek fel a jelentés kérdését illetően, ezek azonban a tanácskozás folyamán tisztázódtak. Nyilvánvalóvá vált, hogy a korszerű strukturális grammatika nem a jelentésen alapul, hanem a nyelvi kifejezés egzakt elemzésén. Viszont az is kiderült, hogy a strukturalista (és matematikai) nyelvészek egyöntetűen fontosnak tartják a jelentéstant, és komoly kísérleteket tesznek egy szintén egzakt nyelvészeti szemantika létrehozására. Ezeknek a kérdéseknek megvitatásában KALMÁR LÁSZLÓ, ANTAL LÁSZLÓ, KELEMEN JÓZSEF, PAPP FERENC és SZÉPE GYÖRGY vett részt.

Természetesen a fő feladatnak a strukturalisták továbbra is egy szigorúan szinkronikus és „formális” (vagyis tisztán a kifejezés anyagán alapuló) egzakt strukturális grammatika létrehozását tartják. Ennek fontosságát nyomtatékosan hangsúlyozta ANTAL LÁSZLÓ, PAPP FERENC és SZÉPE GYÖRGY.

A strukturalista módszer jelentőségét külön aláhúzta a gépi fordításnak és egyéb mechanikus alkalmazásoknak a lehetősége. Ahogy PAPP FERENC hangsúlyozta, a gép igazolta a strukturalizmust; igazolta a szigorú szinkronia és a szigorú „formális” grammatikai elemzés követelményét. A gép viszont azt is megkövetelte, hogy a következetes grammatikai elemzés után el kell végezni a következetes szemantikai elemzést is. A gépi igény tehát visszahatott az elméletre is. KALMÁR LÁSZLÓ is hangsúlyozta, hogy a gép óriási ellenőrző jelentőséggel bír; megkülönbözteti a nyelv felismert, kielemzett objektív törvényszerűségeit a helytelen vagy hiányos megállapításoktól. Viszont ugyanakkor hangsúlyozta azt is, hogy a nyelvtudomány nemcsak a gép számára, hanem a közvetlen emberi felhasználás számára is dolgozik. Sőt talán fontosabb része az, amely az ember számára készül, hiszen a nyelvnek fontos funkciója van az emberi társadalom életében.

A munkaértekezlet harmadik napján TELEGDI ZSIGMOND egyetemi tanár, a rendező Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete Általános Nyelvészeti Osztályának vezetője foglalta össze a tanulságokat. Tudománytörténetileg jellemezte a nyelvészet mai helyzetét és a konferencia jelentőségét ezen belül. A nyelvtudomány újabb történetének egyik fő jellemvonása a nyelv új, strukturalista felfogása, amely a matematikának az eddiginél szélesebb felhasználását teszi lehetővé. Ezen a téren visszamaradtunk; most azonban — részben a munkaértekezlet eredményeként — változik a helyzet. A konferencia rendeltetése azt volt, hogy egybegyűjtse az új terület munkásait; felmérje az új tudományágazathoz szükséges erőket; meghatározza a megvalósítandó feladatokat s azokat a feltételeket, amelyek a megvalósításhoz szükségesek.

A munkaértekezlet tanulságai közül TELEGDI ZSIGMOND a következőket emelte ki. Nyilvánvalóvá vált, hogy a magyar nyelvtudomány rendelkezik azokkal a káderekkel, akik a következő lépések megtételéhez, a feladatok megoldásának megkezdéséhez szükségesek. A konferencia olyan biztató ígéret, hogy lassanként időszerűtlenné válik elmaradottságunk hangoztatása. KALMÁR LÁSZLÓ is hangoztatta, hogy ez a tanácskozás lényeges lépés az elmaradottság felszámolásában. De a matematikusok és kibernetikusok már így is kellemsen lepődtek meg a konferencia tematikai gazdagságán és színvonalán. Viszont

nyilvánvalóan nagy szükség van az új tudományszak munkásainak a tanulásra, valamint már erre a szakterületre specializált új kádereknek a kiképzésére is. Ennek fontosságát KALMÁR LÁSZLÓ, TAMÁS LAJOS és TELEGDI ZSIGMOND hangsúlyozták. Ugyancsak hangsúlyozta TELEGDI a meglévő szakemberek tervszerű és vezetéssel működő kollektív munkájának a fontosságát.

Matematikus részről KALMÁR LÁSZLÓ, nyelvész részről pedig TELEGDI ZSIGMOND hangsúlyozta az új módszerek jelentőségét a nyelvészet egésze számára. A nyelvtudomány egységét ma különösen hangsúlyozni kell — mondta TELEGDI —, amikor a nyelvnek egyre több aspektusa tűnik elő. Az egység azt jelenti, hogy bármely szakterületen történik előrehaladás, ez közvetve a tudomány egészére kihat. S a nyelvészet egysége azt igényli, hogy egyetlen terület kutatói sem lehetnek közömbösek a másik terület eredményei, problémái iránt. Minden szakterületen egyenletesen kell rendelkezni a tudomány alapismereteivel. Lehetséges és kívánatos, hogy az összes nyelvészek megszerezzék a matematikában és a matematikai logikában azokat az elemi ismereteket, melyeknek segítségével a strukturális és a matematikai nyelvészet eredményeit meg tudják érteni.

A nyelvtudomány mai kettéágazását nem tekinthetjük véglegesnek — mondta TELEGDI. A két irányzat közeledésére, kölcsönös áthatására számíthatunk. Éppen ezért nagy veszély az elszigetelődés, a másik fél munkája iránti érdektelenség, bármely részről is nyilvánul ez meg.

Mindent összevetve a munkaértekezlet eredményesnek, sikeresnek tekinthető. Ahogy TAMÁS LAJOS mondotta, ez hazánkban a nyelvészek és matematikusoknak első jelentős közös vállalkozása. Ebben az eredményességben a nyelvészeket nagymértékben segítette a matematikusoknak, elsősorban pedig KALMÁR LÁSZLÓnak állandó értékes segítsége.

A meghozott határozati javaslatok kitűzik a közvetlen előttünk álló feladatokat. Mindent meg kell tennünk, hogy megvalósításukkal a nagymúltú magyar nyelvészet új területek új eredményeivel gazdagodjon.

Összefoglalta:

Kiefer Ferenc és Szépe György

„A MATEMATIKAI NYELVÉSZET ÉS A GÉPI FORDÍTÁS KÉRDÉSEI”
MUNKAÉRTEKEZLETEN ELFOGADOTT HATÁROZATI JAVASLAT

Hazai nyelvtudományunk az elmúlt évtizedben számottevő eredményeket ért el: a felszabadulás előtti állapothoz képest tematikája bővült, kutatási módszerei színesedtek, megnőtt az érdeklődés az elvi kérdések iránt. A múlt mulasztásait pótló termunkák (Értelmező Szótár, Leíró Nyelvtan, Magyar Nyelvjárások Atlasza stb.) mellett a tudományos tervekben az aktuális feladatok (műszaki nyelvművelés, gépi fordítás) is helyet kaptak; a hagyományos módszerek mellett első biztató próbálkozásai jelentkeznek a modern (strukturális, statisztikai, információelméleti, gépi) módszerek alkalmazásának; cél tudatosabb lett a munka a nyelvtudomány elvi kérdéseivel való foglalkozás terén és törekvés mutatkozik a marxizmus elveinek alkalmazásában.

A külföldi nyelvtudományban, különösen a tudományos téren vezető országokban a hagyományos témák és módszerek mellett fokozottabb mérték-

ben került előtérbe a matematikai modellek, illetőleg a strukturális módszerek alkalmazása, és nagyjelentőségű az alkalmazott nyelvtudomány művelése. A nyelvtudomány tematikája világszerte kibővült a gépi fordítás feladataival. Ez népgazdasági szempontból is nagy jelentőségű, másrészt nyelvészeti vonatkozásban is fontossá válhat, amennyiben a maga igényeivel ösztönzi, illetőleg ellenőrzi az egzakt strukturális nyelvi leírást és elemzést.

A hazai nyelvtudomány a strukturális elemzésben és a gépi fordítás előkészítésében is elmaradt a Szovjetunió, a szomszédos szocialista országok kutatásaitól és általában a világszínvonalától. Ma, amikor a nyelvtudomány kilépett régebbi szűkebb köréből, hatósugara kibővült és a hagyományos társadalomtudományi határtudományok mellett új érintkezési területet talált a matematikában, nálunk is szükségessé vált, hogy az ilyen irányú törekvéseket — a magyar tudomány távlati kutatási tervének keretén belül — szervezetileg összefogjuk és a kutatási feladatokat határozottan megjelöljük. Ezek az új kutatások természetesen nem a hagyományos nyelvészet rovására folytathatók, hanem azzal összhangban, új területtel gazdagítva a magyar nyelvtudományt.

A) Tematikai kérdések

1. A matematikai nyelvészet és a gépi fordítás szempontjából egyaránt alap kutatás a szinkrón *strukturális grammatika*. A legfontosabb feladat egy korszerű, strukturális elemzésen alapuló magyar grammatika kidolgozása megfelelő elvi előkészítés és módszertani kutatások alapján.

2. Szervezett és tervszerű formában folytatni kell a *gépi fordítás* előkészítésének munkáját egy orosz—magyar—fordítási algoritmus elkészítésével. A lehetőségek növekedésével tanulmányozni kell a német—magyar, az angol—magyar fordítás lehetőségeit, valamint a közvetítő nyelv útján történő több nyelvű fordítás problémáit is. Foglalkozni kell a magyarról idegen nyelvre való fordítás kérdéseivel is. Ennek eredményei egyéb területen (pl. gépi kivonatolás, statisztikai munkálatok stb.) is felhasználhatók.

3. A meglevő eredményeket figyelembe véve elvégzendő a magyar nyelv korszerű, több szintű *statisztikai* feldolgozása (hang-, betű-, morfémasztatisztika). Folytatandó a toldalékszótárak összeállítása, a hazai és a külföldi tapasztalatok figyelembevételével. Elkészítendő egy korszerű fordított betűrendű (ún. „a tergo”) szótár. Ezek a munkálatok a gépi fordítás számára alapvető jelentőségűek és a nyelvészet számára egyéb vonatkozásban is hasznosak.

4. Az *információelmélet* adta új lehetőségeket fokozott mértékben fel kell használni a nyelvészeti vizsgálatokban. Kívánatos volna, ha a fonetikai kutatások — a megkezdett feladatok befejezése után és a jelenlegi kutatási módszerek továbbfejlesztése mellett — szemiotikai, illetőleg kommunikáció-kutatással gazdagodnának. Ez a híradástechnika szempontjából is hasznosnak ígérkezik.

5. Kívánatos, hogy folytatódjék a statisztikai és strukturális módszerek alkalmazása *a)* a történeti és összehasonlító nyelvészetben, valamint a dialektológiában, *b)* a magyar és az idegen nyelvű oktatás módszertanában.

6. Meg kell kísérelni a *gépi adatfeldolgozás* nyelvészeti hasznosítását, bizonyos lexikográfiai, grammatikai, stilisztikai anyaggyűjtő és feldolgozó munkálatoknak lyukkártyás géppel történő elvégzését. A lyukkártyás gépnél is előnyösebbnek mutatkozik az a berendezés, amelyet a Műszaki Egyetem Vezetékes Híradástechnikai tanszékén terveztek meg. Kívánatos, hogy a tan-

szék mielőbb megkapja a gép megszerkesztéséhez szükséges anyagi támogatást. Ez a módszer gyorsabbá, pontosabbá és olcsóbbá teheti az anyaggyűjtést.

7. Sem a magyarországi gépi fordítás, sem a matematikai nyelvészeti és nyelvtisztítási vizsgálatok nem valósíthatók meg korszerű elektronikus számológépek nélkül, így a nyelvészet igényei is növelik a hazai számológép-kutatások szükségességét.

B) Szervezeti kérdések

1. Az új tematika által igényelt személyi és szervezeti kérdéseket részben meglevő kezdeményezések szervezeti megszilárdításával, részben meglevő belső erők átcsoportosításával, részben pedig új szervezeti keretek létrehozásával és új státushelyekkel kellene biztosítani.

2. A *strukturális grammatika* csoportját a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetében kell létrehozni. A nyelvész státushelyeket (egye-lőre 3—4 fő) részben az intézet belső erőiből, részben új státushelyek szervezé-sével kell biztosítani. A nyelvész kutatókon kívül — szintén új státushellyel — szükséges egy matematikus-nyelvész és egy kutatási segéderő felvétele is. Rajtuk kívül néhány külső nyelvész, a matematikai logika egy szakértője, továbbá cédlulázók időszaki alkalmazása is kívánatos a 02-es rovat terhére.

3. A Magyar Tudományos Akadémia Számítástechnikai Központja Elméleti Osztályán belül alakuljon meg — a meglevő kezdeményezések kisé-lesítéseként — egy *gépi fordítási csoport*. A csoport legközelebbi feladata: az orosz—magyar gépi fordítás kérdéseinek tanulmányozása megfelelő algorit-musok kidolgozása kapcsán. A csoport munkájának elvégzéséhez szükséges 2 teljes állású nyelvész, 2 teljes állású matematikus, 1—2 segéderő és 2—3 rész-foglalkozású munkatárs. Ezeket a Számítástechnikai Központ belső erőiből nem tudja biztosítani, tehát új státushelyek létesítésére van szükség.

A fenti teendők elvégzéséhez feltétlenül szükséges a Számítástechnikai Központ elhelyezési problémáinak megoldása is.

4. A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetemen — a meglevő kezde-ményezések szervezeti megszilárdításaként — meg kell alakítani a *matematikai és alkalmazott nyelvészeti kutatócsoportot*. A csoport legközelebbi feladatai: a magyar nyelv gyakorisági szótárának, valamint fordított betűrendű („a ter-go”) szótárának elkészítése; elméleti kutatások végzése a gépi fordítás, első-sorban az oroszról magyarra történő fordítás tárgykörében; kísérletek végzése a matematikai és strukturális nyelvészeti módszereknek a nyelvoktatásban való alkalmazására. A csoport tagjai valamennyien egyetemi oktatók, illetőleg aka-démiai státusban levő kutatók. A munkálatok előrehaladásával szükségessé válik majd a csoportnak 2 főhivatású kutatóval való bővítése. Egyelőre egy kutatási segéderő, illetőleg néhány külső cédlulázó munkába állítása kívánatos.

5. *Kommunikáció-kutatás* a Nyelvtudományi Intézet Fonetikai Osztá-lyán folyik a meglevő belső és részben külső erőkkel. A munka korszerű végzéséhez azonban szükséges egy akusztikus mérnök és egy információ-elméletben jártas matematikus alkalmazása. A statisztikai vizsgálatok szöveg-előkészítésére néhány külső cédlulázóra van szükség.

6. A gépi fordítás különféle munkahelyen folyó tevékenységének össze-hangolása céljából létre kell hozni — a Magyar Tudományos Akadémia Elnök-ségi Kibernetikai Bizottságának alárendelve — egy olyan *albizottságot*, amely a nyelvészeti jellegű kibernetikai kutatásokat koordinálná. A bizottságnak fő

feladata lenne a gépi fordítással kapcsolatos különböző munkahelyeken folyó kutatások egybehangolása.

7. A meglévő szakemberek alkalmazása mellett szükséges új *matematikus nyelvészek kiképzése* is. Erre egyik lehetőség az ún. kereszt-aspirantúra (matematikusok nyelvészeti aspirantúrája, illetőleg nyelvészek matematikai aspirantúrája), továbbá — a meglévő tanrendi lehetőségek kihasználásával, tehát az oktatási teher növelése nélkül — matematikus-nyelvészek egyetemi képzése, lehetőleg több helyen is, hogy minél nagyobb lehetőség legyen valóban alkalmas hallgatók kiválasztására. Lehetővé kell tenni, hogy olyan intézmények, amelyeknek szükségük lesz ilyen képzettségű káderekre, matematikus-nyelvész hallgatók számára társadalmi ösztöndíjat létesítsenek. Adott esetben alkalmas megoldás lehet az, hogy végzett matematikus, illetőleg nyelvész hallgatók beiratkozhatnak a másik karra, és azt 2—3 év alatt végezhessek el. Ezek számára a kezdő tanári fizetéssel megegyező ösztöndíjat kell biztosítani.

Lehetővé kell tenni, hogy a nyelvészek szemináriumok, tanfolyamok keretében tanulmányozzák a matematika különböző területeit.

Mivel a matematikai nyelvészeti kutatás és a gépi fordítás jelenleg hazánkban kezdeti stádiumban van, rendkívüli jelentőségű a külföldi elméletek és módszerek megismerése és elsajátítása. Fokozott mértékben szükséges tehát az ezen a területen dolgozók érdemleges időre történő külföldi tanulmányútja (2—6 hónapra), a rendelkezésre álló nemzetközi ösztöndíjak igénybevétele, a nemzetközi konferenciákon való részvétel.

8. Az új nyelvészeti diszciplínák fejlődése igen gyors. A hatékony munkához szükséges a *szakirodalom* teljes beszerzése és a jó bibliográfiai és dokumentációs munka. A matematikai nyelvészet és a gépi fordítás eddigi könyv- és folyóiratanyagának beszerzésére rendkívüli egyszeri könyvbeszerzési keretet kellene biztosítani. Szükség volna néhány fontos idegen nyelvű műnek magyarra fordítására is.

Kívánatos, hogy meginduljon az Általános Nyelvészet című folyóirat — egyelőre akár sokszorosított formában is —, amely hatékonyan elősegítené nyelvészetünk színvonalának emelkedését és a nyelvészet különböző irányzatainak kölcsönhatását.

Szükség van emellett — esetleg sokszorosított formában — olyan periodikus kiadványra, amely a matematikai nyelvészet és a gépi fordítás szakembereit rendszeresen és késedelem nélkül tájékoztatja fordítások, ismertetések és önálló tanulmányok formájában a szakterületükön elért haladásról. Célszerű megoldásnak látszik az, hogy a sorozat a debreceni egyetem matematikai és alkalmazott nyelvészeti kutatócsoportjának gondozásában jelenjen meg.

C) Anyagi kérdések

1. A B) pontban említett státushelyeken kívül valamennyi munkacsoportnak szüksége van — a már említett — külső szakértőknek, illetőleg cédulázó és egyéb erőknél a 02-es rovaton való foglalkoztatására, továbbá megfelelő kiküldetési keret biztosítására. A Nyelvtudományi Intézet számára 1963-tól évi 25 000 Ft, a Számítástechnikai Központ számára évi 30 000 Ft, a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem számára pedig évi 15 000 Ft volna szükséges ezekre a célokra.

2. A gépi fordítás és egyéb kibernetikai-nyelvészeti munkák *számológép-bázisát* a Magyar Tudományos Akadémia Számítástechnikai Központja révén

kell biztosítani. Itt elsősorban a Központ meglevő M-3-as gépére lehet számítani, ezért feltétlenül szükséges, hogy ezt a gépet alfa-numerikus kimenetűvé fejlesszék. Gépi fordítási munkák céljára a gépre kb. havi 30 órában volna szükség.

Szükség van továbbá arra, hogy a Számítástechnikai Központnak módjában legyen az országban működő nagyobb teljesítményű számológépeken is gépi fordítási kísérleteket folytatnia. Így 1962-ben kb. 40 óra gépidőre volna szükség a Nehézipari Minisztérium Elliott-803 típusú gépén.

Megjegyezzük, hogy az országban jelenleg meglevő és a közeljövőben feltehetően behozatalra kerülő számológépeken csak a gépi fordítás kísérletei végezhetőek el, a gépi fordítás üzemserű munkálatai csak jóval nagyobb teljesítményű gépeken kezdhetőek meg.

3. A debreceni matematikai és alkalmazott nyelvészeti kutatócsoport munkájának alapfeltétele, hogy megfelelő *lyukkártyagép* álljon rendelkezésére. Kérjük az Akadémiát, támogassa a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem és az Orvostudományi Egyetem évek óta húzódó közös kérelmét egy lyukkártya-géppark könyvjóváírással történő átadása iránt.

KLANICZAY TIBOR

A TEXTOLÓGIAI MUNKA PROBLÉMÁI*

Klasszikusaink műveinek hiteles, torzításoktól mentes szövegének, a művek kronológiájának, keletkezési körülményeinek a megállapítása mind az érdemi tudományos feldolgozó munkának, mind pedig az irodalmi oktatásnak és népművelésnek is egyik alapja. Egészen természetes ezért, hogy mikor irodalomtörténetírásunkban a tudományos munka tervszerű szocialista szervezése megindult, a kritikai kiadások elkészítése az egyik legelső feladattá vált. Ugyanígy azon sem csodálkozhatunk, hogy a múltban ilyen kiadások — elenyésző számú kivételtől eltekintve — még a polgári tudomány színvonalán sem jöttek létre. Egy olyan nagyarányú textológiai munkához, mint amely az utóbbi tíz évben nálunk kibontakozott, szükség volt azokra a gazdasági és technikai feltételekre, melyeket csak a szocializmus szolgálatában álló akadémia biztosíthatott, valamint arra az óriási igényre is, mely a klasszikus irodalom iránt a tömegek részéről megnyilvánult. A kritikai kiadások ezért nemcsak a tudományos munka forrásai, nélkülözhetetlen segédeszközei, hanem egyúttal fontos tényezői kulturális forradalmunknak is. A textológia a tudomány és a népművelés egyik igen fontos érintkezési területe az irodalomtudományon belül, s ha ezt kellően figyelembe vesszük, akkor egy percig sem kétséges, hogy a kritikai kiadások esetében nem pusztán szűken szakmai, hanem egyúttal lényeges ideológiai és művelődéspolitikai kérdéssel állunk szemben.

Ez a körülmény tette szükségessé az elmúlt években a kritikai kiadások terén végzett és folyamatban levő munkálatok, valamint az érvényben levő szabályzat felülvizsgálatát. A jelentős eredmények mellett ugyanis épp elég aggodalomra okot adó jelenséggel is találkozhattunk. Mindenekelőtt elégtelen volt a munka mennyisége és üteme. Igaz ugyan, hogy elkészült már Balassi, Batsányi és Fazekas műveinek a kiadása, megindult a Petőfi-, Ady-, József Attila-, Vörösmarty-, Arany- és Mikszáth-kiadások köteteinek a megjelenése,

* E cikk 1961 decemberében készült, adatai az akkori állapotra vonatkoznak.

s megkezdődtek már a Zrínyi-, Mikes-, Csokonai-, Jókai-, Juhász Gyula és Tóth Árpád-kiadások munkálatai, mégis a tíz év alatt megjelent ötvenegynéhány kötet távolról sem elegendő. Különösen fájdalmas legnagyobb forradalmi költőink kiadásainak a befejezetlensége: az 1951-ben megindult Petőfi-kiadás utolsó kötete már 1956 óta várat magára, az Ady-kiadás 1955-ben megjelent első két kötete óta újabbak nem kerültek ki a sajtó alól, s különböző akadályok hátráltatták a József Attila-kiadás befejező IV. kötetének elkészülését is. De hasonlóképpen hosszú időre elakadt az Arany-kiadás megjelenése is, úgyhogy az első hat kötetet csak nyolc évvel később, 1961-ben követte a következő három, nem is beszélve a Csokonai-kiadásról, melynek munkálatai már hosszú ideje teljesen megrekedtek. A Petőfi, Ady, József Attila, Arany kiadások elhúzódása, a Vörösmarty-kiadás első kötetének meglehetősen kései megjelenése, valamint az a körülmény, hogy legnagyobb prózai klasszikusunk, Móricz Zsigmond műveinek kritikai kiadása érdekében a munkálatok még meg sem indultak, a textológiai munka erős tematikai aránytalanságát idézte elő, mert éppen a tudományos és művelődéspolitikai szempontból legfontosabb s ezért legsürgősebb kiadások terén mutatkozott a legkiáltóbb elmaradás. Az eddigi textológiai munka a helyes kezdeményezések és a jelentős eredmények ellenére nélkülözötte tehát a tervszerűséget, s nem voltak kellően biztosítva a munka egyenletes folyamatának a feltételei.

Komoly problémák mutatkoztak a megjelent és készülő kritikai kiadások kötetek színvonala, módszere tekintetében is. A Petőfi-kiadás legfontosabb része, a verseket tartalmazó első három kötet helytelen alapelvek szerint készült, s így szövegközlése nem megnyugtató, apparátusa pedig kiáltóan hiányos. Az Arany János kisebb verseit magában foglaló két kötet teljesen összezavarta a kronológiát, s az egységes elrendezést kívánó szöveganyagot ésszerűtlenül a sorozat I. és VI. kötetébe osztotta szét. Az Ady-kiadás megjelent két kötete tele van elemi filológiai és szövegkritikai hibákkal, az ezekben a kötetekben tartozó Ady-írások közül több hiányzik belőlük, viszont számos nem tőle származó cikket Adyéként közöltek. A Mikszáth-kiadás kötetekének egy részében az apparátus mértéktelen és szükségtelen felduzzasztása keltett jogos aggodalmat. A készülő kiadások, illetve kötetek kapcsán pedig egész sereg olyan probléma merült fel ideológiai és politikai kérdésektől kezdve helyesírási és jelöléstechnikai nehézségekig, melyek szabályozást, megfontolt állásfoglalást igényeltek. Az ilyen eligazítás egy korszerű szabályzatnak és egy erre illetékes testületnek lett volna a feladata, hosszú időn keresztül azonban mindkettő hiányzott, vagy nem volt már kielégítő.

Az Akadémia I. osztálya a kritikai kiadások munkálatainak megindulásakor rögtön tudatában volt annak, hogy szükség van egy megfelelő szabályzatra, s ez már 1950-ben elkészült, majd 1954-ben ennek már egy javított, s bővített változata is megjelent. A szabályzatok létrejöttét jelentős eredménynek tekinthetjük, s különösen a második, számos alapvető ponton helyesen határozta meg az egyes textológiai eljárásokat. E szabályzat nélkül a nem lebecsülhető eddigi eredmények sem jöttek volna létre, s abban, hogy a második szabályzat óta kiadott kötetek általában kielégítő tudományos módszert alkalmaztak a megújított szabályzatnak döntő szerepe van. Ennek ellenére az eddig érvényben volt második akadémiai szabályzat már nem kielégítő, nem amiatt, ami benne van, hanem azért, mert alapvetően fontos dolgok hiányoznak belőle. Természetesen azt is el kell azonban ismerni, hogy a legelső szabályozás az egész munka megindulásának a kezdetén, a második is jó hét

évvél ezelőtt történt, amikor még összehasonlíthatatlanul kevesebb tapasztalat állt rendelkezésre. A kérdés felülvizsgálata márcsak ezért is megokolt.

Van azonban ennek a problémának mélyebb gyökere is. Miként már hangsúlyoztam, bár a kritikai kiadás elsősorban a tudományos kutatás érdekében készül, mégis rendkívüli jelentősége van a népművelés, az oktatás, s általában kulturális forradalmunk szempontjából. A textológiai munkának ezért számolnia kell mind tudományos, mind népművelési funkciójával, még pedig egyforma fontosságot tulajdonítva mindkettőnek. A hibák és problémák jórészt abból adódnak, hogy ez eddig nem történt így. Kezdetben ugyanis a kelleténél jobban kidomborodott a népművelési funkció, abból a helyes törekvésből kiindulva, hogy klasszikusaink hiteles szövegét a nép kezébe juttassuk. Ennek a művelődéspolitikai szempontnak nagy erővel való jelentkezése már csak azért is megokolt volt, mert akkor más kiadók még nem foglalkoztak a klasszi usok összes műveinek kiadásával. Az eredmény azonban egyelőre egy öszvér-megoldás lett: a népszerűség kedvéért elhanyagoltattak bizonyos alapvető tudományos szempontok, így a szövegek nem az eredeti helyesírásban jelentek meg, nem volt következetes a kronológia, a kutatók számára nélkülözhetetlen tudnivalók egy része pedig kimaradt az apparátusból. Ennek ellenére ezek a kiadások mégis túl szakjellegű kiadványok voltak ahhoz, hogy nagyobb popularitásra tegyenek szert. A második szabályzat ezen igyekezett segíteni, s mivel addigra megindultak a klasszikusok népszerű kiadásai is a Szépirodalmi Kiadónál, a tudományos szempontok maradéktalan érvényesülésére fektette a súlyt. E téren helyes szabályokat alkotott, melyeken ma sincs okunk változtatni, de mégis meg kell állapítanunk, hogy ez a módosító szabályzat is egyoldalú, mert ez viszont a tudományos igények mellett megfelelkezik a kérdés művelődéspolitikai oldaláról. Ugyanis annak ellenére, hogy egy kritikai kiadás nem népszerű kiadvány és nem is kell, hogy azzá legyen, letagadhatatlan és nagyon örvendetes, hogy egy kritikai kiadás megjelenése kulturális életünk jelentős eseménye és nemcsak a filológusok szűk körének jelent örömet. Ilvégre egy klasszikus író első valóban tudományos teljes kiadásának a megjelenése nem kis dolog, hanem az irodalomtörténeti kutatómunka reprezentatív eredménye, munkánk ünnepi aktusa. Egy ilyen óhatatlanul reprezentatív kiadásban, melynek alapján majd a népszerű kiadások is készülnek, minden sornak súlya van. Arany, Ady, vagy Jókai, vagy bármely nagy író műveit egy kritikai kiadással, ha nem is közvetlenül, de mégis csak a nép kezébe adjuk, s nemcsak az irodalomtörténészek asztalára tesszük le. Szükségképpen felmerül ezért nagy íróink egyes helytelen vagy problematikus nézeteket tartalmazó írásainak a kérdése, hiszen még legnagyobb forradalmár-íróink életműve is tartalmaz ellentmondásokat, mind-egyiküknek vannak olyan írásai, melyekkel nem azonosíthatjuk magunkat, vagy amelyek bár a maguk korában történetileg teljesen indokoltak voltak, de ma másként, rossz irányban hathatnak. Különösen a nacionalizmus problémája áll előtérben, melyről nem ok nélkül állítjuk, hogy még legjobbaink látását is olykor elhomályosította. Petőfi egyes versei is táplálhatnak ma nacionalista hangulatot, Ady nem egy cikkén is észrevehetők nacionalista hatások; Móricz vagy Juhász Gyula néhány írásában pedig egyenesen irredenta tendenciák jelentkeznek. Tudjuk, hogy József Attilának is van két irredenta hangulatú egészen korai verse, prózai írásaiiban pedig a párttal, a marxizmussal kapcsolatos problematikus fejtegetések és tévedések találhatók. A kritikai kiadásra vonatkozó akadémiai szabályzatok ezekre a kérdésekre egyáltalán

nem térnek ki, pedig egész textológiai munkánk alapvető ideológiai és politikai problémáiról van itt szó.

A kritikai kiadások kettős funkciójával függ össze a filológiai apparátus jellegének a kérdése. Az első szabályzat a széles olvasóréteg szempontjait tartva szem előtt a szövegkritikai megjegyzéseken kívül csak a szöveg megértése szempontjából legszükségesebb jegyzetek felvételét engedélyezte, ami egyes kötetek tudományos értékét és használhatóságát felette kétessé tette. A második szabályzat ezt a hibát korrigálandó, teljes filológiai apparátust kívánt, vagyis mindama tudnivalók előadását, ami az egyes szövegek további tanulmányozása, elemzése szempontjából hasznos lehet. Ez az alapján véve helyes rendelkezés azonban akaratlanul is kaput nyitott a teljesen felesleges adatok, fejtegetések, a szakirodalomból vett terjedelmes idézetek, vagy esetleg az író művével valamilyen kapcsolatban álló más irodalmi alkotások, dokumentumok nagyarányú közlésének. A szabályzat inkább csak arra tért ki, hogy mi mindent kell, vagy célszerű felvenni a kiadás apparátusába, de arról alig intézkedett, hogy ebben milyen mértéket kell tanúsítani, mi az, aminek a közlésétől tartózkodni kell, vagyis hogy mi nem való a kritikai kiadás kötetibe. Ennek az volt a következménye, hogy egyes kiadásokban, vagy egyes kötetekben a sajtó alá rendező bőbeszédűsége, korlátlan anyag- és dokumentumközlő buzgalma, az író szövegéről a rávonatköző adatokra, dokumentumokra helyezve át a hangsúlyt, csaknem kivetkőztette a kritikai kiadást eredeti jellegéből. Az ilyen áltudományos megoldás a szakemberek számára sem kívánatos, a szélesebb olvasó és érdeklődő réteg számára viszont egyenesen riasztó. Ez a kérdés is egyike azoknak, melyek új, megnyugtató rendezést kívántak.

A meglevő szabályzat és az annak alapján kialakult gyakorlat harmadik fő sebezhető pontja a sajátos kiadástechnikai problémák körül alakult ki. Az első szabályzat laza, inkább vulgarizáló jellegével szemben a másodikban érvényre jutott valaminő „akadémikus” merevség. A szabályzat kötelező érvénnyel írt elő egységes eljárást a kiadások beosztására, a jegyzetek elhelyezésére, a variánsok kezelésére stb. Az általánosságban józan szabályok azonban a gyakorlatban sok nehézséget okoztak, mert csaknem minden kiadás más és más problémákat vetett fel, a különböző korokban élt, különböző módon alkotó írók, vagy a rendkívül eltérő szöveg hagyományal bíró művek kiadásánál gyakran más és más technikai eljárással lehet a legjobb eredményt elérni. A szabályzat merevsége folytán viszont a sajtó alá rendezők vagy az éppen kevésbé célszerű eljárás mód ígájának vetették alá magukat, vagy pedig ha ez nyilvánvalóan rossz megoldáshoz vezetett volna, akkor eligazítás nélkül maradtak. Így a kiadásokban egyszerre érvényesült bizonyos sémákhoz való ragaszkodás (pl. mindenfajta jegyzetnek feltétlenül a kötetek végén való közlése), valamint egy teljesen felesleges és zavaró tarkabarkaság. Ezek a gyakorlati mozzanatok is szükségessé tették tehát a legutóbbi szabályzat felülvizsgálatát.

A szövegkritikai munka egyre szélesebb kibontakozása során nyilvánvalóvá vált, hogy bármilyen jó is egy szabályzat, sűrűn felmerülnek az egyes kiadások munkálatai során olyan problémák, melyek külön megfontolást, döntést igényelnek. Ennek a felismerésnek a következtében 1954-ben létrehozott az Akadémia I. osztálya egy Szövegkiadási Bizottságot, mely néhány éven keresztül hasznos munkát folytatott. Ez a munka azonban csak az egyes sajtó alá rendezők által előterjesztett kérdések megvitatásában, bizonyos

tapasztalatok általánosításában, a meginduló kiadások tervének felülvizsgálatában merült ki, mivel többre nem volt hatásköre. A textológiai munka ideológiai és politikai vonatkozásaival ez a bizottság nem foglalkozott és tevékenységének hatékonyságát az is eleve korlátozta, hogy független volt a kritikai kiadások alapműhelyétől, az Akadémiai Kiadótól, s általában könyvkiadásunk illetékes szerveitől. Később azonban ez a bizottság is megszűnt, s így a textológiai munka terén hiányzott mindenféle egységes irányítás.

A fentiekben vázolt helyzet érthetővé teszi, hogy az Akadémia I. osztálya, az Irodalomtörténeti Intézet, a Kiadói Főigazgatóság és az Akadémiai Kiadó egyformán időszerűnek és tovább nem halaszthatónak tartotta a kritikai kiadások ügyének rendezését. Erre 1960-ban került sor, amikor az I. osztály az Irodalomtörténeti Főbizottság munkabizottságaként létrehozta a Textológiai Bizottságot s megbízta egy új szabályzat elkészítésével, valamint az egész szövegkritikai munka érdemi irányításával. Ennek hatékonyságát s operatív voltát biztosítandó, a bizottság munkájában tevékeny részt vállaltak a Kiadói Főigazgatóság és az Akadémiai Kiadó vezetői is. A Bizottság egy éves munkájának legfőbb eredménye az új szövegkiadási szabályzat megalkotása. A szabályzat tervezetét Horváth Károly dolgozta ki, majd a tervezetet a Bizottság többszörösen — külső szakemberek bevonásával is — megvitatta s tökéletesítette, majd 1961 szeptemberében a végleges szöveget az Irodalomtörténeti Főbizottság és az Akadémia I. osztálya is elfogadta. Mivel a szabályzat teljes szövegét az Akadémiai Kiadó külön kiadványban közzéteszi, az alábbiakban csak a legfontosabb vitakérdésekre vonatkozó állásfoglalásait, illetve az ezek kialakulását meghatározó szempontokat, megfontolásokat ismertetem.

A legnehezebb feladat kétségkívül a kiadásra kerülő klasszikusok ideológiai-politikai szempontból esetleg problematikus írásai kérdésének a rendezése. Elvben elképzelhető lenne egy olyan megoldás, hogy ezek maradjanak ki a kiadásokból. Ezzel kétségkívül megszabadulnánk bizonyos nehézségektől, a könnyebb utat választanánk. Ez az eljárás azonban a kiadások tudományos rendeltetésének elvével szöges ellentétben állna, nagy íróinkról egy hamis, retusált képet segítené kialakítani. A problémáknak, ellentmondásoknak ilyenféle elkenése rendkívül káros következményekre vezetne. Lehetne gondolni arra a megoldásra is, hogy az olyan kritikai kiadásokat, melyekben ilyen problematikus írások vannak, csak zárt terjesztésben jelentessünk meg. Ez szintén lehetetlen, mert mégis csak feltűnő volna Ady, Móricz vagy Juhász Gyula Összes műveinek reprezentatív tudományos kiadását amolyan rejtett könyvként kezelni. Ez eleve kompromittálná az illető író értékálló, haladó voltáról kialakított marxista véleményt. Ezért nincs más megoldás, mint ragaszkodni ahhoz az elvhez, hogy a kritikai kiadások elvileg teljesek, hogy a problematikus írásokat sem hallgatjuk el. Helyes volt ezért pl. a József Attila kritikai kiadás III. kötetének megjelentetése. Jobb ugyanis, ha a problematikus írásokat mi adjuk ki a megfelelő kommentárral, mintha azokat eltitkolva lehetővé tennők, hogy az ellenséges propaganda kijátssza ellenünk, s hogy a marxista tudomány hitelét a tájékozatlanok szemében megingassa. Az eltusolás helyett ezért a nehézségekkel való szembenézés s a kritikai állásfoglalás útját kell választanunk, ami a problematikus írások ideológiailag különösen gondos jegyzetelését követeli. A kommentárnak meg kell magyaráznia azokat a történelmi körülményeket, melyekben valamely nagy haladó írónak egy-egy vitatható műve létrejött, meg kell világítani az ellentmondásokat, elmélyült marxista elemzéssel elejét kell vennie a helytelen értelmezéseknek.

Külön megfontolást kívánnak azonban azok az esetek, amikor egyes szövegek problematikus volta nemcsak bennünket érint, hanem más népekkel való viszonyunk szempontjából jelenthet veszélyt. A határozottan nacionalista jellegű szövegekről van szó. Ezek megítélésénél általában az 1919-es évet lehetne választóvonalnak tekinteni. Így pl. az egyes Ady-írásokban található nacionalista beütéseknél többnyire az előbb jellemzett módon, a szövegek gondos jegyzetelésével lehet eljárni. Az 1919 utáni irredenta szellemű írások közzétételéről azonban le kell mondani akkor is, ha Juhász Gyula vagy Móricz a szerzőjük. Nincs az a tudományos érdek, mely megérné, hogy zavarja azt a viszonyt mely a proletár internacionalizmus szellemében a szomszédos szocialista országokkal kialakult. Elhallgatni azonban az ilyen írásokat sem szabad, hanem az apparátusban fel kell őket sorolni, kronológiájukról, az egyes írások keletkezési körülményeiről számot kell adni. Így az e szövegek nyíltan kimondott és vállalt elhagyása ellenére is biztosítható a kiadás elvi teljessége és tudományos használhatósága.

A másik vitakérdést a kritikai kiadások apparátusának terjedelme képezi. Téves volna egy olyan álláspont, mely általában helyteleníti a túl nagy apparátust, s korlátozni kívánja annak terjedelmét. A filológiai apparátus terjedelmét mindenkor az adott helyzet szabja meg és ezért nem lehet semmiféle szabályt sem felállítani arra nézve, hogy milyen legyen az arány a szöveg és a jegyzetek között. Elképzelhető, hogy egy apparátus, mely terjedelemben felülmúlja a szöveget, kevésnek bizonyul, máskor pedig esetleg egy igen rövid jegyzetanyag is méltán sokalható. Az apparátus feladata, hogy a további munka számára minden szükséges tudnivalót közöljön, ennek mennyisége ezért természetesen függ a közölt szöveg természetétől. Mennél több magyarázatra szoruló problematikus írás van a kötetben, mennél több a szövegek variánsa, mennél több tárgyi felvilágosításra van szükség a szöveg megértése érdekében, mennél bonyolultabb az egyes művek keletkezéstörténete és mennél gazdagabb az utóéletük, annál nagyobb lesz a kritikai-filológiai apparátus. Ha a sajtó alá rendező függelékként közölni tud a kötet főszövegének állományába nem tartozó olyan dokumentumokat, szövegeket stb., melyek a mű megértése és helyes értékelése szempontjából fontosak, annál jobb. Ha azután mindezek folytán a jegyzetanyag igen nagyra válik, az nem tekinthető hibának, sokkal inkább igen lelkiismeretes és dicsérendő tudományos erőfeszítésnek. Ezt igazolják egyébként a külföldi példák is, elég ha arra utalok, hogy a szovjet kritikai kiadások között is találunk olyanokat, melyeknél az apparátus jóval terjedelmesebb a főszövegnél.

A kritikai kiadások filológiai apparátusának megítélésénél ezért a terjedelem szempontját ki kell kapcsolni. Annál inkább kell azonban arról beszélni, hogy benne van-e minden szükséges, illetve, hogy nincs-e benne felesleges. Ma inkább az utóbbi veszély jelentkezik, s ezért az új szabályzatnak ezen a téren félreérthetetlenül állást kellett foglalnia. Felesleges mindaz, ami tulajdonképpen már egy monografikus munka része inkább, ami már nem a közölt szövegek megértése, helyes interpretálásának biztosítása érdekében van ott, hanem már az irodalomtörténeti feldolgozó munka része, vagy anyaggyűjtése. Így például az egyes művek nyelvéről, stílusáról, verseléséről, esztétikai értékéről szóló mindenféle fejtegetés, hasonlóképpen az eddig megírt ilyen fejtegetések részletes ismertetése, s különösen azok újraközlése. Nem szükséges, hogy minden egyes műre vonatkozóan ismertessék, sőt sokszor szó szerint idézzék az eddig elhangzott, megírt kritikus, irodalomtörténeti véleményeket.

A kritikai kiadások apparátusát akkor is jogos feleslegesen hosszúnak minősíteni, ha az terjengős, bőbeszédű. Ezek a filológiai jegyzetanyagok nem népszerű olvasmányok, a szakemberek számára készülnek, s ezért minden lehetőség megvan arra, hogy igen tömörek legyenek, sűrűn alkalmaztassanak bennük logikus rövidítések. Törekedni kell a papírtükör teljes kihasználására, nem szükséges sokszor lapokon keresztül minden sorba csak egy-egy szót szedetni. Ha kényelmetlenebb is egy fokkal a jegyzetek használata, azáltal, hogy takarékoskodunk a papírral, a filológusok szűk köre ezt el tudja szenvedni. Különösen a változatok közlését szokás nálunk rendkívül pazarlóan megoldani. Hadd utaljak itt egy olyan patinás szövegkritikai vállalkozásra, mint a Teubner-kiadás kötetei; bárki megnézheti, milyen picike helyen is mennyire jól megoldható a variánsok közlése, pedig Horatius vagy Plautus variánsait többen tanulmányozzák, mint bármely magyar klasszikusét. Sajnálatos persze, hogy az érvényben levő honorárium rendeletek az apparátus szükségtelen bővítőit jutalmazzák, a tömörségre törekvőket pedig súlyos ezresekkel büntetik.

Az apparátus terjedelmének a problémája, mint látjuk, szorosan összefügg a kiadástechnikai kérdésekkel, melyek az új szabályzat létrehozásánál a harmadik problémakört alkották. Itt azt az alapelvet kellett követni, hogy lehetőleg a legapróbb részletkérdésekben is eligazítást nyújtson a szabályzat, de ugyanakkor ne képviseljen, erőltessen merev s adott körülmények között nem szerencsés megoldásokat. Ezért az egyes kiadástechnikai kérdéseknél alternatív megoldások felvetésére van szükség, többféle egyaránt használható módszer, technikai eljárás részletes bemutatására. Mindez természetesen a szabályzat terjedelmét a korábbiakhoz viszonyítva lényegesen megnövelte, de így módot nyújtott arra, hogy a sajtó alá rendező azt a megoldást választ-hassa, amely az általa kiadott író szövegeinek gondozására a legalkalmasabb, s hogy valamennyi ilyen megoldásra egyformán pontos útmutatást kapjon. Ezzel a variációs lehetőséggel természetesen megszűnik a kritikai kiadások külsődleges uniformizáltsága, de ez nem baj, mert ez éppen annak érdekében történik, hogy a kötelezően előírt azonos alapelvek minden kiadásban a legszerencsésebb, legpraktikusabb és a legkevesebb terjedelmet kívánó módon érvényesüljenek. Ez a változatosság természetesen nem terjedhet ki egy-egy kiadás különböző köteteire is. Egy kiadáson belül, vagy legalábbis egy-egy kiadás valamelyik osztályán, részén (pl. a versek, a próza, a levelezés stb.) belül a sajtó alá rendező által legjobbnak ítélt megoldás egyöntetű végigvitele szükséges.

Az új szabályzatnak mint normának és segédeszköznek a megalkotása mellett a Textológiai Bizottság fő feladata a munka tervszerűségének biztosítása, a munka ütemének a növelése, a helyes tudomány- és művelődéspolitikai arányok kialakítása, valamint a textológiai munka fokozása és a színvonal emelése érdekében szükséges szervezeti, üzleti kérdések megoldásának elősegítése. Az elmúlt egy esztendő alatt a Bizottság ezen a téren csak a kezdő lépéseket tehette meg: felül kellett vizsgálnia a folyamatban levő és sürgős intézkedéseket, állásfoglalásokat igénylő munkálatokat, közülük is elsősorban a legfontosabbakat és legproblematikusabbakat. A Bizottság munkája e téren eredményes volt: különböző kérdések tisztázásával, akadályok elhárításával sikerült komolyan elősegítenie a Petőfi, Ady, József Attila, Arany és Jókai kiadások befejezését, folytatását, illetve megindulását. Ez a felülvizsgáló, segítő munka tovább kell, hogy folytatódjék a többi kritikai kiadás ügyének megtárgyalásával, de ezzel párhuzamosan most már napirendre kell tűzni a kezdeményező,

az egész munkát új, biztosabb alapokra helyező lépések megtételét. Főként három ilyen feladat vár e téren megoldásra: egy átfogó textológiai programnak, más szóval a kritikai kiadások távlati tervének a kialakítása; az e program végrehajtása érdekében szükséges új szervezeti megoldások, intézkedések kidolgozása; a tudományos textológiai munkának a magyar könyvkiadás egész koncepciójába való beillesztése, azzal való összehangolása.

A távlati program érdekében mindenekelőtt azt a kérdést kell felvetni, hogy melyek azok az írók, akiknek az életművét teljes kritikai kiadásban kell közzétenni. Ez ugyanis eddig nem volt egyértelműen tisztázva, s az egyes kiadások általában nem előre átgondolt terv alapján, hanem sokszor egyéni vállalkozásokként indultak meg. Kézenfekvő volna azt válaszolni, hogy a klasszikusok, a nagy írók művei igénylik a teljes kritikai kiadást, de ez meglehetősen általános és tetszés szerint értelmezhető megállapítás volna. Másrészt végérvényes elvet nem is lehetne kimondani, hiszen a textológiai munka nem kampány-feladat s bajos volna évtizedekre előre megszabni, hogy mely magyar írók műveiből kívánatos kritikai kiadás elkészítése. A kialakítandó távlati terv tehát egy a közelebbi időkre, mintegy tizenöt évre szóló program lehet csak, s egyelőre csupán ennek alapelveit lehet körvonalazni. Véleményem szerint a kritikai kiadások kettős — tudományos és művelődéspolitikai — funkciójából kiindulva, az elkövetkező másfél évtized programjának kialakításánál azokat a klasszikus rangú nagy magyar írókat kell számításba venni, akiknek az életműve haladó irodalmi örökségünk vitathatatlan része, és korszerű szövegkritikai kiadásuk a tudományos kutatómunka számára nélkülözhetetlen. Megnyugvással állapíthatjuk meg, hogy a jelenleg munkában levő kritikai kiadások — ha megindulásuk nem is történt mindig tervszerűen — megfelelnek ennek a kritériumnak, s így a távlati tervbe szervesen beleilleszkehetnek. Balassi, Zrínyi, Mikes, Batsányi, Csokonai, Fazekas, Vörösmarty, Petőfi, Arany, Jókai, Mikszáth, Ady, Juhász Gyula, Tóth Árpád, József Attila munkássága mind haladó irodalmi örökségünk feltárása és közkinccsé tétele, mind pedig a további kutatómunka szempontjából feltétlenül szükségesnek ítélnél. Nyilvánvaló azonban, hogy ez az eddigi névsor igen hiányos, s hogy a távlati tervben ezt ki kell egészíteni olyan nevekkal, mint Bessenyei, Kazinczy, Berzsenyi, Katona, Kölcsey, Eötvös, Vajda, Madách, Móricz, Kaffka. Mérlegelni kell a program összeállításánál olyan nagy alkotók kiadását is, akiknek életműve több-kevesebb problematikus vonást tartalmaz ugyan, de az irodalmi életben és fejlődésben elfoglalt kulcsfontosságú szerepüknél fogva oevrejük összegyűjtése, szövegkritikai és filológiai problémáik megoldása elsődrendű fontosságú. Gondolok itt pl. Kemény, Babits, Kosztolányi munkásságára.

A távlati terv kidolgozásakor nem szabad figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy a meglevő vállalkozások befejezése s újak indítása mellett sor kell, hogy kerüljön egyes már befejezett kritikai kiadások javított új megjelentetésére is. Részben az azokban kimutatott hibák, hiányosságok, részben új szövegek felfedezése, részben a köteteknek a könyvpiacra való elfogyása szükségessé fogja tenni többek között a Petőfi, Arany, Ady, József Attila, Balassi sorozatok új kiadását. A Textológiai Bizottság azonban határozottan állást foglalt amellett, hogy egyes kötetek vagy sorozatrészek (pl. Arany és Petőfi versei, az Ady-kiadás megjelent két erősen hibás kötete stb.) új javított kiadása csak a teljes sorozat befejezése után kerülhet napirendre. Egy másik fontos és figyelembe veendő szempont, hogy a „teljesség” fogalmát az eddiginél kevésbé

mereven kell értelmezni. Az új szabályzat a teljességet az író szépirodalmi munkásságára s az irodalomtörténeti szempontból fontos egyéb írott hagyatékkúra írja elő. Nyilvánvaló, hogy Balassitól József Attiláig számos olyan klasszikusunk van, akiknek minden írása becses irodalmi, irodalomtörténeti érték. Vannak azonban olyan írók is, akik munkásságának egyik másik nem irodalmi jellegű szektora alig vagy csak kis részben bír irodalomtörténeti jelentőséggel, de ugyanakkor igen nagy terjedelmű. Ilyenkor, pl. Eötvös, Vajda esetében, hiba volna a „teljesség” dogmatikus, merev értelmezése folytán szépirodalmi műveik, levelezésük stb. kiadását feltétlenül egybekötni minden írásuk óriási munkát igénylő közzétételével, s ezzel rengeteg erőt és energiát lekötni, vagy pedig ennek tudatában munkásságuk klasszikus rangú s valóban sürgősen kiadandó fő részének kritikai sajtó alá rendezését elodázni. A távlati terv ezért egyes íróknál csak munkásságuk kifejezetten irodalmi, irodalomtörténeti érdekű és fontosságú részeit irányozná elő kiadásra.

A kritikai kiadások között külön csoportot képeznek végül az olyan sorozatok, melyek nem egyes kiemelkedő nagy íróegyéniségek műveit adnák közre, hanem az írók egy történetileg vagy műfajilag meghatározott olyan csoportját, mely a haladó irodalmi hagyomány nagy történeti jelentőségű része s közreadásuk a további kutatómunka fontos alapja. Az ilyen sorozatokra példa a Régi Magyar Költők Tára és a Régi Magyar Drámai Emlékek, s hasonló vállalkozásokra lehetne gondolni a régi magyar széppróza emlékeinek, a felvilágosodás másodvonalbeli íróinak, az 1848-as forradalom és szabadságharc költőinek kiadása érdekében. Egy ebbe a típusba tartozó sorozatban lehetne szövegkritikai igénnyel méltóképpen kiadni a magyar szocialista irodalom korai szakaszainak jelentős költőit.

Egy a fenti elvek alapján kialakított program végrehajtása aligha lehetséges a jelenlegi elégtelen szervezeti keretek között. Szükség van a textológiai munka egész munkaszervezetének, munkamódszerezésének jelentékeny továbbfejlesztésére. Emlékeztetnem kell itt arra, hogy a szövegkritikai munka megindulása óta már történt ebbe az irányba egy jelentékeny lépés. Kezdetben ugyanis a kritikai kiadások egy-egy tudós munkájaként indultak meg, azzal a feltételezéssel, hogy az illető író egyik kitűnő szakértője folyamatosan képes lesz egy egész sorozat valamennyi kötetének belátható időn belül való sajtó alá rendezésére. Hamar bebizonyosodott, hogy ez megoldhatatlan, s pl. a Petőfi, Arany, Ady kiadások elhúzódnak is többek között ennek az egy személyi elképzelésnek a számlájára írható. Ezért ezeknél is, s a többi kiadásnál is rá kellett térni egy hatékonyabb, egy egész kollektíva munkájára építő megoldásra. Jelenleg már a legtöbb esetben az egyes kritikai kiadások munkálatait egy (esetleg két) sorozatszerkesztő irányítja, az egyes kötetek sajtó alá rendezésének munkáját viszont különböző kutatók végzik. Ez a megoldás lehetővé teszi, hogy egyidejűleg több kötet készüljön s így egy közepes méretű kiadás négy-öt év alatt, egy nagy kötetszámú kiadás pedig kb. egy évtized alatt befejeződhessen. A munka tervszerűsége és egyenletes üteme azonban még így sincs megnyugtatóan biztosítva, mivel a kiadások sajtó alá rendezőinek többsége nem fő foglalkozásként végzi ezt a munkát, s így munkájának mennyisége, tempója mindig függvénye marad egyéb elfoglaltságai alakulásának. Másrészt pedig ez a szervezeti forma még a résztvevők teljes munkaidejének felhasználása esetén sem a legcélszerűbb, a lehetőségeket, egyéni képességeket és az anyagi adottságokat a legjobban kihasználó. Meg volna a lehetőség egy még fejlettebb szervezeti formára való fokozatos áttérésre.

A kritikai kiadások munkálataiban több gyakran eléggé különböző, s egymástól elkülönülő munkafázis jelentkezik. Példaként véve egy nagy prózairó regényeinek a kiadását, a következő szakaszokat kell megkülönböztetni: 1. a művek kronológiájának, s ennek megfelelően az egyes kötetek rendjének a megállapítása, valamint a kiadás alapjául veendő legjobb, leghitelesebb szöveg kiválasztása s a kiadás elveinek tisztázása; 2. az egyes művekre vonatkozó nyomtatott és kéziratos anyag összegyűjtése, bibliográfiai összeállítása; 3. az alapszöveg legépelése, összeolvasása; 4. az alapszövegnek a variánsokkal való összehasonlítása, a variánsok kiírása; 5. az alapszöveg felülvizsgálata, hibáinak a variánsok segítségével való kijavítása, vagyis a kiadás főszövegének a megállapítása s ezzel együtt a szövegkritikai jegyzetek elkészítése; 6. a szöveg nyelvileg, tárgyilag, történetileg magyarázatra szoruló szavainak, helyeinek kijelölése; 7. a szöveg egyes szavaihoz, helyeihez kapcsolódó nyelvi, tárgyi, történeti jegyzetek elkészítése; 8. az egyes művekre vonatkozó összefoglaló jegyzet (keletkezés körülményei, szöveg hagyomány, utóélet stb.) elkészítése; 9. a kötet anyagának (főszöveg, variánsok, szövegkritikai jegyzetek, összefoglaló jegyzet, nyelvi, tárgyi jegyzetek stb.) végleges elrendezése, a jelölések, hivatkozások egységesítése, s a szükséges mutatók elkészítése; 10. a kész kézirat felülvizsgálata, a sorozat többi köteteivel való összhang biztosítása. Lényegében ezzel elkészültnek mondható a lektorálására kész kézirat.

Természetesen minden egyes kritikai kiadásnak vannak eltérő, sajátos problémái, s így a fenti séma korántsem érvényes egyformán minden kiadásra, egyeseknél más további munkafázisok jelentkeznek, vagy a fentiek közül egyesek feleslegesek. Mégis nagy általánosságban ezek tekinthetők a munkafolyamat legfőbb szakaszainak. Ha ezeken végigtekintünk, nyilvánvaló, hogy az egyes fázisok különböző szaktudást, képzettséget igényelnek. Van köztük olyan, melynek végzéséhez mindössze erre a célra begyakorlott megbízható gépiró szükséges, ismét másokhoz pedig gyakorlott kiadói szerkesztő a legalkalmasabb. A nyelvi, tárgyi jegyzetek elkészítésére pedig nyilván nyelvész, illetve a kor történetében, különösen művelődéstörténetében jártas szakember kívánatik, s a 2.-vel jelzett szakaszban nem nélkülözhető a bibliográfus. A képzett irodalomtörténész textológus munkája voltaképpen az 1, 5, 6, 8 és 10 számokkal jelzett munkafázisoknál szükséges, de e folyamatok is két részre oszlanak: az első és a tizedik arra a személyre vár, aki az egész sorozat gazdája, szerkesztője, a munka legfőbb irányítója, míg a másik három az illető kötet sajtó alá rendezését irányító és ebben az érdemi irodalomtörténeti munkát végző textológus munkáját igényli.

Mindebből azt a következtetést lehetne levonni, hogy egy különböző típusú személyekből álló kollektíva mentesíthetné az irodalomtörténészeket mindama munkáktól, melyeket más típusú szakemberek vagy alacsonyabb képzettségű tudományos kisegítő erők is kitűnően elvégezhetnek. Így sokkal jobban lehetne gazdálkodni az erővel, lényegesen meg lehetne gyorsítani a kiadási munkálatokat. Ebben az esetben egy-egy nagy kiadás sajtó alá rendezéséhez egy főszerkesztő (lehetőleg az illető író legjobb irodalomtörténész specialista), két-három státusban levő képzett textológus, egy-egy megbízás alapján dolgozó bibliográfus, nyelvész, ill. tárgyi-történeti jegyzetelő, végül két-három gyakorlott gépiró és egy technikai szerkesztő lenne szükséges. Ilyen szervezet esetén egy regényíró műveiből évente 15–20 kötet nehézség nélkül elkészíthető lenne, méghozzá lényegesen kevesebb költséggel és az irodalomtörténész kutatók jóval kisebb megterhelésével. Annak is külön előnye volna,

hogya egy sorozat valamennyi kötetében ugyanaz a személy készítené a nyelvi, illetve a tárgyi jegyzeteket. Ez esetben nem kényszerülne az egyes kötetek sajtó alá rendezőinek mindegyike lényegében ugyanazt a munkát elvégezni rengeteg időpocsékolással, hiszen mindegyiknek meg kell szereznie ezekben a megfelelő jártasságot, s nem kellene azután a sorozatszerkesztőnek a jegyzetek összehangolására, egységessé tételére oly sok időt fordítania. Mindenképpen célszerű volna tehát a kritikai kiadások munkálatait egy ilyen fejlettebb munkamegosztás alapján megszervezni. Persze nyilvánvaló, hogy lennének olyan különösen komplikált kiadások, főleg régi írók esetében, ahol ez a szisztéma nem volna alkalmazható, az esetek nagy részében s éppen a legnagyobb sorozatoknál azonban semmi akadálya sem volna bevezetésének.

A fentiekből következik, hogy a munka túlnyomó részét nem mindössze laza kötöttséget jelentő, s inkább erkölcsi, mint anyagi érdekeltséget maga után vonó kiadói szerződés útján kellene végeztetni, hanem erre a célra szervezett státusban levő személyekkel. Az ilyen státusokat az Akadémiai Kiadónál kellene létrehozni, ahol így kialakítható volna egy szövegkiadási szerkesztőség, kissé a szótárszerkesztőség mintájára. Így nemcsak meggyorsulna a munka, nemcsak annak tervszerűsége (ami a kiadói, üzleti szempontokból is elsőrendűen fontos) lenne biztosítható, de — erről egy futó számítás bárkit meggyőzhet — semmivel sem kerülne többre. A Kiadó által egy-egy kiadásra fordított személyi honoráriumokból bőven kitelne a státusban levő textológusok és segédek illetménye, s vagy olcsóbbá válna ezáltal a kötetek előállítására, vagy — s ez volna a célszerűbb és méltányosabb — az eddiginél jobban lehetne a szövegkiadásoknál végzett érdemi munkát honorálni — az eddigi erre fordított összegben belül.

Végül számos további feladat és lehetőség adódik a szövegkritikai kiadásoknak az egész magyar könyvkiadás keretében betöltött szerepéből, funkciójából. Nyilvánvaló dolog, hogy az akadémiai kritikai kiadások szövegei a jövőben alapjai lesznek minden más szövegkiadásnak, a népszerű kiadásoktól, antológiáktól kezdve az irodalmi tankönyvekig. Sőt maguk a kritikai kiadások teljességük, pontos szövegük folytán széles népszerűségnek örvenednek azok körében is, akik a kiadások filológiai apparátusát nem igénylik. Éppen ezért kívánatos és gazdasági szempontból rendkívül célszerű, ha egyes kritikai kiadások szövegrészének szedéséből külön népszerű kiadások készülnének. Így klasszikusaink leghitelesebb, legjobb szövege egyidejűleg tömegkiadásban is megjelenhetne külön sajtó alá rendezési és szedési költség nélkül. A klasszikusok ilyen párhuzamos tudományos és népszerű megjelentetése fokozottan megkívánja a textológiai munka szigorú szervezetét és tervszerűségét, ami ismét csak a Kiadón belül létesítendő szövegkiadási szerkesztőség felállítását teszi szükségessé. Ha sikerülne a szövegkritikai munkát egy állandó gárda szervezett, folyamatos munkájává tenni, akkor idővel az Akadémiai Kiadó a klasszikus magyar irodalom szövegeinek állandó gondozója lehetne s a szótárakhoz hasonlóan a legkülönbözőbb igényeket kielégíthetné, mentesítve ezzel a különböző kiadókat a sajtó alá rendezés ismételt költségeitől.

Mindez természetesen egyelőre még csak messzi távlat. A korszerű új szabályzat megalkotása és a folyamatban levő kiadások ügyeinek a rendezése után a textológiai munka új alapokra helyezését ezután kell megkezdenünk.

HELYESÍRÁSI TANÁCSADÓ SZÓTÁR

[A munkálatokat a Helyesírási Bizottság megbízásából irányította Benkő Loránd. Szerkesztette Deme László és Fábíán Pál.] Terra, 1961. 832 l.

A nyelvtudomány fejlődésének napjainkban az az egyik legjellemzőbb vonása, hogy a kutatás egyre inkább kezdi átlépni a hagyományos kereteket. Ily módon mind nagyobb lehetőségek bontakoznak ki előtte a matematikával és — különösen a gépi fordítás problematikájából adódóan — a technikai tudományokkal való kapcsolat terén. Ugyanakkor azonban — részben talán épp e tendencia következményeképpen — a hagyományos nyelvészetnek is főleg azok a diszciplínái kerülnek az érdeklődés középpontjába, amelyeknek a legtöbb vonatkozásuk van az étellel, amelyek a nem szakemberek számára is nyilvánvalóvá teszik, hogy a nyelvészet sem önmagáért való tudomány. Az egészséges fejlődésnek ezt az irányát nyelvművelő irodalmunknak és a gyakorlati nyelvművelésnek a fellendülésén kívül különösen a lexikográfiában elért eredményeink mutatják. Noha ezeknek az eredményeknek egy része még csak olyan problémamegoldás, amely számos, készülében levő, egynyelvű szótár (új etimológiai és tájszótár, korszerű szinonimaszótár stb.) elkészítésének az elvi alapja, a legutóbbi évek tudományos termésének eredményeképpen azonban néhány jelentős szótári mű már a nagyközönségnek is rendelkezésére áll. Ezek közé tartozik az Akadémia Helyesírási Bizottságának támogatásával készült Helyesírási Tanácsadó Szótár is.

A testes kötet, amely mintegy 80 000 nyelvi adatot tartalmaz, régi szűkséget elégít ki. Ilyen vagy megközelítő terjedelmű magyar helyesírási szótár eddig még nem is jelent meg. A magyar helyesírás szabályainak legutóbbi, tizedik kiadása [az AkH. 1954] ugyan korszerűsítette helyesírásunkat azzal, hogy mintegy kétszáz új vagy részben új szabállyal egészítette ki a régit, és néhány esetben szabálmódosítással alkalmazkodott nyelvünk fejlődésének újabb jelenségeihez, szótári része azonban — noha az előző kiadáshoz képest ez is bővült és frissebbé vált — éppen a kiadvány szabályzatjellegénél fogva nem tartalmazhatta mindazokat a szavakat és szókapcsolatokat, amelyeknek a helyesírása sokak számára kétséges lehet. Márpedig az általános vonatkozású helyesírási szabályoknak konkrét esetekre alkalmazása igen sok esetben — különösen az egybeírás és különírás kérdésében — egyáltalán nem könnyű feladat, és gyakran nem is végezhető el anélkül, hogy az egyéni megítélés eltérő volta miatt ingadozás, bizonytalanság ne keletkezzék. A Helyesírási Tanácsadó Szótár szerkesztői és munkatársai e feladat elvégzésével egyrészt megkönnyítették azoknak a dolgát, akiknek az írás — és így a helyesírás is — mindennapi munkájuk, és akik példájukkal irányítólag hatnak a szélesebb tömegek helyesírási érzékére és gyakorlatára, másrészt pedig, de éppen ezáltal jelentős mértékben elősegítették helyesírásunk egységesülési folyamatának meggyorsulását.

A szótár szerkesztőinek munkássága nem merülhetett ki abban, hogy a helyesírási szabályzat megfelelő pontjait azoknak a szavaknak és szókapcsolatoknak az írására is alkalmazták, amelyek nincsenek benne a szabályzat szójegyzékében, mert a szabályok különféleképpen való értelmezhetősége miatt szembetűnő egyenetlenségek keletkeztek volna a szótárban. Éppen ezért a szótár munkaközösségének a helyesírási szabályzat szellemének megfelelő, számos, új részletszabályt kellett alkotnia, és közvetlenül ezeket kellett az egyes szóalakok helyesírásának megállapításakor alkalmaznia. Ezek a részletszabályok, amelyek közül a legfontosabbakat a Bevezetőben közlik, nagy körültekintésre valló, gondos és elmélyedő munka eredményei. Kifogásolni legfeljebb talán csak azt lehet bennük, hogy bonyolultabbak a kelleténél. Nem látszik például megokoltnak, hogy a jelöletlen összetételek kötőjellel való tagolásának egyébként sem egyszerű részletszabályához (a két elemből álló ilyen összetételek sohasem kötőjelezzük, a három elemből állót hat, a négy elemből állót öt szótagig nem, azon felül azonban mindig kötőjellel tagoljuk) miért kellett azt a kivételt alkotó további részletszabályt megalkotni, amely szerint „e tekintetben nem számít összetett elő- vagy utótagnak az olyan igekötős ige vagy igei származék, amelynek igekötője egy szótagos [pl. *be, ki, fel*]; összetettnek számít viszont az, amelyiknek igekötője két vagy több szótagú [pl. *oda, alá; keresztül*].” (10) Ezzel kapcsolatban nem árt talán felhívni a figyelmet arra, hogy a helyesírási szabályok megalkotásakor nemcsak arra kell törekedni, hogy a helyesírási rendszerünket alapvetően szabályozó elvek következetesen és a nyelv fejlődésének megfelelő arányban érvényesüljenek bennük, hanem azt is feltétlenül szem előtt kell tartani, hogy minél egyszerűbbek, minél inkább kivételmentesek legyenek. (Vö. BÁRCZI, Bevezetés a nyelvtudományba 93.) A helyesírás egységének ideális állapota csakis olyan helyesírási rendszer alapján valósítható meg, amely az egyéb szempontok tekintetbevételével is számításba jövő rendszerek közül a legegyszerűbb, mindenki számára a legkönnyebben megtanulható.

Ami a szótárba felvett szó- és szókapcsolatanyagot illeti, erről nemcsak azt mondhatjuk, hogy szókincsünknek valóban azokat az elemeit közlik a szerkesztők, amelyek helyesírásuk szempontjából a leginkább problematikusak, hanem azt is, hogy sikerült mennyiség tekintetében is megtalálniuk a helyes mértéket. Ha ti. kevesebb nyelvi adatot közölnek, nem felelhetett volna meg a szótár a céljának, több szó- és szókapcsolat közlése pedig részben fölösleges lett volna, részben pedig olyan méretűvé duzzasztotta volna a kötetet, hogy beszerzése a nagyobb terjedelemmel járó magasabb ár miatt még kevesebb érdeklődő számára vált volna lehetségessé.

Az anyag elrendezését tekintve igen szerencsés megoldás az, hogy olyan címszavak alatt, amelyek gyakran fordulnak elő összetételekben, az illető címszóval alkotható különféle típusú, egybe- illetőleg különírandó kapcsolatokat bokrosítva közlik a szerkesztők. Ily módon valóban elérhetik azt a céljukat, hogy — ha a szó- és szókapcsolatok közlésében nem törekedhettek is teljességre — a típusok közlésével lehetőleg minden esetben támpontot adjanak a szótár használóinak valamely keresett szó vagy szókapcsolat egybe- vagy különírását illetően. Ugyanezt a célt szolgálják a kötet végén közölt, jól áttekinthető ragozási táblázatok is.

A gondosan összeállított és egyes adatait tekintve sokszor ellenőrzött szótári rész előtt a mű előzményeit és szerkesztési elveit ismertető Bevezető, valamint a szótár használatához szükséges tudnivalókat közlő, rövid előszó

foglal helyet. Mindkét fejezet szükséges és hasznos ismereteket tartalmaz. Egy helyen mégis rosszul megválogatott példák szemléltetik a szótár egyik, egyébként helyes szerkesztési elvét: „A megállapodott, zárt frazeológiai egységeknek természetesen csak a nyelvünkben egyetlenként létező formáját közöltük: *Achilles-in, ezópusi mesék, sziszifuszi munka, bécsi szelet, karlsbadi só, pilseni sör* stb.” (14) A felsorolt példák közül egyetlen egy sem tekinthető zárt frazeológiai egységnek. Az *Achilles-in* annyira nem „egyetlenként létező forma” nyelvünkben, hogy maga a szótár sem ezt, hanem a szabályzatból átvett *Achilles-sarka valakinek* adatot közli. Az *ezópusi mesék* csupán gyakori kapcsolata az *ezópusi* melléknévnek, de ugyanezzel alkothatók ilyen szókapcsolatok is: *ezópusi ötlet, ezópusi alakok, ezópusi fantázia* stb. A *bécsi szelet* helyett is mondhatunk *rántott szelet*-et vagy *rántott borjúszelet*-et, ha pedig csak az előtagot akarjuk ugyanebben a jelentésben használni, beszélhetünk *bécsi piros*-ról, *bécsi pisztoly*-ról stb. (vö. ÉrtSz. I, 445), és hasonló módon felbontható valamennyi idézett szókapcsolat is. A zárt frazeológiai kapcsolatokra olyan példákat kellett volna a szótárnak idéznie, mint amilyen a *kigyönyörködő magát, csókálló ríz, könnybe lábad* stb., vagy mint amilyenek a szűkebb értelemben vett szólások. Ezekben ti. vagy olyan szó van, amely más szóval alkotott kapcsolatban nem szokott előfordulni, vagy pedig olyan jelentésbeli egységet alkot a kifejezés, hogy a benne előforduló szavak jelentése szinkron szempontból nem elemezhető.

Aki csak azért veszi a kezébe a Helyesírási Tanácsadó Szótárt, hogy kifogásolnivalót keressen benne, bizonyára találhat még néhány elnézést vagy esetleg más jellegű kisebb fogyatékoságot, egyenetlenséget. Szótári mű ilyesmi nélkül aligha lehetséges. Aki azonban rendeltetésének megfelelően arra a célra használja a szótárt, hogy helyesírási kérdésekben eligazítást kapjon tőle, az csak hálás lehet a szerkesztő munkaközösségnek, mert olyan kézikönyvvel gazdagították irodalmunkat, amely helyesírási kétségek esetén megbízható felvilágosításaival segítséget, útbaigazítást ad valamennyi felhasználójának.

O. Nagy Gábor

BÓKA LÁSZLÓ: ARCKÉPVÁZLATOK ÉS TANULMÁNYOK

Akadémiai Kiadó — Bp., 1962. 539 l.

Bóka László könyve a kortársaknak vaskos kötetbe foglalt arcképcsarnoka.

Ilyesfajta kísérlettel nem először találkozunk a magyar irodalomban. Írók és irodalomtörténészek igyekeztek rögzíteni és az utókornak hátrahagyni, saját koruk számára pedig megfoghatóbbá, emlékezetesebbé tenni kortársaikat, sőt irodalmi életük lényeges mozzanatait, elvi kérdéseit. Törekvésük ez volt: helyesen *látni* és *láttatni*. Ez szükségképpen odavezetett, hogy új és új vonások és alakok kerültek előtérbe, váltak fontossá vagy szürkültek el. Más-más jelentőségűek Jókai és Mikszáth vagy Krúdy és Schöpflin irodalmi arképei, írókról adott tollrajzai.

Bóka László szóban forgó kötete számunkra azért jelentős, mert a közelmúlt irodalmi életének igen izgalmas, eseményekben dúskáló kornak jelentős alakjait igyekezett életre kelteni; új vonással vagy vonásokkal gazdagabbá,

teljesebbé tenni a róluk alkotott képet, irodalomtörténeti felfogást. Könyvét lapozva, olvasva: egy vészektől és borzadásoktól terhes kor képe rajzolódik ki, s egy tragikusan tovatűnt, tehetséges nemzedék magasodik föl előttünk. „Oly korban éltem én e földön, mikor az ember úgy elaljasult, . . . mikor besügni érdem volt s a gyilkos, az áruló, a rabló volt a hős, . . . mikor a költő is csak hallgatott . . .” — költőileg aligha lehetne Radnóti Miklósnál igazabban megfogalmazni és jellemezni azt a kort, amelyből Bóka László arcképvázlatainak modelljei felénk lengenek.

Nem is modellek azok, élő alakok, akiket a szerző tolla, még inkább szeretete vagy elirtózása elevenít meg. Szemmel látható vezérelve ez, amely az egész kötetben végighúzódik: „A kortárs kötelességei közé tartozik, hogy szoborrá merevedett barátainak, ismerőseinek élet-melegét ne hagyja kihűlni, hogy kimozdítsa kortársait a halál merevségéből” (15.). És erre mintegy azonnal ráfelel Turóczi-Trostler József inspiráló példájának idézése: „Némi kerülővel jutottam hozzá — ti. Turóczi-Trostler akadémikus Goethehez. — Eddig alig ismertem. Inkább csak az iskola köteles tiszteletével bámultam. Most elolvastam Eckermannnt. A szobor hirtelen leszállt talapatáról. Elöttem állt a legegységesebb európai lángelme, a leggazdagabb német élet hordozója, megközelíthető emberi távolságban” (324.) — írta Turóczi-Trostler József.

Bóka László nem hűvös, rosszul értelmezett tárgyilagossággal közeledik hőseihez, hanem életteremtő, irodalmi-embert szerető igénnyel és kedvvel. Mint akit — egy korábbi kötetéből őt magát idézve — mindig a „szenvedély vezetett”, ha írt, „érosz vagy furor”. Ez az igény, ez az irodalmat és irodalmi hősöket és alkotókat megközelítő módszer nagyon értékes és példamutató vonása kötetének. Ez fogja össze az egyébként nem egységes műfajú kötetet, ez biztosítja, hogy arcképvázlatainak ítélő-mércéjét nem az egyéni látásmód szeszélye emeli magasra. Különösen azért figyelemre méltó ez, mert az arcképvázlatok sem egyszempontúak: van, kit magánélete felől, kit irodalmi funkciójában, jelentőségében, mást pedig közéleti szereplésében közelít meg, s ebből kerekedik ki a jellemzés, amelynek legtöbbike csattanós befejezést kap.

Mondottuk, hogy a kötet nem egységes a műfaj szempontjából, mint ahogyan az, vagyis egységes a *Tegnaptól máig* című, néhány évvel ezelőtt napvilágot látott kötete. Mégis: a könyvet nem érezzük heterogénnek, éppen azért, mert Bóka László igénye és megközelítő módszere fogja össze a négy nagy csoportot, az *Arcképvázlatokat*, az *Alakokat*, a *Könyveket* és az *Írányok és értelmezéseket*.

Nem is válik el egymástól élesen a négy csoport, hanem így, együttesen vázolják fel egy irodalmi korszakot képét az olvasó előtt. Egyes esetekben, nagyon is nyilvánvaló a tematikai együvértartozás, még abban az esetben is, ha egyébként nem kerültek egy csoportba (mint pl. a *Modernség, modernizmus, kritika*, az *Új idők új dalai*, *A két világháború közötti magyar líra néhány problémája*, illetve *Egy új lírikus nemzedék*). De nem engedi az arcképvázlatokat laza törmelékké hullni az a kapcsolódás sem, amely abban jut kifejezésre, hogy a 118 arcképvázlat (és az Alakok 11 darabja) mögé háttérül a kor irodalmi jelenségeit tárgyaló-boncoló esszék és tanulmányok kínálkoznak. Bármily szubjektív legyen is a kortársak megítélése, mégis egy korszak irodalmi összképébe illenek bele. Kapcsolatukra Bóka László így utal: „Korom irodalmát olvasva, róla elmélkedve merültek fel ezek a személyes emlékek. Lepárolva, többszörös áttétellel bele is kerülnek munkáimba, —egy-egy jelzőre csökkenve, egy-egy árnyalásban érvényesülnek. De gyakran szorongat a kétség: vajon

jelzők és ilyen vagy olyan hangsúlyok, árnyalások eléggé indokoltak-e azok előtt az olvasók előtt, akik nem élték át mindazt, amit én, szerencsés kortársként, átéltem” (14.).

Így gyűrűznek tova és higgadnak le az élmények, gondolatok és ítéletek — „tegnaptól máig”. Tegnap még azt írhatta a *Tajtékos égről*: „Nem lehet elhinni, hogy itt, éppen itt szakadjon meg a dal . . . A recenzius vár, tovább vár, mint a hitves, s ezúttal csak kurta jelt ad olvasó-örömről” (438.). Ma pedig már lehet folytatni az értékelő munkát — az egész költői mű teljes igényű kifejtésével.

Ami Bóka László számára tegnap és ma közös: a művészet és irodalom és a kor történelmének soha el nem választható összetartozása. A *Tegnapról máig* kötetben azt írta, „hogymég a legsterilebb esztéta szándékaim idején sem tudtam kivonni magam a kor politikai légköréből . . .”

„Be a kor mélyvizébe nyakig, bele a kor értelmébe agyig, bele a kor harcaiba halálíg vagy győzelemig. Ebből születik új idők új dala” — vallja legújabb kötetében (493.), rámutatva a *ma*, a mindig új költészet, irodalom lényegére, a ma-követelte irodalomtudós egyedül helyes magatartására!

Erre az új *ars poeticára* József Attila, a kortársak legnagyobbika, adott példát. Az ő alakja valóban messze a kortársak fölé magasodik. „Válogatva a közzé teendő és félreteendő jegyzetek között legfeljebb az tűnt fel, hogy talán a leggyakrabban előforduló név József Attilaé, annak jeléül, hogy e kor alakjainak legtöbbjéről nem lehet József Attila említése nélkül írni, mert nem kétségesen ő ennek az irodalomtörténeti korszaknak központi hőse, Adyn, Babbitson is túlnövő hőse” — írja könyvének *Bevezetésében* (15.). Terjedelemben is róla szól, vele foglalkozik a legnagyobb tanulmány, alcíme szerint „Esszé és vallomás”.

Lehet azon vitatkozni, hogy mennyi és mily értékű korrekcióra szorul az itt adott József Attila-kép, hogy mennyire másként látja ma már irodalomtudományunk, a József Attila-kutatás a költőt; azon nem kell vitatkozni, hogy nem egy megállapítása ma már nem állja meg a helyét. De hiszen ma már Bóka László is másként látja a költőt és életművét, mint akkor 1945-ben és 1946-ban. Erre vall az utaló jegyzet is a lap alján: „Ez az esszé tizenhat éve íródott — nyilvánvaló, hogy számos részletén s koncepciója egy részén túllepott a múlt idő. De van benne annyi ma is érvényes szó, hogy ne kelljen elvetnem egészét, s mint a marxizmus—leninizmus felé való tájékozódásom első emléke, kedves is nekem” (209.). Egy felismerése már akkor is bizonyos volt, s azon nem léphetett túl a múlt idő. A kötethez írt *Jegyzetben*, 1946-ból keltezve, ez áll: „az volt az érzésem, hogy a megújuló Magyarországra az ő nevével illő visszatérnem: a közelmúlt nevei közül ez az egy mindig kulcsként illett a jövő zárába” (267). Hat évvel később pedig, újabb József Attila tanulmány, a *József Attila költői eszközei* című (1952) arról a fejlődésről tesz tanúságot, mely a marxizmus—leninizmus módszereivel kutató tudóst egészen közel vitte József Attila költészetéhez, annak lényegéhez, megértéséhez. (Ez utóbbi tanulmánya a többször említett *Tegnapról máig* című kötetében jelent meg gyűjteményes kiadásban.)

Az *Arcképvázlatok és tanulmányokkal* nemcsak egy irodalmi korszak képe vált teljesebbé Bóka László tolla nyomán, hanem maga a szerző is közelebb kerül az olvasóhoz. Nemcsak az irodalomtörténész, hanem Bóka László, az ember is. Nem túlzás azt állítani, hogy ez a kötet a legszubjektívabb Bókamű: szubjektív szerkezetével, lírai megfogalmazásával a korról vall. Ilyenfor-

mán helytálló, amit saját szerepéről mond el, bevezető gyanánt: „Egyetlen ma is élő személy bukkan fel e műben óhatatlanul és minduntalan: a magam személye. Sajnos, ezt nem tudtam elkerülni, s mivel e mű jelentős része személyes emlékeimből állt egybe, aránytalan helyet foglalok el benne” (14.). A szubjektív jellegből fakad, hogy néhol elfogultan ítélkezik: „S mivel arcképvázlataim alapja személyes emlék vagy személyes hallomás, nem is védekezem azok ellen a vádak ellen, hogy vázlataim szubjektívek, talán elfogultak, sőt olykor igaztalanok, torzítanak. Inkább arra utalok, hogy elfogultságaimat, tévedéseimet mint korom közfelfogásának részét fogják fel . . .” (15–16.). Ez a kölcsönös kapcsolat, közte és kora között, teszi lehetővé, hogy a lírai vallok mások is többnyire rezonálnak a kor felfogásával: ahogyan teljesebbé válik, kikerekedik egy kor irodalmi élete, megszámlálhatatlan kapcsolat révén — úgy ad összefoglalót, éppen e megszámlálhatatlan kapcsolat révén, irodalomtörténeti felfogásáról és emberi magatartásáról.

Így kötetbe foglalva, más hangulatot, értéket kapnak oly észrevételek, amelyek korábban, egyenként megjelent tanulmányban, észrevételben voltak fellelhetők. A *más* hangulatot az egymásba fűződő arcképvázlatok és esszék és tanulmányok sora, ezeknek egymáshoz való kapcsolata, egymást kiegészítő észrevételei jelentik. A kötetben áthúzódó kérdések és felhívások sora szorosan összekapcsolja az egyébként különállónak tetsző megállapításokat, kérdéseket önmarcangoló vádakokat. Nemcsak önkényes, szeszélyes felkiáltások ezek: feladatokat rejtenek magukban. („Vajon nincs ennek a levelezésnek nyoma?” (45.) — *Dsida Jenő és József Attila*; „Jó lenne, ha valaki utána nyomozna ennek a különös Greiner Jenőnek” (64.); „Vajon nem maradt meg semmi Jókai ‚Westöstlicher Divan’-jából” (84.); „Vajon megmaradtak ezek a versek valami láda fenekén?” (103.) — *Kertész Manó*ról; „Miért adtak a szavára tekintélyes, idős írók? Mi lett a kézírataival? Nem tudom. Szégyenlem magam” (137.) — *Örley István*ról; „Sokáig nem hallottam róla. Hadifogoly voltam, mikor a halála híre hozzám jutott” (185.) — *Szerb Antal*ról; „Hova lettek ezek a szonettek?” (205.) — *Zsolt Bélár*ól; stb.)

Így emel ki homályból, elmosódó távolból, ismeretlenségből írókat, alakokat, akiknek „irodalomtörténetek, lexikonok nem őrzik nevét . . .”, akiknek alakja „lassan elmosódik”, mint Örley Istváné, vagy akit bizton állít József Attila mögé, Radnóti Miklós társaságában, mint Pásztor Bélát (144.).

Így, a szubjektív emlékek távlatában őrzi Radnóti Miklós emlékét, akit 1945 tavaszán szovjet katonákkal kutatott, napokon át a focsani-i hadifogoly táborban . . . „Még éjjel is kerestük: parányi villanylámpával világítottuk végig az alvó arcokat. Akkor már egy fél éve halott volt” (151.).

Így őrizte meg, s adta át korának azt az elirtózó-megdöbbenő félelmet, ellenszenvet és elundorodást, ami Bencsik Béla vagy éppen Julius von Farkas elriasztó eszméi, magatartásuk kiváltott belőle. Szinte végighasít az oldalakon a kiáltás, Farkas Gyula felé: „Geh zum Teufel!” (51.)

Így őrített meg, vallomásaiban, szubjektív élményei alapján, esszéiben és tanulmányaiban mestereket és tanulótársakat, kortársakat, akik közül már legtöbben eltávoztak az élők sorából, de azokat is, akik még köztünk élnek, akik tanáraink voltak, mint kiváló nyelvtudósunk, Pais Dezső, vagy akinek sokat köszönhetünk, a nemrég elhunyt Turóczi-Trostler József akadémikus. Az arcképvázlatokból azonban két arc hiányzik: Juhász Gyuláé és Zsirai Miklósé. Az elsőnek szelíd, csöndes alakja éppúgy színesítene ezt az arcképcsarnokot, mint Zsirai Miklós emberséges, tudósi-kutatószenvedélytől

átítatott alakja és metsző ironiája, amely különösen alkalmassá tette volna, hogy itt, ebben a kötetben is helyt kapjon.

Bóka László kötetével gazdagabb lett a magyar irodalomtörténetírás tanulmány- és dokumentációs anyaga. Kötetének olvasása minduntalan azt a reményt, igényt és óhajt váltja ki, hogy egyszer elkészíti, megírja a XX. század irodalomtörténetének összefoglaló monográfiáját. Ő juttatja eszünkbe.

Kovács Győző

LŐRINCZE LAJOS: ÉDES ANYANYELVÜNK

Akadémiai kiadó, Bp. 1961. 508 l.

E kötet előszavából a megtalált és jól betöltött szerep öntudata hangzik ki. Joggal. Mert szellemi életünknek kevés oly jelensége van, amely ily egyértelműen megszerezte volna, foglalkozásra, korra, nemre, felfogásra való tekintet nélkül, a közönség érdeklődését, rokonszenvét és támogatását; de legfőképpen bizalmát. E rádiós ötpercek s szerkesztőjük neve a hallgatók tudatában évek folyamán a nyelvi tanácsadás, eligazítás, igazságtevés fogalmával társult, azonosult. Néha már-már megmosolyogtatóan orákulumszerű jelleget öltött magára. „Majd megkérdezzük a Lőrinczétől, majd megírjuk a Lőrinczének, erről is érdekes lenne szólnia a Lőrinczének” — hallhattunk nemegyszer így lezárni vitát, beszélgetést.

Nemcsak arról tanúskodik ez a támogató bizalom, hogy élő szükségletet elégít ki e kezdeményezés, hanem arról is, hogy a megfelelő formát, módot is megtalálta e szükséglet kielégítésére, össze tudta ötvözni a lehetőséget és a szükségletet, sikerült kialakítania a maga műfaját. A létrejött műfaj mellett ez a szélesen gyűrűző tevékeny érdeklődés magában eléggé bizonyít; valódi méltánylását mégis a nyelvművelés történetének tükrében nyerheti el.

Természetesen, a Szarvas—Volf-féle mozgalmat kell itt mindenekelőtt számba venni. Mert Kosztolányi tevékenysége, bármennyire becsülni lehet és kell is eredményeit és indításait, elsősorban mégiscsak írói kezdeménynek, munkálkodásnak számít, amely természetesen volt a nyelvtudományos jellegnek híjával. Mint ahogy Halász Gyula lelkes, sokat használt feladatvállalása sem nélkülözhetette a — bár legnemesebb értelemben vett — műkedvelő vonást. A Magyarosan sápadt másodlagosságát, belterjességét, iránytalan-ságát és partikuláris voltát pedig aligha lehet tagadni. Pintéért viszont e tekintetben talán valóban nem szükséges szóba hozni. Annál kevésbé, mert felfogását, mint a legtöbb két háború közti, széles nyilvánossághoz jutott s valóban ható nyelvművelőét is, többé-kevésbé még mindig a Szarvas-féle mozgalom felfogása határozta meg.

Az induló Nyelvőr célkitűzését és módszereit a magyar provincializmus, konzervativizmus és nacionalizmus által színezett pozitívizmus szabta meg. Érvényt kívántak szerezni az általuk ismert és abszolút érvényűnek, változatlannak és változhatatlannak tekintett, természeti törvényként kezelt nyelvi törvényeknek minden áron, a kifejezés lehetőségének pusztulása árán is. Élőket és holtakat ítélkezésük alá vontak, s a Kazinczy-korszak óta keletkezett valamennyi hibás vagy hibásnak vélt szót, szó szerkezetet, fordulatot, mondatfűzést ki akartak irtani a nyelvből, tekintet nélkül meggyökeresedett, nélkülözhetetlen voltára.

Nem csoda, ha az egész magyar szellemi élet szembefordult velük, Csiky Gergelytől Reviczky Gyuláig, Gyulai Páltól Vajda Jánosig. Arany László joggal vetette szemükre, hogy a „fiat justitia et pereat mundus” embertelen, barbár s reakciós elvét vallják, hogy a reformkor óta felnőtt nemzedékeket nyelvüktől fosztanak meg. (Ö. M. II.) Egyszóval, a meglevő nyelvi törvények érvényének változatlan fenntartását öncéllá, a nyelv művelés alapfeladatává tették, s így a nyelvtől a létét jelentő változás, fejlődés lehetőségét vették volna el. S ezért nemcsak az irodalom, hanem ösztönös valóságérzékével, a művelt közönség nagy része is bizalmatlanná vált irántuk, szembeszállt mozgalmukkal.

S e bizalmatlanság, e szembenállás a közönség és az irodalom részéről a két háború közötti kísérletek többségével szemben is fennmaradt. Joggal, hiszen e kísérletek tulajdonképpen mindvégig kitarítottak a nyelv és a nyelv művelés öncélú volta mellett, legfőljebb a megokolásban helyettesítették a pozitivista tudományosság örök törvényeinek hitét, mítoszát, nacionalista ideológiai szólamokkal. Pintér Jenő, Rákosi Jenőt idézve, például így érvel a nyelv művelés szüksége mellett: „A német és szláv veszedelem közé szorítva, nekünk csak egy menedékünk van: magyarságunk, ez pedig egyenlő a mi magyar nyelvünkkel. Tehát mindent a világon — még a legfontosabb érdeket is — a nyelv érdekének kell alája rendelnünk.” (Magyar Nyelvvédő Könyv, Bp. 1938. Bevezetés 3.1.)

A mai nyelv művelő viszonya a nyelvhez éppen fordítottja ennek az abszurd követelménynek. Nem az életet kell a nyelv szolgálatába állítani, hanem a nyelvet az életébe. „... a nyelvi műveltség fokozása nem önmagáért van, — mondja Lőrincze egyik előadásában —, nem is a nyelvért, hanem az emberért, az életért; a nyelv művelés, az anyanyelvi műveltség emelése és eszköze a művelődési forradalom sikeréért folytatott harcnak, tehát eszköze közvetve a szocializmus építésének.”

Nem csupán a nyelvtudományi szemlélet megváltozásáról van tehát itten szó — annak megváltozása már következmény —, hanem egy humánus, közösségi, szocialista szemlélet uralomra jutásáról, következetes érvényesítéséről. A közönség támogató bizalma, amely ennek az új nyelv művelésnek legjellemzőbb kísérőjelensége, végső összegzésben ennek az embert, életet szolgáló szemléletnek az eredménye.

De csak végső összegzésben. Közvetlenül az új nyelv művelés mögött álló nyelvtudományi felfogásnak, s a belőle következő módszerek alkalmazásának folyamánya.

Szarvasék és utódaik polemizálva, vesszővel, valóságos büntetőexpedícióként álltak a közönséggel, a közönség nyelvhasználatával szemben. Nyelvtani paragrafusok tömegét olvasták dörgő pátosszal vagy megvető gúnnyal a tudatlan közönség fejére. A formális logika nevében, a dialektika sejtelme, árnyéka nélkül, a merev *vagy-vagy* alapján mondták ki ítéleteiket, anatómákat. Igaz, Arany is követelte e korban a hibákkal szemben „az erős hangot”, de nem a végrehajtások, az exekúciók, a törvénytermek erős hangját. Lajstromozott szabályokat, grammatikai cikkeket akartak behajtani a közönségen s tanítani is elsősorban erre kívánták. Maguk is szótári elemként, elvont nyelvtani helyzetben vizsgálták mindent, távol a valóságos nyelvhasználattól, élethelyzettől, stílusfunkciótól. Nem vették észre, hogy az élet folyton újuló szüksége nemcsak új elemeket, de új törvényeket is teremt, fejleszt ki és szentesít a nyelvben.

A mai nyelv művelő is tudja, hogy elsődlegesen fontos a szabályok ismerete, de azt is, hogy ez magában nem üdvözít. Ezért mindenképp gondolkodni, eszmélkedni, ítélni akarja megtanítani az olvasót, a hallgatót. Tulajdonképpen nem is nyelv művelés, a szó hagyományos értelmében, hanem nyelvi népművelés. A régi nyelv művelő munkája rendszerint két tevékenységre korlátozódott: ostromozta a hibásat, s javaslattal — új szóval, fordulatformával — állt elő a hibás kiküszöbölésére. A mai viszont emellett, sőt ez előtt igyekszik bevezetni, járatossá tenni a nyelv sajátos logikájában, sajátos szellemében a hallgatót, az olvasót, hogy aztán a maga lábára állítsa a nyelvi eszmélkedés és ítélet területén. Nem oktatja ki az olvasót, a hallgatót, nem risztja el tételes szabályok áradatával, nem kényszeríti (mint egykor Szarvasék), kihívó, fölényes, kicsinylő hangjával dacos ellenkezésbe, hanem mintegy megbeszéli vele a szóban forgó nyelvi kérdést, s szinte vele együtt oldja meg azt. Fölkészíti, hogy lehetőleg ne csak kifogástalan használója legyen a nyelvnek, hanem amikor a szükség úgy hozza, fejlődésének is formálója, segítője, ellenőre lehessen. A régi nyelv művelő a megőrzésre összpontosította figyelmét, a mai a szükség-től diktált továbbfejlődés elősegítésére, annak a nyelv szellemében való alakítására.

S ez a dialektikus és valóban történeti nyelvtudományos felfogás meg ez az életközelség, ez a mondhatnánk, együttélés a beszélővel, a hallgatóval, formálta ki e tanulmány-miniatűrök stílusát, modorát. Számtalanszor például oly kérdést tárgyalnak az egyes előadások, amelyet maguk az olvasók, a hallgatók vetettek föl, amely ezek mindennapi életében merült föl. De azért az előadássorozat, illetőleg szerkesztője nem hagyja magát elsodorni a hallgatók spontán, rendszertelenül fölmerülő kérdései által. Az összegyűjtött előadások, amelyek világos tervszerűséggel sorozódnak tizenkét, a nyelv művelés szempontjából valóban fontos tárgykörbe, beszédesen tanúsítják ezt. (1. Egy és más nyelvünkről, nyelv művelésünkről; 2. Nyelv művelésünk nagyjai; 3. A jó magyar kiejtés; 4. Újabban így írunk; 5. Tulajdonnevek; 6. Szavak, szólásmondások; 7. Mit is jelent pontosan; 8. Melyiket szeressem, melyiket válasszam? 9. Hogy is van helyesen? 10. Mindent a maga helyén; 11. A szép magyar stílus; 12. Stílusunk szeplői.) Az olvasó, illetőleg már előbb a hallgató valóságos kis körképet kapott az előadások folyamán a nyelv életéről, történetéről, szerepéről, féltő gondozóiról, kiváló művészeiről.

S ez említett életközelségnek s nyelvtudományi felfogásnak következménye továbbá az is, hogy ez az új nyelv művelés kérdéseit mindig életszerűen, egy-egy valóságos beszédhelyzetben, azaz egy-egy valóságos stílushelyzetben viszi az olvasó elé; ezáltal ráneveli, megtanítja őt arra, hogy a nyelvi jelenségeket is mindenkor előfordulásuk, keletkezésük összefüggésében, főképpen stílus- és szociális összefüggésében kell megítélnie. Kitűnő e tekintetben például az, miként hívja fel egyik előadás a hallgatók figyelmét, hogy elsősorban nem maga ellen az argo ellen, hanem a mögötte álló erkölcsi-társadalmi magatartás, életforma ellen kell küzdeni. Vagy az, ahogyan egy másik az iskolák, a diákok csoportnyelvéről szólva megmutatja, mi módon kell különböztetni jelentős és jelentéktelen nyelvi jelenség, divat és veszély között; vagy az, amint egy harmadik rávilágít a divatszavakkal s kifejezésekkel élő, megelegedő típus szegényes szellemi alkatára, s e szomorú igénytelenség társadalmi hátterére.

Az olvasó, a hallgató az előadások folyamán fokozatosan ráébred a stílus problémájának mérhetetlen fontosságára; arra, hogy a stílus oly bonyolult jelenség, melynek elégséges magyarázatához és formálásához az élet, a társa-

dalom, a lélek legmélyebb rétegeibe kell ereszkedni. A stílustudatnak, a stílusigénynek ez az ébresztése egyik legnagyobb s legértékesebb újdonsága a mai nyelv művelésnek. A régi nem mutathatta meg e kérdés fontosságát és mibenlétét, mert többnyire maga sem volt tudatában. Márpedig az iskola hiába küzd nyelvtanával és stilisztikájával, ha a tanulók a felnőttek világában állandóan rontó stílushatásoknak vannak kitéve. A mai nyelv művelés e stílus-jelenségek és -hatások gyökereinek föltárására is megteszi lassan a kezdő lépéseket.

A nyelv művelés a nyelvtudomány leginkább nevelő jellegű, „pedagógus” ága. Hasznos és jogos tehát, sőt elengedhetetlen benne az érdeklődést felkeltő és lekötő ötlet. E tekintetben a kötet nem is mutat hiányt. Csak a „tiz legszebb szó” kérdése fölvetésének ötletét említjük példaként. Aligha lehetett olyan hallgató, aki ennek nyomán hirtelenében maga is meg ne kísérelte volna a maga tiz legszebb szavát összeállítani, s összeállítását megokolni, megvédeni — azaz meg ne tette volna az első lépést a nyelvészeti eszmélkedés területén. De említhetnénk a keresztnévek többszöri, változatos megbeszélését; a nyelvjárások problémájának vagy a magyar nyelvterület kiterjedésének érdekkeltő fölvázolását is.

Mindezek a tényezők: a felfogás, az előadásmód, az ötlet együtt szülték meg a hallgatók bevezetőben említett rokonszenvét, érdeklődő bizalmát. Ám semmiképpen sem egyedül ezek. Bizonyosan volt annak létrejöttében része Lőrincze — mégis csak ez a legjobb szó reá: — kedves, dunántúli dialektusának, ejtémódjának, még inkább tartózkodó, takarékos, száraz humorának, de leginkább közvetlen, bizalmasan egyszerű és tiszta, szolid és világos írásmódjának.

Lőrincze előadásmódjáról, stílusáról beszéltünk, jóllehet a félezerlapos kötet (kb.) 200 előadásának mintegy harmadát mások írták; de a munkatárs nyelv művelők tevékenységének egyik vonzó vonása éppen az, hogy lehetséges egyéni modorigényeikről lemondva, az ügy hathatós szolgálata érdekében, alkalmazkodtak a szerkesztő által jól eltalált előadásmódhoz, stílushoz. A maguk egyéni sajátságaival azt gazdagították, tették teljesebbé, azt egyensúlyozták ki a maguk modorának ellenpontjaival: a szerkesztő néha talán túlságosan is áradó, csevegő hajlandóságát például Rácz Endre a maga kissé kopogósan tárgyyszerű, keményen, zártan logikus előadásmódjával.

S ez az egység természetesen megvan, még fokozottabban van meg a kötetben a nyelvészeti felfogás tekintetében. Ezért is beszélhettünk fönt folyvást általánosítva, közös nevezőre hozva a mai, az új nyelv művelésről.

De a tartalom tekintetében is csak használt volna a még vigyázóbb örkődés. Mert az átvett erényekkel együtt, tagadhatatlanul, rég idejüket múlt nézetek, ízléselemek is szüremlettek át a kötetbe a régi nyelv művelésből. Főképp a stíluseszmeny s a stílusnevelés területén. Nem hisszük például, hogy a kamaszgyerek lemond argószavairól azért, mert megmagyarázzuk neki, helyettük „izes, magyaros” kifejezésekkel is élhet. A kötet az argó elleni harcra vallott saját helyes felfogásával kerül az ilyféle javaslatokkal szembe. Különbösen is jó volna ezt az „izes-magyaros”-t végképp múzeumba küldeni már. Azt sem értjük egészen, hogy a sok minden egyébert igen tiszteletre méltó Herman Ottó cirkalmas, sujtásos, virágos, némiképp a Thaly-féle szemlélettől ihletett stílusa miképp lesz manapság nyelvtudománytól ajánlott stíluseszmeny.

Egyáltalán, e területen, a stílus elemzés s a stílusnevelés területén mutatkozik a kötetnek legfőbb gyengéje. Ám nem szabad a szerkesztő s a szerzők

terhére róni ezt; az egész magyar irodalom- és nyelvtudománynak is ez leggyengébb pontja. Nagyobbrészt a jóindulatú műkedvelés senkiföldje ez a terület még mindig. Stílust elemezni nálunk többnyire még mindig azt teszi: keresni, összegyűjteni a különlegest, a kirívót, a feltűnőt; a „népiest”, az „érzékletest”, a „színest”, a „képszerűt”, s más eféle csudadolgokat, s nem azt: keresni, egy mű nyelvi elemei betöltik-e s miképp, milyen sajátságai által töltik be a szerzőtől, az élménytől nekik szánt funkciót. Mintha még mindig nem sikerült volna a stílus fogalmát a stilizáltság s a stíliromantika fogalmától elválasztani. Stíluselemzésünk, stílusnevelésünk süket és tanácstalan azzal a magas Goethe-féle követelménnyel szemben, amely szerint jó stílus az, amelyet nem lehet észrevenni.

Végül pedig a figyelőbb szem segíthetett volna a kötet cikkeinek válogatásában is. Főlöszlegesen nem vett ugyan föl sokat a szerző, de e néhány érdektelen cikkel, főképp folyóiratismertetéssel is kár volt e kitűnő kötet tartalmát hígítani. Helyettük talán egy-két rövid összefoglalást lehetett volna beilleszteni a kötetbe a nyelv művelés történetéről, eredményeiről (elvi hibáik ellenére, például Szarvas Gábor és Volf György működésének gyakorlati eredményeiről is), hadd lássa az olvasó, mennyire nem szélmalomharc ez; s aztán nyelvünk történetéről, helyéről a világ nyelvei közt s más hasonlókról. A rádió ötpercei valóban nem, de a kötet bizonyosan jól elbírt volna egypár ilyfajta dolgozatot, s valószínűleg az olvasók is szívesen fogadták volna őket, hiszen — Lőrincze maga mondja — evés közben jön meg az étvágy. S épp ezért különösen hasznos lett volna, ha a leginkább közérthető és közérdekű nyelvészeti könyvekről egy rövid, egy lapnyi bibliográfiát adott volna a kötet.

Ámde oly megjegyzések, ellenvetések ezek, melyek a gyűjtemény értékéből is alig vonhatnak le valamit; a gyűjtemény által képviselt új felfogású, gondos alapvetésű nyelv művelő munkáiból pedig véggképp semmit. A közönség helyesen ismerte föl e jól átgondolt, tervszerű munka értékét s joggal támogatja e korszerű nyelv művelést, amely valóban nem időpontjánál és időrendjénél, hanem tartalmánál fogva új és mai.

Németh G. Béla

CSANDA SÁNDOR: A TÖRÖKELLENES ÉS KURUC HARCOK KÖLTÉSZETÉNEK MAGYAR—SZLOVÁK KAPCSOLATAI

Bp. 1961. Akadémiai Kiadó. 223 l. 4 t. (Irodalomtörténeti Füzetek, 32. sz.)

Csanda Sándor, a régi magyar irodalom ismert csehszlovákiai szakembere, az összehasonlító irodalomtörténet módszerével két olyan területen vitte tovább a kutatást, amely a marxizmus—leninizmus alapján szilárdan álló komparatív szemlélet nélkül nehezen lenne elképzelhető. Kötetében tárgyalás és szövegkritikai elemzés alá veszi a Rákóczi-szabadságharcban kimutatható szlovák—magyar együttműködés kérdését, és általában a kuruc mozgalom hatását a szlovák költészetre (9—153. l.), továbbá napirendre tűz egy napjainkig sokat vitatott s máig sem megoldott problémát: a *Szilágyi és Hagymási* széphistória szlovák és magyar változatának viszonyát, valamint a monda eredetének kérdését (153—185. l.).

A *Szilágyi és Hagymási* nemcsak a ránk maradt szöveg hagyomány filológiai nehézségei miatt jelentett Csanda számára komoly feladatot, de azért is,

mert a korábbi szakirodalomban épp ez a széphistória vált egyik fő ütköző-pontjává a hol rejtetten, hol szélsőségesen jelentkező nacionalista törekvéseknek. A tanulmány nem lebecsülendő értéke, hogy természetesen teljes mértékben mentes minden effélettől, és fejtegetései közben a szerző rendre ki is mutatja ezeket. Így a különféle torz és tudománytalan nézetek gyökereit immár világosan felfedve, meggyőző alapokra helyezi gondolatmenetének logikáját, s minden tekintetben reális eredményre jut. Konklúziója mérték-tartó: számol a lehetséges megoldásokkal és csak egy ponton kívánja lezárni a kutatást. Úgy érezzük, hogy a monda eredetének kérdésében tehát elfogadhatjuk összegezését, amely szerint a magyar széphistória, noha nem eredeti, olyan verselési és stílussajátságokat mutat fel, amelyek kizárják az ismert szlovák változatokból való fordítást, — de esetleg még a fordítást is általában (inkább korábbi verses vagy prózai alapszöveg feldolgozásáról lehet szó). A szlovák ének ma ismert legrégebbi szövege viszont, jóllehet magyarból való fordításnak látszik, egyetlen fennmaradt változatra sem vezethető vissza (tüzetesebb vizsgálat nélkül ezáltal könnyen kelthette az *eredeti* látszatát). A legvalószínűbb mégis az, hogy magyarból fordították. Csanda tehát plauzibilisen oda konkludál, hogy a magyar és szlovák széphistória között fordítási viszony áll fenn, ami annyit is jelent (— s itt van a döntően új) —, hogy el kell vetnünk egy közös harmadik (valószínűleg latin) forrásszöveg feltételezését.

A könyv nagyobbik fele a szlovák történelmi eseményeknek a Rákóczi-szabadságharcral való összefüggésével, valamint a kuruckori szlovák költészet mindaddig hitelesnek vélt darabjaival foglalkozik. Ezek a tanulmányok történelmi és irodalmi szempontból egyaránt sok újat és sok meglepetést hoznak. Csanda, kutatásai során, szerencsés kézzel tárt fel egész sereg adatot, amelyek minden eddiginél teljesebb, élesebb képet rajzolnak arról, miképp találkozott a szlovák és a magyar nép a szabadságért folytatott heroikus küzdelemben. Számos levéltári adat került elő, melyek kétségtelenül bizonyítják, hogy a szlovák lakosság nem csupán a magyar reguláris hadsereg kötelékeiben fogott fegyvert, de kifejezetten szlovák szabads csapatok is alakultak, melyek harcászati jelentőségével a Habsburgok elleni harcban Rákóczi stratégiái is számoltak. Mint az adatok igazolják, pl. a szomorányi fényes kuruc győzelem kivívásában oroszánrész illeti meg a magyar hadseregben küzdő több ezer szlovák jobbágyot. Ez és az ehhez hasonló adatok sejtetik, hogy Csanda könyvének ez a fejezete (az adattárral együtt) értékes hozzájárulás a két nép történelmi kapcsolatainak kutatásához.

A tanulmánykötet tetemes része a szlovák kuruc versek problémájával foglalkozik. Csanda, — nyilván Riedl Frigyes és Tolnai Vilmos emlékezetes leleplező cikke hatására és kissé analógiájára — indokoltan látta, hogy kritikailag vizsgálja felül a hitelesnek tartott verseket. Ez a filológiai megrostálás az eddigi legteljesebb anyagon ment végbe, mert — a felfedező szíveségéből — Csanda bevonhatta kutatásai körébe a Ján Čaplovičtól talált, (nyomdafestéket is először itt látó) 18 értékes kuruc vonatkozású verset is.

A hitelesség kérdésének felvetése nem volt hiábavaló. Csanda kutatásainak fényében végérvényesen tisztázódott a Matunák-féle „kuruc dalok” *igazi* értéke, keletkezésük lélektani és filológiai eredője. Bebizonyosodott, hogy a magyar nacionalistákkal sokáig szimpatizáló szlovák Matunák Mihály, — Thaly közvetlen példájára, — saját maga szerzette „kuruc versekkel” szaporította a már ismert darabok számát.

Ezt a súlyos megállapítást Csanda teljes apparátussal, dokumentumokkal (az általa felfedezett Matunák- és Thaly-levelek) és argumentum ex silentio (a körmöcbányai Matunák-levelezés eltűnt, — valószínűleg a címzett által szándékosan eltüntetett — darabjai) egyaránt kétséget kizáróan igazolja.

Ami az életrajzi adatokat illeti, Csanda hitelt érdemlő csoportosításban használja fel érveléséhez. Felhívja a figyelmet arra, hogy Matunák pl. Nagysurányi monográfiáját írva, a munka előrehaladtával, 1892-ben közread egész sor surányi tárgyú álkuruc verset. Amikor 1895-ben megjelenik *A magyarbéli Bosnyák-család története* c. munkája, alig telik el két év, két újabb „kuruckori” költeményt „fedez fel”, — melyek természetesen a Bosnyák családról szólnak. Riedl és Tolnai Thallyval kapcsolatos kritikájának hatása Matunákot is közelről kellett, hogy érintse, s nyilván ezzel függ össze az, hogy 1913-tól semmiféle „kuruc verset” nem talál, ill. nem küldenek be hozzá.

De nem csupán az élet és az életmű sajátosságos párhuzama kelti fel a gyanút. A filológiai vizsgálódás is hasonló eredménnyel jár, sőt in extenso véget vet mindenféle jóhiszemű feltevés lehetőségének. Csanda éles logikával bizonyítja be, hogy a versek kronológiailag gyakran tévesek vagy tartalmilag valószínűtlenül precízek, hogy verselésük fogyatékos vagy anakronisztikusan modern. A forrásjelzés kötelességének pedig egészen különösen tett eleget Matunák. Mintaképe, Thaly, írott forrásokra hivatkozva publikálta verseit, noha ilyen lelőhelyek nem léteztek. Matunák reciprok módon az íratlan, szájhagyományozott, élő folklórt nevezte meg forrásául, noha valójában írott szövegeket használt. Csanda fel is vonultatja ezeket a gondosan titkolt passzusokat, és ezek minden esetben perdöntőek.

Jogos malíciával jegyzi meg, hogy amíg Matunák saját történeti anyaggyűjtését használta, legfeljebb versének műköltői megformáltsága (személytelenség stb.) kelthetett volna gyanút. Az első botlást akkor követte el, amikor a *Surányi mustra* c. versének történeti adatait Thaly *Ocskay László* c. munkájából vette, mert ezzel Thallynak „nem kis nyugtalanságot okozhatott... hiszen ebben a korban még csak egyedül ő ismert hamis kuruc költeményeket: saját szerzeményeit” (103. l.). Ebből érthető, hogy Thaly, — noha megígérte, hogy Ocskay-életrajzának utolsó kötetében idézni fogja a költeményt, — miért fogadta oly hűvösen Matunák felfedezését. S talán akkor is igaza van Csandának, amikor feltételezi, hogy e kellemetlen epizód is befolyásolhatta őt abban, hogy művén ne dolgozzék tovább. A kérdés további szövevényes százlaira itt nem térünk ki, végeredményben mi is csak ahhoz a véleményhez csatlakozhatunk, melyet Csanda tanulmánya summáz: a Matunák-féle verseket törölni kell a kuruckori szlovák költemények sorából.

A fentiekén kívül, hasonló alaposággal, foglalkozik még a szerző a kéziratok kuruckori költemények kérdésével, kimutatja a szlovák népköltészet kuruc motívumait, valamint megfordítva: a szlovák motívumokat a magyar költeményekben. Végül a kuruckor szlovák visszhangját igyekszik megállapítani a műköltészetben.

Befejezésül néhány megjegyzést. Nem idézhet Csanda XVIII. századi verset a Keszthelyi-kódexből (37. l.), mert ezen az 1522-ből származó nyelvemléket értjük. Az sem áll, hogy Pavel Križko lenne a felfedezője a körmöcbányai táncszónak (105. l.). Bél Mátyás hatását Matunák Mihály történészre fejlődésében két helyen is elmondja (107. és 121. l.). *A tótok hazafias történeti dalai* c. tanulmány első idézésekor a megjelenés éve (1892) lemaradt a Felvidéki Híradó mellől (97. l.). Hasonló a helyzet Varga János tanulmányánál (1958); ugyanitt jegyzet

nélkül maradt Szabó Z. László később még többször idézett cikke is (mindkét hely: 159. l.). Elismeréssel kell viszont megemlíteni a forrásszövegek kétnyelvű közlését, mely tudományos értékén kívül Csanda eljárásának figyelemmel kísé-
rését is lehetővé teszi, valamint a 8, meglehetősen tisztán olvasható faksimilét.

V. Kovács Sándor

DIE TECHNIK HILFT DER WISSENSCHAFTLICHEN ARBEIT

Forschung — Lehre — Praxis. Schriftenreihe der Gewerkschaft Wissenschaft. Berlin [Német Demokratikus Köztársaság], 1962. Heft 4. 211 oldal.

A berlini Német Tudományos Akadémia társadalomtudományi intézményeinek szakszervezeti bizottsága — a kutatók részéről jövő kezdeményezés alapján — 1959-ben létrehozott egy munkabizottságot „Technik am Arbeitsplatz” címmel. A kollektíva feladata a humán kutatóintézetek munkakörülményeinek javítása, s ebben a technika mindenféle segítségének felhasználása. Munkájuk első két évének eredményeit mutatja be ez a cikkgyűjtemény.

A kötet elvi hátterét G. Klaus professzornak, az NTA Filozófiai Intézete vezetőjének írásai adják meg. „A társadalomtudományokban való munkatermelékenység növelésének kérdéséhez” című tanulmány a tudományos alkotótermelő folyamat filozófiai és ökonómiai elemzésére tesz kísérletet. A társadalomtudományokon belüli termelékenység növelésének egyik fő forrása abban áll — írja G. Klaus —, hogy a kutatók tevékenységüknek minél nagyobb részét tudják az alkotó munkának szentelni, mivel a monoton, mechanikus segédmunkák jó részét elvégezték helyettük a gép.

Klaus professzor másik tanulmánya az automatizálás magasabb fokának, a fejlődő kibernetikai rendszereknek szempontjából vizsgálja a munka jellegét általában, a társadalomtudományi kutatómunka jellegét pedig különösen. A kibernetika itt a saját munkáját javító közösség modelljének kialakításához nyújtott segítséget. Viszont az is természetes, hogy egy ilyen önmagát állandóan tovább fejleszteni akaró kollektíva maximálisan igyekszik kihasználni az egyre tökéletesebb technikai lehetőségeket.

A cikkgyűjtemény bevezetőjét Erich Mater a kötet szerkesztője írta („A technika befolyása a tudományos munkamódszerre”). Neki is, mint annyi más kutatóintézetben, könyvtárban vagy tudományos kiadóban dolgozó kollégájának — munkaidejének csupán töredéke jut a tulajdonképpeni, a gondolkodással járó tudományos munkára. Munkaidejük nagyobb részét lefoglalja a források felkutatása, a talált adatok kicédulázása vagy lemásolása, a cédulák többszörös rendezése, az elraktározott anyagban belüli újabb és újabb visszakeresés, végül pedig a korrektúrák vég nélküli olvasása. Mindezek természetesen szükséges, elvégzendő feladatok. Ha azonban az ember helyett — legalább részben — a gép végezné el ezeket a segédmunkákat; akkor nemcsak a kutató használhatná föl magasabb szintű tevékenységre idejét, hanem a gépesítés által gyorsabb, olcsóbb és megbízhatóbb volna a legtöbb mechanikus filológiai munkafolyamat. Tehát nem az ember kikapcsolásáról van szó, hanem csupán nagymértékű tehermentesítéséről.

A technikai javításokat, újításokat mintegy harminc írás mutatja be. Legelőször a legegyszerűbb dolgok: a leírás, a korrektúra-összeolvasás és a sok-

szorosítás kérdései kerülnek sorra. Az első újítás a szabványoldalak szerinti gépelést kívánja megkönnyíteni. A másik javaslat — két írógépnél közös henger segítségével való összekapcsolása útján — 184-re növeli az írógép betűinek számát; ez főleg a kétféle alfabétumot egyszerre felhasználó filológusok számára jelentős. Egy további újítás a szövegösszeolvasás hibalehetőségeit óhajtja csökkenteni magnetofon segítségével. — Különösen fontos az automatikus nyomdai szedésre és korrektúra-olvasásra vonatkozó javaslat. Egy sor-egyennel fölszerelt írógépnél egy öntőgéppel való összekapcsolása kiiktatná a nyomdai sokszorosításból a szedőt, a korrektort és a korrigáló szerzőt. A hibák így csupán a leírásból eredhetnének; ezeket azonban minimálisra csökkentheti két párhuzamosan dolgozó gépi író typoscriptumának automatizált összevetése. — A cédulázás és a másolás technikájáról összesen három írás olvasható.

A legtöbb cikk a lyukkártya rendszerű adatrendező gépek filológiai felhasználásával foglalkozik. Mivel egy kártyára aránylag sok betű és egyéb információ vihető rá, s mivel gépi rendezésük, válogatásuk, tetszőleges kombinációban való visszakeresésük gyorsan és megbízható módon végrehajtható, ezek a gépek nagyon alkalmasak különféle filológiai feladatok megoldására.

A lyukkártyák filológiai alkalmazásában a lexikográfia jár elől. A szóanyag nyilvántartása, egységesítése mellett klasszikus lyukkártyagép-feladat a megfordított szótetek („a tergo”) szótárának az elkészítése. Ez a grammatikai vizsgálódások és a nehezen olvasható írások rekonstruálása szempontjából egyaránt fontos. — Egy cikk a kínai és japán technikai szakkifejezések gépi elraktározását, visszakeresését mutatja be. Egy további javaslat pedig a grammatikai elemzéshez veszi igénybe a lyukasított kártyákat. Még az ismeretlen nyelvek és írások megfejtésében is hasznos segédeszköz a Hollerith-gép. — Az automatizált könyvtári dokumentáció és a mutatókészítés zárják be a sort. Bemutatásra kerül, hogyan lehet lyukkártya-technika segítségével könnyen indexelni egy olyan történettudományi művet, melyhez névmutatón és tárgymutatón kívül még földrajzi mutatója is szükséges. A mutatókészítés és egyéb, konkrét szövegekre épülő segéd munkák egyelőre csupán részben gépesíthetők; a kijelölés továbbra is emberi munka marad. De már ez a fél-automatizálás is nagy könnyítést jelent.

A lyukkártyák sokféle humán, főleg filológiai felhasználásának áttekintése után a német kutatók fölvetik azt a lehetőséget, hogy ezeknek a munkáknak a központi elvégzésére létre lehetne hozni egy specializált „humán” lyukkártya-állomást.

Néhány írás a lyukkártya-technikánál még fejlettebb, elektronikus információ-feldolgozás témaköréből való. Közülük különösen figyelemre méltó E. Agricola beszámolója a Német Tudományos Akadémia keretén belül folyó angol—német gépi fordítási munkálatokról. Másik jelentékeny írás az automatikus jelfelismerésről — a gépi „olvasás” alapjáról — szól.

A kötet legvégén E. Mater beszámol a nemrégiben Tübingenben tartott „Az irodalmi elemzés és a lexikográfia gépi módszerei” című konferenciáról. Ezen a beszámolón keresztül hírt kapunk további humán területek gépesítési lehetőségeiről. Írói konkordancia-szótárak készítése, ismeretlen szerzőjű szövegek szerzőjének valószínűsítése, folklór-problémák gépi megközelítése stb. mind azt mutatják, hogy a gépesítés tekintetében nemcsak a gyakorlati feladatok megoldásában, hanem a lehetőségek meglátásában is még nagyon elején tartunk a fejlődésben.

A humán studiumok gépesítése nemcsak a mechanikus segéd munkák elvégzése alól menti föl a kutatót. A gépi földolgozás méreteinél fogva hatással lehet az elméleti kutatások némely aspektusára is. Lehetnek például olyan problémák az általános nyelvészethen vagy az irodalomelméletben, amelyeket a könnyen felhalmozható és áttekinthető óriási mennyiségű új adat statisztikai vagy kombinatorikus vizsgálata új megvilágításba helyezhet; vagy pedig a már meglevő „merész” állítások helyessége-tévessége volna ellenőrizhető új módon.

Szépe György

ZILAHY KÁROLY: VÁLOGATOTT MŰVEI

Szépirodalmi Kiadó, Bp. 1961. 472 l.

Ez a könyv dokumentumkötet. Zilagy Károlynak 5—6 jobb versén, néhány sikerültebb írói portróján, egy-két novelláján vagy inkább csak novella-részletén kívül nincs oly műve, melynek kiadást indokló önértéke volna. Pár íven könnyeden elfér valamennyi.

Mint e féltizedes szellemi életének jellemző adalékai annál fontosabbak munkái, kísérletei. Fontosak, mert magának e féltizedesnek jelentősége is rendkívüli. Nem csupán előhang, előjáték ez a kiegyezéses korhoz. Vegy-konyhája a 67-es időszak első évtizedeinek; most párlódnak ki azok a kártékony esszenciák, amelyek meggátolják majd a kiegyezésben rejlő lehetőségek valóra válását. Ekkor nő fel a magyar történelem egyik legsivárabb, legsemmitérőbb nemzedéke, a Hübele Balázsoké, a Szij Mukiké, a „magyar glóbusé”. Ekkor „készül föl” Tisza Kálmán és Eötvös Károly parlagi dzsentri-hada a hatalom több évtizedes birtoklására és haszonélvezésére. Most sterilizálják azokat a magvakat és csírákat, amelyekből egy városi, egy polgári, művelt és iparosodott Magyarország reményei fakadoztak még ez időben. Ezek az írások azonban nemcsak e magvak és csírák meglétét mutatják föl, hanem azt is, mily csökkent életerejük voltak azok már eleve s mily kevés kellett megfojtásukra.

Vargha Kálmán, a kötet összeállítója, fölismerte Zilagy írásaiban ezt a bizonyító, ezt az adalék-, ezt a dokumentum-lehetőséget és jelleget. S fölismerte a dokumentálás hasznosságát és szükségét is. Mert e fontos féltizedet nemcsak a történelemben járatos művelt olvasó ismeri kevésbé, hanem maga a szaktudomány is. A forrásanyag hozzá többnyire oly hírlapokban rejtőzik, amelyek már csupán néhány nagy könyvtárban lelhetők föl, s ott sem mindig hiánytalanul. Ezért helyesen járt el, mikor a szorosabban vett irodalmiak és a vitathatatlan értékűek mellé az irodalom határán járó műfajúakat (riport, tudósítás, útirajz), s kevésbé sikerülteket is fölvevett.

S e szükség fölismerése vezette Varghát nagy terjedelmű, majd száz lapos bevezetőjének megírásában is. Nemcsak a kortörténet sokrétű, alapos rajzában mutatkozik meg ez, hanem sokkal inkább tanulmánya módszerében. Nem egy esszé-gondolat fonalára fűzi mondanivalóját, nem is életrajzot ad, hanem Zilagy műveit leltározza és boncolja oly részletesen és behatóan, hogy végigolvasva dolgozatát, Zilagy munkássága egész terjedelmében s minden elemében előttünk áll. Szolid, szép, megbízható munka.

S ítéleteiben is az. Zilagy munkásságát azok, akik a két háború között újra fölfedezték, többnyire messze jelentősége s értéke fölé emelték. Talán,

mert nem ismerték a kort s az ő polgárius törekvéseit, melyek pedig évjáraitaiiban s az idősebb kortársaknál, sőt ellenfeleinél is bőven föllelhetők, csupán az övéinek tekintették. Mások viszont, megint csak a kor ismeretének hiányában, túlságosan is kevésre becsülték, mert nem vették észre, hogy valóban egy polgárius, városias mozgolódás türelmetlen megtestesítője. Csakhogy nem esztétikai tételeiben, ítéleteiben nyilatkozik e polgárius jellege, hanem általános tartásában, főképp pedig életérzésében. Azok, akik elveiben, esztétikájában keresték újságát, szükségszerűen félreismerték szerepét és jelentőségét. Vargha nem csatlakozik sem a túlértékelőkhöz, sem a lebecsülőkhöz. Ismerteti részletesen mindkét felfogás lényegét, de nem vitázik sokat egyik féllel sem; az anyag teljes s a kor alapos ismeretére támaszkodva, józan középútat talál s szerencsésen jelöli meg azt a pontot, amelyen át Zilahy kérdése helyesen ragadható meg. Előbb igen szemléletesen bemutatja, mennyire rokonok, azonosak elvei, esztétikai nézetei Gyulaiéval, a kor nemzeti klasszicista esztétikájával. Majd pedig világosan leszögezi azt, újdonsága mindenekelőtt e tartásban s ez életérzésben van.

Sajnáljuk azonban, hogy e kettős fölismerés második felét nem dolgozta ki oly alaposan, mint az elsőt, jóllehet kétségtelenül ez a fontosabb az irodalomtörténet számára.

Egyáltalán, úgy tűnik nekünk, jobb lett volna az egész bevezetést ellenkező sorrenddel építeni fel, más arányokkal és más hangsúlyokkal: Zilahy általános életmagatartásának, életérzésének kérdését venni fel kiindulópontul és középpontul is. Akkor még világosabb lett volna, hogy miért harcol Gyulai elveivel oly indulatosan, oly személyes hévvel Gyulai ellen. Zilahyval, a kritikussal nem sok igazán új kezdődik; Zilahyval, a költővel azonban már valóban egy új, Gyulaiétól élesen eltérő életérzés, életmagatartás kereste megnyilatkozását, a maga védelmét és jogait. S alighanem az is még világosabb lett volna így, mi fűzi oly eltéphetetlenül és mindvégig Vajdához; sőt tán Kemény iránti rokonszenvei is bővebb magyarázatot nyerhettek volna. Túl fiatalon halt meg; elveket, magatartásának, életérzésének megfelelő elveket, esztétikát nem alakíthatott még ki; életérzése azonban tudatosult benne annyira, vagy ha nem: volt oly erős ösztönű és intenzitású az, hogy megszabja rokonszenvei, indulatai és szövetkezései irányát, elhelyezkedését az irodalmi életben. Ezért ez, s nem elvei a fontosabbak.

Jótékonyan befolyásolhatta volna továbbá az ily szempontú fölépítés magát a válogatást is. Az olvasó kissé elijed, kissé belefárad az alapjában érdektelen kritikai tanulmányokba, írói portrékba, mire a valóban érdekes, magatartását, egyéniségét is sokkal hitelesebben megnyilvánító versekhez, elbeszélésekhez elérkezik. S aztán meg talán sok is ezekből a portrékból. Inkább talán útirajzaiból kellett volna még többet felvenni. Ezek sokkal frissebbek; versei mellett ezek mondanak róla legtöbbet. Mert nem annyira a félnemesi kollégiumok erdélyi diákjának szemével tájékozódik ő, mint a bevezető véli; csupán, az öntudatos értelmiségi kispolgárra jellemző dolgot néz meg és dicsér, a városok civilizációját, közbiztonságát és tisztaságát, a polgárok önértetét, vallási türelmét, közömbösségét és kezdemenyező kedvét, a kirakatokat, az olvasótermeket, az ápolt irodalmi emlékeket. A műveltségére, irodalmár voltára büszke kispolgár, városi ember, intellektuel szemével lát és figyel. Ennek a rétegnek, — amely a most felkészülő dzsentri uralmától sterilizálva a következő évtizedekben csak Ágai Adolf, Komócsy József, Prém József-féléket tudott adni, s a Péterfy-féléket magányba, halálba hagyta hullani — öntudatos meg-

szólaltatójaként indult, s tán e réteg ébresztője, védelmezője lehetett volna, ha el nem ragadja idő előtt a halál.

Vargha Kálmán azonban alighanem szándékosan tartózkodott az oly módszerektől, melyek rendszerint a „mi lett volna belőle”-féle kérdésbe torkolltak. Joggal; a Zilahy helyét, szerepét, rangját illető tévedések ugyanis majd mindig azáltal jöttek létre, hogy az értekezők a „mi volt” helyett a „mi lett volna”-t állították figyelmük, elméjük középpontjába. Egyfajta rokonszenves, nemes, programszerű tárgyyszerűség, tárgyhoz kötöttség jellemzi Vargha dolgozatát. Néha azonban mintha gátolná is ez a szigorú tárgyához való ragaszkodás. Szerettük volna például néhány vonással jellemezve látni ez évjáratok egy-két fontosabb figuráját, mondjuk, a kítűnő Reviczky Szévért, e csoport „Csengeryjét”, vagy Balogh Zoltánt, a másik szervezkedőt, hogy a különbségek háttéréből annál élesebben lépjen elénk Zilahy. Annál könnyebben megtehetette volna ezt a tanulmány, mert szerzőjét a könyvhöz csatolt alapos és bőséges jegyzetek nemcsak a kor általános eseményei, hanem egyes szereplői ismerőjének is mutatják. De még inkább szerettük volna az Arany lapjaiban — amelyeknek Zilahy Gyulaival való küszködése, gyűlölködése dacára is végig munkatársa maradt, — megnyilvánuló igen pregnáns polgárosító szándéknak és légkörnek s a Zilahy környezetében tapasztalhatónak összevetését. Ebből sok érdekes következtetés adódhatnék, pl. az, hogy Arany és Vajda törekvései, szándékai, minden személyes ellentét ellenére, nem is estek oly nagyon távol egymástól, mint manapság sokan vélik.

Igaz, mindezek már oly óhajok, amelyek talán túlságosan is megbontották volna a tanulmánynak azt a szép egyneműségét, a szerző tárgyyszerű magatartásának azt a megnyugtató következetességét, amely stílusában, előadásmódorában is rokonszenvesen érvényesül. Szolid, jól áttekinthető, egyenletes előadás, módorosság nélküli, tiszta, a szépprózával nem kacérkodó, jól csiszolt értekező stílus ez. Az jellemzi, hogy néhány bennefelejtett botlása (főképp néhány anakronizmus és kellemetlen divatszó, pl. *szinopszis*, *igényes*, *meqlátás* stb.) erősen kirí belőle. Hiányzik a tanulmány módorából, előadásából az újrafelfedező többnyire ellenszenves láza, pátosza, de hiányzik a csak penzumként végzett munka fárasztó szárazsága is. Érdekelte a kor s érdekelte a kérdés: ezért adhatott oly tárgyyszerű, dokumentumértékű tanulmányt s válogatást, mely az olvasónak és kutatónak egyaránt valódi nyereség.

N. G. B.

QUINTUS HORATIUS FLACCUS ÖSSZES VERSEI

Szerkesztette és a fordításokat ellenőrizte Borzsák István és Devecseri Gábor.
A latin szöveg gondozása és a bevezető Borzsák István munkája. Az utószót Devecseri Gábor írta. Bp. 1961. Corvina K. 785 l.

Nem volt az utóbbi években egyetlen olyan klasszikus, akinek magyar nyelvű kiadását ne követték volna harcos-polemikus írások. De talán a Corvina Kiadó tavaly megjelent két nyelvű Horatius-kötete lesz az eddigi legkeményebb csatározások elindítója.

A fordítónak egyszerre igen hálás és háládatlan feladattal kell megküzdenie. Háládatlannal, mert sokak által lekicsinyelt, lenézett szerepre vállalkozik. A műfordító ugyanis nem egy ember tudatában ma is azonos az

elvetélt tehetséggel, s még ma is az a közhit, hogy a műfordító pusztán saját nemzete számára dolgozik; munkája az ország és a nemzeti nyelv határain kívül -- halott. Ezt vallották és vallják maguk a műfordítók is (vö. Babits). Látszólag teljes joggal. Mert ugyan kit érdekel külföldön, hogy Devecseri Gábor Homérosszal vetekedve fordította le az Iliászt és az Odüsszeiát? Ők vagy eredetiben olvassák, vagy a maguk anyanyelvén. Így, ha a fordítást pusztán mint gyakorlati tevékenységet, mint egy meghatározott közönség olvasmányanyagát tekintjük — valóban szűken nemzeti jellegűnek kell tartanunk.

Ámde a műfordítás nemcsak egy nemzet számára szóló produktum. A műfordító tevékenység nemzeti kereteken belüli *gyakorlata* fölvet olyan *elméleti* vonatkozásokat — gondolunk itt a szöveghű fordítás, a formai hűség megkövetelésére —, amelyek kikristályosodott elvi megfogalmazásban általános érvényűek, érvényesek minden nemzet számára más népek, régen letűnt korok kultúrájának nemzeti nyelvre való átültetésénél. Ebben a vonatkozásban a műfordítás nemzeti jellegű gyakorlata túlnő a nemzeti kereteken, hatása — a műfordítás általános elveinek kialakításával — áterjed más nemzetek műfordítási gyakorlatára. Vagyis *a műfordítás dialektikus módon egyszerre nemzeti és nemzetközi*.

Mindezek alapján még sokkal nagyobb felelősségtudattal kell ítéletet mondani az ókori klasszikusok tolmácsolása során nálunk jelentkező műfordítási elvekről, irányzatokról, amelyek egyre élesebb harcot vívnak egymással.

1. A műfordítóknak Hegedüs Géza és mások által képviselt tábora a következő programot hirdeti. Tartsuk meg az eredeti mondanivalót és külső formát, de úgy, hogy az antik kort épp csak sejtessük mögötte. *A költőt és alkotását tegyük teljesen modernné, elsősorban bizonyos formai elemek maivá transzponálása révén.* A mai költészet erejével ható műfordítás — szerintük — csak így hozható létre.

2. A Devecseri körül csoportosuló ún. neokonzervatív irányzat ezzel szemben a következőket mondja: a műfordítónak nem elegendő pusztán sejtetni az antik költőt, az antik kort. Mennél teljesebben vissza kell adnia. Nem modernizálhatja a formát sem, mert a régi formai elemek lehetnek csak adekvát kifejezői az antik tartalomnak. Ez azonban azt is jelenti, hogy ami az eredetiből a maga korában újszerűnek hatott, az a fordításban is tűnjék újnak, ami az eredetiben a költészet erejével bírt, az a fordításban se színtelenedjék el. Vagyis: *antik költőt és tartalmat antik formában, antik módra, de úgy, hogy a mai költészet erejével hasson.*

Első pillanatra a két elv közötti különbség a *modernizálásban* látszik. De az alaposabb vizsgálat azt mutatja, a vita tulajdonképpen *a tartalom és forma dialektikus egysége* körül forog. A modernizáló irányzat ugyanis, amikor az antik tartalmat szinte teljesen modern köntösben akarja életre kelteni, tagadja azt, hogy az eredeti műalkotás tartalma és formája közt szoros összefüggés van, hogy az antik tartalom ugyanúgy kihat a formára, mint ahogy az antik forma is minden esetben színezi, árnyalja, tartalmasabbá, mélyebbé teszi a mondanivalót.

Vegyünk egy példát! Horatius *Aristius Fuscus*hoz írt carmenjében (I 22) a többé-kevésbé epikureista nézeteket valló költőnek azt az elvét fogalmazza meg, hogy az embernek önmagába fordult életet kell élnie. Boldogságát magánéletében, szerelmében kell keresnie. A köztársaságkor-végi individualizálódó költő lelki reakciója ez a polgárháborúk után kibontakozó princi-

pátus jobb világot, új „aranykort” ígérő, de mindezt szigorú állami étlettől determinált kereteken belül biztosító propagandájára. Ez a vers tartalma.

Ehhez a tartalomhoz keresi meg Horatius a megfelelő formát; tegyük hozzá: teljes céltudatossággal. Először is nem véletlen, hogy nem a köztársaságkor társadalmi aktivitást hirdető költőinek, Naeviusnak, Enniusnak versformáit választja, hanem a sokkal individuálisabb jellegű görög melosz-költőkhöz fordul, és a sapphói formát alkalmazza. Am ugyanakkor ezt a görögös formát mindjárt rómaiává is teszi. Az általános római mentalitásnak megfelelően merevebbé, szigorúbbá alakítja. A caesura mindig az ötödik szótag után áll, de úgy, hogy a metszetet lehetőleg ne egyszótagú szó előzze meg. Pontosan meg van határozva az is, hogy a második láb spondeus legyen, s hogy a dalszerű formát ne torzítsák el négyzótagúnál hosszabb szavak. Törvényszerű az is, hogy a sorokat lezáró utolsó szó rendszerint tartalmilag és hangulatilag telített. Az individuális tartalmat tehát Horatius egy individuális asszociációkkal rendelkező formával fejezi ki, de úgy, hogy azt mindjárt teljesen rómaiává asszimilálja. Ha a műfordító — mint pl. Justus Pál — ezt a formát csak több-kevesebb hűséggel adja vissza, az eredeti tartalom máris sekélyesebbé válik, elveszti korábbi árnyaltságát.

De nézzük tovább ugyanennek a versnek tartalmi és formai összefüggéseit. Horatius individuális mondanivalójának minél teljesebb kifejezésére egy ellentétet választott, amely az élet külső erőktől való determináltságát állítja szembe a lelki visszavonultságában szabadságát megelégedő emberrel. A művészi eszközök mind ennek az ellentétnek két pólusát emelik ki. Ezt szolgálja, hogy az első öt versszakot lezáró adónisi sorok minden esetben valami nyomasztó fogalmat, kijelentést tartalmaznak (pl. *arida nutrit* — *Iuppiter urget* stb.), csak azért, hogy az utolsó szakasz finom zenéjű zárósorában oldódjanak fel (*dulce loquentem*). Ezt az ellentétet szélesíti a szigorú determináltságot kifejező szavaknak (pl. *terminus*) az ember lelki feloldódását pregnánsan érzékeltető kifejezésekkel (pl. *curis* . . . *expeditis*) való ügyes szembeállítás.

Tovább élezi az ellentétet, hogy míg az emberi szellemet elnyomó erők a legszélesebb természeti és szellemi erőkként jelentkeznek, s a szavakat is úgy választja meg a költő, hogy azok a megbéklyózottság szörnyűségét némi szakrális patinával fejezzék ki (pl. *portentum*), addig az emberi lélek szabad kitarulkozását az utolsó sorok csacsán locsogó, gyengéd szavai mondják el. Egyszerűen az eredeti költemény formai elemei nemcsak elősegítik a mondanivaló individuális jellegének kifejtését, hanem hatásos ellentétekbe ágyazva egyetemes érvényűvé emelik, életközelségbe hozzák — a forma immár tartalomává válik. Ha a fordítás erre nem ügyel, nemcsak a formát torzíttja el, de a tartalmat is akarva-akaratlan meghamisítja.

Az elmondottakat alapul véve, aligha kételkedhetünk abban, hogy a modernizáló műfordítási irányzat — éppen a tartalom és forma dialektikus egységének tagadása miatt — nem lehet hosszú életű. Helyét rövidesen át kell adnia az ún. neokonzeratív iskolának, amely a szövegben forgó új Horatiuskiadvány elveit, alapvető szempontjait is megadta. A kiadvány tendenciáját tekintve tehát helyes utakon jár, s részletekbe menő követelményei, amelyeket Devecseri Horatius *Ars poeticá*jával vetekedő utószava fogalmaz meg, — szintén helytállóaknak bizonyulnak.

Tökéletesen egyetértünk Devecserivel, amikor a Horatius-fordítóktól *teljes metrikai hűséget* követel meg. A hiba csak ott van, hogy ezt az elvet

a fordítók nem tudták maradéktalanul megvalósítani. Pedig Horatius szempontjából ez rendkívül lényeges. Rá a versformák pontos tagolása, a caesurák szigorú megtartása a jellemző. A fordítók jórésze ezt csak itt-ott vette észre. Kálnoky pl. a Mercurius-óda (I 10) fordítása során hét esetben nem tartotta be az ötödik szótag után szinte kötelező caesurát (pl. *qui feros cultus* || *hominum recentum* ~ *vad szokású embereket ki egykor*). Még kevésbé ügyeltek a fordítók arra, amikor Horatius a hatás fokozására e megszokottabb caesura helyett a hatodik szótag utáni sormetszetet alkalmazza (*Quem virum aut heroa* || *lyra vel acri* ~ *Mely férfit, melyik égi hőrost* . . . Carm. I 12, 1.). Igen jellemző ez a ritmikai szabadosság a satirák és epistulák fordítóira. Horatius általában a harmadik versláb első szótagja után tesz caesurát hexameterében, a sort pedig gyakran adónisi sorral zárja le (pl. *Nempe incomposito* || *dixi pede* || *currere versus Lucili. Quis tam* || *Lucili* || *fautor inepte est* . . . Sat. I 10, 1—2.). Mennyire adós maradt ezzel Horváth I. Károly (*Mint megmondtam, csámpás lábom iramlík a versed, Lucilius. Ki merészeli ezt balgán letagadni* . . .)? Horatius a carmenek megírása közben lehetőleg mindig ügyelt arra, hogy a sorvég ne valamilyen tartalmatlan töltelékzsóra végződjék. Nem így a fordítók (*otthonod majd szűk zugok alja lesz, és* . . . Carm. I 25, 10. *hozhatz borot, tréfát, vizszályt és* . . . III 21, 3.). Az antik ritmika hű visszaadásának egyik előfeltétele, hogy a Horatiusnál modernnek ható verselési technika a magyarban se tűnjék elavultnak. Sajnos a fordítók ennek a követelménynek sem tesznek maradéktalanul eleget, mivel az egyes fordítások a múlt századok avult levegőjét árasztják az ún. „hosszu a”-k miatt (vö. *annak szíve köré, aki a kis hajót* . . . Carm. I 3, 10. *gyászolja mind, kit mennykövek a fakó* . . . III 4, 74.). Ugyancsak ósdinak tűnik bizonyos rövid szótagok megnyújtása is (pl. *pedig a végzet, nem gyanítva* . . . II 13, 19 stb.).

A másik fontos szempont, amit Devecseri a fordítók számára megszabott, hogy *a fordításnak a latin szavak atmoszféráját, képszerűségét minél teljesebben vissza kell adni*. Azonban ezt az elvet sem lehetett tökéletesen keresztül vinni. Például a *prece* . . . *fatigent* (Carm. I 2, 26.) erővel teli kifejezését egyáltalán nem adja vissza a *hivogassák* ige; nem is beszélve arról, hogy a *tunica...adamantina* (Carm. I 6, 13.) *gyémántöltönynek* való fordítása az eredeti egyszerűbb hangulatát a romantikus költészet csillogó szókinccsével helyettesíti. Még kevésbé sikerült megvalósítani, hogy a fordítások a latin nyelv szavainak legjellemzőbb sajátosságait átmentsék magyarra. A rómaiak nemigen kedvelték az összetett szavakat, sőt Horatius a carmenekben a négy szótagúnál hosszabb szavakat is igyekszik elkerülni. Ennek ellenére a fordításokban efféle túlságosan is modernül ható szóképzőkre bukkanunk: *holdvilág-ezüstben, makacsul-dühödtt, fiatal-magadtól, száraz-józanokat, koszorudicsóvé, bosszú-nem-állva* stb.

Alapvető követelménye az új Horatius-kiadásnak, hogy *az eredeti szöveget semmi esetre sem szabad magában a fordításban kommentárral, kiegészítéssel ellátni*. Ez helyes is, de az már annál kevésbé, hogy egyes fordítók mégis élnek vele, pl. *Maecenas, atavis edite regibus* (Carm. I 1, 1) ~ *Maecenas, te dicső, régi királyi sarj, vagy vel quae loca fabulosus lambit Hydaspes* (Carm. I 22, 7—8.) ~ *hol mesés, ember-sose-látta partot nyaldos az Indus*. A helyes kommentálás azonban még mindig bocsánatosabb bűn, mint az értelem rossz irányba való torzítása. Pedig ilyen is akad: *ego si risi, quod ineptus pastillos Rufillus olet, Gargonius hircum* ~ *De ha én nevetem ki bűzös Gargonius s Rufillus ronda golyóit* (Sat. I 4, 91—92.). Azt hiszem, Rufillus ronda golyóin senki sem lesz

hajlandó azokat a labdacsokat érteni, amelyekkel a másnapos rómaiak tették elviselhetőbbé szájuk rossz leheletét. Tudniillik itt arról van szó.

A kötet egyik legfontosabb célkitűzése, hogy a tartalmilag és formailag optimálisan hű fordításokat ne érezzük „magyarra csigázott”-aknak, sőt valóban költői szövegek legyenek. Sajnos a kötet Horatius-tolmácsolásai legtöbbször ennek a követelménynek nem felelnek meg. Hadd álljon itt egy-két példa: *Vagy te, ifjúnak ki magadra képét öltve jársz itt* (Carm. I 2, 41—42.), illetve: *hulltakor barbár lovasok hadának thessalus kéztől, s hogy elesve Hector Pergamum járadt görögökre könnyebb győzelemül szállt. Nem tudod tán még tehetős szülői szöke Phyllisnek, vejüket díszítnek : hidd király-sarj ő, ki család családai istenein sír* (Carm. II 4, 9—16.). Azt hiszem, ebből elég!

A kötet helyes fordítási alapelveit és a helytelen megvalósításokat bőven lehetne sorolni, de már az elmondottakból is kiténik: a kifogástalan irányadó szempontok sok esetben nem realizálódtak még megfelelő módon. Ennek több oka is van. Egyrészt ez volt az első ilyen irányú próbálkozások egyike. Márpedig minden kezdet nehéz. Másrészt nem volt szerencsés a hatalmas műfordítói gárda felvonultatása egy költő magyarra fordítása esetén, hisz ezek közül többen nem helyeslik a szerkesztők és a kötet alapelveit. Továbbá a rengeteg fordítónak mindegyike — elkerülhetetlen módon — más-más vonását emeli ki Horatiusnak, saját magából is újabb színeket adva az eredetihez. Így a Horatius-fordítás nem tud a költőről egységes képet kialakítani, csak valami csillogó-kavargó tablót ad helyette. Szerencsésebb lett volna, ha vagy egy valaki fordítja le az egész életművet, vagy egy-egy költő ültette volna át a carmeneket és epodosokat, illetve a satirákat és epistulákat, így pl. Bede Anna és Horváth I. Károly, akik a legkongeniálisabb Horatius-fordítóknak látszanak.

Reméljük, a legközelebbi ilyen irányú kísérlet több pozitívumot fog nyújtani, noha — minden fogyatékosága ellenére — már ez az új Horatius-kötet is igen impozáns, maradandó értékeket felmutató kiadvány.

Havas László

TARTALOMJEGYZÉK

A II. Magyar Zenetudományi Konferencia anyagából:

<i>Rusznayák István</i> elnöki megnyitója	5
<i>Kodály Zoltán</i> megnyitó beszéde	6
<i>Dille, Denijs</i> : A Bartók-kutatás problémái	7
<i>Petrov, Sztojan</i> : Bartók Béla és a bolgár zenekultúra	15
<i>Lehmann, Dieter</i> : Megjegyzések a XIX. század 40-es és 50-es éveinek orosz-országi Liszt-recepciójához	23
<i>Očadlik, Mirko</i> : A radikális demokraták — Liszt és Smetana	27
<i>Alfred Hoffmann—Nicolae Missir</i> : Liszt Ferenc 1846—47. évi hangverseny-körútja Bánátban, Erdélyben és Romániában	33
<i>Bóka László</i> : Líra és realizmus	45
<i>Fekete Lajos</i> : A Fethnáméről	65
<i>Sötér István</i> : Polgárosodás és nemzetiség	119
<i>Katona Imre</i> : A népi epika újkori átalakulása egy társadalmi csoport körében	187
<i>Horváth Károly</i> : A klasszikából a romantikába	231
Mutatvány a készülő finnugor etimológiai szótárból	267
A Helyesírási Bizottság újabb határozatai	277

VITA

<i>Benkő Loránd</i> : „A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában” c. doktori értekezésének vitája (Balázs János)	289
<i>Fogarasi Miklós</i> : „Adalékok az orosz nyelv nemzetközi eredetű képzőinek történetéhez” c. kandidátusi értekezésének vitája (Sipos István)	294
<i>Molnár József</i> : „A könyvnyomtatás hatása a magyar irodalmi nyelv kialakulására a XVI. században 1527—1576 között” c. kandidátusi értekezésének vitája (Imre Samu)	298
<i>Radanovics Károly</i> : „Névutós határozók a komi nyelvben” c. kandidátusi értekezésének vitája (Bereczki Gábor)	301
<i>Komor Ilona</i> „Comenius-tanulmányok” c. kandidátusi értekezésének vitája (Dobossy László)	303
<i>Gergely Gergely</i> „Tolnai Lajos pályája” c. kandidátusi értekezésének vitája (Kovács Kálmán)	306
<i>Tamás Anna</i> „Életképek — a Fiatall Magyarország irodalmi orgánuma” c. kandidátusi értekezésének vitája (Fenyő István)	310
<i>Manga János</i> „A dunántúli pásztorművészet másfél százada” c. kandidátusi értekezésének vitája (Dégh Linda)	313
<i>Vikár László</i> „A Volga vidéki mari népzene” c. kandidátusi értekezésének vitája (Bereczki Gábor)	317

AZ OSZTÁLY ÉLETÉBŐL

Munkaértekezlet a matematikai nyelvészet és a gépi fordítás kérdéseiről (Összefoglalás)	321
„A matematikai nyelvészet és a gépi fordítás kérdései” munkaértekezleten elfogadott határozati javaslat	335
<i>Klaniczay Tibor</i> : A textológiai munka problémái.....	339

SZEMLE

Helyesírási Tanácsadó Szótár (O. Nagy Gábor).....	351
<i>Bóka László</i> : Arcképvázlatok és tanulmányok (Kovács Győző)	353
<i>Lőrincze Lajos</i> : Édes anyanyelvünk (Németh G. Béla)	357
<i>Csanda Sándor</i> : A törökellenes és kuruc harcok költészetének magyar—szlovák kapcsolatai (V. Kovács Sándor).....	361
Die Technik hilft der wissenschaftlichen Arbeit (Szépe György).....	364
Zilahy Károly: Válogatott művei (N. G. B.).....	366
Quintus Horatius Flaccus összes versei (Havas László).....	368

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Farkas Sándor

A kézirat nyomdába érkezett: 1962. X. 25. — Terjedelem: 32,75 (A/5) ív, 16 ábra

62.56147 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

Ara: 70, - Ft